Piyasa Sosyalizmi Tartışması

belge yayınları

Derleyen:
Osman Akınhay

BELGE YAYINLARI : 120

PİYASA SOSYALİZMİ TARTIŞMASI

Elinizdeki kitapta yeralan makale derlemesi ile, son dönemin en ilginç kuramsal tartışmalarından birini okurlarımıza sunuyoruz. Piyasa ile planlama birbiriyle nasıl bağdaştırılabilir? Kitabın, daha önce yayınlarımız arasında çıkan Alec Nove'nin **Uygulanabilir Bir Sosyalizmin İktisadı** ile birlikte okunmasında büyük yarar var. Reel Sosyalist ülkelerde ikilemin, sadece piyasa yönünde ağırlık kazanması, yüzyılın en büyük sosyo-ekonomik bunalımını yaratmış bulunuyor. Bu ilginç derlemeyi hazırlayan ve ana bölümünü çeviren O. Akınhay'a çevirilerinin bu derlemede yeralmasına izin veren Nail Satlıgan'a, ve Sunuş'u kaleme alan Tülay Arın'a teşekkür ederiz.

BELGE YAYINLARI : 120
Birinci Baskı: Mart 1992

PİYASA SOSYALİZMİ TARTIŞMASI/Derleme/Dizgi:Yön/
Baskı:Yaylacık Matbaası/Kapak Düzeni: Zehra Şenoğuz/
Kapak Baskı: Orhan Ofset/BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK
Başmusahip Sok. Talas Han. 16/302 Cağaloğlu İSTANBUL
Tel: 511 63 20

Derleyen:
Osman Akınhay

PİYASA SOSYALİZMİ TARTIŞMASI

Önsöz: Dr. Tülay Arın
Alec Nove/Wlodzimierz Brus/Ernest Mandel/
Roland Lew/Mike Haynes/Chris Harman/
Diane Elson/ Paul Auerbach, Meghnad Desai,
Ali Shamsavari/Boris Kagarlitskiy

Bu derlemede yeralan A. Nove'nin,
"Marx, Piyasa ve Uygulanabilir Sosyalizm"
ve Ernest Mandel'in "Sosyalist Plânlamanın Savunusu"
başlıklı makaleler Nail Satılgan tarafından,
diğer tüm makaleler ise Osman Akınhay tarafından çevrilmiştir.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ / **Dr. Tülay Arın** 7

1) Piyasa Sosyalizmi 8

2) Sosyalist Planlama 15

3) Sosyalistleşmiş Piyasa 19

• Marx, Piyasa ve "Uygulanabilir" Sosyalizm/**Alec Nove** 23

• Sosyalizm-Uygulanabilir ve Yaşayabilir mi?/**Wlodzimierz Brus** 37

• Sosyalist Planlamanın Savunusu/**Ernest Mandel** 66

• Piyasalar ve Sosyalizm/**Alec Nove** 111

• Piyasa Sosyalizmi Efsanesi/**Ernest Mandel** 120

• Uygulanabilir Bir Sosyalizm mi?/**Roland Lew** 138

• Piyasanın Karabasanları : Şili, Yugoslavya, ve Macaristan/**Mike Haynes** 165

• Piyasa Sosyalizmi Efsanesi/**Chris Harman** 216

• Piyasa Sosyalizmi mi, Piyasanın Toplumsallaşması mı?/**Diane Elson** 281

• Fiilen Varolan Kapitalizmden Geçiş/**Paul Auerbach, Meghnad Desai, Ali Shamsavari** 339

• Demokrasi Yerine Piyasa mı?/**Boris Kagarlitskiy** 364

Sunuş

Dr. Tülay ARIN

Günümüzde solun önündeki en acil ve zorlu işlerden biri kapitalizm sonrası toplumlarda planlama ile piyasa ilişkisinin yeniden kavramsallaştırılması ve kurumsallaştırılması ile ilgili. Bu konuda son birkaç yılda esas olarak Batı'lı düşünürler arasında yapılan tartışmaların en önemli ürünlerinden bazıları elinizdeki derlemede yer alıyor. Derlemeye dahil edilen yazılar Alec Nove ile Ernest Mandel arasında başlayan tartışmalar etrafında odaklaşıyor. Tartışmaları uyaran yapıt Alec Nove'nin 1983 yılında yayınlanan **Uygulanabilir Sosyalizmin İktisadı** başlıklı* kitabı. Nove bu kitabında "piyasa sosyalizmi" olarak da isimlendirilen sosyalizm lehine argümanlarını geliştiriyor, bunun tek mümkün sosyalizm biçimi olduğunu savunuyordu. Mandel buna karşı "sosyalist planlama"yı savunan argümanlarını geliştirdi. İşte bu derleme, bir kısmı Nove'nin, bir kısmı Mandel'in yaklaşımını destekleyen, bir diğer kısmı bu yaklaşımların her ikisini de eleştiren ve üçüncü bir almaşık yaklaşım getiren yazılarla beraber Nove ve Mandel'in argümanlarını geliştirdikleri yazıları içeriyor. Tartışma bugün de bütün yoğunluğu ile sürüyor. Bu hararetli tartışmayı en sıcak haliyle Türk okuyucusuna sunan Belge Yayınevi önemli bir işlevi yerine getirmiş oluyor.

Tartışmanın odak noktası aslında "sosyalizmin mümkün olup olmadığı", mümkün olan sosyalizmin hangi özellikleri taşıyacağı, bu özellikleri taşıyan bir sosyalizmin "istenir" olup olmadığı. Derlemedeki tüm yazılar sosyalizmin mümkün olup olmadığını "sosyalist amaçlar"ı gerçekleştirebilecek bir toplumun kurulup kurulamayacağı açısından ele alıyorlar. Sosyalist amaçlar farklı tanımlanıyor da olsalar çok genel olarak aralarında

*Alec Nove, The Economics of Feasible Socialism, Allen and Unwin, Londra 1983. Başlıkta yer alan "feasible" sözcüğü Türkçe'ye mümkün, yapılabilir, uygulama olanağı olan sözcükleriyle çevrilebilir.

benzerlik olduğu açık. En genel ifadeleriyle, sosyalist amaçlar şöyle tanımlanıyor: Sömürünün ortadan kaldırılması ve eşitsizliği besleyen dinamik süreçlerin ortadan kaldırılması; eşitlik, özgürlük, demokrasi, ekonomik gelişme ve temel gereksinimlerin karşılanması. Asıl tartışma sosyalist amaçları gerçekleştirmeye en uygun **toplumsal örgütlenme biçiminin** ne olduğu, hangi örgütlenme biçimlerinin ise uygun olmadığı soruları çevresinde toplanıyor.

Derlemede yer alan çalışmaların hepsinin ortak özelliği "**bürokratik" merkeziyetçi planlamaya karşı** olmaları. Fakat bu ortak özellik bundan öteye gitmiyor. Çünkü yazarlar, bürokratik merkeziyetçi planlamaya en uygun ve istenir almaşığın ne olacağı konusunda ciddi görüş ayrılıkları içindeler ve tartışmaların ana eksenini bu farklı almaşıklar oluşturuyor. Buradaki yazılarda bürokratik merkeziyetçi planmaya karşı getirilen **üç almaşık** ortaya çıkıyor:

1- Piyasa sosyalizmi ve yol gösterici planlama

2- Sosyalist demokratik planlama

3- Sosyalistleştirilmiş piyasa ile toplumsal planlama.

Bu almaşık toplumsal örgütleme biçimleri üzerine yapılan tartışmalar şu soruların cevaplarını arıyorlar:

1- Piyasa sosyalist amaçların gerçekleştirilmesi için kullanılabilir mi? Kapitalizm ile piyasa özdeş mi? Kapitalizm ile piyasayı birbirinden ayırmak mümkün mü? Kapitalizm piyasasız olmaz ama piyasa kapitalizmsiz olabilir mi? Piyasa varolduğunda merkezi karar mekanizmasına düşen en uygun rol ve işlev ne olmalı?

2- Özel mülkiyet sosyalizm ile bağdaşabilir mi?

3- Toplumsal mülkiyetin tek biçimi devlet mülkiyeti mi? Almaşık toplumsal mülkiyet biçimleri ve hakları mümkün mü?

4- Merkezi planlama bürokratik merkeziyetçi planlama olmak zorunda mı?

Aşağıda, derlemede yer alan yazıları sözkonusu üç almaşık toplumsal örgütlenme biçimi açısından sınıflandırarak temel tezleri bakımından kısaca gözden geçirelim:

1) Piyasa Sosyalizmi

Bu derlemede piyasa sosyalizmini savunan iki yazar var: Rus asıllı, Glasgow Üniversitesi'ne yerleşmiş, artık emekli olmuş Sovyet uzmanı Alec Nove, ve 1968'de Varşova Üniversite-

si'nden atılmış, 1972'den itibaren Oxford Üniversitesi'nde çalışmış, artık emekli olmuş, sosyalizmde piyasa ve mülkiyet reformlarını savunması ile ünlü, "düzenlenmiş piyasa eşliğinde merkezi planlama" reform modelinin kurucu Macar türü reformların ilham kaynağı **Wlodzimierz Brus.**

Bugünlerde "sosyalizmde reform" tartışmalarında ve uygulamalarında en çok sözü edilen ve taraftar bulan piyasa sosyalizmi modelinin en temel ögelerini bu yazarların derlemede yer alan yazılarında görmek mümkün. Öte yandan, piyasa sosyalizmi konusu sözkonusu yazılardan önce geliştirilmeye başlandı ve bugün bu yazıların kapsamını da aşan daha geniş ve tezleri daha geliştirilmiş bir çerçeveye kavuşturuldu. Derlemedeki yazıları bu geniş çerçeve içinde değerlendirme bakımından kitabın okuyucusuna ışık tutma amacıyla, piyasa sosyalizmi modelinin temel tezlerini özetlemek istiyoruz. Bu özetten sonra Nove'nin ve Brus'un yazılarına tekrar döneceğiz.

Piyasa sosyalizmini diğer almaşık toplumsal örgütlenme modellerinden ayıran en önemli özellik hakim kaynak dağıtımı mekanizması olarak merkezi karar alma yerine ademi merkeziyetçi karar alma yöntemlerini savunması ve bunu piyasa olarak tanımlaması; ikinci olarak da toplumsal mülkiyetin hakim biçiminin devlet mülkiyeti olması gerektiği görüşünü reddetmesi.

Piyasacı sosyalistlere göre, sosyalizmin amaçları olan eşitlikçilik, sömürünün ortadan kaldırılması, kaynakların gereksinim temelinde dağıtılması amaçları, geleneksel sosyalistler tarafından, merkezi planlama ve devlet mülkiyeti ile özdeşleştirildi. Geleneksel sosyalistler sosyalizmin amaçları ile, merkezi planlama ve devlet mülkiyeti araçlarını birbirine karıştırdı, bu araçlar sosyalizmin amaçları olarak görülmeye başlandı. Halbuki sosyalizmin amaçları ile bu araçları özdeşleştirmek çok yanlış. Merkezi planlamada daha eşitlikçi bir bölüşüm sağlanmasını, ve /veya üretim araçlarının devlet mülkiyetinde olmasının (veya devlet mülkiyetine geçmesi, yani millileştirmenin) sömürüyü önlemesini garanti edecek içkin hiçbir gereklilik yoktur. Ya da, piyasaların varlığında bu amaçları gerçekleştirmek üzere kullanılmasını engelleyecek içkin hiçbir özellik yoktur. Geleneksel sosyalistlerin piyasanın sakıncaları olarak sıraladıkları olumsuzluklar aslında kendi başına piyasaların değil, piyasa kapitalizminin sonuçlarıdır. Piyasa sosyalizminde piyasalar, piyasa kapitalizminin değil, piyasa sosyalizminin amaçlarını gerçekleştirecek **araçlar** olarak kullanılabilir.

Piyasa sosyalizmi modelinin savunucularına göre merkeziyetçi karar alma yöntemleri sosyalist amaçlara ulaşmaya teorik ve pratik olarak uygun değildir ve uygun olmadığı da yaşanan deneyimlerle kanıtlanmıştır. O nedenle de ademi merkeziyetçi (desantralize) karar alma yöntemleri kullanılmalıdır. Ademi merkeziyetçi iktisadi kararları koordine etmenin en etkin yolu piyasa mekanizmasıdır. Sosyalist amaçları gerçekleştirecek, hatta sosyalizmin aracı olarak kullanılabilecek bir piyasa sistemi kurmak mümkündür. Piyasanın sosyalist amaçlara uygun çalışmasını sağlamanın yolu **piyasaların içinde işleyeceği ortamı** yaratmaktır. Öyle bir ortam kurulmalıdır ki, bu ortamda, "kamu çıkarı" olarak tanımlanan şeyler, yukarıdan devlet tarafından, bürokratlar tarafından emredilmek yerine, piyasaların işleyişiyle ortaya çıkacak sonuçlara ve bireylerin öznel çıkarlarına da denk düşmeli. Onlara göre piyasa sosyalizmi de işte bu: Bireylerin çıkarı ile kamu çıkarının denk düştüğü, özdeşleştiği bir mekanizma kurulması. Bu da ancak piyasaların içinde işleyeceği ortamın sosyalist toplum tasavvuruna uygun olması ile mümkün. Bu ortamı yaratmak ve kurmak için kurumsal değişmeler ve yasal reformlar gerekli.

Bu görüşe göre piyasa bürokratik merkezi planlamanın tek alternatifi. Piyasa sosyalistleri sosyalizmde piyasaların kullanılmasını savunurken, piyasanın kaynakların dağılımını, dolaşımı ve bölüşümü koordine eden mekanizma olarak merkeziyetçi planlamaya göre sayılamaz üstünlüklere sahip olduğunu ileri sürüyorlar. **Piyasanın üstünlüklerini** şu başlıklar altında inceliyorlar:

1) Piyasanın avantajlarından belki de en büyüğü bilgiyi işlemesi, fiyat sinyalleri aracılığı ile bu bilgiyi yayması, ve eşzamanlı olarak bu bilgiye göre davranmayı sağlayacak teşvikleri, özendiricileri sunması. Piyasa kâr motifi ile çalıştığı için kıtlıklar ve aşırı üretim karşısında kararların değişmesine, piyasa koşullarına uygun tepkilerin ortaya çıkmasına olanak verir.

2) Esas olarak fiyat sinyallerine tepkiyi mümkün kılmasından dolayı piyasa aynı zamanda hem malların kendisinde hem de üretim tekniklerinde yenilikler yapılmasını teşvik eder. Piyasanın ayrılmaz parçası olan rekabet, rekabet içinde olanların rakiplerinin ne yaptığını sürekli olarak izlemelerini, kendi konumlarını sürekli olarak değerlendirmelerini, kârlılık konumlarını korumaya veya iyileştirmeye çalışmalarını zorunlu hale getirir. Kısacası rekabet yenilikleri uyarır.

3) Rekabetçi piyasa iktisadi gücü yayar ve daha geniş seçiş olanağı doğurur, çünkü insanlara alışveriş yaparken seçebilecekleri farklı almaşıkları getirir.

4) Piyasa özgürlük ve demokrasiyi teşvik eder, geliştirir. İktisadi gücün dağılması ve dolayısıyla daha geniş seçiş alanı olması bireylere ifade özgürlüğünü mümkün kılacak bağımsız iktisadi gücü sağlar. Devlet kaynaklarından bağımsız olmak farklı görüşlerin uygulamaya konabilmesini mümkün kılar, o nedenle de piyasa merkeziyetçilikten daha özgürlükçü ve demokratiktir.

Piyasa sosyalistleri piyasanın dezavantajları ve aksaklıkları olduğunu kabul eder. Fakat onlara göre bu aksaklıklar piyasa yerine merkeziyetçiliği haklı çıkarmaz, ve desantralizasyonun yaratacağı etkinlikleri ortadan kaldırmaya yetmez; piyasaya atfedilen bazı aksaklıklar zaten aslında piyasaların içkin özellikleri de değildir. Piyasa sosyalistleri piyasayı eleştirenlerin **piyasanın sakıncaları** olarak gördükleri bazı özelliklerini şöyle değerlendiriyorlar:

1) Piyasanın gerçek gereksinimlere değil, yapay, genellikle üreticilerin mallarını satabilmek için yapay olarak yarattığı gereksinimlere cevap verdiği iddiası haklı değildir. Bir kere, gereksinimin tanımı sorunludur. Halkın neye ihtiyacı olduğuna kimin karar vereceği meselesi vardır. Bunu en iyi bilecek olan merkezi plancı değil, halkın kendisidir. Asgari bir geçim düzeyine ulaştıktan sonra toplumda ortaya çıkan gereksinimler yapay değildir ve karşılanmaları gerekir.

2) Piyasanın adaletsiz gelir dağılımı yarattığı ve bunu beslediği görüşüne karşı söylenecek şey, piyasanın her zaman adaletsizlik yaratmadığı, tersine çalışkanlık, tutumluluk, etkinlik gibi özellikleri ödüllendirerek adaleti sağladığıdır. Şans ve eşitsizliklerin zaman içinde kümülatif olarak kendini beslemesi sorunu gerçekten vardır, bu da mülkiyet dağılımının eşitçiliği ile ortadan kaldırılabilir. Bürokratik planlama aslında piyasadan çok daha büyük adaletsizlikler doğurmuştur, bunun karşılığında etkinlik de sağlamamıştır.

3) Piyasanın anti-sosyal, bencil tavırları teşvik ettiği görüşü karşısında, piyasanın aynı zamanda bunun tersi tavırları da desteklediğini söylerler: güvenilirlik, süreklilik, işbirliği vs. gibi.

4) Piyasa sosyalistleri piyasanın şu aksaklıklarını sakıncalı bulurlar ve bu alanlarda piyasa-dışı mekanizmaların kullanılmasını gerekli görürler:

a) Üçüncü kişilere bedeli ödenmeden zararlar, (dışsal zarar-

lar) maliyetler yükleyen faaliyet piyasa düzenlemesine kalırsa aşırı üretilir (çevre kirliliği gibi), çünkü burada faaliyetin bireye olan maliyeti toplumun tümüne yüklenen maliyetten daha düşüktür. Tersine, üçüncü kişilere yarar sağlayan faaliyetler (aşı gibi) yeteri kadar üretilmez ve kullanılmaz.

b) Tekel sakıncalıdır, örneğin teknolojik nedenlerle ortaya çıkan ölçek ekonomileri hızla tekele dönüşebilir (elektrik, tren yolu ağı gibi)

c) Halkın refahı için kritik olan bazı alanlarda malları ve hizmetleri kullananlar bunların kalitesi, yararları, zararları konusunda yeteri kadar bilgili olmazlar, bu nedenle bunları yeteri kadar kullanmazlar veya aşırı kullanırlar ve sömürüye açık olurlar (sağlık, eğitim, ilaç, tütün vs).

Piyasa sosyalistlerinin piyasanın sakıncaları olarak gördükleri bu üç özellik aslında kamu maliyesi kuramında Avusturya ekolü veya Şikago Ekolü dışındaki tüm burjuva ekolleri tarafından da kabul edilen ve piyasaya müdahale edilmesini gerektiren etmenlerdir. Kısacası, sosyalizmle değil, doğrudan doğruya kapitalizmle ilgilidir. Piyasa sosyalizmini bu iki en muhafazakâr kapitalist ekolden ayıran en önemli fark gelir ve servet bölüşümü ile ilgili görüşlerinde ortaya çıkmaktadır.

Eşitlik gelir ve servet bölüşümü açısından tanımlanırken aslında eşitlikçilik tanımı da sosyalist anlamda eşitlikten farklıdır. Radikal piyasa sosyalistleri eşitliği **başlangıç aşamasında eşitlik** olarak tanımlıyorlar. Bunun anlamı bireylerin piyasaya eşit koşullarda girmesi, eşit üretici kapasitelere ve kaynaklara sahip olması, yani **pozitif** eşitlik; sonuçlarda eşitlik, yani **negatif** eşitlik değil. Bireylerin, işletmelerin piyasaya girerken başlangıç koşulları eşit olmalı, bu özgürlükler kullanıldıktan sonra farklılıklar ortaya çıkarsa buna itiraz olmamalı. Daha ılımlı piyasa sosyalistleri ise piyasanın işleyişinin belli sonuçları da yaratmasını sağlamanın gerektiğini, bunun için de piyasaların düzenlenmesi gerektiğini savunurlar. Sonuçlarda eşitlik görüşü , yani negatif özgürlüklerin eşitlenmesi ise piyasa sosyalizminin değil, geleneksel sosyalizmin ilkesidir ve piyasa sosyalizmi ile genellikle bağdaşmaz.

Aslına bakarsak, piyasa sosyalizmi piyasaların avantajlarına, cazibesine dayandırılmaktan çok bürokratik merkeziyetçi planlamanın eksikliklerine ve başarısızlıklarına dayandırılmaktadır. Piyasa sosyalistleri **merkeziyetçi planlamanın dezavantajlarına** sürekli olarak atıf yaparlar:

1) Bütün ekonomiyi merkezi olarak planlamak olanaksızdır. Plancılar tümüyle tutarlı planlar yapmaya yetecek bilgiye sahip değildir. Ekonomideki diğer ajanları -işçiler, tüketiciler, özellikle işletme yöneticileri- ne doğru bilgi vermeye, ne de planları uygulamaya teşvik edecek uyarıcı mekanizmalar vardır.

Bu tür planlama sosyalist eşitlik ve etkinlik amaçlarına ulaşma, israfı önleme bakımından uygun yöntemlere sahip değildir. Plancılar bilgi ve teşvik sorunlarını çözmek için işletmelerin kapasitelerini zorlayan veya aşan üretim hedefleri saptarlar. Bu ise bütün ekonomide kıtlıklar yaratır, hedeflerin gerçekleşememesi nedeniyle işletme için sorunlar doğurur. Böyle bir ekonomi yetersiz üretim karşısında ancak karaborsa ve griborsa yaratarak işleyebilir hale gelir. Böylece piyasa anarşisi yerine merkezi plan anarşisi, kendi kendini besleyen, satıcı hakimiyetinde piyasalar, spekülasyon, yozlaşma, yaygın israf, kötü kalite ve ciddi eşitsizlikler doğar, yani ne eşitlik ne de etkinlik amacı gerçekleşir. Dolayısıyla hakim kaynak dağıtma mekanizması, plan değil piyasa olmalıdır.

2) Bütün ekonominin merkezi olarak planlanması içkin olarak aşırı merkeziyetçiliği, bürokratik ayrıcalıkları ve totaliterliği getirir. Bürokrasi ve etkinsizlik getirir. Dolayısıyla eşitliğe, özgürlüğe, demokrasiye yer bırakmaz. Bunu aşmanın yolu politik çoğulculuk, çok partili demokrasi, politik liberalleşmeden geçer.

3) Merkezi planlama devlet mülkiyeti ile elele gider. Ama devlet mülkiyeti güçlü çıkar grupları ve bürokrasi ile beraber etkinliği ve eşitliği önleyen uygulamaları getirir. Çözüm devlet mülkiyetinde ve üretim araçlarının kamulaştırmasında değildir. Öte yandan sosyalist bir ekonomide üretim araçlarında mülkiyetin önemli bir kısmı özel olamaz. Bir dizi çözüm getirilebilir: Belli işletme büyüklüğünü aşmayarak özel mülkiyete izin vermek; hisse senedi yoluyla mülkiyeti çalışanlara ve halka açmak; mülkiyet ile yönetimin birbirinden ayrılmadığı işçi kooperatifleri, işçi kontrollü sistemleri.

Derlemede yer alan yazılara dönersek, bu derlemede piyasa sosyalizmini savunan Nove'nin iki yazısı, Brus'un bir yazısı yer alıyor. Nove'nin ilk yazısı (1986) Marx'ın tanımladığı sosyalizmin "uygulanabilir olmadığı", aslında pek de istenir olmadığı görüşünü getiriyor. İlk yazısında ve ikinci yazısında (1987) Marx'ın görüşlerine uyduğunu düşündüğü Mandel'in sosyalist demokratik planlama görüşlerini bu doğrultuda eleştiriyor. Bu

eleştirisini yaparken yukarıda özetlediğimiz piyasa sosyalizmi argümanlarını kullanıyor.

Nove'ye göre Marx'ın tanımladığı sosyalizm meta üretiminin yani piyasa ekonomisinin, işbölümünün aşıldığı, toplumsal sınıfların sönümlendiği, devletin köreldiği, yabancılaşmanın ortadan kalktığı bir "bolluk" ekonomisi ve bütün bu ögeler Marx'ın düşüncesindeki "ütopik" ögeler. Böyle bir ütopyaya dayanan toplum "uygulanabilir", gerçekleştirilebilir, yapılabilir bir toplum değil, en azından bir kuşağın yaşam süresi içinde değil. Çünkü Marx'dan esinlenen sosyalist planlama "bolluk" koşullarında değil, "kıtlık" koşullarında uygulanmak zorundadır. Kıtlık bencil edinimciliği, bu da maddi özendiricileri gerektirir ve etkinlik gerekliliği ortaya çıkar. Dolayısıyla, Marksist gelenek ütopyacı ve/veya açıkça hatalı temel kurallar sunar. Fiilen kıtlığın olduğu yerde kaynakların iktisadi kullanımı ve etkinliği çok önemlidir. Varolan sosyalizm ise merkeziyetçi planlamanın eksiklikleri ve yanlışları yüzünden çökmüştür. Uygulanabilir sosyalizm için tek çözüm, merkezi planlamanın rolünü azaltıp piyasanın rolünü arttırmaktır. Nove'nin tabiriyle, çözüm "ne Moskovacı ne de Şikagocu olan" "üçüncü yol", yani "yapılabilir sosyalizm"dir.

Nove 1986 tarihli makalesinde bu görüşlerini desteklemek amacıyla, Marksist düşünürlerin sosyalizmde iktisadi hesaplama için öngördüğü modelleri gözden geçiriyor ve para-piyasa ilişkilerinin ve hesaplamalarının mantık ve zorunluğunun önemini vurguluyor. Ona göre, piyasayı uygun araç yapmanın yolu toplumsal bakımdan olumsuz yönlerinin demokratik bir toplumsal-siyasal denetime tabi tutulması.

Brus (1985), Nove'nin kitabının ana teması ile uyuşma içinde olduğunu belirtiyor. Fakat Nove'ye bir konuda katılmıyor. Ona göre, Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa, Çin, vd. de, sosyalizm, bu ülkelerin tarihsel pratiği ile, "uygulanabilirliğini kanıtlamıştır" Bu ülkelerde uygulanan iktisadi sistem temel özellikleri ile kumanda ekonomisi biçiminde uygulamaya konmuştur. Bu uygulama Marx'ın görüşlerine uygundur. Marx'ın geleceğin sosyalist ekonomisi hakkındaki görüşleri merkezci ve antipiyasacıdır, Sovyet tipi ekonomik sistemin oluşumunu da bu yönde etkilemiştir. Sorun Marx'ın sisteminin uygulanabilirliğinde değildir, çünkü uygulanmıştır. Sorun bu uygulanabilirliğin istenir olmamasıdır, çünkü sistem "yaşayabilir" değildir.

Brus'a göre sorun yaratan olgu "**yaşayabilir sosyalizm**"in

kurulmasıdır. Yaşayabilirlik, çağdaş dünyadaki ekonomilerin ve toplumların yaşadıkları büyük sıkıntılara çözüm bulabilirlik özelliğindedir. Nove uygulanabilir sosyalizmi tartıştığı halde yaşayabilir sosyalizmin uygulanabilirliği konusunu çok az işlemiştir, özellikle de "varolan sosyalizm"in geleceği ile ilgili olarak. Varolan sosyalizmin yaşayabilmesi için ilk koşul kumanda sisteminden "düzenlenmiş piyasa" sistemine geçilmesidir. (Brus bu reform modelinin, Macar iktisatçı Kornai ile beraber, formülasyonunu yapan iktisatçıdır). Bunun mümkün olabilmesi için de, tek parti hegemonyasını kıran politik çoğulculuk, işletme idaresinde ve yerel yönetimlerde liberalleşme, özgür demokratik örgütlenme hakkı, karma mülkiyet yapısına dayanan karma ekonomi koşullarının gerçekleşmesi gereklidir. Brus Macaristan'daki ve kısmen Yugoslavya'daki reform sürecini bu modele en yakın bulur. Buradan şu tahmini de yapabiliriz: Bugün Sovyetler Birliği yönetiminin uygulamaya koymayı hedeflediği reform programı da bu modele aşamalı geçişi öngörüyor. Brus'un görüşlerini benimsersek, bu reform programının Sovyetler Birliği'nde sosyalizmi "kurtaracağı" sonucuna ulaşmamak için neden yoktur.

2) Sosyalist Planlama

Derlemede yer alan, **Mandel, Lew, Haynes** ve **Harman** tarafından yazılmış makaleler piyasa mekanizmasına ve piyasa sosyalizmine karşı çıkan bir pozisyon alıyorlar, piyasaya karşı sosyalist planlamanın gerekliliğini, uygulanabilirliğini ve istenirliğini savunuyorlar. Bu yazılar arasında özellikle yankı yapmış olanı Mandel'in sosyalist planlama savunusu.

Mandel (1986) Nove'nin, Marksist iktisat yöntemlerinin sosyalizmi kurma görevi açısından yanıltıcı ve geçersiz olduğu iddiasını reddederek tahlillerine başlıyor. Mandel'in Nove'nin sosyalizmde merkezi planlamanın olanaklı olmadığı görüşüne karşı getirdiği temel argüman, piyasanın aşılmasının "kapitalizmin rahminde hazırlandığı" görüşüne dayanıyor. Bu görüşe göre, kapitalizm geç kapitalizm evresine ulaştığında emeğin toplumsallaşma derecesi çok yükselir, tekeller büyür ve planlama yapma gereği ortaya çıkar, yani piyasanın yerini giderek daha genişleyen hiyerarşik doğrudan kaynak dağılımı mekanizması alır. Bu gelişme sosyalist planlamaya geçişin zeminini de hazırlar. Mandel'e göre geç kapitalizm evresinde piyasanın dolaylı dağıttığı

emek azalır, doğrudan doğruya dağıtılan emek artar.

Mandel'in temel sorunu planlamanın sosyalist demokrasi ile beraber nasıl yapılabileceği. Ona göre, piyasa sosyalizmi ne kapitalist serbest piyasa efsanesine ne de özgür sosyalizmin bürokratik taklidinin kötülüklerine çözüm getirir. Piyasa sosyalizmi gerçekleştiremez, planlama gereklidir. Mandel bu yazısında Nove'nin planlamada olmadığını düşündüğü etkinlik, işbirliği, yenilik yapma gibi alanlardaki sorunların sosyalist demokrasi aracılığıyla nasıl aşılabileceğini göstermeye girişir. Burada gerçekleştirilmesi gereken koşul halk egemenliğinin kendisinin **kurumsallaşmasıdır**. Bu kurumsallaşma **"eklemlenmiş özyönetim sistemi"**olacaktır ve amaçların gerçekleşmesinde önemli mesafe katedilmesini sağlayacaktır. Sistemin başlıca mekanizmaları ayrıntılarıyla tartışılır: uluslararası, ulusal, işçi ve halk konseyleri özyönetim kurulları, tüketici konferansları. Bu kurullar aracılığıyla yönetim artık "merkezi düzeyde" tekel altına alınamayacağı gibi, özyönetimde fabrika düzeyiyle de sınırlı kalmayacaktır. Her ikisi de merkezi ve merkezileştirilmiş düzeylerde birbirine eklemlenecektir. Böyle bir sistem devletin sönümlenmesi ile ilgili Marksist anlayışa da somut bir içerik kazandıracaktır. Bilinçli kaynak dağılımının yolları olarak, demokratik olarak merkezileşmiş planlama ile özyönetimin oluşturduğu bu kurumsal kompleks, tekelci kapitalist piyasa ekonomisinden de, bürokratik merkeziyetçi bir kumanda ekonomisinde de daha etkin, özgür, demokratik olacaktır. Bu sistem henüz Marx ve Engels'in tanımladığı "saf" sosyalizm değildir; hâlâ para ve piyasanın hükmettiği bir kesim mevcuttur, hâlâ özel ve kooperatif girişimler küçük çaplı üretimde varlıklarını sürdüreceklerdir. Ama herkesin asgari tüketim düzeyi güvencesi olduğu için, başkalarına emek satma gibi bir iktisadi zorlama varolmayacaktır. Sosyalist ilerleme ile bu kalıntılar zaman içinde temizlenecektir.

Nove (1987) yazısında Mandel'in bu görüşlerine eleştiri getiriyor ve "birleşmiş üreticilerin kendi kendini yönetmesi"nin değil dünyada , büyük bir ülke ölçeğinde bile bir "slogan" dan öteye anlam taşımadığını söylüyor, Mandel'in tezlerine karşı kendi "üçüncü yolu"nu savunuyor. Nove'ye göre Mandel ile temel anlaşmazlık noktası onun sosyalizme geçişte piyasanın zamanla terkedilmesi görüşü ile ilgilidir. Planlama doğası gereği desantralize edilemeyecek faaliyet alanlarında yapılmalıdır, geriye kalan faaliyetleri düzenlemenin en etkin yolu piyasadır.

Mandel bu eleştirilere cevap verdiği yazısında (1988) piyasaları düzenlemenin ciddi sorunları bulunduğunu, piyasaları düzenleyerek piyasa ekonomisinin doğası ile ilgili iflasların, kitlesel işsizliğin, krizlerin vs. sorunların önlenmesinin mümkün olmadığını, piyasanın kısıtlamalarını kabul etmenin insanlığın toplumsal eşitsizliğin tiranlığına boyun eğmeye mahkûm olduğunu söylemek anlamına geldiğini göstermeye çalışıyor, Mandel'e göre planlama "özgürce birleşmiş üreticilerin maddi ve beşeri kaynakları bazı 'ölümsüz' iktisadi yasalara göre kulanma yükümlülüğünden kurtulmaları ve kendi kaderlerine hakim olmaları" anlamına geliyor.

Derlemede bundan sonra yer alan bütün yazarlar, Nove'nin "uygulanabilir sosyalizm" olarak sunduğu, piyasa hakimiyetinde kısmi planlamaya dayanan karma ekonomi modelini eleştiriyorlar. Farklı nitelemeler de kullansalar, bu modeli esas olarak sosyalist değil sosyal demokrat olarak görüyorlar (bazılarına göre sağ, ılımlı sosyal demokrat).

Lew, Nove'nin projesinin "uygulanabilir" olup olmadığını sorguluyor. Ona göre Nove'nin yaklaşımı "**gerçekçi olmayan gerçekçilik**" ve en önemli eksikliği böyle bir projenin hangi "reel ortamda" uygulanabilir olduğu. Ne kapitalist dünya sistemi ne de reel sosyalist ülkelerde sosyalizmin barışçıl uygulanma şansı var Lew'e göre, çünkü her ikisinde de güçlü çıkarlar kök salmış durumda ve bu güçlü çıkarların ayrıcalıklarını çatışmasız teslim etmesi sözkonusu değil. Çatışmadan kaçınarak geçilecek bir sosyalizmin sosyalizm olabileceği çok şüpheli.

Lew, Nove'nin durmadan "doğmatizm" olarak suçladığı ve saldırdığı özelliklerin aslında sosyalist projenin pek çok temel yönü olduğunu ve bu kadar çok yönü sökülüp atılarak sosyalizm tanımı yapmanın mümkün olmadığını savunuyor. Eleştirilerinin eksenleri kıtlık, bolluk, ütopya, kişisel çıkar, barışçıllık, devlet, milliyetçilik. Lew yazısında 1980'lerde "piyasa tapınması"nın neden ortaya çıktığını ve Nove'nin kitabının neden bu denli destek ve popülerlik kazandığını inceliyor. Sosyalizmi sosyalist geleneğin ve Marx'ın bıraktığı mirasla birlikte kurmak zorunluluğunu ifade ederek yazısını bitiriyor.

Haynes (1988), piyasa karşıtı ve piyasa sosyalizmi karşıtı görüşlerini, "piyasanın karabasanları" olarak nitelendirdiği Şili, Yugoslavya ve Macaristan deneyimi ışığı altında ortaya koyuyor. Ona göre piyasa sosyalizmi dünya ekonomisinde patlak veren krizin "gayrimeşru çocuğu" olarak ortaya çıkıyor ve piyasa-

ya inanarak dünya ekonomisiyle daha derinliğine bütünleşmeye kalkan bu ülkeler muazzam insani ve iktisadi kayıplarla yüzyüze kalıyor. Haynes bu kayıpların dökümünü yapıyor. Haynes'e göre piyasa sosyalizminin getirdiği liberalizasyon ve piyasalaşma ve dışa açılma işçi sınıfının ve ekonominin üzerindeki baskıyı artırıyor, sorunları daha da ağırlaştırıyor, sonuçta yaygın toplumsal huzursuzluk, protesto, grev, milliyetçilik (özellikle Yugoslavya örneği) çılgınlığını getiriyor. Piyasa sosyalizmi tüm toplumsal kontrol ve istikrar noktalarını ateşe veriyor, işçi özyönetimi piyasa ile beraber işçileri değil piyasayı iktidara getiriyor.

Haynes'e göre reel sosyalizm uygulamalarının sorunlarının temel kaynağı Stalinizm'in işçi sınıfının yenilgisinin sırtında yükselmesi. SSCB ve Doğu Bloku'ndaki çöküş sosyalist düşüncenin zayıflığından değil, işçi sınıfının yüzyüze kaldığı korkunç nesnel koşullardan kaynaklanıyor. Bu koşullarda tek çıkış yolu işçilerin kendi gücünü hissetmeye başlayabilecekleri bir politik açılım. Haynes'e göre ikilem hâlâ sosyalizm ile kapitalizm arasında ve krizin yükünün tüm bedelini işçilere ödeten bir devlet denetimi ya da piyasa tek mümkün almaşık ikilisi değil.

Harman (1989) da Haynes gibi piyasa mekanizmasının nasıl sosyalizmin varolan sorunlarına çözüm olamayacağını piyasa mekanizmasının işleyişini inceleyerek göstermeye girişiyor. Harman'ın yaklaşımı Nove'nin ya da piyasa sosyalistlerinin piyasanın erdemleri ile ilgili olarak önc sürdükleri argümanların "fiilen varolan kapitalizm"in somut işleyişi içinde nasıl geçersiz olduklarını çarpıcı örneklerle göstermek, ve merkezi planlamanın dezavantajları, sakıncaları olarak sayılan özelliklerin nasıl piyasa mekanizmasında fazlasıyla varolduğunu ortaya koymak. Tartışma odakları fiyat sinyalleri, yenilikler, fiyat oluşumu, israf, kalite, tüketici özgürlüğü, arz-talep dengesi ve "piyasa avantajları" olarak sunulan bu özelliklerin varolan kapitalizmin "en dinamik" sayılabilecek kesimlerinde ve firmalarında nasıl işlemediği. Bu tahliller günümüzde en gelişmiş kapitalizmin somut işleyişini tahlil bakımından çok öğretici ve ilginç.

Harman daha sonra "fiilen varolan sosyalizm"i ele alıyor. Ona göre "fiilen varolan sosyalizm" aslında "fiilen varolan kapitalizm" gerçekliğine büyük ölçüde benzemektedir. Bu sonucu doğuran neden dünya devrimi perspektifinin yıllar önce kapitalizmin dünya sistemi ile rekabet etmesi lehine terkedilmesi, yani Stalinist perspektiftir. Merkezi olarak yönetilen Stalinist eko-

nominin hataları Batılı yaşlanmış kapitalizmin hatalarına göre nitel farklılık sunmamıştır.

Harman'a göre, reform ve piyasa bürokratik yönetime alışık değildir. Harman planlamanın olanaklılığı ve istenirliği yönünde argümanlar getiriyor. Sunduğu argümanlar Mandel'in getirdikleriyle paralellikler taşıyor ve **"toplumsal özyönetim"** projesini savunuyor. Bu projenin başarısını bürokrasiyi ve piyasa reformlarını aynı ölçüde yadsıyan işçi hareketlerinin ve bunu destekleyen katmanların ortak hareketinin başarısı koşuluna bağlı görüyor.

3) Sosyalistleşmiş Piyasa

Derlemenin son üç makalesinde Elson, Auerbach vd. ile Kagarlitskiy sosyalist planlama görüşüne daha yakın olmakla beraber, Mandel'in piyasasız planlama modelini de Nove'nin planlama ile piyasayı birbirinin karşıtı olarak gören ve piyasayı savunan modelini de eleştiriyorlar. Savundukları yaklaşım "piyasayı sosyalistleştirmek", piyasayı reddetmek yerine piyasa ile planlamayı birleştirmek ve demokratik, çalışanların özyönetimine dayalı toplumsal işleyişte planlamayı demokratikleştirmek. Onları Nove gibi sosyal demokratlardan ayıran fark piyasaya çıkacak işletmelerin faaliyetlerini demokratik planlamanın ayrılmaz parçası haline getirmek. Halbuki sosyal demokratlar piyasa ile planı birbirinden ayırarak kapitalist üretimi piyasaya, sosyalist bölüşümü planlamaya bırakırlar ve bu iki ayrı mekanizmayı yanyana koyarlar, birleştirmezler. Burada sadece bölüşüm değil, piyasa da sosyalistçe işleyecektir. Yazarlar, özellikle Elson sosyalistleştirilmiş piyasa kurumlarını ve işleyiş mekanizmasını formüle etmeye çalışıyor. Kısacası bu modellerde piyasa vazgeçilmez bir koordinasyon aracı ama kapitalist değil.

Elson (1988) Nove'yi de Mandel'i de üretim ile tüketim, üretim ile emek gücünün yeniden üretimi arasında bağlantı kurmamalarından dolayı eleştiriyor ve sosyalist ekonomik koordinasyon sorununu feminist bir perspektifle ele alıyor. Bu perspektife göre asıl yol gösterici ekonomik koordinasyon kıstası ne kendi başına üretim, ne kendi başına tüketim, fakat emek gücünün yeniden üretimi ile üretim arasındaki ilişki, eklemlenme, ve üretimi yapan birimler ile emekgücünün yeniden üretiminin gerçekleştiği hanehalkı arasındaki ilişkileri hiyerarşik piyasa ilişkileri

olmaktan çıkarmak, piyasa mekanizmasını "toplumsallaştırmak".

Piyasanın özgür bir birleşme biçimi olarak işlev görmesinin koşullarını araştıran Elson'a göre asıl kritik soru metaların para karşılığında mübadele edildiği, yani fiyatların varolduğu fakat toplumsallaştığı metaların kendilerine özgü yaşama sahip olmadığı, yani kapitalizmde olduğu gibi bireylerin birbirleri için sadece metaların temsilcileri, dolayısıyla sahipleri olarak varolması ilişkisine rastlanmayan bir toplumun varolma olasılığıdır.

Elson'a göre böyle bir piyasa toplumsallaşmasını sağlamanın iki temel gerekli koşulu var: emeği zorunluluk yüzünden satma sorumluluğundan kurtaracak asgari gelirin herkese sağlanması ve hiyerarşikleşmeye yol açan fiyatların oluşum sürecinin bilgisinin saydamlaşması, kamulaşması. "Herkese açık bilgi ekonomisi bilinçli denetimin anahtarıdır," Elson'a göre. Elson sanki gerçek bir bilgi toplumunun ögelerini ve ilişkilerini formüle etmeye çalışıyor. Böylece Elson merkezi planlamanın temeli olarak Harman tarafından önerilen hesaplama birimi somut emek miktarı yerine, açık bilgiye göre oluşmuş fiyatları öneriyor. Bu sistemde desantralize bir toplumsal planlama süreci genel bir merkezi strateji planlaması desteğinde yürüyecek. Açık bilgiye dayanan piyasa da gayriresmi güven, işbirliği, iyi niyet, karşılıklılık, süreklilik, ahlâki bir sözleşme temelinde işleyecek.

Auerbach, Desai ve Shamsavari'nin beraberce yazdığı makalede (1988) yazarlar genç Nove- Mandel tartışmasını ele alıyorlar ve Mandel'in eleştirilerinin çıkış noktası olan, kapitalist üretim tarzının hareket yasaları ile iç çelişkilerinin geç kapitalizmde doğrudan dağıtılan emeğe kıyasla piyasanın dağıttığı emekte köklü bir değişme getireceği yolundaki görüşe karşı çıkıyorlar. Daha önce belirttiğimiz gibi, bu görüş piyasanın aşılması koşullarının kapitalizmin rahminde hazırlandığını savunur.

Yazarlara göre, sözkonusu görüş, kapitalist gelişme ilerledikçe piyasaların doğrudan ve bilinçli koordinasyon lehine aşılacağı gibi mekanik bir sonuç getirir ve sosyalist hareketin düşünce ve eylemine kılavuzluk etmede zararlıdır, çünkü yanlıştır. Ayrıca böyle bir bakış açısı sosyalizme geçişin planlamanın varlığı ile özdeşleştirilmesi, merkezi planlamanın artması ile sosyalizmin ilerleyeceği gibi yanlış bir değerlendirmeye de destek olur.

Yazarlar bu görüşün Engels'den başlayarak Mandel'e kadar uzanan, Luxemburg, Kautsky, Hilferding, Lenin, Stalin'i kapsa-

yan bir düşünce zinciri içinde süren bir yapısı olduğunu göstermeye çalışırlar. Böylece ilginç bir biçimde Mandel'i Stalin'le aynı paralelliğe koyarlar. Yazarlar bu görüşün 1920'lerde ve 1930'larda geliştirilen piyasa/plan ikiliğinin temellerini oluşturduğunu ve en çok etkilenen yazarın da Lenin olduğunu, Lenin'in kendisinin etkilendiği olayın Alman savaş ekonomisinin Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki merkezileşmesi ve planlanması olduğunu ortaya koyarlar.

Yazarlara göre planlama-piyasalaşma birbirinin zıddı olarak ve mekanik biçimde değil, diyalektik birlik içinde ele alınmalıdır. Böyle bakıldığında bu ikisi hem birbirinin zıddıdır, hem de birbirlerini etkilerler ve birbirlerini yaratırlar. Hem kapitalizmde hem de planlı ekonomide planlama ile piyasa diyalektik birlik içinde varolurlar. Buradan çıkarılan sonuç; ne sadece planlama ne de sadece piyasa yeterlidir, ikisi de gereklidir. Sosyalizm ne Nove'nin önerdiği gibi piyasaların sürüklemesiyle, ne de Mandel'in önerdiği gibi sadece insanlara neye ihtiyaç duyduklarını sorarak yönetilebilir. Hem işletmelerin malları için piyasalaşma hem de genel ve sektörel planlama beraberce varolmak zorundadır.

Derlemenin son makalesi son zamanlarda adı sık duyulan perestroika eleştiricisi Sovyet Kagarlitskiy'e ait (1990). Kagarlitskiy bir yandan sosyalizm için piyasa savunucularının tezlerine karşı çıkıyor, bir yandan da belirli ölçüde "piyasaya dönüş" olmadan nihai başarı ölçütü sayılan verimli planlamanın güvence altına alınmasını olanaksız görüyor. Öte yandan, verimlilik uğruna piyasanın getireceği zorlamanın, güvencesizliğin, işsizlik korkusunun insanları daha verimsiz kılacağına inanıyor.

Kagarlitskiy, reforme edilmiş ama yok edilmemiş veya sınırlandırılmamış bir sosyal güvence sistemi ile bürokratik özelliklerinden kurtarılmış ve demokratikleştirilmiş bir toplumsal planlamayı savunuyor. Kriz esnasında piyasa çözümlerinin kriz eğilimlerini geliştirip derinleştireceği görüşünü savunuyor. Teknokratik merkezi planlama reformlarını da reddediyor, çünkü ona göre her iki model de azınlığın hakim olduğu sistemler; "Stalinist dogma" ile serbest piyasa kurumları kolayca birbiriyle uyuşturulabilir, o nedenle ikisi de reddedilmelidir.

Kagarlitskiy, Elson ve Auerbach vd. gibi planlama ile piyasayı birbirinden ayırmak yerine birleştirmekten, planlamayı demokratik kılmak ve her düzeyde işçilerin özyönetimine dayandırmaktan yana.

Derleme içerdiği tartışmalarla sosyalist toplumun işleyişi ile ilgili kuramsal gelişmenin günümüzde ulaştığı düzeyi oldukça kapsamlı biçimde yansıtıyor. Ama alınması gereken yolun daha epeyce uzun olduğunu da ortaya koyuyor.

Marx, Piyasa ve "Uygulanabilir" Sosyalizm*

Alec Nove

Ota Sik ile ilk kez yirmi yılı aşkın bir süre önce Türkiye'nin Bursa kentinde karşılaştığımızı hatırlıyorum. Doğal sıcak su kaynaklarından beslenen yuvarlak bir yüzme havuzunda yüzmüş, sosyalist iktisat konusunda tartışmıştık. O zamandan bu yana köprülerin altından, sıcağıyla soğuğuyla, çok su aktı. Hepimiz, tecrübelerden, bir bölümü trajik olan tecrübelerden dersler çıkardık. Bunlar, kapitalizme eleştirel ve kötümser bir gözle bakan birçoklarımızı yeni yollar aramaya, ne Moskovacı ne Şikagocu bir "üçüncü yol" arayışına itti. **Laissez-faire**, dev şirketler ve artan istikrarsızlıkla belirlenen bir çağda ne uygulanabilir,

---

*A. Nove, 1963'ten 1983'e dek iktisat okuttuğu Glasgow Üniversitesi'nde şimdi **emeritus** profesör olarak bulunuyor. Başlıca yayınları arasında **The Soviet Economy** (1961), **Was Stalin Really Necessary?** (1965), **An Economic History of the U.S.S.R.** (1969), **Stalinism and After** (1975), **Planning: What, How and Why** (1975), **The Soviet Economic System** (1977), **East-West Trade: Problems, Prospects, Issues** (1978), **Political Economy and Soviet Socialism** (1979) ve **The Economics of Feasible Socialism** (1983) var. Yazarın "Marx, the Market and 'Feasible Socialism'" özgün başlığını taşıyan bu yazısını **Socialism, Economics and Development** (London, Allen and Unwin, 1986) adlı derlemesinden Nail Satlıgan çevirdi.

Alec Nove, adı geçen derlemede yazısını şöyle tanıtıyor: "Bu deneme, ilk kez Ulrich Gartner ve Jiri Kosta (der). **Wirtschaft und Gesellschaft: Kritik und Alternativen** (Berlin: Duncker und Humblot, 1979) s. 351-62 içinde yayımlandı. Bu, Çek **émigré** iktisatçısı Ota Sik için hazırlanmış bir **Festschrift** idi. Dış güçler müdahale etmeseydi Sik, 1968'de Çek ekonomisinin reformunda önemli bir rol oynayacaktı. Sosyalist ekonominin işlerliği konusundaki sofu-Marxist görüşe yönelik itirazların birçoğunun Rusya'da 1920'lerde öncelenmiş olması beni şaşırtmıştı. Katkımın başlıca teması da budur. Konunun daha uzun ve daha sistemli olarak irdelenişi için, bkz. benim **The Economics of Feasible Socialism** (London: Allen and Unwin, 1983)." N.S.

Nail Satlıgan'ın çevirisinde "Yapılabilir Sosyalizm" deyimi kullanılıyordu. Diğer çevirilerle uygunluk sağlamak için "Uygulanabilir Sosyalizm" olarak değiştirdik. (y.n)

ne de etkili olabilir. Enflasyon, işsizlik, toplumsal konsensüsün çöküşü, ülkeler içerisinde ve arasındaki servet bölüşümünde görülen savunulamaz aşırılıklar, bizi bekleyen, sıkıntıların hücrecisi. Beri yanda merkezi planlamanın iktisadi vargıları malûm, siyasal-toplumsal içermeleri acıklı. Sosyalizme biraz olsun ilgi duyan herkes alternatifler aramak zorunda.

Bu arayışta Marksçı; geleneğin kimi yönleri onlara ayak bağı olacaktır.Öyle anlaşılıyor ki Marx'ın da, Engels'in de, Lenin'in de modern bir sanayi ekonomisinin işleyişiyle ilgili karmaşıklıklar konusunda en ufak bir kavrayışları yoktu. Sosyalist ya da komünist bir ekonomiye ilişkin tasarıların tartışılmasını caydırıyorlar, kendileri de böyle bir tartışmaya girişmiyorlardı. Bununla birlikte sorunların ciddi olmayacağına inanıyorlardı. Marx'ın "komünist toplumun planlı, bir amaca yönelik gelişmesinin, kapitalist toplumun kendiliğinden gelişmekte olan piyasa mekanizmasının tersine, her şeyi açık ve anlaşılır kılacağına", dolayısıyla "geleceğin toplumunun ayrıntılarını incelemeye çaba harcamanın anlamsız olduğuna" inandığı için gelecekteki toplumun işleyiş "mekanizmasını incelememiş olduğunu" öne süren Aron Katsenellenboigen'e katılmamak olanaksızdır.[1] Marx, kapitalizmde var olan "aldatmaca"yı, "meta fetişizmi"ni, sosyalizmde iktisadi gerçekliğin algılanışındaki açıklıkla karşılaştırmamış mıydı? Engels, ünlü bir parçada "değer denen şey olmayınca her şeyin kolaylaşacağını, üretim araçlarına toplumca el konmasının meta üretimine son verdiğini" söylemişti. Bettelheim'in "sosyalist toplumda, hatta bu toplumun başlangıçlarında, artık ne meta, ne değer, ne para, o halde ne de fiyat ve ücretler olacağı" görüşünü Marx'a atfedişi doğruydu.[2] Katsenellenboigen haklıydı: "Gelecekteki toplum, Marx ile Engels'e göre, planlama ikisine dayalı olacağından kendiliğinden piyasa mübadelesi gereksiz olacaktı.. [Onlar] gelecekteki toplumu her şeyin besbelli olacağı bir sistem gibi tasarlıyorlardı. Halkın amaçları gibi eldeki kaynaklar ve bunları halkın ihtiyaç duyduğu ürünlere dönüştürme yöntemleri de besbelli [ve oy birlikli, A.N.] olacaktı.[3] Lenin, klasik metinleri biliyordu ve aynı görüşü

1) A. Katsenellenboigen, **Studies in Soviet Economic Planning** (White Plains, NY; Sharpe, 1978), s. 29.

2) C. Bettelheim, **Sosyalist Ekonomiye Geçiş Sorunları** (Ankara : Bilgi Yayınevi, 1973), s. 43.

3) Katsenellenboigen, op. cit.

benimsemişti. **Devlet ve Devrim** içindeki ünlü bir parçada şöyle yazmıştı: "Her geçen gün basitleşen denetim ve muhasebe işlevleri herkes tarafından sırayla yerine getirilecektir."[4] (Ve bunu derken gelecek yüzyıldan bile söz etmiyordu.)

Elbette bunlar, iş bölümünün aşılması, devletin körelmesi, yabancılaşmanın giderilmesi, bolluk, bir başka deyişle yer yüzü cenneti koşullarında herkesin bütün insanlıkla birlik içinde kendini gerçekleştirmesi gibi, Marx'ın düşüncesindeki ütopik ögelerle uyuşuyordu. Marksizmin bu yönünden hiçbir şey anlıyor değilim; bilinen her siyasal, iktisadi ve toplumsal sorunun, **tanımın bir parçası olarak**, var olmadığının var sayıldığı bir sosyalizm tanımının ne anlamı olabilir, dini bir anlamı olmaktan başka? Bu denemede dikkatimizi yalnız üretim ile bölüşümün planlanması ve örgütlenmesiyle bağlantılı sorunlar üzerinde odaklaştıracağız. Ne var ki bu konulardaki Marksist kavramlar bu "ütopik" yönlerle ilintilidir; nitekim kıtlık ve yabancılaşmanın üstesinden gelinmesini özendiricilere ihtiyaç duymayacak ve herkesin yararı için doğru olan şeyi yapacak olan bir yeni insan'a bağlamak, böylece "doğru olan şey"in açık ve kesin olarak görünür olduğunu var saymak gerekecektir her halde. Kuşkusuz Yeni Sol'un "aşırı saadetçi-sofular"ının günümüzün ya da her türlü olası geleceğin sorunlarından kaçınmakla yetinmeleri bu yüzdendir. Mademki, Regis Debray'nın (yergisel) deyişiyle "var olan her şey gerçeklikle uzlaşmaktan suçludur", bu, onların kendine sosyalist diyen her türlü düşünülebilecek rejime karşı ezeli doğrucu muhalefet içinde rol almalarını sağlama bağlamaktadır.

Paradoksal gözükebilir; ama Marx'tan esinlenen sosyalist planlama için en uygun fırsat, bolluk koşullarında değil, bolluğun karşıtı koşullarda, piyasa tipi kurumların ve liberal politika felsefesinin başa çıkamayacağı bir kıtlık derecesinde, ortaya çıkacaktır. Yalnız gelişmekte olan ülkelerde de değil. Hem enflasyon, hem de işsizlik doğuran bu günkü aşırı bölüşümsel talepler eğiliminin yanı sıra Batı'da mevcut yaşam düzeylerini sırf korumakta ve gittikçe itaatsizleşen Üçüncü Dünya'dan ham madde ve yakıt ikmali sağlamakta karşılaşılan nesnel zorluğun sonu karanlıktır. Doğal kaynakların tükenmesi ya da (OPEC gibi) üreticilerce fiilen denetlenmesi, Marksçı "bolluğun" tam kar-

---

4) V.I. Lenin, **Devlet ve Devrim** (İstanbul: Aydınlık Yayınları, 1978), s. 66.

şıtı olan, ama, toplumun varlığını sürdürmesi için, gerçek özveri paylaşımına dayalı, zorunlu toplumsal disiplin ve planlamayı gerektiren sıkı tasarruf ve koruma önlemlerini dayatacaktır. Sosyalizm modellerinin bu noktaları göz önünde tutarak yeniden düşünülmesine gerek vardır. Bunun önemli içermeleri olacaktır. Söz gelimi kıtlığın varlığı, bencil edinmeciliğin sona erişini kafamızda canlandırmamızı düpedüz olanaksız kılmaktadır. Demek ki onu özendiriciler kullanarak dizginlememiz gerekecektir. Kaynakların iktisadi kullanımının ya da etkinliğin göz önünde tutulması hayati bir önem taşıyacaktır. Ne var ki daha iyimser var sayımlar altında bile etkinlik gerekliliği sürecektir. Çünkü etkinlik olmadan bolluğa yaklaşmak mümkün değildir.

Marksizmin piyasa ilişkilerine gelenceksel olarak olumsuz olan bakışı bilinirken Marksist düşünürler, sosyalizmde iktisadi hesap için nasıl bir temel öngörmüşlerdir? 1917'den önce bu konudaki yazın sınırlıydı. Barone'nin çığır açıcı yazısından [5] başka Kautsky'nin ve daha az tanınmış olan Otto Neurath'ın (**Vollsozialisierung,** 1910) kimi düşünceleri vardı. Gene de Bolşevik devrimine dek bunun sosyalist düşüncenin çok az gelişmiş bir kesimi olduğu doğruydu. Sonra savaş komünizmi geldi- komünizmin hemen geliverceceği "yanılsamalar"ını, rublenin değerinin iç savaş ve kargaşa koşullarında baş aşağı düşmesini beraberinde getirerek. 1920'de, seçkin tarım iktisatçısı A.A. Çayanov'un başkanlığında, "parasız bir ekonominin sorunları" konulu bir seminer düzenlendi. Çayanov komünist değildi, ama seminere katılanlardan bazıları komünisttiler. Bunlar 1919-20'de kurulan çeşitli modelleri incelediler. Seminere katılanlardan bir başkasının, L. Yurovskiy'in, sonradan yazdığı bir kitapta çalışmalarla ilgili bir rapor ve yorum buluyoruz. [6] Burada söz konusu olan, yalnız tarihi açıdan ilginç olan bir tartışma değildir kesinlikle. Çünkü modeller ve tartışmalar, aynı konudaki çağdaş anlaşmazlıklarla doğrudan ilişkilidir. Kitabın bütünü, özellikle de bu bölüm, L. Yurovskiy'in az rastlanır nitelikte bir iktisatçı olduğunu göstermektedir. Yayımlanışından iki yıl sonra kendisi saçma suçlamalarla tutuklanmış, bir daha da ortaya çıkmamıştır.

---

5) E. Barone'nin "The ministry of production in the collectivist state" yazısı, A. Nove ve D. M. Muti (der), **Socialist Economics: Selected Readings** (Harmondsworh: Penguin, (1972), s. 52-74'te yeniden basılmıştır.

6) L. Yurovskiy, **Denejnaya politika sovyetskoy vlasti** (Moskova

Yurovskiy, sergilemesine meta-para mekanizmasının ve fiyatın işlevlerini tahlil ederek başlar. Bunların eksikliklerinin pek âlâ farkında olduğu görülür; dışsallıklardan, kamu mallarından ve amortismanın kesinlikten uzak oluşundan, parasal birimin (olağan koşullar altında bile) istikrarsızlığından söz eder. Evet, toplum refahı ile ekonominin bir parçasının kârının çatıştığı durumlar olduğunu teslim eder. Bilinen mükemmel bir çözüm yoktur. Sorunu şöyle koyar: "Geniş bir alanı kaplayan, büyük bir nüfusu ve ulaşım ağı, önemli fabrikaları ve sanayi kuruluşları olan bir ekonomi düşünülebilir mi ki üretim, bölüşüm ve tüketimle değer-parasal hesaba başvurmaksızın başa çıksın?"[7] Sosyalist bir ekonominin çeşitli modellerini bu açıdan inceler.

İncelediği ilk modeller M. Smit ile S. Klepikov'unkilerdir (kadın olan Smit ancak bir yıl önce ölmüştür). Hesaplama için **teknik** bir temel araştırılmıştı bunlarda. Yazarlarına göre bu çabalar ancak birer ilk taslaktır. Maliyetler beş başlık altında sınıflandırılmıştır; 1) insan çabası, 2) mekanik enerji, 3) ısı, 4) ham maddeler vb., 5) makineler ve aletler. Yazarlar, bu beş kalemin ikibaşlık altında birleştirebileceğini var sayarlar: adam-saat ve enerji birimleri. Ardından hepsi, standart insan-saatler cinsinden ifade edilecek, bu "standardın" içeriği , değişen tekniklere bağlı olarak değişikliğe uğrayacaktır.

> Emek-çaba ile (mekanik) enerji arasındaki ilişkinin sabit bir büyüklük olarak alınmasına elverecek ölçüde standartlaşmış bir tekniği ve bütün ülkelerin işçileri arasında o ölçüde eşit bir üretim araçları bölüşümünü ancak uzak gelecekte düşünebiliriz. Bunun için ise, teknikte ve muhasebecilikte, iki devrimci fırtınayı beklemek gerekecektir. Ancak bir Dünya İktisadi Konseyi (**Mirsovnarhoz**) kurulduğu zaman, bütün dünya iktisadi ve teknik hesabın konusu olduğu zaman insan emeği ile makine arasında sabit bir ilişkinin bulunduğu düşünülebilir.[8]

Klepikov'un varyantı, "birleşik insan-ve-makine enerji birimleri" öngörüyor, Yurovskiy ise, alaycı bir yorumla onun **mirsovnarhoz**'u beklemeye gerek görmediğini belirtiyordu!

---

7) ibid, s. 85.

8) ibid, s. 97. M: Smit'in bu modelle ilgili 1921 tarihli yazısından yapılan doğrudan alıntı.

Yurovskiy, acımasız bir saldırıyla bunu saçma diye nitelendirir. Modelde enerji harcaması ile nihaî sonuç arasında **hiç bir** bağ yoktu, talebin karşılanması ya da her hangi bir ürüne duyulan ihtiyaçla bağ kurulmamıştı, aynı enerji harcamasının eşitsiz bir sürü iktisadi etki yaratabileceği kavranmamıştı. Kimi enerji çeşitleri (örn. rüzgâr) bedava, öbürleri çok daha pahalıydı. İnsan emeğinin mekanik birimlere çevrilmesi saçma sonuçlar doğururdu. "Bu kavrayışlara herhangi bir iktisadi anlam kazandırmak, Smit tarafından öngörülen iki devrimci fırtınadan fazlasını gerektirir. Organik ve inorganik doğanın karakterini değiştirecek bir fırtınaya da gerek olacaktır."[9]

Sonra çok daha büyük bir saygıyla Çayanov tarafından kurulan modele döner. Bu modelin Otto Neurath'ınkiyle benzerliğine işaret edersek de Çayanov'un Neurath'ın fikirlerinden her halde haberi yoktur. Çayanov'un modeli şöyledir. Hükümet, geçmiş tecrübeye dayanarak halk için her bir ürünün ne kadarına ihtiyaç duyulacağını belirler. Önce bu miktarı ve çeşitleri en iyi nasıl üreteceğini belirlemeye, sonra da birim emek ve eldeki üretim aracı başına çıktıyı azamileştirmeye çalışır. Net ürün ya da katma değeri belirleme anlamında maliyet ile çıktıyı karşılaştırmaya olanak yoktur. Çünkü maliyetler ile çıktı farklı birimlerle sayılmaktadır: "Toplumun harcadığı ilave emeğin yükünün marjda ihtiyaçların tatminine eşit olduğu noktaya kadar, ilave çıktı elde etmek üzere emek uygulamaya devam etmek gerekir." Yurovskiy, bunu hesaplamanın yolunun gösterilmemiş olduğu yorumunu yapar. Maliyetlerin en aza indirilmesi gerekmektedir. "Maliyetler", fiziksel emek, gereç, makine ve bunun gibi birimlere ayrılmaktadır. Bunların kat sayılarla ağırlıklanması, sonra da ortaya çıkan birleşik maliyetlerin hükümetin bu anlamdaki "maliyetler"in en düşük olduğu belli çeşitleri üretmeye karar vermesiyle en aza indirilmesi gerekecektir. Bu işlemin belli bir kalemi olağan koşullarda üretmek için gerekli olan girdi miktarlarına (emek, yakıt, gereç ve benzeri) ilişkin, geçmiş tecrübeye dayalı olarak saptanmış "normlar" ile pekiştirilmesi gerekecektir. Ne değişik maliyet kategorilerinin, ne de değişik ürünlerin aynı birimlerle ölçülmesi mümkündür.

Yurovskiy'in yorumuna bakılırsa (çok zeki olan) Çayanov, ortak değer paydasının bulunmadığı, dolayısıyla hükümetin tüketicinin seçişine göre değil, kendi planına göre tüketim kalıbı-

9) ibid, s. 99.

nı belirleyip ürünleri bölüştürdüğü parasız bir ekonominin mantığını doğru olarak ortaya koymuştu. Çeşitli maliyet ögelerinin yanı sıra girdilere verilecek ağırlıkları da hükümetin belirlemesi gerekecekti. (1920'de Çayanov, "maddi dengeler" ya da girdi - çıktı normlarının zorunluğunu teorik olarak saptamıştı.) Eskiden var olan piyasa ekonomisince belirlenmiş bir dizi ilişkiye dayalı böyle sistemi işletmek olanaklıydı. Seçilmiş üretim kalıbının bir başkasından daha iyi ya da daha kötü olduğunu nesnel olarak bilmeye elbette olanak olmayacak, sistem, muhtemelen düşük bir etkinlik ve tüketim düzeyinde işleyecekti. Smit modeli gibi yaradılıştan anlamsız olmasa da Yurovskiy'e göre, oldukça açık sebeplerden dolayı, gene de hiç mi hiç akla yakın değildi.

Kreve'nin temsil ettiği bir başka modeller kategorisi emek-değer teorisinin uyarlanmasına dayanır. Kreve'nin hesap birimi toplumsal olarak gerekli emek saati, ya da kullanılan gereçler, makineler ve benzerlerinin emek içeriği hesaba katılarak bulunmuş, bir amaca yönelik olarak (**tselesaobrazno**) kullanılmış adam-saattir. Temel emek-değer (**trudovaya tsennost**) birimi, iş normunun yüzde 100'ünü yerine getiren bir saatlik vasıfsız emek olacaktır. "Vasıflı ya da karmaşık emeğin vasıfsız emeğe çevrilmesi tarife (toplu sözleşme) ücret hadlerinin bir fonksiyonu olacaktır. Bu hadler bir miktar yanlış ya da bilim dışı olabilir, doğru; ama bu, emek değerlerden değil, ücret baremlerinden kaynaklanan bir sorundur", diye yazar Kreve. Mevcut mal stokları, savaş öncesi fiyatlar üzerinden, bir saatlik savaş öncesi emeğin değerine bölünerek ve 1920'de var olan üretim koşullarına getirmek için çarpılarak değerlenecektir. Ardından Kreve, aralarında "yerel **sovnarhoz**'un idamesi", devlet fonları (yatırım fonları dahil) ve dağıtım maliyetlerinin bulunduğu "demirbaşlar"ı karşılamak için birkaç adam-saat biriminin eklenmesini önerir. İşçi, çalışılmış adam-saat sayısını gösteren birimler elde edecek, "dağıtım organları"ndan da emek- değeri karşılayan çeşitli ürünleri çekecektir. İşletme, çıktısının adam-saat türünden ölçülmüş değerine denk düşen (bununla orantılı) gereçleri **sovnarhoz**'dan alacaktır. Yazar, şemasını uygulamak ve böylelikle "Rusya'nın kapitalist ekonomisinin çürüyen cesedine son kazığı çakmak" (gene Kreve'nin sözleri) üzere bir Dağıtım ve İkmal Komiserliği'nin kurulmasını önerir.

Yurovskiy'in yorumu şöyledir: Devlet harcama ve yatırımlarını karşılamak üzere ayrılacak ilave emek-saatlerin nasıl hesap-

lanacağı gibi sorunlar bir yana, günümüzde hala geçerli olan daha temelli bir itiraz söz konusudur. Yurovskiy, **bir amaca yönelik olarak** kullanılmış **toplumsal olarak gerekli** kelimelerinin Kreve'nin modelindeki öneminin altını çizer. "Meta-para ekonomisinde neyin bir amaca yönelik ve toplumsal olarak gerekli olduğunun belirlenmesi, **piyasada** belirlenir." [10] Kreve modeli, toplumsal gerekliliği de, bir amaca yönelikliği de belirleyecek araçlardan yoksundur. Oysa bu araçların sağlanması gerekmektedir. Yurovskiy, devamla maliyetleri emek-maliyeti-artı temelinde, yani Kapital'in I. cildi temelinde değerlendirmenin ne denli istenir olduğunu sorgular; bu, sermayenin organik bileşiminin yüksek olduğu sanayilerce üretilen malları "daha ucuz" hale getirecektir (böylece Stalin kendisini öldürttükten çok sonra yer alacak tartışmaların haberciliğini yapar bir kez daha.)

Bundan sonra incelenen model, kısmen K. Şmelev'in kısmen de Strumilin'in ürünüdür;[11] Strumilin ayrı ve daha karmaşık bir model de kurmuş olduğu için buna Strumilin I adını vereceğim. Bu yazarlar, "emek hesap birimi" üzerine bir karamame taslağı hazırlamışlardı. Bu birim, Rusçadaki **trudovaya edinitsa** kelimelerine dayalı olarak **tred** adını taşıyacaktı. Vasıflı emeğin standart **tred** birimlerine nasıl çevrileceğini Çalışma ve Savunma Konseyi belirleyecekti. Bütün mal ve hizmetler, ara sıra gözden geçirilerek, **tred** birimleriyle ifade edilecekti. Harcanan emeğin toplumsal gerekliğinin nasıl belirlenceceği ya da yatırım kaynaklarının nasıl elde edileceği konusunda hiç bir şey söylenmiyordu ve bu bakımdan model Kreve'ninkinden aşağıydı.

Strumilin II adını vereceğim model daha ince ve iddialıdır. Strumilin, Marx'ın üretime harcanacak emek-zamanın, sosyalizmde, farklı ürünlerin toplumsal faydasına göre belirlenceceği yolundaki görüşünü aktarır. İhtiyaçların karşılanmasının en az maliyetle nasıl azamileştirileceğine ilişkin matematiksel bir sorundur söz konusu olan. Strumilin, bireysel faydayı ölçemese de, **toplumsal** faydanın belirlenebileceğini, ölçülebileceğini ve karşılaştırılabileceğini yazar. Ardından "bir ilk yaklaştırım olarak, (her hangi bir malın) çıktı hacmi geometrik hızla artarsa tatminin aritmetik hızla artacağını" var sayar. Demek ki üretimde kullanılan her ilave emek birimi, azalan marjinal toplumsal fayda verecektir.Bir noktada emek çabasının ürettiği toplumsal

10) ibid, s. 105; siyahlar yazının aslında.
11) Strumilin 1973'te eceliyle öldü.

fayda zahmetine değmeyecek, o nokta, verilmiş üretici güçler düzeyinde üretimin sınırını temsil edecektir.

Çok okumuş Yurovskiy, bunların Jevons, Menger, Walras ve benzerini fazlasıyla andırdığını belirtmekten kendini alamaz. Bunu Jevons'tan yaptığı İngilizce bir alıntıyla pekiştirir "Her hangi bir istihdamdan elde edilen fayda artışı elem artışını tam olarak dengeleyinceye kadar emek harcamaya devam edilir." İşte Yurovskiy'in yorumu:

> Jevons'ın aklında bireysel, Strumilin'in aklında toplumsal fayda vardı, doğru! Ama toplumsal fayda bireysel faydalardan başka bir şeyden pek oluşamayacağı gibi tüketim hacmini artırmanın bir sonucu olarak toplumsal ihtiyacın doyumu da ancak bireysel gereksinmelerin doyumu biçimini alabilir. Marjinal fayda denen okulun eski fikirleri, daha safdil psikolojik varyantıyla, yukarda aktarılan savlarda tam olarak dile getirilmiş oluyor.[12]

Strumilin'in bölüşüm modeli şöyledir. Her işçinin, yaptığı işe denk düşen emek-değerler toplamının işleneceği bir defteri olacak, bunu istediği gibi harcayabilecektir. Çünkü Strumilin, kamenin "savaş ve düşkünlüğün" vargısı olduğunda, yerini serbest seçişe bırakması gerektiğinde ısrarlıdır. Sosyalist toplumda paranın olmayacağı konusnda da ısrarlıdır elbet. Mağazalardaki mallar, emek içeriklerine, **tred** birimlerine, karşılık olan "fiyat" etiketleri taşıyacaktır. Strumilin'in modeli, marjinal insan çabası uygulamasının bütün alanlarda eşit bir fayda ya da tatmin yaratmasını sağlayacak biçimde tasarlanmıştır. Peki, piyasanın yokluğunda, bu nasıl başarılacaktır? Strumilin, gider bütçelerine ve elde edilebilir özgül ürünlerin artırılışının faydayı nasıl etkilediğine ilişkin araştırmalara bel bağlayacaktır. Yurovskiy, bu tür yöntemlerle talep çizelgeleri oluşturmanın son derece eşitlikçi bir toplumda mümkün olacağı yorumunu yapar. Hükûmetin, tüketicilerin davranışı ışığında, stoklar ve üretimdeki artış ya da azalışı gözlemlemesi gerekecektir. **Tred** değerlemelerini değiştirerek de arzın talebe uyarlanması mümkün olsa gerektir. Ama (Yurovskiy'in alaycı yorumuna göre) emek-değerlerin arz ve talep ilişkisindeki değişmelere uyarlanması, bu değerleri yalnızca üretim koşullarına bağlayan öğretiye ters düşecektir. Yurovskiy, talebin arzı artırarak karşılanamaması durumunda, özgür tüketi-

12) Yurovskiy, op. cit. s.109.

ci seçişinin ortadan kalkacağı ve tayınlama mantığının ağır basacağı uyarısını yapar. Ancak bu model, üretimin görevinin talebe uyum göstermek olduğunu vurguluyordu kuşkusuz. Yalnız bunun mekaniği sorunluydu. Uyarlanmış ve esnek **tred** birimlerinin yeni bir kılığa girmiş para olduğu, devlet mağazalarının bir perakende **piyasası** gibi iş gördüğü ortaya çıkmadığı sürece tabii. Yurovskiy, ayrıca çeşitli üretim işletmelerinin de mal (yakıt, kumaş, iplik ve benzeri) talep edeceğini, temel etkinlik hesaplamalarını yapabilmek için bunların ölçülmesi gerekeceğini kaydeder. Strumilin, dolambaçlı bir yoldan parayı yeniden keşfediyordu sanki.

Yurovskiy, bu modelde maliyetin ölçülmesinin tahliline eğilir yeniden. Sermaye bedeli olmadığı için "sermayenin organik bileşimi" burada bir kez daha ihmale uğramaktadır. Yerine "fiyatlar", yalnız emek-maliyetlerle orantılı olacaktır. Değerlemelerin eşit bir sermaye getirisine dayandırıldığı bir modele kıyasla bu, mantıki olarak, üretimin talebe uyarlanmasına çalışıldığı sırada, sermaye yatırımlarının sermaye-yoğun sanayilere doğru yeniden dağılmasına yol açacaktı. Bu istenilir bir şey miydi peki? Neden, diye sorar, kapitalizmde kâr sermayecinin cebine indirmesinden, devrimin ise sermayeciyi tasfiye etmiş olmasından bu sonuç çıksındı? Strumilin'in cevabı şöyledir: "İnsanın yalnız emeğini tutumlu kullanmakta çıkarı vardır. Doğada gereç ve enerji tükenmezdir. Bunlar, ancak kendilerine emek harcandığı ölçüde maliyet olarak değerlenmelidir." Yurovskiy bu görüşe şiddetle karşı çıkar. Birincisi, bunlar tükenmez değildir. İkincisi, bunlar çoğu kez kıt (kent merkezlerindeki toprak, petrollü toprak ve benzeri) olduğu gibi tutumlu bir biçimde kullanılmaları için "değerlenmeleri" gerekir. Belki bunları varlıkları sayesinde tasarruf edilen emek cinsinden değerlemek mümkündür, ama bunları bedava sayıp geçmek olmaz. Sonra, üçüncüsü, yatırımlar, farklı dallar arasında nasıl, hangi hesaplamalara dayanılarak dağıtılacaktır? Planlama organları, kaynakları dağıtmak için bir ölçütü nasıl oluşturacaklardır? Varlıkları en verimli yolda kullanmak, bu verimliliği de yapılan yatırımların randımanı biçiminde ölçmek gerekmektedir. "Bu tür hesaplamaların kullanılmasındaki psikolojik isteksizliği sermayenin faizinin kapitalizmde bir sınıf geliri oluşturduğu gerçeğinin hatırlanmasıyla açıklayabiliriz yalnız."[13]

13) ibid, s.118.

Yurovskiy, devamla bu değişik modelleri iki başlıklı iki küme halinde sınıflandırır: (tüketim için ve üretim maliyetleri için) tek bir değerleme birimi öngörenler ile öngörmeyenler; ve tüketici seçişini öngörenler ile tüketim mallarının tayınlanması ya da tevziine dayalı olanlar. Ortak bir değerleme birimi olmayınca maliyetleri sonuçlarla ya da farklı maliyet ögeleri ve farklı ürünleri birbiriyle karşılaştırmaya olanak yoktur. Bunun işlemesi, ancak tüketiciye tayın tevzi ediliyorsa mümkündür. Teorik olarak böyle bir model, tüketim ile üretim arasındaki dengeyi, her ikisinin sıkı sıkıya düzenlenmesi yoluyla (üretileni ve elde bulunanı hükûmet dağıtır) sağlayabilir ve o zaman paraya gerek kalmaz. Ama bu tür "kışla sosyalizmi", hiç bir yerde halkın hoşuna gitmez. Nitekim komünist Strumilin tarafından bile küçümsenerek reddedildiğini görmüştük. Buna karşılık tüketici seçişi, yurttaşlara paraya çok benzer bir şey tevzi etmek, sonra da bu birimlerle ürünlerin "fiyatlar"ını dile getirmek demektir. O zaman arz ve talep arasındaki denge, piyasa ekonomisinde olduğu gibi, fiyat etiketlerini değiştirerek ve arzı uyarlayarak sağlanacaktır. Bu gibi "fiyatlar", devlet işletmeleri ile örgütleri **arasındaki** alış verişlerde de geçerli olabilir. Bununla birlikte (Yurovskiy bu noktada gene uzak görüşlüdür) çok şey, **merkezileşme derecesine** bağlıdır. "Merkezileşmenin sınırları sorunu, farklı örgütsel biçimlerin rasyonelliğine göre kararlaştırılmalıdır. Ve hiç kimse, sosyalist ekonominin farklı gelişme aşamalarında rasyonel merkezileşme derecesinin ne olacağını önceden söyleyemez." Ancak her halükarda standart, genel olarak kullanılan bir birim cinsinden alış verişlerin hesabını tutmak gerekecektir. Yurovskiy, daha sonra "üretim araçlarının kıtlığını ve bunları toplumun ihtiyaçlarının giderilmesini azamileştirecek biçimde kullanma gereğini" göz önünde tutmayan **tred** ve benzer yerine-emek-değerler karşısında parasal bir birimin üstünlüğünü gösterir.[14]

Yurovskiy'den yapılan bu alıntılar, iktisadi (özellikle sosyalist) düşünce tarihçisine ilginç gelecektir sanırım. Ama bunlar, daha önce öne sürdüğü gibi, günümüzde hâlâ geçerlidir. Hatta bu alanda ilerleme olmak şöyle dursun, gerileme olduğunu kavramak için bunları modern Marksist "sofular"ın düşünce süreçleriyle karşılaştırmak yeter de artar. Söz gelimi Charles Bettel-

14) ibid, s.125.

heim'ın **Calcul économique et formes de proprieté**'sini alalım.[15] SSCB'nin ders alınacak bu kadar tecrübesi varken o, hâlâ aşağı yukarı Smit ile Krevc'nin 1920'de bulundukları yerdedir. Parasal hesaplamaya karşı çıkar, maliyetler için saat cinsinden bir tür ölçümü savunur (bunu hesaplamanın pratik zorluğunu kabul eder bir yandan da). Sermaye için bir getiri haddinin kullanılışını kınar, sosyalist planlamanın kullanacağı ölçütün "toplumsal olarak yararlı etki" olması gerektiğini ilan eder. Hem de bunun nasıl belirlenmesi ya da bunu kimin kararlaştırması gerektiğini belirtmeksizin. Ve ne de harcanan emek saatlerinin toplumsal olarak daha (ya da daha az) gerekli olup olmadığının nasıl belirlenebileceğini tartışır. Bettelheim, haklı olarak, "meta üretimi", yani mübadele ilişkileri ve parasal mekanizma ile üretim birimlerinin özerkliği arasındaki bağın önemini anlatır. Ama üretim birimlerinde bulunması gereken özerklik derecesini irdelemez. O ve onun gibi düşünenler, Sovyet tipi bürokrasiyi kınayarak, çarpıklık ve etkinsizlikleri merkezden plânlama çabasına değil, bürokrasi ve ayrıcalıklı tabakaların varlığına, "bağlaşık üreticiler"in demokratik denetiminin yokluğuna atfederler. Merkezileşme ile fiyat-ve-piyasa ölçütlerinin fiilen biraraya gelmesi karşısında bürokrasi kadar mikro-etkinsizliklerin de birer işlevsel zorunluluk olduğunu Bettelheim aklına getirmez anlaşılan. "Bağlaşık üreticiler"in (ya da "doğrudan üreticiler"in), ürettiği farklı ürünler milyonlarla, karşılıklı bağlantıları ve karşılıklı bağımlılıkları milyonun katlarıyla sayılan modern bir sanayi ekonomisinin muazzam karmaşıklıklarını **nasıl** gerçekten denetlemelerinin **mümkün** olacağı üstünde Bettelheim'ın ve öteki "yeni solcular"ın ciddi olarak durmamış olmaları şaşılacak şeydir doğrusu.

Yugoslav modeline kesinlikle yanlış sebeplerden ötürü saldırışı Bettelheim'ın düşüncesi için tipiktir: "Öz yönetimli" Yugoslav işletmesi, kendi işçilerinin değil, piyasanın denetimi altındaymış. İyi ama **herhangi bir** üreticiler grubunun, mal ve hizmetlerinin kullanıcıları tarafından istenen şeyleri üretmesi gerekir. O ölçüdede kendisi dışındaki güçlerce denetlenmek **zorundadır**. Yugoslav modelinde kollektif, olanakları inceleyip alternatifler arasında seçiş yapabilir, piyasanın koyduğu sınırlar

15) C. Bettelheim, **Calcul économique et formes de propriété** (Paris: Maspéro, 1970).

içerisinde elbette. Bilinen tek alternatif yukardan **emirlerdir**. Bettelheim, sözünü ettiği "bağlaşık üreticiler"in eş zamanlı olarak üretici ve tüketici oldukları, neye ihtiyaç olduğunu yoldaşça tartışma yoluyla belirleyebilecekleri cevabını verecek olursa ona verilecek cevap da oldukça açıktır: **Yalnız** hiyerarşik piramidin tepesinde, toplumun tümü düzeyinde, tüketiciler üreticidir (ve **vice versa**) ve bu, bürokrasi ve yabancılaşmayı birer pratik vargı olarak doğuran merkezileşmenin mantığıdır.

Lenin, iktidarı ele geçirdikten sonra, "bütün emekçi gruplarını tek bir iktisadî organ halinde birbirine bağlayan, saat gibi işleyen birleşik bir irade olmazsa işletmelerin doğru dürüst işlev göremeyeceğini" öğrenmişti.[16] Lenin, aynı zamanda bürokrasinin büyümesinden dehşete düşmüştü. Bu ikisi arasında bağlantı kurmaya, ölmeden önce, vakti oldu mu? İşin ilginci Trotskiy'in oldu. "Geçiş çağı sırasında her bir işletme ... şu ya da bu ölçüde piyasada bağımsız olarak yönünü bulmak ve kendini piyasa aracılığıyla sınamak ... [ve] yalnız yukarının, devlet organlarının, değil, aşağının, piyasanın da denetimine tâbi olmak zorundadır."[17] 1936 yılında Stalinci plânlamayı "tıpkı bürokratik keyfîliğin siyasal denetimden kendisini kurtardığı gibi parasal (**tsennostnıy**) denetimden de kurtulduğu" için suçluyordu. "Geçiş çağının tümü" dediği süre boyunca parasal-piyasa ilişkilerinin ve hesaplamalarının mantık ve zorunluluğunun önemini tam olarak anlamıştı.[18] Trotskiy, evrensel bolluk koşullarında tam komünizm ön görüsünden vazgeçmiş değildi, doğru. Ama şimdilik (bu örnekte 1930'ların Rusyası) fiilen savunduğu şey, "meta devrinin azalmasına değil, genişlemesine" yol açan, parasallaşmanın **yaygınlaştırılması**, "kapitalizmin geliştirdiği iktisadî parasal hesaplar"ın, üreticilerin kişisel çıkarlarının kullanılmasıydı.[19] Günümüzde sözüm ona Trotskiyçilerin Ota Sik gibi adamların fikirlerine ya da 1968 Macar reform modelinin liberlerine karşı yönelttikleri saldırılar buna ters düşmektedir. Elbette piyasa, ciddi toplumsal ve iktisadi çarpıklıklara neden olabilir, sınırlandırılmaya gerek gösterir ve merkezden yürütülen önemli devlet planlama işlevleriyle yan yana yaşamak zorunda-

16) V. I. Lenin, **Soçineniya**, c. 36 (Moskova: 5. B., 1962). s. 157.

17) Komintern 4. Kongresinde yaptığı konuşma, 1922.

18) L. Trotskiy,, "Şto takoye SSSR i kuda on idot", çoğaltma, 1936, No: 58 , 66 vb.

dır. Elbette yerel ya da kesimsel ile genel çıkar arasında, plan ile piyasa arasında (planın ve piyasanın **içerisinde** olduğu gibi) gerilimler baş gösterebilir. Ama çatışmasız ve gerilimsiz hayat, yalnız ütopik bir kavram değil, aynı zamanda çok sıkıcı bir kavramdır da. Denge, değerli Macar iktisatçısı Janos Kornai'nin bir keresinde bizlere hatırlattığı üzere, ille iyi bir şey değildir; iktidarsız bir erkek ile soğuk bir kadın arasında da denge vardır.

Bir **dritte Weg** arayışı devam etmelidir. Merkeziyet ile ademi merkeziyet, plân ile piyasa, özgürlük ile disiplin, kısa dönemli iktisadi etkinlik ile öteki haklı toplumsal amaçlar (daha büyük eşitlik, tükenebilir kaynakların korunması ve benzeri gibi) arasındaki doğru dengenin bulunması kolay bir iş değildir. Modern sanayi toplumunun ve yinelemeli teknolojik devrimlerin hepimizin karşısına çözümsüz toplumsal sorunlar çıkaran mantığının yaşadığımız sıkıntıların temel bir nedeni olması hiç de olanaksız değildir. Asya'daki nüfus patlaması, dünyadaki yoksulluk, doğal kaynakların sınırlılığı, yükselen beklevişler, gruplar, uluslar ve sınıflar arasındaki çatışmalar karşısında bilinen herhangi bir sistem bunların doğurduğu sorunlarla başa çıkabiliyor mu? Başlangıçta belirtilmiş olduğu gibi Marx'ın "bolluğunun" ve bunun içermelerinin gerçekten çok uzağındayız. Gene de üretimin gerek **ölçeğinin**, gerekse karmaşıklığının büyümesi (kapitalist ülkelerdeki dev şirketler içeriden **yönetilmektedir**) ve hırsın denetimsizce uyarılması, plânlamanın rolünü ve önemini artırmaktadır. Bütünüyle piyasaya yönelik bir toplumun **olumsuz** yönlerinin, plânlamadan ve demokratik olarak uygulanacak toplumsal-siyasal denetimden, yani bir tür sosyalizmden yana ileri sürülebilecek kanıtların güçlülüğünün gerçekten bilincinde olmalıyız. Ne varki **uygulanabilir** sosyalist ekonomiler üzerine sıkı ve gerçekçi bir düşünme çabası, bir ön koşul olarak, Marx'ın düşüncesindeki ütopik ögelerin açıktan reddini gerektirir. Ne o ne de Lenin, iktisadi etkinlik boyutuyla, toplumsal ya da siyasal boyutlarıyla, sorunun ayrılmaz bir parçası olan karmaşıklıkların önemini anlamıştı. Onlara göre her şey "kolay" olacaktı. Hiç değilse bizim bütün bunların son derece karışık sorunlar olduğunun farkında olmayışımız mazur görülemez.

Sosyalizm -Uygulanabilir ve Yaşayabilir mi? *

Wlodzimierz Brus

Alec Nove'nin *Uygulanabilir Sosyalizmin İktisadı* sosyalizm üstüne çağdaş yazımda önemli bir kilometre taşıdır.** Nove'nin kitabı öteden beri yerleşmiş bir dizi efsaneyle tutarlı -ve genelde başarılı- biçimde boğuşmakla kalmaz; "uygulanabilir sosyalizm"in temel özelliklerini sunmayı, ana hatlarını çizmeyi de dener. Özellikle ilk dört bölümün asıl olarak hazırlayıcı bir işlev yüklenmesi beklendiği için, kitabın son bölümünün sadece beşte bir olan genişliğinden herkesin hoşnut kalması olasılık dışıdır. Yine de çalışmanın yapıcı özelliği, somut tartışmalara odak noktası oluşturmasıdır. Kitabın sosyalizmin çağdaş problemlerinin verimli biçimde tartışılmasını özendirmesi gereken tek yönü, "uygulanabilir sosyalizm"in dış çizgileriyle sınırlı kalmaz. Nove çok geniş kapsamlı konulara eğilir. Kendi konumunu asla netleştirmediğinden, bir yandan çok sayıda okuru ilgisiz bırakmazken, gerek hayranlarının, gerekse karşıtlarının sayısını da kabartır. Ben kitabın ana temasıyla uyuşuyorum. Zaten bu değerlendirme yazısı polemikten haz duyduğum için değil, Nove'nin sevindirici dürtüsüne karşılık vererek, sosyalizm üstüne bir takım düşünceleri dile getirme arzusundan doğmuştur. Söylemek gereksiz ki, burada gözden geçirmeye çalışacağım konular kendi ilgi alanlarıma yakın olanlardır. Bu yüzden, bırakın bir özetini vermeyi, kitapta tartışılan sorunları uygun ve eşit oranda yansıtması bile beklenemez.

---

*Bu yazı **New Left Review** dergisinin Eylül-Ekim 1985, 153. sayısından çevrilmiştir. (ç.n.)

**__The Economics of Feasible Socialism__, Allen and Unwin, Londra 1983.

1. Uygulanabilir -Reel- Marksist Sosyalizm

Açılışta desteğimi ilân ettikten sonra, kitabın başlığına meydan okuyarak başlama isteğim bir parça şaşırtabilir. Ben İngilizceyi ana dili olarak konuşan birisi değilim. Bunun için "feasible" teriminin tam anlamını çıkarayım diye sözlüklere gömülüp çok zaman tükettim. Ama dilsel incelikleri bir kenara, "pratiğe geçirilebilir", "olanaklı", "başarılabilir" ve bunun gibi tanımlardan öte bir şey bulamadım. Bu karşılıklar doğruysa, sosyalizmin uygulanabirliğinin niçin bir problem yarattığı, ya da uygulanabilir sosyalizmin niçin yeni bir tasarım gerektirdiği sorusu haklı olarak sorulabilir. Sosyalizm, Sovyetler Birliği, Yugoslavya, Doğu Avrupa "halk demokrasileri", Çin, Küba, Kuzey Kore, Vietnam ve belki çeşitli Afrika ülkelerinin tarihsel pratiğiyle, uygulanabilirliğini kanıtlamıştır. Nove sözcüklerin anlamını çok geniş tutmaya karşı haklı bir isteksizlik duyar: Örneğin "İsveç sosyalist cumhuriyetinden söz etmek -üstelik salt krallık olduğundan değil"[1] doğru olmaz. Bu nedenle, öteki sosyalizmlerden ayrı olarak, uygulanabilirliğini şimdiden kanıtlamış resmi Sovyet "reel" yani "fiilen varolan" sosyalizm kavrayışını kabullenmekten başka seçeneğimiz kalmaz. Brejnev ve onun gibiler (ama o da **"real existierender Sozializmus"** terimini kullanan Rudolf Bahro değil) "reel sosyalizm"e biriciklik ve nihailik anlamını yüklemeye kuşkusuz çalışmışlardır. Bundaki amaçları, sosyalizmin komünist olandan başka çeşidinin olmadığı, olamayacağıdır. Çünkü sosyalizmin "fiilen" vardığı nokta orasıdır, başka bir şey uygulanamaz.

Bu sözlerde besbelli mantıksal (mutlaka pragmatik olmasa da) bir safsata görüyoruz. Nove gibi insanların sosyalizmin bir ya da bir kaç çeşidinin uygulanabilirliğini göstermeye çalışmalarının son derece geçerli nedenleri vardır. Buna karşın, **uygulanabilir** sosyalizmin ekonomisi Sovyet, Çin ya da Küba ekonomisine bakarak yanlışlığa düşmeden anlaşılabilir.

Tırnak işaretlerini ("sosyalizm") sık sık kullanışına bakarsak, Alec Nove'nin, komünist "reel sosyalizm"in sosyalizmle uzaktan yakından ilgisi bulunmadığı, bundan ötürü kendi uygulanabilir sosyalizm arayışının özgür bir arayış olduğu yanıtını vermesi olasıdır. Ne var ki böyle bir yanıt çok kolaycı olduğu

---

1) **A.g.y.**, s. 156.

gibi; bizzat kendisinin inandırıcı şekilde çürüttüğü, sosyalist olmadığından dolayı Sovyet deneyiminin sosyalizm tartışmalarına dahil edilemiyeceğini ileri süren aşırı-sol yaklaşımı anımsatır. Anlaşılan bu noktada bir problem vardır. Sosyalizm düşüncesi, mülkiyet haklarına ilişkin belirli bir kavrayış (**toplumun** üretim araçlarını gerçekten denetlediği ve kendi yararına kullandığı bir sistem) ister. Başka bir yerde göstermeyi denediğim gibi, bu kavrayışa somut -ve biçimsel olmayan- bir anlam yüklense bile, sermayeyi **kamu** mülkiyetine geçirme eylemi (ulusallaştırma) toplumsallaşmayla özdeş tutulmamalıdır.[2] Komünist ülkelerdeki resmi ideoloji, üretim araçlarını çalışan nüfusu ve bir süre sonra "bütün halk"ı temsil eden sosyalist bir devletin elinde tuttuğu gerekçesiyle, ulusallaştırmayla toplumsallaşmayı eş tutar.[3] Ama kendini özgürce ifade edebilen çok az sayıda kişi bu iddiayı destekleyecektir. Buna karşın, kendi deneylerimden çıkardığıma göre, çok az kişi komünist ülkelerde Marksist sosyalizm kuramı adına yaratılan sistemi (ya da sistemleri) sosyalist olarak nitelemekten kaçınır. Komünist ülkelere "sosyalist" etiketini takmayı reddetmek, sosyalizmi önsel olarak tertemiz özeliklerle donatıp, olumsuzlukların doğasıyla birlikte bütünüyle kaldırılması istemekle eş olur. Gerçekliği apayrı, nesnel bir gözle incelediğinizde ise böyle bir şey kabul edilemez görünür. Dolayısıyla -en azından buradaki amaçlarımız yönünden- en uygun tartışma zemini, Schumpeter'in sosyalizmle ilgili kuramsal tanımıdır: "Sosyalist toplumla kuramsal bir modeli adlandırıyoruz. O modelde üretim araçlarıyla bizzat üretim üzerindeki denetim, merkezi bir otoriteye verilir -ya da, ilkesel olarak, toplumdaki ekonomik işlerin kamuya ait olduğunu, özel kişilerin etkinlik alanına girmediğini söyleyebiliriz" Bu anlatım tarzı, Schumpeter'in "sosyalizmin kültürel belirsizliği" dediği şeyle uyuşur. Shumpeter neyi kasteder: "Bir toplum tam anlamıyla ve gerçekten sosyalist olabilir, ama yine de mutlak bir hâkim tarafından yönetilebilir ya da olanaklı her yolun kullanılmasıyla demokratik biçimde örgütlenebilir; aristokrat ya da proleter nitelik taşıyabilir; teokratik ve hiyerarşik, tanrı tanımaz ya da din konusunda ilgisiz olabilir; modern ordudaki kişilerden çok daha sıkı disiplin altında tutulabilir ya da hiç disipli-

2) W. Brus, **Socialist Ownership and Political Systems**, Londra 1975.

3) Yugoslavya'nın konumunda, ulusallaştırma, özyönetimin gelişmesi doğrultusunda ilerleyen toplumsallaşmanın yalnızca ilk evresidir.

ne rastlanmayabilir; ruhsal plânda koyu sofuluğa düşebilir ya da mutluluğu tek amaç bilebilir; enerjik ya da hantal olabilir; sadece geleceği ya da yaşadığı günü düşünebilir; savaş yanlısı ve milliyetçi ya da barışçı ve enternasyonalist olabilir; eşitlikçi ya da bunun zıddı biçimde düşünebilir; efendilerin ya da kölelerin ahlâğına sahip olabilir; sanatı öznel ya da nesnel olabilir; yaşam biçimleri bireyci ya da standartlaşmış olabilir; ve (bir kısmımız açısından tek başına sadakat ya da aşağılama duygularımızı ayağa kaldırmaya yetecek şey) normalin üstünde ya da altında soydan üreyip, buna bağlı olarak süpermenler ya da normalin altında insanlar doğurabilir".[4] Bu anlamda "reel sosyalizm" sosyalizmdir, üstelik çok da uygulanabilirdir.

Bu sorunun bir boyutu daha var: sosyalizme ilk aşama olarak yer veren Marksizan komünizm görüşünün uygulanabilirliği. Bu boyutun önemi, Marksizan bakışın sık sık "reel sosyalizm"in belirli somut özelliklerini açıklamakta kullanılışından, ya da, ister benimseme isterse gözardı etme nedeniyle, fiili sosyalist uygulamanın başarısızlığının nedenlerini açıklayan model olarak başvurulmasından gelir. Alec Nove de bu konu üstünde bir hayli durur (Birinci Bölüm"Marx'ın Mirası", kitabın neredeyse dörtte biridir.) Marksizan bakışla sosyalizmin ekonomi politiği ismini hakedebilecek ya da hakedemeyecek ütopyacı ögeleri göz önüne sererek, sosyalizme ilişkin sol-tutucu yapıları ütopyacı bulup reddeder. "Marksist ekonomi biliminin, varolabilecek bir sosyalist ekonominin karşılaşması gereken problemler konusunda ya **ilgisiz**, ya da **yanıltıcı** olduğunun gösterilebileceğini sanıyorum" gibi bir sonuç çıkarır.[5] "Reel sosyalizm"in pratiği, Marx'ın bakışında (ve onun izleyicilerinin Ekim Devrimi öncesiyle sonrasında sürdürdükleri daha işlenmiş tasarımlarda) ön plâna çıkan yanların çoğunun asla yerine getirilemeyeceğine, ya da çok hızlı terkedilmek zorunda kalındığına kuşku bırakmaz. Bu durum, sadece, sosyalizmin zaferinden sonra toplumsal ve ulusal uzlaşmazlıkların kaldırılması, ya da kıtlığın aştedilmesi (Lenin de, Kruşçev de açık seçik biçimde çağdaşlarının yaşam süreleri içinde bolluk vaat etmişlerdi) ve "işbölümünün boyunduruğu"ndan (Marx) kurtulunması gibi genel beklentiler için geçerli değildi. Paranın kaldırılması, emek

4) J. A. Schumpeter, **Capitalism, Socialism and Democracy**, beşinci basım, Londra 1976, s. 167, 170-71.

5) Nove, **a.g.y.**, s. 58.

birimlerinin ekonomik hesaplamalara doğrudan sokulması, titizlikle düzenlenmiş (kimsenin nitelikli bir işçiden çok kazanmadığı) eşitlikçi bir gelir dağılımı modeli, bedelsiz sunulan hizmetlerin payının durmadan artması, herkesin yaşama eşit koşullarda başlamasını sağlamak üzere kişisel miras hakkının yasaklanması vb. gibi görünüşte ayağı yere daha sağlam basan önlemler için de geçerliydi. Piyasa da tam olarak kaldırılamazdı. Üstelik burada son reformlardan değil, Stalinist kumanda ekonomisinin temel ilkelerinden söz ediyorum. Tarımda bireysel arazilerle birlikte kolhoz piyasası sisteminin yaşaması açısından vazgeçilmezliğini kanıtlamışken; tüketici malları ve emek piyasalarında sık sık konan kısıtlamalar ilkeden sapmalar olarak değerlendiriliyordu ve aşama aşama kaldırılması yönünde büyük çabalar harcanmıştı.

Nove'nin kitabını okuyanlar, Marksizan sosyalizm görüşünün pek çok temel yönünün uygulanamazlığına ilişkin çok daha kapsamlı bir tartışma bulacaklardır. Ama belirtilmeli ki, hikâyenin yalnızca bir yönüdür bu. Her şeyden önce, Maocu ve Castrocu tarzda maddi özendiricileri kaldırma girişimleri gibi aşırı ve oldukça kısa ömürlü örnekleri bir kenara koysak bile, Sovyet ekonomisiyle ötekı sosyalist ekonomilerin çoğu ağırlıkla piyasa mekanizması olmadan, "tek fabrika" değilse bile "tek işletme" düşüncesine çok yakın doğrultuda işler. Para genelde pasif bir rolde kalır. Kaynaklar öncelikle maddi temelde, yüksek derecede merkezileşmiş ve hiyerarşik bir planlama sistemiyle dağıtılır. Bu sistemin, yüksek otoritenin tercihleri ölçüsünde dile getirilmiş "genel çıkar"ı karşılaması beklenmektedir. Benzer türde başka karakteristik özellikler de vardır; ama kumandacı (ya da, benim tercih ettiğim terimle,[6] merkezci) işleyiş ilkeleri, sosyalizmin ekonomisi hakkındaki Marksizan fikirlerin uygulanabilirliği açısından özellikle geçerli görünür. Kumanda ekonomisi, terimi benim anladığım anlamıyla, uygulanabilirliğini kanıtladı. Kumanda ekonomisinin dayanakları (en azından bir derece çelişkili bir portredeki başat özellik olarak) doğru olarak Marx'a kadar götürülürse, basit mantık çerçevesinde Marksizan fikirlerin de yerine getirilmesinin olanaklılığının tanınması gerekir.

"Reel sosyalizm"i biçimlendirmede Marksist kuramın (ya da

6) Bkz. **Market in a Socialist Economy**, Londra 1972'nin ikinci bölümü. Bu, 1961'de Polonya'da yayımlanmış bir kitabın çok kötü bir çevirisidir.

ideolojinin) rolüne gelince, son zamanlarda İtalyan Sosyalist Partisi'nin önde gelen toplum kuramcılarından Luciano Pellicani'nin başlattığı bir tartışmaya katıldım. Pellicani, Marx'ın sosyalizmi piyasasız bir ekonomi biçiminde algılayışı ile, tüm terörist özellikleriyle Stalinizm arasında doğrudan bir bağlantı kurmayı denemiştir.[7] Bu yaklaşım bana aşırı basit gözükmektedir, çünkü bir takım fikirlerin benimsenip başkalarının yadsınmasında reel tarihsel süreç dolayımını yok sayar. Kumanda ekonomisi örneğinde, yapılacak ciddi bir analiz yalnız geri bir ülkeye dayatılan aceleye getirilmiş bir sanayileşme programının zorunluluklarını değil, onun yanı sıra totaliter devlet yapısının zorunluluklarını da dikkate almalıdır. Dokunulmaz "partinin öncü rolü" ilkesiyle kutsallaşmış komünist yöneticilerin en üstün tuttukları amaç, o devlet şeklinin korunması olarak kalır. O iki zorunluluk arasındaki etkileşim ideolojik bir türev yarattı. Sovyet kalıpları, Marksizmle gerçek ilişkisine bakmadan, tanımı gereği Marksistti. İşte devletin ekonomideki tekel konumu ve kumandacı plânlama sistemi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu Avrupa (Çin, Küba ve diğer ülkelerin yanısıra) topraklarına bu bayrak altında ekildi. Bunun "halk demokrasileri" ekonomilerinin Sovyetleşmesini sağlamaya da bir hayli yardımı olmuştu –burada doğrudan doğruya yaşanan deneyimden söz ediyorum.

Demek ki Nove, Sovyetler Birliği'nde sistemin getirdiği çözümlerin yaşamdaki etkilerinin maddi sonuçlarını dikkatle sıraladıktan sonra, şu sonuca vardığında bir uyuşmazlığımız olmaz: "Ne olursa olsun 'saf ideoloji', tanımlanabilse bile, pratik zorunlulukların reel dünyasında alınan kararlarda asla tek etmen değildir ve olamaz".[8] Bununla birlikte (bu da Nove'ye karşı çıkarılan değil, değişik bir yorumdur sadece), ilgili tüm etmenler dikkate alındığında, Marx'ın geleceğin sosyalist ekonomisi üstüne görüşleriyle merkezci ve anti- piyasacı biri olması, Marksist kuramın böyle algılanışı (halen de böyle algılanmaktadır) Sovyet tipi ekonomik sistemin oluşumunu etkiledi. Bundan ötürü, **Marksist** sosyalizmin uygulanabilirliğinin savunulması basitçe yabana atılamaz.

---

7) Bkz. L. Pellicani, "Da Marx a Stalin", **MondOperaio** 10/1984; ve benim polemik makalem "Il socialismo e il mercato: Da Marx a Stalin", **MondOperaio** 4/1985.

8) **A.g.y.**, s. 116.

Bu noktada yanlış anlamalardan kaçınmak için, yukarıda belirtilen tüm noktaların, Marksist kuramın şimdiye dek uygulanabilirliğini kanıtlamış sosyalizmle -yani, "reel sosyalizm"le- ilintisi üzerine olduğuna işaret etmek yararlı olabilir. Bununla birlikte, Marksist kuramın, en başta ekonomi politik alanında, kapitalizme güçlü eleştiriler yönelten genel sosyalizmle ilintisini koruduğu açıktır. Kapitalist mülkiyet hakları sisteminin, yalnız refah ve gelir dağılımı ya da kaynak dağıtımının rasyonalitesi açısından değil, aynı zamanda insan ilişkilerinin neredeyse tüm alanları açısından da derin sonuçları vardır. Marksizmin bu geniş anlamıyla, modern Batılı "refah devleti" anlayışını bile, dolaylı ya da dolaysız, etkilediği söylenebilir -devlet, piyasanın işleyişine müdahale ettikçe, geliri yeniden bölüştürür, bir toplumsal hizmetler ağı kurar vb. Aslında, Nove'nin kitabında sunulan versiyon da içinde olmak üzere, yaşayabilir bir sosyalizm kavrayışı şu ya da bu şekilde Marksist fikirlere çok şey borçludur.

2. Yaşayabilir Sosyalizm

Problem yaratan şeyin sosyalizmin uygulanabilirliği olmadığını gösterdiğimi umuyorum. Söz konusu olan, sosyalizmin **yaşayabilirliğidir**. "Yaşayabilirlik" terimi burada hayatta kalma yeteneğini aşan bir şeye gönderme yapar. "Yaşayabilir sosyalizm"in benim gözümdeki anlamı, çağdaş dünyadaki ekonomilerin ve toplumların yaşadıkları büyük sıkıntılara çözüm bulabilen bir sistemdir. Burada mutlak anlamıyla çözümleri kastetmediğimizi eklemek herhalde gereksiz olur; şimdiye dek, Clark Kerr'in "İnsanlığın bütün hastalıklarının artık tek bir çözümü yoktur" şeklindeki iddiasını içtenlikle tartışacak çok az kişi kalmış olsa gerek.[9] Sadece göreli avantajlar ve dezavantajlar ekseninde düşünmeli, herhangi bir durumu bunun geçerliliğinin sınırlarının ötesine taşımamaya özen göstermeliyiz.

Alec Nove'nin asıl kafa yorduğu noktanın, bu şekilde anlaşılan bir sosyalizmin yaşayabilirliği olduğunu anlamak, okurun fazla zamanını almaz. **Yaşayabilir sosyalizmin uygulanabilirliği** (yaşayabilir sosyalizme erişilip erişilemeyeceği ve hangi ölçüde erişilebileceği sorunu) daha sonra ele alınır, üstelik sanı-

9) C. Kerr, **The Future of Industrial Societies. Convergence or Continuing Diversity?**, Cambridge, s. 109.

rım daha az işlenmiş ve daha az ikna edici bir tarzda. Nove'nin çözümlemesinin mantıksal ardışıklığı, aşağıdaki dört sorgulayıcı adım biçiminde özetlenebilir: 1) Sosyalizm ilgili çözümleri niçin sağlayabilir, ya da sağlaması niçin olasıdır? (Nove'nin yanıtı kesinlikle "Sosyalizm- Niçin?" başlığını taşıyan Giriş bölümüyle sınırlanmamış, bütün metne yayılmıştır.) 2) Komünist türdeki "reel sosyalizm" bu tür çözümleri niçin bulamamıştır? (Sovyet deneyimini konu alan İkinci Bölüm'le, reform modellerine eğilen Üçüncü Bölüm.) 3) Görev hangi tür sosyalizme düşer? (Beşinci Bölüm, "Uygulanabilir Sosyalizm".) 4) Yaşayabilir sosyalizm nasıl uygulanabilir? (Asıl olarak, kapitalizmden, "reel sosyalizm"den ve Üçüncü Dünya ülkelerinin bugünkü yapılarından geçişler üstünde duran Dördüncü Bölüm- yalnız bu konuya öteki bölümlerde de değinilir.)

İlk adım, haklılıkla, sosyalizmin bağlamı olarak -yalnız açık ki fiilen değil, potansiyel açıdan da- bolluk kavramının kesin bir biçimde reddedilmesiyle atılır. Sosyalizm ekonomik açıdan yaşayabilecekse, bunu **kıtlık** koşullarında (yani, birbirine rakip amaçlar arasında kaynak dağıtımı konusunda uzlaşmazlık çıkması ve bundan ötürü bireyler, gruplar ve toplumun çıkarlarının çatışması durumunda) kanıtlamak zorundadır. Bu, birey ya da grupların yakın ivedi çıkarlarının ötesini göremeyeceklerini, kendi çıkarlarıyla ortak çıkarlar arasındaki bağları daha iyi algılamayı öğrenemeyeceklerini -deneyimle, öğütle değil- söylemekle aynı şey değildir. Yalnızca, çıkar çatışmalarının olağan (geçmiş sınıf yapısının bir kalıntısı, ya da emperyalist komploların bir ürünü değil) sayılması gerektiği anlamına gelir. Sosyalizm, toplumun **ekonomik problemini** ortadan kaldırmaz ve asla kaldıramayacaktır. Sosyalizmin sunduğu, o problemle farklı bir tarzda uğraşmaktır: Toplu kurumların bilinçli müdahalesi, yani tüm toplum adına hareket eden "görünür el". Eski günlerde -iyi ya da kötü- sosyalist formüller basitti ve zırhla kaplıydı: Adsız piyasanın yerini bilinçli plânlama **almalıdır.** Şimdi kesinlik kaybolmuştur. Sosyalizmin ekonomisinin ana kaygısı, plânla piyasa arasındaki ilişkinin uygun ilke ve oranlarını belirlemektir. Bugün, bunu kanıtlamanın yükü sosyalizmi savunanlarına omuzlarına yıkılmıştır.

Alec Nove'nin sosyalizm (hemen belirtilmeli, ılımlı sosyalizm) savı, alışık olduğumuz **piyasanın başarısızlıkları** başlığı içine alınabilecek çeşitli direkler üstünde yükselir. Piyasanın kaynakları etkin şekilde dağıtamaması, eksiklikleri zamanla ar-

tan piyasa rekabeti mekanizmasının gerçek işleyişi ile farazi işleyişi arasındaki uçurumdan kaynaklanır. Nove'nin kitabında baştan sona gözlenen bu tema, son sayfadaki şu sonuçla noktalanır: "Gerçek bir özel girişim ekonomisinin, 'uygulanabilir sosyalizm' denen şey karşısında bir takım avantajları belki vardır; ama şu anda, sistemin doğasının derinliklerinde yatan nedenlerden dolayı böylesi bir ekonomiden çok uzağız."[10] Nove'nin piyasadaki eksikliği yorumlayışının net bir biçimde belirtilmemesi herhalde talihsizliktir. Ancak sergilediği genel bağlama bakarsak, aklında tuttuğu şeyin yalnız bildiğimiz oligopolcü fenomenler değil, aynı zamanda genelde (özel girişim ekonomisindeki aktörler ne kadar kabarık sayıda ve küçük olursa olsun) piyasa mekanizması olduğu açık gibidir. Genel denge kuramındaki kusursuz rekabet kavramının altında yatan bir dizi soyut varsayım kabul edilemeyeceğine göre, piyasaya etkin kaynak dağılımının tek düzenleyicisi olma rolü verilmez.[11] Özel ve **toplumsal** maliyet-yarar hesabı, çeşitli dışsal etkenlerden ("verili işleme dışsal" dolaylı etkiler) dolayı uyumsuzdur. Kaynaklardan (özellikle de işsizlik nedeniyle çarçur edilerek derin ekonomik, toplumsal ve kültürel sonuçlar doğuran insan kaynakları) tam anlamıyla yararlanma, piyasadaki dalgalanmalarla engellenir. Ayrıca, kâr güdüsüyle hareket eden özel girişim ekonomisinin, yeterli düzeyde bir toplam efektif talebi güvenceye alacak bölüşüm ayarlamalarının önünü set çekme eğilimiyle de engellenir. Piyasadaki gücü büyük bir ölçüde belirleyen mülkiyet dağılımının, şimdiki, hatta geçmişteki ekonomik yararlılıkla somut bir ilişkisi yoktur. "Geleceğin piyasaları" denilen şey ileriye dönük teknolojik ve öteki yapısal değişiklikler konusunda yol gösteremediği gibi, uzun vadede akılcı yatırım kararları açısından bilgi kaynağı olmasına da güvenilemez.

Piyasanın başaramadıklarının listesi uzatılabilir ve ayrıntılarıyla işlenebilir, ama burada konumuz bu değil. Asıl sorun, sosyalizmin mülkiyet ilişkilerinde geniş kapsamlı değişiklikler yaparak çözüm getirip getiremiyeceği ya da hangi ölçüde geti-

10) **A.g.y.**, s. 236. Benzer bir akıl yürütme çizgisi Nove'nin Milton Friedman üstüne yorumunda bulunabilir: "Market Mechanism and Central Economic Planning", Centre for Research Into Communist Economies, bildiri no: 1, Londra 1984.

11) Bu varsayımların soyutluk derecesi ve karmaşıklığının iyi bir sunuluşu için bkz. Janos Kornai, **Anti-Equilibrium. On Economic Systems Theory and the Tasks of Research**, Londra 1971.

rebileceğidir. Mülkiyet ilişkilerindeki söz konusu değişiklikler, yeni motivasyon biçimleri ve katılımcı tutumlar doğuracak; makro-ekonomik plânlarla, tam istihdama dayalı ulusal üretimin emilmesine uygun bir fiyat-ücret ilişkisi sağlayacak;[12] yatırım kararları için dolaysız bilgilerden yararlanacaktır, vb. Kısaca, makro ölçekte koordine edilmiş olan toplumsal maliyet-yarar ölçütleriyle kaynak dağılımının koşulları yaratılabilir mi? Yukarıda gösterildiği gibi, Nove'nin yanıt denemesi ikinci ve üçüncü adımlardadır.

İkinci adımda Sovyet deneyimiyle "reformist" komünist deneyim (sadece Macaristan ve Yugoslavya değil, yanı sıra ve daha şaşırtıcı olanı, Çin ve Polonya'daki de) gözden geçirilir. Son anılan ülkelerin reformist kimlik belgeleri ya yakın tarihlidir, ya da tarımla sınırlıdır. Bu bölüm (birinci adımının karşılığıdır) bir anlamda piyasanın başarısızlıkları yerine **plânlamanın başarısızlıklarını** çözümler. Sovyet ekonomik sistemine gelince, Nove'nin tamamıyla eleştirel değerlendirmesi son derece nettir ve - o konuda önyargısız bir uzman konumuyla birlikte- büyük ağırlığı vardır. Plânlamanın başarısızlıkları, tarihsel açıdan "olgunlaşmamış bir durumda sosyalizme geçiş"in (Schumpeter), toplumsal uzlaşmazlıklar gerçekliğinin ve kumanda ekonomisinin kurumsal düzeniyle kuvvetli biçimde etkileşen totaliter bir devlet yapısının oluşturduğu arka plân karşısında sönük kalır. Kumanda ekonomisinin en canalıcı kusuru, kamu mülkiyetine dayanan plânlama anlayışının "abartılarak çarpıtılması" biçiminde yorumlanabilir: Sınır tanımayan bir devletleşme, işletmelerin etkinliklerinin en ufak ayrıntılarına dek inen üst düzeyde bir merkezi plânlama, dış dünyayla ekonomik ilişkilerin sıkı sıkı düzenlenmesi, vb. Kayda değerdir ki, Sovyet sisteminin yalnız etkili alternatifler arasında seçim yapması değil, üretim ve bölüşümün basit bir koordinasyonunu gerçekleştirmesi bile giderek zorlaşmaktadır; sadece optimallik değil, plânların birbirini tutması bile kolay erişilmez bir hedef haline gelir. Üretim alanındaki piyasa ilişkilerinin yerine emirlerin ve maddi dağıtımın konması, bireylerin ve belirli örgütsel birimlerin yabancılaşmasını yok etmekte son derece başarısız kalmıştır. Bu bireyler ve

12) Bkz. M. Kalecki, "Theories of Growth in Different Social Systems", **Scientia**, Mayıs-Haziran 1970, ve **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, c. 39, Şubat 1977'deki "Kalecki's Economics of Socialism" başlıklı kendi tebliğim.

örgütsel birimler herhalde daha önce hiç olmadığı kadar pastayı büyütüp güzelleştirmek yerine, kendilerine bir dilim kesme güdüsüyle hareket ediyorlardı. "Dışsallıkların içselleştirilmesi", pratikte söz konusu olsa bile, sınırlıdır. Çok pahalıya patlayan modernleşme çabası, sistemin koruyucu zırhını delme gücünü (silahlanma ve uzay araştırmaları gibi bir kaç çok öncelikli sektör dışında) giderek yitirdiğini kanıtlamaktadır. Özellikle özlemlerle kıyaslandığında, tüketiciler için pazarlığın değeri de tartışmalıdır.

Asıl "reform modelleri" -Yugoslavya ve Macaristan- söz konusu olduğunda Nove'nin yargısı daha az katıdır. Yine de asla pembe bir tablo çizmez. Sistemde ilerlemeye katkıda bulunan etmenlerin yerini belirleme ve ciddiliğini koruyan yetersizliklerden kimin sorumlu olduğu konusunda belirli bir netlik yoktur. Nove kendi "uygulanabilir sosyalizm"ine açıkça özel serbest girişim ekonomisiyle katı Sovyet tipi plânlama arasında orta bir yol aradığı için, netliğin olmayışı özellikle üzülünecek bir noktadır. Bu konuların bir kısmına ileride döneceğim.

Üçüncü adım ("uygulanabilir", benim yorumumla yaşayabilir, sosyalizm tablosu) önceki tartışmaların tuvalinde kabataslak çizilir. İki temel dayanak, periyodik parlamento seçimlerinin yapıldığı çok partili bir demokrasiyle, ekonomideki mülkiyet haklarının farklı biçimlerinin varlığıdır. Mülkiyet çeşitliliği şöyle sıralanır: merkezi olarak denetlenen ve yönetilen devlet işletmeleri; tam anlamıyla özerk ve yönetimin işçilere karşı sorumlu olduğu, devlet mülkiyetindeki toplumsal işletmeler; kooperatif işletmeleri; belirlenmiş sınırlar içinde çalışan küçük ölçekli özel işletmeler; gazeteci, su tesisatçısı ve sanatçılar gibi kendi hesabına çalışan kişiler. Nove'nin böyle bir toplumun temelini oluşturan ilkelerle ilgili dokuz maddelik özeti burada aynen aktarılmaya değerdir:

"a) Devletin üstünlüğü, toplumsal mülkiyet ve kooperatif mülkiyeti, üretim araçlarında büyük çaplı özel mülkiyetin bulunmayışı.

b) Seçilmiş bir meclise karşı sorumlu bir otoritenin yapısal önemdeki belli başlı yatırımları bilinçli olarak plânlaması.

c) Bilgisel, teknolojik ve örgütsel ölçek ekonomilerinin (ve belli başlı dışsallıkların varlığının) vazgeçilmez kıldığı sektörlerle -ve karar türleriyle- sınırlı güncel mikro ekonomik işlerin merkezi biçimde yönetilmesi.

d) Katılımı en üst düzeye çıkarmanın aracı olarak ve "ait ol-

ma" duygusunu vermesi için küçük ölçeğin tercih edilmesi. Merkezileşmiş ya da tekelleşmiş sektörler -ve özel girişimin belirli bir alanı- dışında, yönetimin işçilere karşı sorumlu olması.

e) Mal ve hizmetlerin cari çıktısının ve bunun dağılımının her olanaklı zamanda ilgili taraflar arasındaki görüşmelerle saptanması. Burada, seçim yapmanın önkoşulu olan rekabetin içerili ve gerekli olduğu açık biçimde tanımlanmaktadır.

f) İşçiler işlerinin niteliğini seçmekte özgür olmalı, uzmanlık alanlarını değiştirmek isterlerse her türlü fırsattan yararlanmalıdırlar. Tercih ederlerse kooperatiflerde ya da kendi hesaplarına (sözgelimi bir aile çiftliği, atelye ya da hizmet kuruluşunda) çalışmayı kararlaştırabilirler.

g) Sınırsız bir piyasa ekonomisi, bir süre sonra kendi kendine zarar verdiği ve hoşgörülemez toplumsal eşitliksizlikler yarattığı için; devlet, gelir politikalarını saptamada, vergi (ve farklı rantlar) toplamada, tekelin gücünü sınırlamak üzere müdahale etmede ve genel olarak rekabetçi bir piyasanın temel kural ve sınırlarını belirlemede yaşamsal işlevler görecektir. Kimi sektörler (eğitim, sağlık vb.) doğallıkla piyasa ölçütlerinin dışında tutulacaktır.

h) Bir ölçüde maddi eşitsizlik kalmasının, emeğin idari temelde yönetiminden kaçınmanın bir ön koşulu olduğu kabul edilir, ama moral özendiriciler cesaretlendirilip eşitsizlikler bilinçli biçimde sınırlanacaktır. İş sağlama görevi, mikro kârlılık etkenlerini geri plâna atacaktır.

i) Gerek yönetsel, gerek işletme düzeyinde yöneticilerle yönetilenler arasındaki ayrım gerçekçi bir temelde kaldırılamazsa da, gücün kötüye kullanılmasına engeller koymak ve olanaklı en geniş demokratik danışmanın sağlanmasını tasarlamak için büyük özen gösterilmelidir." [13]

Nove, sol-dogmatik ve ütopyacı görüşlerle sürekli bir entellektüel kavga içinde olması nedeniyle, bu modele sosyalizm isminin yaraşıp yaraşmayacağını düşünmek ona büyük sıkıntı verir. Kanımca Nove endişe duymaz: Hem özsel nedenlerden dolayı, hem de tasarımının sosyalist niteliğinin yetersiz olduğu yolunda yöneltilen her saldırı, en azından, bunu aşırı sosyalist bulacak olan deneyimle yoğrulmuş inançlı sosyalizm destekçilerinin saldırılarıyla dengelenebileceği için... Daha ağır bir

13) **A.g.e.**, s. 227-8.

problem, türdeş olmayan parçalardan birleşmiş bir sistemin fiilen işleyip işleyemeyeceği, işlese bile, kabul edilebilir sonuçlar üretip üretmeyeceğidir. Söylemek gereksiz ki, kapsamlı bir tartışmaya başlamak için bile, devletin **üstünlüğü,** toplumsal ve kooperatif mülkiyeti ve **büyük ölçekli** özel mülkiyetin yokluğuyla ne kastedildiği çok daha net çizgilerle belirtilmek zorundadır. Üstelik tartışmayı sona erdirmek pratik olarak olanaksızdır, çünkü konular anlamlılığını kaybetmedikçe tartışmanın canlılığı da sürecektir. Kendim kuşkulardan arınmış değilim, ama her şeyi hesaba kattığımda, yalnız çitin her iki yakasındaki deneyimleri dikkate aldığı için değil, aynı zamanda patlamasına olanak vermeden gerginlikleri ve çatışmaları uzlaştırabilecek kadar esnek göründüğü için de Nove'nin tasarımını yaşayabilir görüyorum. Yaşayabilme olasılığının bedeli (göz kamaştırıcı güzelliklerin ve bin yıllık mutluluk vaadinin yitirilmesi) ödemeye değer gibi görünmektedir bana.

3. "Reel Sosyalizm" Yaşatılabilir mi?

Önceden ileri sürdüğüm gibi, "yaşayabilir sosyalizm nasıl uygulanacak" sorusunun yanıtı Nove'nin kitabının en az işlenen yönlerinden birisidir. Bunun nedeni belki de yazarın asıl olarak Batı'daki sosyalist olasılıklara kafa yormasıdır. Sosyalist bir hükümetin iktidarı halktan demokratik bir seçimle vekâlet almak yoluyla kazanması ve elinde tutması gerektiği yönündeki benimsenmiş ilkeden dolayı, sosyalizmin uygulanabilirlik ve yaşayabilirliği sorunu Batı'da, başka yerlerdekine göre daha sıkı sıkı örtüşmüştür. Üçüncü Dünya'ya gelince, "sosyalizm adıyla ekonomik kalkınmanın o ülkelerin pek çoğu açısından kuvvetli çekicilikleri vardır", ama kitabın kuruluş mantığı açık açık "sanayileşmiş , modern bir ülkedeki 'uygulanabilir sosyalizm'le ilgilenmesidir."[14] SSCB ve Avrupa'daki öteki komünist ülkeler anlaşılan son kategori içinde sayılırsa da, Nove'nin o ülkelerin dinamiği üstünde yürüttüğü tartışma, "reel sosyalizm"i yaşayabilir bir projeye dönüştürme olasılığının değerlendirilmesinden çok; piyasa, küçük çaplı özel girişim vb. hakkındaki dogmatik önyargıları silme gereğinde odaklanır. Ben kendi uzun süreli ilgilerim ve eski çalışmalarımdan edindiğim yeterlilik sonucu

14) **A.g.e.,** s. 155.

yaşayabilir sosyalizm sorununa yöneldiğimden; genelde sosyalizmin geleceği adına "reel sosyalizm"in geleceğinin önemini de göz önünde tutmakla birlikte, yorumlarımın geri kalan bölümünü bu konuya ayıracağım. Reel ve yaşayabilir sosyalizm arasında bir uçurumun varoluşunu Nove'nin kitabı ve öbür yazılarda kanıtlanmış sayıyorum. Özellikle Kornai, başarısızlığın köklerinin uzandığı yerin belirli bir ekonomik politika değil, var olan sistem olduğunu inandırıcı bir dille savunmuştur.[15] Yine de, kendi görüşümce komünist ülkelerin geleceğinin yakın zamanda ekonomik bir çöküş değil, ileriye yansımaları olan bir stagnasyon eğilimi olduğunu açıklığa kavuşturmak isterim. Sosyalizmin tarihsel üstünlüğü iddiasıyla çelişen stagnasyon, insan hakları ve değerlerinin gaspedilmesiyle ödenen son derece yüksek bir bedelin akıldışılığını daha kalın çizgilerle dile getirir.[16]

İlk olarak Nove'nin yaşayabilir sosyalizminin politik temeliyle, yani **periyodik parlamento seçimlerinin yapıldığı çok partili demokrasiyle** başlayalım. Tek partili devlet aygıtının çeşitli fraksiyonları arasındaki rekabeti çok-partililik başlığı içine dahil etmeyi alışkanlık edinmiş belli Sovyetologların işlenmiş yapılarından ayrı olarak; politik çoğulculuğun tek doğru, akla uygun anlamı odur. Birincisi, böylesi bir politik çoğulculuk, yaşayabilir sosyalizmin **ekonomisiyle** ilintili midir? Yanıt vurgulu bir "evet" olmalıdır, çünkü ekonomik süreç bütünüyle piyasa mekanizmasına dayanamaz. Dışsallıklara önem veren birçok temel karar devlet organlarınca yani politik süreç içinde alınmalıdır. Bu süreçte alınan kararlar ekonomik açıdan meşrudur -asıl o kararları piyasaya bırakmak gayri-meşru olur. Kararların keyfileşmesi yalnızca etkili bir politik denetim ve sorumluluk yoksa, alternatifler özgürce tartışılamıyor, desteklenip karşı çıkılamıyorsa gündeme gelir. Bu koşullarda **bilgi akışı** kaçınılmaz olarak çarpıklaşır -bir ölçüde belki kaçınılmaz rastlantılar sonucu değil, iktidardaki seçkinlerin ve destekleyen katmanların çıkarları doğrultusunda kasıtlı bir önyargıyla. Tabii **motivasyon yapısı** buna uygun şekillenir: Politik kararları etkilemek için hakiki fırsatların en genel anlamda bile bulunmaması, katılımdan uzaklaşmaya yol açar. "Havuç-sopa" tipindeki

15) J. Kornai, **Economics of Shortage**, Oxford 1980.

16) Bkz., W. Brus ve T. Kowalik'in "Socialism and Development", **Cambridge Journal of Economics**, 7/1983'de, başka şeylerin yanı sıra, "muhafazakâr modernleşme" hakkında söyledikleri.

dışsal etkilere az çok uyum gösteren özelleşmiş ekonomik davranış, beklenen içselleşmiş ortak amaçlarla ilgili sosyalist tutumları geliştiremez. Bu, politik çoğulculuğun o tür sosyalist tutumları doğurmakta yeterli olduğunu söylemek değildir. Politik çoğulculuğun, ekonomideki "görünen el"in hareketini koşulsuz bir şekilde olumlu yönde etkilediğini söylemek de değildir. Seçim devrelerinin, kararların alınması sürecinin zaman kaybettirmesinin, yararlılık ile popülarite, uzun vadeli ve kısa vadeli ufuklar arasındaki uzlaşmazlıkların vb. neden olduğu dalgalanmaları değerlendirmek de gerekir. Bununla birlikte, komünist ülkelerde yaşanan deneyim, politik çoğulculuğun olmayışının toplu yaşamın temellerini yıktığı ve yukarıda işaret edilen anlamda keyfiliklere kapıyı ardına kadar açtığı yönünde güçlü kanıtlar sunar. İster komünist olmayan güçlerin (savaş döneminin hemen ertesinde Doğu Avrupa'daki sosyalist ve halkçı partiler gibi), ister komünist partilerin kendilerinin (1968'de Çekoslovakya'daki gibi), isterse hakiki bir kitlesel işçi sınıfı hareketinin (1980-81'deki Dayanışma örneğindeki gibi) eseri olsun, komünist ülkelerde politik çoğulculuğu yerleştirmek amacıyla geçmişte yapılan denemelerin yazgısı çok iyi bilinmektedir. Bu ışıkta bakılınca, bütün öznel niyetler bir yana, yönetici seçkinlerin nihai amacının dünya ölçüsünde süper-devlet çıkarlarını kovalama politikası yanı sıra; yine özellikle Sovyetler Birliği örneğinde görüldüğü gibi, başka yerlerdeki "reel sosyalizmin son çarede başvurulacak bekçisi" gibi hareket eden kendi iktidarlarına süreklilik kazandırmak olduğu da tamamen akla yatkın görünmektedir. Tarihsel materyalistler nesnel zorunlulukların en sonunda kendini ifade etmesini beklerlerse de, "en sonunda" anahtar sözcükleri Nove'nin yaşayabilir sosyalizm ufkuna ("şimdiden ana rahmine düşmüş bir bebeğin yaşam süresi") uymayabilir. Bu zaman dilimi içerisinde "reel sosyalizm" ülkelerindeki komünist partiler "öncü rollerinden" vazgeçmeyebilirler, bu olasıdır.

Yaşayabilir sosyalizmin içeriği titizlikle belirlenmiş politik koşulunu (buna "kuvvetli koşul" diyelim) yerine getirme olasılığı çok ümitsiz görünüyorsa, kimi zaman demokratikleşme dışında liberalleşme diye de nitelenen daha küçük çaplı bir politik değişime nasıl yaklaşacağız? Her şeyden önce, diktatörün ölümünden önceki Stalinizmin en yoğun anıyla kıyaslanınca, "reel sosyalizm" ülkelerindeki devlet-vatandaş ilişkileri önemli değişiklikler geçirmiş ve içlerinden bir bölümü (ilk örnek olarak ge-

nellikle Macaristan aktarılır) liberalizmiyle ün kazanmıştır. Bu süreç politik sistem bazında, yerel yetkililerin etkinleşmesiyle, ya da çalışanların işletme yönetimlerinde temsil edilmesiyle, karar alma sürecinde yerel katılımı çoğaltmaya yol açabilir, en azından açması gerekir. Bu tür gelişmelerin önem taşıdığını reddetmek yanlış olur; üstelik, ekonomik reform sonucu yerel birimlerin özerklik alanı artırılırsa, daha da önem kazanabilirler. Yine de, politik sistemin genelinde "monoarşi"ye dokunulmadıkça,[17] ne gerçek yerel özerklik derecesi, ne de yerel ya da genel sorunlar, bilgi ve motivasyon kapsamındaki engelleri daha anlamlı bir şekilde etkileyecek kadar kuvvetli olabilir. Bu nedenle, yerel katılım önlemleri, tek başına, yaşayabilir sosyalizmin yeri doldurulabilir bir politik koşulunu (ona "zayıf koşul" diyelim) bile yerine getirmeyi vaat ediyor sayılmamalıdır.

Dostum ve araştırma ortağım Tadeusz Kowalik, zayıf koşulumuzu sağlaması düşünülebilecek -uygulanabilirse- bir fikir geliştirmiştir: Şöyle ki, tek partili devlet sisteminin ana çatısı dışında kalan ve sınırlı kapsam taşıyan bir politik çoğulculuk, geniş toplumsal grupların kendi çıkarlarını özgür sendikalar, köylü dernekleri ve tüketici federasyonları gibi **bağımsız** örgütleri aracılığıyla ifade etmelerine olanak tanır. Kowalik bir "temel reform" anlayışı[18] ortaya koymaya çalışır ve bu çabasında, aşağıdan gelen baskı vazgeçilmez olmakla birlikte, "yönetici seçkinlerin kendisinde reformist kararlılık" olmadan öngörülebilir bir gelecekte kayda değer bir sistem değişikliği beklenemiyeceği varsayımına dayanır. Yönetici seçkinler politik konumları terketseler bile sistem değişikliği görülmeyeceği için, halkın ba-

17) Oldukça çirkin bir görüntü vermesine karşın, "monoarşi" terimini Dahl'in "poliarşi" kavramının yararlı bir karşıtı olarak buldum -ikisi de politik sistemi değerden yoksun bir tarzda betimlemeye olanak veriyor. Ben "monoarşi" terimini ilk kez, der: S.G. Solomon, **Pluralism in the Soviet Union**, Londra 1983'deki "Political Pluralism and Markets in Communist Systems" başlıklı yazımda kullandım.

18) Bu kavram, Viyana Karşılaştırmalı Ekonomik İncelemeler Enstitüsü'nün serilerinde yayımlanan "Fundamental Reform Of Real Socialism" adlı kapsamlı bir bildiride sunulmuştur. "Temel reform" terimi (yani, varolan sistemin temel yapıları **içinde** anlamlı bir değişiklik yapma) Kalecki ve Kowalik'in, Kalecki'nin 1970'deki ölümünden bir kaç hafta önce, çağdaş kapitalizm üstüne ortaklaşa kaleme aldıkları bir makaleden gelir. "Observations on the 'Crucial Reform'" adlı bu makale, Lehçe olarak Kalecki'nin **Collected Works**'unun ikinci cildinde, İtalyanca olarak **Politica ed Economia**, 2/3 Kasım 1971'de basılmıştır.

ğımsız örgütlere sahip olma hakkının yanı sıra komünist partinin öncü rolünü garanti edecek bir uzlaşmaya varılabilir. Bu kapsamda gerçekleşecek bir reform, hem doğrudan doğruya, hem de yerel katılımı yeni bir ruhla donatıp önüne yeni fırsatlar sunulması sonucunda, yaşayabilir sosyalizmin koşullarını yaratmada tartışma götürmez bir ileri adım olacaktır. Problem , bunun uygulanabilirliğidir; bir yandan toplum yaşamının en hassas alanlarında hakikaten bağımsız örgütlenmelere izin verirken, "partinin öncü rolü" de (bu rol, pratikte, iktidar tekelinden başka şekilde yorumlanamaz) hangi anlamda korunabilir? Polonya'daki 1980 Gdansk anlaşmalarının talihsiz yazgısı uygulanamazlığın kesin kanıtı olarak kabul edilemeyebilir -parti liderlerinin uzlaşmaya çark etmeleri de dahil olmak üzere koşullar değişebilir. Yine de bu etkili deneyim, Dayanışma'nın bastırılmasının ardından gelen dönemde Polonya ve öteki komünist ülkelerdeki politik yönelişle pekişmiştir.

Şimdi Nove'nin temel dayanaklarının ikincisine geçelim: **ekonomide mülkiyet haklarında çeşitlilik,** üretim araçları üzerinde devlet (ulusal ve yerel), kooperatif ve özel mülkiyetin birarada bulunması. "Birarada yaşama" teriminin altı çizilmelidir, çünkü kastedilen şey geçici bir taktik düzenleme, hatta, zorunluluk dışında özel sektöre hoşgörüyle bakılmayan, ama ekonomik potansiyelini geliştirme fırsatı bulamadığından sürekli kuşatma durumunda kalmış Polonya tanımındaki gibi kalıcı bir düzenleme de değildir. Yaşayabilir sosyalist ekonomi, karma bir ekonomidir. "Karma"nın oranları konusunda Nove'nin (a) maddesiyle temelde uyuşmakla birlikte, bu karma ekonomik yapının katı bir dogma olmayıp, tarihsel gelişmenin belli bir evresindeki ekonomik zorunlulukların derinlemesine bir değerlendirilmesini yansıttığını düşünüyorum. Kanımca yaşayabilir sosyalizmin, sosyo-ekonomik yaşayabilirliğini kanıtlaması, ulusal kaynaklar payını söz uygun düşerse alın teriyle kazanması, tanımlanabilir ölçütlere göre -tabii hep piyasa ölçütlerine göre değil, ama kesinlikle doktriner ölçütlere göre de değil- genişleyip küçülmesi için her tür mülkiyet biçimine sahip olması çok önemlidir. Böyle bir karma ekonominin dolaylı politik uzantıları da olacaktır: Politik sistemde çoğulculuğu otomatikman getirmeyecekse de, devletin başka etkenlerin yanı sıra iş olanaklarını denetleyerek kullandığı gücünün kapsamına belirli sınırlar koyacak, dolayısıyla politik haklar uğruna verilen savaşımın gelişmesinin daha elverişli koşullarını yaratacaktır.

"Reel sosyalizm"in bu türden bir karma ekonomiye dönüşümü ne ölçüde uygulanabilirdir? Benim vereceğim yanıt, tüm çekince paylarıyla birlikte, politik koşula verilen yanıttan daha olumlu olur. Yalnız, bütün Doğu blokunda aynı oranda uygulanabilmesi pek olanaklı değildir. Kabul edilmeli ki, "reel sosyalizm"in ne oluşum ne de istikrar kazanma dönemi, karma ekonomi doğrultusunda kayda değer bir yönelliş beklentilerini haklı çıkarır gibidir. Sovyetler Birliği'nde gerek Ekim 1917 öncesindeki en ılımlı ulusallaştırma programı, gerekse NEP'le gerçekleştirilen U-dönüşü (Lenin NEP'i "**vseryoz i na dolgo**" -ciddi ve uzun bir süre için- düşünmüştü) tamamen terkedildi. Yalnız özel girişim ekonomisi değil, ayrıca "kooperatif-kolhoz" ekonomisi de (tüzüklerde ve ders kitaplarında üretim araçlarındaki sosyalist mülkiyetin "ötekı" biçimi diye sunulmuş olan) fiilen yok edildi. "Kooperatif-kolhoz" ekonomisi devlet mülkiyetindeki biçimden yalnız ismiyle farklılaştı. Son zamanlara kadar, tarım içindeki ve dışındaki küçük özerk grupların ("halkalar" yani "tugaylar") alt-sözleşmelerden geniş çapta yararlanması bile kesinlikle reddediliyor, üstelik bu uygulamadan yana olanlar çok tatsız sonuçlarla karşılaşıyorlardı. Doğu Avrupa "halk demokrasileri" İkinci Dünya Savaşından sonra "yeni sosyalizm yolları"na atılırken karma ekonomi sözü vermişlerdi. Ne var ki, daha yumuşak yöntemler kullanılmasına ve belirli yeni özellikler uygulamaya konmasına karşın, onların NEP'i Sovyetler'inkinden bile daha çabuk son buldu. Karma ekonomi fiyaskosunun Sovyetlerin ısrarına bağlanması alışkanlık haline gelmiştir. Evet, Sovyet ısrarının varlığı yadsınamaz ve Sovyet kampına ait olan Doğu Avrupa ülkelerinin komünist liderleri bu ısrarı açıkça gözönünde tutuyorlardı. Ama iş o kadar basit olmasa gerek. Birincisi, yerel komünist liderlerin Sovyet sistemini kendi ülkelerinde kurmadaki gönüllülüklerinin en zayıf kaldığı alan herhalde ekonomiydi;[19] ikincisi, özel ve kooperatif nitelikli ekonomik faaliyetleri kaldırma, en azından ağır sınırlamalar getirme yönündeki benzer eğilimler, Sovyet baskısına boyun eğmeyen Yugoslavya ve Çin'de de görüldü; üçüncüsü,

19) Der: R.C. Tucker, **Stalinism, Essays in Historical Interpretation,** New York 1977'de "Stalinism and The People's Democracies" başlıklı yazımda bu sorunu tartıştım. Fiili kurumsal gelişmelerin daha kapsamlı bir sunuluşu için bkz. der: M.C. Kaser, **The Economic History of Eastern Europe 1919-1975,** Oxford 1985, adlı derlemenin ikinci cildindeki bana ait "Post-war Reconstruction and Socio-Economic Transformation" başlıklı 22. bölüm.

DAC'de 1972'de devlet-özel ortak kuruluşların birdenbire ulusallaştırılması,[20] ya da Polonya'da 1970'lerde devlet çiftliklerini genişletme kampanyasının kanıtladığı gibi, her fırsatta, devletin ekonomideki konumunu genişletme eğilimi kendini hemen gösteriyordu. Toplumsal mülkiyetin mümkün olan çeşitli biçimlerini tanıyan ve kimi yerlerde (Avusturya, Polonya vb.) kooperatif hareketini özel olarak destekleyen Marksizmin sosyal-demokrat (kıta anlamında) kolundan farklı olarak komünistler yönelişlerinde kuvvetli devletçiler olarak kaldılar. Devleti, ideolojinin (devlet mülkiyeti, eşittir, doğru sosyalist mülkiyet) ve pragmatik politik-ekonomik amaçların (devlet hızlı bir büyüme programı açısından vazgeçilmez bir araçken, tek partili bir devlet ekonomik kaynaklar üzerinde tekelci denetimi gerektirir) birbirini pekiştiren karışımına uygun olarak çalıştırdılar.

Bununla birlikte, her şeye karşın, bu konularda son zamanlarda görülen bir takım esneme belirtilerini yok saymak yanlış olur. Tarımda devlet- dışı sektör, Stalin'in ölümünden sonra, yani kolhoz üyelerinin, bireysel arazilerin ve benzer besin üretimi biçimlerinin statüsü yavaş yavaş iyileşmeye başladığı zaman, ağır ve düzensiz bir biçimde yeniden göründü; bugün bu biçimler Sovyetler Birliği'nde bile özendirilmiş olup, Bulgaristan ve başka yerlerdeki istatistiki büyüme raporlarının gurur vesileleridir. Macaristan daha da ileri gitmiş, kooperatif yapısı içinde kollektif çiftçilik ile özel çiftçilik arasında başarılı bir işbirliğinin öncülüğünü yapmıştır. Özel çiftçiliğin kollektifleştirmenin şiddetli saldırıları karşısında hayatta kalmayı başardığı Yugoslavya ve Polonya'da, eski tedrici yoketme politikaları sadece isteksiz bir hoşgörüye değil, onun yanında özel tarımın üzerinde titrenmesi gereken sürekli bir unsur olarak, daha çok kabul görmesine de yol açmıştır. Son olarak, "hanehalkına devredilmiş üretim sorumluluğu" biçimindeki kapsamlı Çin tarım reformu, özel toprak mülkiyetini geri getirmeyi birdenbire durdurmasına karşın, özel işletmeleri yoğun biçimde gündeme getirmiştir. Çin gibi bir ülkede tarımın önemi o kadar büyüktür ki, bu kapsamdaki değişiklikler öteki sektörler üzerinde tek başına mutlaka derin etkiler yapar. Bu etki, yerel yetkililerin yönetimindeki işletmelerin rolünün kayda değer oranda artışının yanı sıra, tarım

---

20) A. Aslund, **Private Enterprise in Eastern Europe**, Londra 1985'de bu konu uzun uzadıya tartışılır.

dışındaki özel ve gerçekten kooperatif nitelikli küçük-ölçekli işletmelerin çoğalmasında görülür.

Avrupa'daki komünist ülkelerde, tarım dışındaki yasal özel ekonomik faaliyet ülkeye ve sektöre göre büyük değişiklikler sergiler. SSCB, DAC, Çekoslovakya ve Romanya'da değişiklik azken; Macaristan, Polonya, Bulgaristan ve Yugoslavya, uygulama dereceleri aynı olmamakla birlikte, daha cesur politikalar izlerler. Genel olarak bakılırsa, özel girişimin turizm, hizmet ve yiyecek sağlama (alt-sözleşmeler dahil) gibi hizmet alanlarındaki gelişmesi, mal üretiminde (moda giyim dışında) olduğundan daha hızlıdır. Dış sermayeyi çekmekte belli bir ilerleme sağlanmıştır. İşleyişinin ilk deneylerin ötesine geçtiği yerlerde, bu uygulama imalât alanına da girme eğilimi gösterir.[21] Genel ekonominin plânlanması ve yönetimi sistemine gelince, kooperatif sektörü devletten özerkliğini geri alma yönünde bir şans elde etmiştir. Mülkiyet yapısındaki bu karma sistem Macaristan'da 1968'den bu yana, Polonya'da son zamanlarda açıkça görülmüştür. Yalnız Polonya'da 1982'de yürürlüğe konan reform önlemleri çok tutarsız biçimde uygulanmıştır.

Yukarıda özet olarak anlatılan gelişmelerin bir değerlendirmesi yapılırken çok dikkatli davranmak gerekir. Karma ekonomi en cesur örneklerde bile, şimdiye dek, devrimden sonraki ilk yıllara göre oldukça geri kalır ve kimi ülkelerde -listenin başında Sovyetler Birliği vardır- atılan değişiklik adımları çok küçüktür. Bununla beraber, fiilen gerçekleşmiş ve öngörülebilir gelecekte gerçekleşmesi olası şeylerin önemi, Sovyet NEP'iyle onun ötekı ülkelerdeki karşılıklarından fazladır: Sovyetler ve ötekı ülkelerdeki NEP türü uygulamalar, tartışmasız üstünlüklerini çok geçmeden kanıtlayacağı ileri sürülen sosyalist biçimlerin olgunlaşmamışlığının bir ifadesi sayılıyordu. Buna karşılık, **şimdiyse** devlet-dışı sektörün genişlemesi kaçınılmaz olarak "ne kadar devlet işletmesi, o kadar sosyalizm" (elbette yaşayabilir sosyalizm) düşüncesinin iflasının altını çizer. Ama ötekı yandan, devlet-dışı işletme ekonomik başarı sağlanmasında, özellikle tüketici tatmini düzeyinin yükseltilmesinde elle tutulur bir etmen olursa, politik itibar da kazanabilir. Söylemeye gerek yok ki, genişlemiş bir özel (ama zorunlu olarak kooperatif nitelikli değil) sektörün **gelir ve servet dağılımında** doğurabileceği

21) Örneğin bkz. ülke dışına yerleşmiş Polonyalıların sağladığı sermayeyle çalışan "Polonya işletmeleri".

sonuçlarla bağlı, başka etkenlerin yanısıra tabii, ürkütücü politik ve ideolojik engeller varlığını korumaktadır. Öbür yandan, tek partili devletin kararları üzerinde halkın açık bir denetiminin bulunmayışı, uzun vadeli üretken yatırımlara yaptığı cesaret kırıcı etkileriyle beraber, özel sektöre olumlu bakan politikaların istikrarlılığı hakkında gecikmeye yol açan güvensizliği arttırmaktadır. Özetle: Nove'nin tasarımladığı oranları içeren bir karma ekonomiye varan "reel sosyalizm" olasılığı oldukça zayıf görünürse de, bu doğrultuda -ve tek tek ülkelerde önemli ölçüde değişik biçimleriyle- bir takım gelişmeler beklenebilir.

Politik ve mülkiyet biçimlerine yakından bağlı bir diğer sorun, ekonomik mekanizma **yani ekonominin işleyiş sistemi** sorunudur. Bir başka deyişle, planlama ve yönetim yöntemleri sorunu, özel olarak da, devlet yönetimiyle (ulusal ve yerel yönetim) devlet mülkiyetindeki, yani toplumun mülkiyetindeki işletmeler arasındaki ilişkiler. Bu sorun sosyalist gündemde öteden beri yer alır: hem sosyalizmde planla piyasa arasındaki ilişkiyi ele alan kuramsal bir sorun olarak, hem de "reel sosyalizm" ülkelerinde **ekonomik reformu** ele alan pratik bir sorun olarak. "Ekonomik reform" teriminin anlamı gazetecilikteki aşırı kullanımı yüzünden (planlama ve yönetim yöntemlerindeki her değişiklik genellikle reform diye anılır) o denli bulanıklaşmıştır ki, "reform" terimini daha net tanımlamak isterim. Benim gözümde "ekonomik reform", farklı bir ekonomik mekanizmaya geçişi kapsayan, ekonomik sistemin işleyiş **ilkelerinde** bir değişiklik yapılmasıdır. Özgül konumuza gelirsek, bir "reel sosyalist" ekonomide reform yapılması, zorunlu plan-hedefleriyle kaynakların maddi dağıtımı kaldırılır ve onun yerine farklı düzeylerde (ulusal ekonomi, sektör, işletme) özerk planlama getirilirse söz konusu olur. Böylece, devletin düzenleyici işlevleri, ağırlıkla piyasa büyüklüklerinde uygun ayarlamalar yaparak (fiyatlar, özendirme şemaları, para ve mali politikaları, vb.) yürütülür. Özellikle herhangi bir ekonomik sistemin saf biçimlerde işlemesi pek beklenemeyeceği için, çok ince ayrımlar ve tanımlar üzerinde durmak istemiyorum. Tüm "reel sosyalizm" ülkelerinden, şimdiye dek yalnızca Yugoslavya ve Macaristan'ın benim reform yapılmış bir sosyalist ekonomi ölçütüme uyduğunu söylemekle yetineceğim (tabii ikisi arasında büyük farklılıklar gözlendiği açıktır). Nove'nin "uygulanabilir sosyalizm"inin, yukarıdaki anlamıyla reform yapılmış bir ekonominin özelliklerini barındıran bir ekonomik sistem oluşturduğundan kuşku duyula-

maz. Bu nedenle, ekonomik reform olasılıkları Nove'nin argümanını ele alırken çok uygun düşer.

Ekonomik reform "reel sosyalizm" ülkelerinde otuz yılı aşkındır sergilenmektedir. Yine de sonuçlar kesinlikle etkileyici değildir. Yugoslavya'yı ayırırsak, Sovyet bloğunda reform yapılmış tek ekonomi Macaristan'dır. Reform programları sık sık uygulamaya konmuş, ama sonradan ertelenmiştir: SSCB'deki 1965 "Kosigin reformu"; DAC'de 1960'ların ortalarındaki "yeni ekonomik sistem"; Çekoslovakya'nın 1958'deki reformu ve yabancı işgaliyle biten 1968 Prag Baharı; Bulgaristan'ın 60'ların sonunda yaşadığı deneyim; ve apayrı politik ve ekonomik durumuyla, Polonya'da son on beş yılda sahnelenen bir çok deneme. Bulgaristan ve SSCB'de olduğu gibi 1980'lerde yepyeni adımların atıldığı denemelerde değişiklikler yavaş ve duraksamalı, reform adını hakeden bir değişikliğin hep gerisinde kaldı. Çin'in sicili de -tanımla dış ekonomik ilişkilerdeki kimi özel önlemler dışında- buna çok yakındır. Niçin böyledir bu? Bir çok kişi gibi ben de, bu soruyu üç grup engele işaret ederek yanıtlamayı denedim: Politik engeller, toplumsal engeller ve kurumsal diye adlandırılabilecek engeller -planı piyasayla birleştirmekte çıkan zorluklar.[22] Bu üç alandaki engelleri burada ayrıntılarıyla irdelemenin olanaksız olduğu açıktır, ama onların birbiriyle etkileşimi konumuzla o kadar ilintilidir ki, kısa bir tartışmaya girmek yerinde olur.

Ekonomik reformun yönetici seçkinlerce onaylanması ve devlet yönetiminin buna uyan eylemiyle yürürlüğe konması gerektiği göz önünde tutularak, ilkin politik engelleri sıralamak yaygın bir uygulamadır. Kumanda sisteminden düzenlenmiş-piyasa sistemine geçişin monoarşiyle çelişeceği düşünüldüğünden, yönetici seçkinlerin ekonomik reforma amansız bir düşmanlıkla bakacakları varsayılır. Şimdi, ekonomik reformla politik değişim arasındaki karşılıklı bağlar bu analizin kapsamından çok daha karmaşık olduğu halde,[23] yaşanan deneyimler ekonomik reformun yönetici seçkinlerce iktidar tekellerine yönelik ciddi bir tehdit olarak algılandığını gösterir. Bu, yalnız yerel bi-

22) Bkz. başka şeyler yanında, "The East European Economic Reforms — What Happened to Them?", **Soviet Studies**, Nisan 1979; "Soviet Economic Reforms", **Europaische Rundschau**, Ocak 1985; ve "The Political Economy of Polish Reforms", **Praxis International**, Temmuz 1985.

23) Bkz. W. Brus, "Political Pluralism...", **a.g.y.**

rimlerin daha geniş ekonomik özerkliği (hem ekonomik, hem yöresel örgütlenmede) özyönetim baskısıyla **-a fortiori*** halkın politik çoğulculuk çabalarıyla- ilintili olduğu zaman değil, ekonomik reform projesi resmen desteklenmediği zaman da geçerlidir. Ekonomik reformun politik sistem için doğuracağı nihai sonuçların korkusu, "destekleyici katmanlar"ın -parti aygıtı, devlet bürokrasisi, planlama ve yönetim organlarındaki hiyerarşiler vb.- gösterdiği sert direnişin politik uzantılarıyla birleşir. O kesimlerin, özellikle nomenklatura'nın kadro seçimi mekanizmasına zarar verirse -vermesi gerektiği gibi- ekonomik bir reformdan doğrudan etkilenecceği kesindir. Ayrıca, rolleri kanımca ikincil kalmasına karşın, ideolojik etmenlere ve onların politik meşruiyetteki işlevlerine de dikkat çekilmelidir.

Öte yandan, piyasa-yönelimli bir ekonomik reform zaman zaman politik değer kazanabilir, hatta yönetici seçkinler için zorunlu olabilir. Kriz durumlarında tek kurtuluşu ekonomik mekanizma değişikliği sağlayabilir. Ne yapacağını şaşırmış Bolşevik Parti'yi NEP'i uygulamaya zorladığında bir tek Lenin farkındaydı bunun.[24] Öte yandan, ekonomik reform daha az dramatik koşullarda yaşam standartlarının durağanlaşmasının neden olduğu gerginlikleri yumuşatmanın ve bundan dolayı var olan politik düzeni kuvvetlendirmenin en iyi yolu olarak görünebilir. Savaştan sonraki örnekler pek görülmeye değer olmamakla birlikte etkileyicidir. Örneğin Yugoslavya'da, liderliğin aşırı ekonomik merkeziyetçilikten hızla piyasalaşmaya çark etmesi, Stalinist tehdide karşı iç destek sağlama düşüncesiyle tasarlanmış politikaların önemli bir bileşeniydi. Aynı biçimde, reforme edilmiş Macaristan'ın görece politik istikrarıyla Polonya'daki 1980-81 devrimi arasındaki dramatik karşıtlığın, komünist seçkinlerin "öğrenme süreçleri"ne massedilmesi pek bir işe yaramaz. Sovyetlerin süper-devlet hesaplarının da ağırlığını ister istemez yalnızca reform-karşıtı bir doğrultuda koyması gerekmez: Kumanda ekonomisinin, şimdiye dek, kaynakları çok seçmeci bi-

---

*) Daha güçlü bir neden olarak. (ç.n.)

24) Polonyalı toplumbilimci ve Alman işgali sırasında Polonya'daki komünist direniş hareketinin entelektüel liderlerinden Wladyslaw Bienkowski, **Theory and Reality** (Londra 1981) adlı çalışmasında, temel yapıyı korumayı amaçlayan bir ayarlamalar stratejisini belirten "dinamik taşlaşma" kavramından iyi biçimde yararlanır. Alec Nove **Uygulanabilir Sosyalizmin Ekonomisi**'nde bu kitaba sık sık göndermelerde bulunur.

çimde yoğunlaştırma yeteneği sayesinde muazzam bir askeri yığınağı desteklemede etkili bir araç olduğunu kanıtlanmışsa da; bir bütün olarak ekonomiye yenilik getirme potansiyeli düşük kalan "muhafazakâr modernleşme"nin zayıflıkları eninde sonunda mareşaller için bile hoşgörülemez duruma gelebilir.

Ekonomik bir reformu zorlayan politik etmenlerin bir aşamada üstünlüğü alabileceği fikri, Batı Sovyetologları (ve herhalde SSCB ve Doğu Avrupa'daki kimi reformist gruplar) içindeki "Gorbaçov faktörü"yle ilgili çözümlemelerin çoğunun temelini oluşturur. Yukarıdan gelen bir reform insiyatifi, kuşkusuz, yüzde birlik bir şans olayı olarak görülmemelidir. Ama geçmişte bu tür insiyatifler hep alabildiğine geri kalmıştır. Özellikle ekstra kaynakların varlığına dayanan ekonomik politikadaki dalgalanmalar sistem değişiklikleri karşısında önceliği almıştır; örgütlenmeyi ve emek disiplinini katılaştırma kampanyaları, ekonomik mekanizmadaki değişikliklerden daha öne çıkarılmıştır; eski yöntem ve kurumların radikal biçimde kaldırılıp atılması karşısında yarı-önlemlere daha olumlu bakılmıştır (planlama ve yönetimin merkezi organları hemen hemen değişmez biçimde varlıklarını korurlar); ve yukarıdan gelen reform insiyatifleri-1968'de Çekoslovakya'da görülenin dışında- öncelikle politik çoğulculuk yönündeki adımları dıştalayarak katı biçimde ekonomiyle sınırlanmış, daha doğrusu politik sistemdeki değişiklikleri **önlemek** amacıyla tasarlanmıştır. Bu çizgi yalnız başarısızlıkla sonuçlanmış reformlarda değil, Yugoslavya ve Macaristan'da fiilen uygulanmış programlarda da açıkça görülebilir. Yugoslavya ve Macaristan'da, "politik kayıtsızlık bölgesi" diye adlandırdığım alanın genişletilmesine dayanan günlük yaşamdaki belirli bir liberalleşmeye karşın, monoarşiye temelde el sürülmemiştir.

Demek ki politik-olmayan bir ekonomik reform uygulanabilir; ama yaşatılabilir mi?. Politik çoğulculuğun yaşayabilir sosyalizmin ekonomisiyle niçin ilintisi bulunduğunun genel nedenleri, bu bölümün başında tartışılmıştır. Ama bir kumanda sisteminden reform yapılmış bir ekonomik mekanizmaya geçiş sürecinde bu daha da önemlidir: Sistem değişikliklerinin kendi başına herkes açısından çabuk ve elle tutulur sonuçlar üretmesi beklenemez. Piyasa mekanizmasına daha çok belbağlama, kimi yönleriyle, parti ve devlet bürokrasisi gibi reformlara neredeyse doğaları gereği direnme eğilimi gösterenlerin dışındaki toplumsal katmanların çıkarlarını da olumsuz yönde

etkileyebilir. Örneğin, tabandaki işçilerden (asıl olarak daha az nitelikli) oluşan kimi gruplar, ücret pazarlığı yürütmede gayriresmi açıdan daha güçlü bir konum sağlayan aşırı sayıda işçi bulunmasıyla -bağımsız sendikaların yokluğunda çok değerlidir- mücadele etme eğilimi karşısında tehdide uğramış hissedebilirler kendilerini. İşletmeler çıktı ve istihdam bir azalma, hatta tamamen kapanma olasılığının gündemden hiç çıkmadığı rekabet koşullarında işlemeye bırakılırsa, mikro anlamda (belirli bir iş yerinde) mutlak iş güvencesi kaybolabilir, doğrusu kaybolacaktır da. Ödüller ile işletme performansı arasındaki güçlü bağlar eşit çalışma karşılığında elde edilen kazançlarda oransızlıklar yaratabilir, vb. Yöneticilerin genellikle küçük bürokratların vesayetinden özgür oldukları varsayılır, ama bunun, Sovyetler Birliği'ndeki gibi, kumanda sisteminde ve o sistem adına yetiştirilmiş üçüncü, hatta dördüncü kuşaktan insanların büyük çoğunluğu açısından bütünüyle geçerli olduğu pek söylenemez. Bu yüzden ekonomik reformun önündeki toplumsal engeller **apparatchiki**'yle sınırlı değildir. Genelde halk ekonomik reform davasına bağlı bir politik amaç duygusuyla esinlenmedikçe, bu engellerin aşılması güçtür. Ama bu duygu yönetici seçkinlerin başarmak istedikleri şeyin tam zıttı olduğundan, kısır bir döngünün ortaya çıkması son derece olasıdır. Politik açıdan kısır bir ekonomik reform -böylece çeşitli çıkar çevrelerine uzanmakta daha az etkin kalan bir reform- istikrarlılığı arttırmadığı gibi, tam tersine azaltabilir. Sonuçta, ekonomik yönetimle ilgili parti ve devlet yapılarının (politik açıdan sağduyulu bir şekilde!) korunmasıyla kolaylaştırılan karşı-reform önlemleri gündeme gelebilir.

Bu "reform çevrimi" tablosu, doğallıkla şematik olmakla birlikte, geçmişteki başarısızlıkları açıklamaya yardım ettiği gibi, geleceği haber veren bir değer de taşıyabilir; ayrıca yaşamayı sürdüren iki ekonomik reform örneğinde, tutarsızlıkların izini sürmekte de yararlı olabilir. Yugoslavya'yı alın. Özyönetim sosyalizminin resmi ideolojisi desantralizasyon çabasıyla yola çıkar, ama bu, sarsılmaz tek-parti sistemiyle birlikte alındığında, genellikle, bağımsız işletmeler açısından bir piyasa ortamının yaratılmasına değil, ekonomik gücün parti ve devlet hiyerarşisinin alt kademelerine aktarılmasına varır. Çokuluslu bir federasyondan oluşan Yugoslavya'nın özgül koşullarında, bu sürecin en önemli sonuçlarından birisi etnik cumhuriyetlerle özerk bölgelerdeki merkezkaç güçlerin yükselişe geçmesidir: Yugoslav-

ya'da büyük endişelere neden olmakla kalmayan, aynı zamanda Sovyetler Birliği'nde anti-reformist duyguları kesinlikle körükleyen bir olgudur bu.

Macaristan'da monoarşinin korunmasının 1972-78 dönemindeki reform sürecinin frenlenmesi ve hatta geri döndürülmesinde önemli bir etmen olduğunu düşünen çeşitli analistler vardır. Merkezi ekonomik yönetimin ağırlıkla değişmeden kalmış yapısı, gücün merkezi ve yerel parti aygıtlarına verilmesiyle birleşince, düzenlenmiş piyasanın kurallarına sürekli karışma eğilimini diri tutmuştur. Piyasaya karışmanın en sık vurgulanan sonuçlarından birisi, vergi ve sübvansiyon gibi mali araçların aşırı ölçüde kullanılması oldu. Sonuç olarak, pazarlıklar şimdi eski tipte plan göstergeleri yerine mali normlarla yürütüldüğünden, işletmelerin davranışı kumanda sisteminin pratiğinden, beklenenden daha az farklılaşmıştır. Macaristan reformunun, olağanüstü boyutta olumsuz dış koşullara karşın, ekonominin performansına -özellikle makro-ekonomik denge bazında- gerçek olumlu etkiler yaptığı kuşkusuzdur. Ama onun yanında, merkezi planlamayı düzenlenmiş bir piyasa mekanizmasıyla birleştirmenin güçlüklerini de göz önüne sermiştir. Son yıllardaki çok zengin ve üst düzeyde geçen Macar ekonomik tartışmalarında,[25] bu güçlüklerin kökeni aranırken özel olarak politik etmenler üstünde durulmamış, tersine, reform projesinin kendisindeki tutarsızlıklara işaret edilip, buna uygun olarak piyasa ilişkilerinin daha da geliştirilmesi savunulmuştur. Bununla beraber, çareler başka yerde aransın diye, bu tartışmalardan politik çerçevenin verili kabul edilmiş olması söz konusudur. Öyleyse tam bir paradoksla karşılaşınız: Devlet yapısında çoğulculuk yerine sosyalist ekonominin piyasalaşması!

Açıkça bu doğrultuda bir evrim, sosyalist ekonomi açısından, özellikle yatırım kaynaklarının üretim ve dağıtımının ana kanalı olarak sermaye piyasası kullanılmaya başlandığında, başa çıkması güç problemler doğuracaktır. İlk problem, ana mali aracı biçimi olarak sermaye piyasasının, ulusal ölçekteki çıktının sürekli tam istihdam düzeyinde kalmasıyla bağdaşıp bağdaşmayacağıdır. Yukarıda ikinci bölümde değinildiği gibi, ekonominin piyasanın görünmez eline bırakılmamasının bir nedeni budur. Piyasanın görünmez elinin, ulusal gelirin bölüşümündeki

25) Bu tartışmaların İngilizcesi, Macar Bilimler Akademisi Ekonomi Enstitüsü'nün çok ilginç olan dergisi **Acta Oeconomica**'da bulunabilir.

fiyat-ücret ilişkisiyle yatırımların derecesi arasındaki vazgeçilmez koordinasyonu sağlayacağına güvenilemez. Verimlilik kazanımları uğruna tam istihdamın feda edilmesi gerektiği ileri sürülebilir; ama, böyle bir uzlaşmanın toplumsal açıdan maliyet-yarar değerlendirmesi bir yana, bu önlem sosyalizmin savunulmasının en kuvvetli unsurlarından birini yok eder. İkinci problem, sermaye piyasasının ulusal ya da yerel devlet işletmeleriyle bağdaşıp bağdaşmayacağıdır. Bu sorun, Lange-Lerner'in yöneticilerin kendi motivasyonu konusunu dışta bırakan ve iki savaş arasında ortaya attıkları piyasa sosyalizmi modellerinde kesinlikle net değildi; ama yeni yeşeren sermaye piyasalı bir deneyim Yugoslavya'da zamanla genişledikçe yakıcı bir sorun halini aldı. İşçilerin Yugoslav işletmelerinin ürettiği ürünlerdeki payı, kişisel mülkiyet hakları biçiminde değildir, yalnız ve yalnız işteki konumlarına bağlıdır. İşin kaybedilmesiyle kazançların da kaybedilmesi, ürünlerin günlük kişisel gelirlerle (tüketim ve kişisel tasarruflar için) kollektif yatırım arasında bölüşümü doğrultusundaki tutumları etkiler. Özyönetim bulunmayan kamu işletmelerinde, işletmecinin sermaye piyasasının riskleri ve belirsizlikleriyle başa çıkma görevi, pratik olarak üst düzey yöneticilere ve bir tür denetleme organlarına verilmek zorundadır -gerçekçilikten uzak bir yaklaşımla "toplumsal düşünme"nin her yanı kapladığını varsaymadıkça, uzun vadeli çıkarları ve sorumluluğu sağlaması olasılık dışı bir düzenleme. Henüz olgunlaşmamış bir sermaye piyasasının -asıl olarak Macaristan'da- sağladığı göreli başarı örneklerine neredeyse sadece devlet sektörünün dışında (kooperatiflerde ve özel işletmelerde) rastlanması da, mülkiyet konusunun önemine yeni kanıtlar ekler. Tüm bunlar, kamu işletmelerini bir tür sermaye piyasasıyla birleştirme denemelerinin en başından başarısızlığa yazgılı olduğu anlamına gelmez tabii; Macaristan'da 1984'te sağlanan kurumsal değişiklikler (devlet işletmelerinin üç kategoriye ayrılarak piyasaya değişik derecelerde bağlı olması) en azından çözüme doğru atılan bir adım olduğunu kanıtlayabilir, bu olasıdır. Bu arada, mülkiyet sorununu piyasa mekanizmasından yararlanmayı genişletmek bağlamında yeniden düşünme ve yeni bir yorumla ele alma gereksinimi, reform eğilimli ekonomistler ve sosyologlar arasındaki tartışmalarda giderek daha çok benimsenmektedir.[26]

---

26) Bu yaklaşımın özellikle Yugoslavya'da (örneğin bkz. A. Bajt, "On Some Open Questions of Social Property", Sırp-Hırvat dergisi **Pregled**, No: 11-

Sonuçlar

"Reel" sosyalizmi yaşayabilir sosyalizme döndürmenin olasılıklarıyla ilgili burada elimde olmadan uzunca sergilenen düşüncelerin vardığı yer neresidir? Nove'nin çizdiği ve kendisinin "uygulanabilir sosyalizm" diye adlandırdığı tablo, tabloyu oluşturan öğelerin bütünden ayrılmayacağı bir paket olarak alınırsa, yanıt can sıkıcı olur -en azından kitabında öngörülen zaman dilimi içinde. Kısmi değişiklikler olanaklıdır ve olabilirlikleri, son kertede Sovyet askeri kuvetinin kalkanıyla korunan dokunulmaz iktidar koltuklarından uzaklıklarının algılanış derecesine göre değişir. (Bunun, Sovyet kampı dışındaki işlevsel ilişki açısından önemsiz bir ayrıntı olduğunun kaydedilmesi gerekir.) Bu tür kısmi değişiklikler, yaşayabilir sosyalizm adına yetersiz kalsa bile, yaşadığımız koşullarda uğruna çaba harcamaya değerdir. Ne var ki tartışmamızın sonucunda, sınırlı kapsamdaki yalıtılmış reformları uygulama denemelerinin o kısmi hedeflerinin bile yitirilmesi yönünde riskler taşıdığı, çünkü tutarsız adımların tamamlayıcı son adımın atılamaması yüzünden olumlu sonuçların önüne set çekebileceği, en sonunda alışık olduğumuz sistemin mantığı çerçevesinde ferahlama arayışına girilebileceği netlik kazanmış olmalıdır. Yeniden düzenlenmiş olmakla beraber reform yapılmamış Doğu Alman ekonomisi görece iyi işlemektedir ve şimdilik böyle bir alternatifi temsil eder. Ama başka yerlere aktarılıp aktarılamayacağı kuşkuludur.

Yazımı daha genel bir notla, sosyalizm ve devrimci Marksizm adına yapılmış yanlışların giderilmesinin önündeki engellerin ne kadar büyük olduğunu vurgulayarak kapatmak isterim. Bu yanlışların çok azının "başka-seçim-şansı-yoktu" argümanıyla bağışlanabileceğini eklemeyi özellikle isterim, ama son paragrafta yeni bir tartışma açmaktan kaçınacağım. O zaman gelecekte ilişkin verilecek mesajın altını çizmek amacıyla, geçmiş hakkında yansız bir formülasyonu kabul edelim. "reel sos-

---

12/1982'de) ve Macaristan'da (bkz. T. Bauer, "The Second Economic Reform and Ownership Relations", **Eastern European Economics**, 3-4/1984) görülmesi şaşırtıcı değildir. Polonya'da "mülkiyet hakları okulu"nun başta gelen yandaşı sosyolog Jadwig Staniszkis'dir. Ama Staniszkis, öbür yandan, bireysel mülkiyet hakları olmadan ekonomik akılcılık olasılığını kabul etmez görünmektedir. (Bu, öncalışma türünden bir değerlendirme olsa gerek, çünkü sanırım 1984'te sunulan ve hazırlık halindeki bir kitabın bir parçasını oluşturan, yayımlanmamış bir bildiriye dayanmaktadır.)

yalizm"in özelliklerini biçimlendiren tarihsel koşullar ve öteki etmenler ne olursa olsun, bir sosyalist için "reel sosyalizm"in özelliklerini reddetmek öncelikler sırasının ilk basamaklarında yer almalıdır. Çünkü, en iyi niyetlerle dahi, sadece "geçici" acil durum olarak bile olsa bir kez kabul edildikleri takdirde, kalıcılaşır ve sanki kanserli bir hücreymiş gibi yaşayabilir sosyalizme giden yolları kapatırlar. Gelişmiş ülkelerdeki ve Üçüncü Dünya ülkelerindeki sosyalist hareketlerin, aynı biçimde, "reel sosyalizm" deneyiminden alacakları anahtar dersin bu olduğuna yürekten inanıyorum.

Sosyalist Planlamanın Savunusu*

Ernest Mandel

The Economics of Feasible Socialism adlı kitabında Alec Nove, Marxist iktisat yöntemlerini, sosyalizmi kurma görevi açısından yanıltıcı ve geçersiz oldukları gerekçesiyle eleştirmekte, Marxist politikanın amacını -meta üretiminin bulunmadığı sosyalizmi - gerçekleşmesinin olanaksız olduğu gerekçesiyle reddetmektedir. Nove'nin itirazlarına verilecek her türlü etkili cevap, Marx'ın kapitalizmin doğuşunu incelerken kullandığı yöntemin aynısını izlemek zorundadır. Bir başka deyişle, ulaşılması gereken nihai bir ülkü ya da normatif amaçtan değil, yeni toplumun eskisinin rahminde zaten büyümekte olan ögelerinden - kapitalist üretim tarzının ve mevcut burjuva toplumunun hareket yasaları ve iç çelişkilerinden- hareket etmelidir. Sanayi Devrimi'nden bu yana, kapitalist gelişmenin temel tarihi trendi ne olmuştur? Emeğin nesnel toplumsallaşmasının gelişmesi. Kapitalist üretim tarzının birbiriyle bağlantılı bütün hareket yasaları - işyerinde emek yoğunluk ve üretkenliğinin durmadan arttırılmaya çalışılması; aralıksız yeni pazarlar peşinde

*Belçikalı Dr. Mandel, 1923'te Frankfurt a. M.'de doğdu. 1941'de Bruxelles Üniversitesi'nde başladığı iktisadi ve toplumsal tarih öğrenimi, üniversitesinin Alman işgal kuvvetlerince kapatılması ve kendisinin aranması üzerine kesintiye uğradı. Almanya'ya sürgün edildi; 1945 Nisan'ına kadar çeşitli hapishanelerde tutuklu kaldı. 1967'de Paris Sorbonne'da öğrenimini tamamladı; Berlin Hür Üniversitesi'nde doktora derecesini aldı. Federal Almanya'nın bir çok üniversitesinde konuk öğretim üyesi olarak ders verdi. 1972'de Batı Almanya'ya girmesi yasaklandı; bu yasak kararı 1980'de kaldırıldı. Mandel, 1970'ten beri Bruxelles Hür Üniversitesi'nde profesörlük yapıyor. 1978 yılında Cambridge Üniversitesi'nin çağrılısı olarak verdiği Alfred Marshall konferanslarının genişletilmiş metni olan **Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları** (1986) ile ortak yazarları arasında bulunduğu **Nükleer Savaş ve Sosyalizm** (1987) yazarın Türkçede çıkmış son iki yapıtı. Tamamı **New Left Review**'un 159. (September/October 1986) sayısında "in Defence of Socialist Planning" başlığıyla yayımlanan yazıyı Nail Satılgan çevirdi.

koşma; emek-tasarruflu teknolojik değişme (sermayenin organik bileşiminde yükselme) baskısı; sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmesinin artması; kâr haddinin azalma eğilimi; dönemsel aşırı üretim ve aşırı birikim bunalımlarının patlak vermesi; sermayenin uluslararasılaşması yönündeki amansız trend — bunların hepsi, topluca bu tek nihai sonuca varır.

1. Emeğin Nesnel Toplumsallaşması

Emeğin nesnel toplumsallaşması ne demektir? İlk önce gerek iş süreçlerinin kendilerinin, gerekse tüketmekte olduğumuz malların seçiliş ve üretilişinin karşılıklı bağımlılığının artması demektir. Bu karşılıklı bağımlılık, on dördüncü yüzyıldaki bir Avrupa ya da Asya ülkesinin ortalama sakini açısından en çok birkaç yüz kişiyi işin içine katıyordu. Bu gün kelimenin tam anlamıyla milyonlarca insanı kucaklamaktadır. Ama emeğin nesnel toplumsallaşması, daha da geniş bir şeyin işaretidir aynı zamanda. Çünkü içerdiği şey, planlı iş örgütlenişinde dramatik bir genişlemedir. Fabrika içerisinde, bir kez sanayileşme başladı mı, mutlak bir şekilde hüküm süren, piyasa değil, plânlamadır. Fabrika ne denli genişse bu plânlamanın ölçek ve hacmi de o denli büyük olur. Tekelci kapitalizmin ortaya çıkışıyla plânlama, fabrikanın dışına çıkıp firmaya -yani, kipsel örneklerde, çok fabrikalı kurumlara- uzanır. Çağdaş dünyada uluslar aşırı şirketlerin gelişmesiyle plânlama uluslararası -hatta çoğu kez, hukuki açıdan bakarsak, alanı bakımından çok firmalı- hâle gelmiştir.

Bu uzun dönemli sürecin vargısı, geç kapitalizmde piyasaca dağıtılan emekte, doğrudan dağıtılan emeğe kıyasla, köklü bir azalış meydana gelmesi olmuştur. Piyasada dağıtılan emekteki bu gerilemenin başlıca sebebi, ekonomiye kamu müdahalesinin artışında veya refah devletinin doğuşu ya da işçi sınıfı mücadelesinin kazanımlarında -bunların hepsi nihai sonuca katkıda bulunmuş olsa da- aranmamalıdır. Başlıca sebep, kapitalizmin kendisinin iç mantığında, onun kendine özgü birikim ve rekabet dinamiğinde yatmaktadır. Elbette doğrudan dağıtılan emeğe -SSCB, Çin ya da Doğu Avrupa'daki bürokratlaşmış plânlı ekonomilerde olduğu gibi- parasal muhasebe eşlik ediyor olabilir. Ama bu, onu piyasa dağılımıyla özdeş kılmaz. General Motors, vagonlarının yedek parçalarını X fabrikasında, gövdelerini Y fabrikasında, montajını da Z fabrikasında yaptırdığı zaman ala-

bildiğine ince maliyet hesaplarını içeren bilgisayar yazıcı çıktılarının yedek parçaların taşınmasına eşlik ediyor olması, X tesisinin Z tesisine yedek parça "sattığı" anlamına kesinlikle gelmez. Satış, sahipliğin değişmesini, bununla birlikte de karar vermenin, mülkiyet çıkarlarları ve mali çıkarların gerçek özerkliğini yansıtacak biçimde fiilen parçalanmasını içerir. Üretilecek vagon gövdesi sayısını belirleyen, piyasa değil, plânlanan vagon çıktısı hedefidir. Gövde yapım tesisi, montaj tesisine teslim ettiği birim sayısı "fazla" olduğu için "iflas edemez."

Doğal olarak bütün bu süreçler, tipik olarak ara mallar -yani nihai müşteriye ulaşmazdan öncekı mallar (burada tüketici yerine müşteri demekteyiz, çünkü söz konusu müşteri makine satın alan bir başka fabrika ya da silah satın alan devlet olabilir)- aşamasıyla sınırlıdır. Bu anlamda kapitalist piyasa ekonomisi hâlâ yürürlüktedir. Ancak bu ekonominin işleyişi, yalnız üretim alanında değil, dolanım alanında da, piyasa dışı mekanizmalara gittikçe artan ölçüde başvurmaktadır. Emeğin sermaye egemenliği altındaki bu iktisadi toplumsallaşmasına piyasa dışı emek dağılımının siyasal biçimlerindeki gelişmenin eşlik ediyor ve ikisinin iç içe geçiyor olması, olsa olsa sürecin tümünün çelişkilerini daha da patlayıcı kılar.

"Plânlama"

"Plânlama" terimini kullanageldik. Ancak kavramın kendisinin daha kesin olarak tanımlanmasına gerek vardır. Plânlama, ne "mükemmel" kaynak dağılımıyla, ne "bilimsel" dağılımla, hatta ne de "daha insancıl" dağılımla eş değerdir. "Doğrudan" dağılım **ex ante**, demektir, o kadar. Bu haliyle, **ex post** olan piyasa dağılımının karşıtıdır. Bunlar, kaynakları dağıtmanın iki temel yoludur ve birbirinden -bazen kendilerini otomatik olarak yeniden üretemeyecek eğreti ve melez geçiş biçimleri içinde birleşseler bile- temelde farklıdır. Özünde farklı birer içsel mantıkları vardır. Ürettikleri hareket yasaları ayrı ayrıdır. Üreticiler ve üretimi örgütleyenler arasında birbirine aykırı güdülenimler yayarlar, birbiriyle uyuşmaz toplumsal değerlerde ifadelerini bulurlar.

Emek dağılımının her iki temel türü, tarih boyunca olabildiğince geniş ölçekte varolmuştur. Bundan dolayı her ikisi bütünüyle "yapılabilir"dir. Her ikisi de, alabildiğince çeşitli biçimlerde uygulanmış, alabildiğine değişik sonuçlar elde edilmiştir.

"Müstebit" plânlama olabilir, "demokratik" plânlama olabilir (ikincisini yadsıyanlar sömürge öncesi bir Bantu köyüne hiç bakmamış olmalıdırlar). "Rasyonel" plânlama olabilir, "geleneksel" planlama olabilir. Rutine, töreye, geleneğe, büyüye, dine, cehalete -yağmurcuların, şamanların, fakirlerin, her türden ümmilerin koydukları planlama kurallarına- dayalı planlama olabilir. En kötüsü, generallerce yönetilen planlama olabilir; çünkü her ordu apriori bir kaynak dağılımına dayanır. Aynı şekilde, yan rasyonel bir biçimde teknotratlar tarafından ya da, en yüksek bilimsel zeka düzeyinde, işçiler ve çıkar düşünmeyen uzmanlar tarafından örgütlenmiş planlama olabilir. Ama, biçimleri ne olursa olsun, bütün bunlar, her hangi bir toplumsal uzvun tasarlayıp yaptığı seçiş sonunda dolaysız apriori kaynak (emek dahil) dağılımını işin içine katar. Karşıt kutupta özel uzuvlarca, birbirinden ayrı ya da özerk olarak alınan, önceden parçalanmış kararlara aposteriori karşı duran ya da bunları düzelten, nesnel piyasa yasaları yoluyla kaynak dağılımı yer alır.

Bunun gibi, **ex post** kaynak dağılımları anlamındaki piyasa ekonomileri, tarihi olarak en çeşitli biçimlerde var olmuştur. İlke olarak, "tam" serbest rekabetin bulunduğu piyasa ekonomileri olabilir: Öyle de olsa pratikte böylesi pek gerçekleşmemiştir. Geniş faaliyet kesimlerini denetleyebilen, böylelikle uzun dönemler boyunca fiyatları saptayabilen güçlü tekellerin egemenliği altında çarpılmış piyasa ekonomileri olabilir. Piyasalar- yirminci yüzyıldaki çeşitli askeri cunta ya da faşist diktatörlük türlerini saymıyoruz, on sekizinci yüzyıl mutlakiyetinde, on dokuzuncu yüzyıl çarlığında olduğu gibi- şiddetli otokrasi ve istibdat biçimleriyle yan yana yaşayabilir. Ama, bu yüzyılın ikinci yarısında olduğu gibi, ileri parlamenter demokrasi biçimleriyle de bir araya gelebilirler -kapitalist dünyayı oluşturan yüz elli küsur ülkenin yirmiden azında olsa bile.

Piyasa ekonomileri, yaşam düzeylerini mutlak olarak düşürerek, geniş kitlelerin sefaletini artırabilir. Nitekim batı ülkelerinin çoğunda on sekizinci ve on dokuncu yüzyılların büyükçe bölümünde, Doğu Avrupa'da yirminci yüzyılın da hatırı sayılır bir bölümünü içine almak üzere, geniş kitlelerin yaşam düzeyleri gerilemiştir. Aynı durum, güney yarım küresinde yaşayanların en az yarısı -belki daha çoğu- için günümüzde hâlâ geçerlidir. Bu ekonomilerin, değişik koşullar altında, Batı'da I. Dünya Savaşı'ndan önceki otuz yıl ile II. Dünya Savaşı'nı izleyen çeyrek yüzyılda olduğu gibi, nüfusun çoğunluğunun ortalama ya-

şam düzeyinde önemli artışlara ön ayak olduğu da görülür. Ancak bütün bu karşıt örneklerde hükmü geçen, gene piyasa ilkesidir -yani satışlar ve hasılat (kapitalizmde: kâr) ile belirlenmiş aposteriori bir kaynak dağılımıdır.

Tarihi olarak piyasa ekonomileri, küçük meta üretiminden görece küçük firmalı kapitalizmin başlangıç evrelerine geçiş sırasında, on dokuzuncu yüzyıl ortasının **laissez-faire** dünyasında, genişlemelerinin doruğuna ulaşmıştır. Ondan sonra salt piyasa dağılımı ilkeleri, büyük fabrika ve büyük firma içerisinde üretimin rasyonel olarak planlanması gerekleriyle artan bir çatışma içine girmiştir. Engels, bu çelişkiyi **Anti-Dühring**'in ünlü bir parçasında çarpıcı bir biçimde formüle etmiştir: "Yeni üretim biçimi, bütün önemli üretim kesimlerinde ve iktisadi bakımdan önemli bütün ülkelerde egemen bir duruma geldiği, ve bunun sonucu bireysel üretimi önemsiz kalıntılar durumuna indirgeyecek kadar yerinden ettiği ölçüde, toplumsal üretim ile kapitalist temellük arasındaki uyuşmazlığın da o ölçüde kabaca ortaya çıktığı görülüyordu...Toplumsal üretim ile kapalist temellük arasındaki çelişki, üretimin bireysel fabrika içindeki örgütlenmesi ile toplum içindeki anarşisi arasındaki karşıtlık olarak devam eder."[1] Biz kendimiz, **Der Spaetkapitalismus**'ta bir bütün olarak (toplumsal üst yapıların yanı sıra toplumsal temel) burjuva toplumunun daha genel bir hareket yasasının şu temel uzlaşmaz karşıtlıktan türetilebileceğini öne sürmüştük: kapitalizmin kısmi rasyonellik ile global irrasyonelliğe doğru olan eş zamanlı eğilimleri arasındaki çelişki.

Bu iki farklı kaynak dağılım sistemi, çıktıyı ihtiyaçlara uyarlamanın iki karşıt yoluyla yapısal olarak ilişkilidir -hatta büyük ölçüde özdeştir. Çünkü her insan toplumu son tahlilde tüketime yöneliktir -üreticilerin tüketimi (yani emek güçlerinin yeniden üretimi) olmasaydı üretim de, emek de, insanın varlığını sürdürmesi de olanaksız olurdu zira. İmdi, cari çıktıyı ihtiyaçlara uyarlamanın yalnızca iki temel yolu vardır. Ya bu ihtiyaçların, egemen toplumsal uzuv hangisiyse onun **ex ante** değerlendirmesine göre, baştan beri bilindiği kabul edilir ve çıktı, bunları karşılamak üzere örgütlendirilir. Ya da bunların bilinmediği veya hiç değilse belirsiz olduğu var sayılır. O zaman da piyasanın bunları "efektif talep" harcamaları aracılığıyla **ex post** açığa çıkarması gerekir.

---

1) Friedrich Engels, **Anti-Dühring,** Ankara 1975, s. 405, 408.

Günümüzdeki Ruh Hali

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, karşı - çevrimsel iktisat ve refah politikası çağında, uzlaşımsal burjuva bilgeliği bu talebin kendisini bir dereceye kadar kamu şekillendirme ve müdahalesine tabii saymaktaydı. Ancak geçen on yılda kapitalist dünyada Keynesci fikir ve tekniklere karşı keskin bir tepki görüldü. Piyasanın ve meta üretiminin kendinde birer uygarlık değeri olarak yeniden saygınlaştırılmasında engel tanınmadı. Bu değişme, solu da derinlemesine etkiledi. Günümüzde meta üretiminin ve piyasanın **per se** eleştirisini ve Hobbes, Locke ve Smith'ten beri gelen bir teorik var sayımlar kümesinin derinliğine gizemsizleştirilmesini temsil eden bütün sosyalist düşünce birikimi -ki Marx'tan eskidir, fakat onun tarafından bilimsel ve sistemli ifadeye kavuşturulmuştur- ayrım gözetmeden geminin bordasından denize atılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Çünkü her türlü bilimsel ya da ampirik dayanaktan yoksun, boş ve kör inançlardan başka bir şey olmayan burjuva belitlerini yeniden keşfedenler ve toplumsal düşüncelerine yeniden katıştıranlar, yalnız muhafazakâr akademiciler ile politikacılar değil, artan sayıda sosyalist, her şeyden önce bir çok sol sosyal demokrat ile Avrupa komünistidir. Görüşlerdeki bu kaymanın mantıki -ve yaygın- sonucu, bilinçli planlamanın olabilirliğine dahi inaçsızlık ve piyasanın -ona tapınılmasa bile- kabullenilmesidir. Bu ise sosyalizm davaşını can evinden vurmaktadır. Bu günkü tartışmaların gerçek konusu, anti-kapitalist devrimin hemen ertesinde meta mübadelesine güvenmenin ne kadar süreyle gerekli olacağı gibi kısa dönemli bir sorun değil, uzun dönemli sosyalizm amacının kendisinin -kuruluşu yüzyıllar alabilecek bir sınıfsız toplum olarak- gerçekleştirilmeye değer olup olmadığı, neden dolayı gerçekleştirilmeye değer olduğudur. Babeuf ile Saint-Simon'dan Engels ile Luxemburg'a uzanan düşünce çizgisinin temel sorunu buydu. Alec Nove'nin **Economics of Feasible Socialism**'ini okurken bizim için de günümüzün merkezi sorunu olmaya devam etmektedir.

Bu, beni Alec Nove ve "piyasa sosyalizmi"nin ötekı savunucularına cevap vermeye çalışırken hep karşılaşılan bir zorluğa getiriyor. Bunlar, Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa ve Çin'deki geçiş ekonomilerinde görülen ciddi işleyiş bozukluğunu tahlil edip düzeltmek istemektedirler. Bu, kendi içinde meşru ve gerekli bir uğraştır. Bu toplumlara her hangi bir anlamda sosyalist

demenin anlamlı olduğuna inanmıyoruz. Ve ne de bu toplumların, Marx tarafından tanımlanmış biçimiyle, sosyalizm eşiğinde olduğuna inanıyoruz; şimdiki durumda bunların hiç birinde piyasa ilişkilerinin kalıntılarının köklü biçimde bastırılması istenilir ya da uygulanabilir bir şey değildir. Ama Nove'nin kitabının bütün amacı, "Marksist sosyalizm"in, klasik tanımıyla, hiç bir yerde gündemde olmadığını, ta başlangıçtan beri ütopik bir tasarı olduğunu öne sürmektir. Bir başka deyişle, Nove'nin savı, yalnız özgül iktisadi sorunlarıyla geçiş dönemine değil, sosyalizmin doğrudan doğruya doğasına ilişkindir. Geri kalmışlığın, savaşın getirdiği yıkımın, bürokratik kötü yönetimin bütün tarihi yükünü taşıyan Sovyetler Birliği'nden devşirilen kanıtlar, başlı başına sosyalist planlamaya karşı ortaya atılan savların ağırlığını artırmak için kullanılmaktadır.

Oysa sorulması gereken soru şuydu: Sovyet tipi ekonomilerin tikel sorunları, kısmen olsun, toplumsallaşmanın genelleştirilmesi koşullarının olgunlaşmamış olmasından kaynaklanmakta değil midir? Buna karşılık ben, planlama için gerek duyulan maddi, teknik ve insansal kaynakların varlığının işaretçisi olan nesnel eğilimlerin en ileri kapitalist ülkelerde bulunduğunun gösterilebileceğine inanıyorum; aynı zamanda bu ileri ülkeler, plânlamanın yokluğu yüzünden ödenmekte olan ağır bedeli de göstermektedir. Elbette yığınsal işsizlikle, kadın işçilerin ya da etnik azınlıkların aşırı sömürülmesiyle veya şirketler ile hükümetlerin ekolojik sorumsuzluğunun yarattığı dev sorunlarla uğraşacak her türlü gerçekçi programın gerçek toplumsallaşma ve demokratik plânlama yoluyla tamamen yeni toplumsal önceliklerin saptanmasına dayandırılması gerekecektir. Marx'ın kendisi, sosyalizmde meta üretimini ("piyasa ekonomisi") yalnız iktisadi etkinlik gerekçesiyle -ya da proleteryaya beslediği kör inançtan ötürü- reddetmemiştir. Onun yazılarında doruğa ulaşan heybetli sosyalist gelenek külliyatını sırf Sovyetler'deki bürokratik merkeziyet savunucuları da yanıltıcı bir biçimde bu birikimden yararlanmaya çalışıyorlar diye geri çevirmek çok yanlış olur. Bunu yapmak, gerici sermayecilerin de bu ilkelerden yararlanmaya çalıştıkları bahanesiyle insan hakları ilkelerini reddetmek kadar yersizdir.

Aşırı Sayıda Karar mı?

Şimdi Alec Nove'nin klasik marxist sosyalist plânlama anlayışı yerine koyduğu şeye yönelttiği başlıca itirazlara eğilelim. Sovyet ekonomisi konusundaki tartışmasız bilgisine dayanarak Nove, SSCB'de her hangi bir anda üretilmekte olan farklı malların sayısının muhtemelen on iki milyon dolayında olduğunu, bunları rasyonel bir biçimde dağıtma işlevini piyasadan başka bir şeyin asla yerine getiremeyeceğini öne sürmektedir - verilmesi gereken kararların sayısı, her hangi bir üreticiler birlikteliğinin düpedüz altından kalkamayacağı denli çoktur.[2] Bu sava karşı ne demeli? Önce bir belirsizliği aydınlatalım. Nove'nin verdiği rakam, sıradan yurttaşın hiç karşılaşmadığı ve hiç tüketmediği sayısız ara mal ve yedek parçayı da, uzmanlaşmış donatım türlerini de kapsamaktadır. Aynı tüketim malının pek çok varyantı da bu rakamın içindedir. Batılı toplumlarda bunlar, on değişik tipte deterjandan otuz çeşit ekmek vb.'ne uzanacaktır. Olağan insanlar, bu çeşitlerin hepsini değil, çok kez yalnız bir ikisini tüketeceklerdir. Bunun farkında olunması, Nove'nin uğraştığı zorluğun gerçek boyutlarının saptanması açısından önemlidir. Çünkü aslında ileri kapitalist ülkelerde piyasanın -tüketim ya da yatırım malları olsun- milyonlarca metaı "dağıtması" söz konusu değildir. Özel tüketiciler, bütün yaşam devreleri boyunca olsa olsa bir kaç bin değişik mal satın alıyor olabilirler (bu bile, birçokları için abartılı bir kestirim olabilir) "Milyonlarca" farklı metaı tüketmeye ya da bunları "seçerken" "piyasa sinyalleri"ne uymaya yetkileri yoktur. Karşılanmaları "sınırsız sayıda mal" gerektiren "sınırsız tüketim ihtiyaçları" bulunduğu yolundaki -liberal iktisatçılar, bir zamanlar da Stalin tarafından el üstünde tutulan- görüş, düpedüz aptalcadır. Sınırlı bir zamanda sınırsız sayıda mal tüketemezsiniz. Heyhat, yer yüzündeki kalış süreniz kesin olarak sınırlıdır!

Üretim mallarına (ara ürünler dahil) baktığımızda da durumda önemli bir değişiklik olmaz. Ara malların büyük çoğunluğu, yukarda belirttiğimiz gibi, hiç de piyasa aracılığıyla dağılmaz.

---

2) **The Economics of Feasible Socialism**, London 1983, s. 33. Bu yazıda Nove'nin Marxist sosyalizm anlayışına yönelttiği belli başlı eleştiriler üzerinde yoğunlaşacağım. Genel olarak Marxist iktisat teorisiyle olan görüş ayrılıklarına yayımlanacak olun şu kitabımda değineceğim: **Marx's Theoretical Legacy - Restating the Case for Socialism at the End of the Twentieth Century**, London: Verso, 1987.

Ismarlama yapılırlar. Burası besbellidir. Ama -ki bu daha az fark edilir- aynı şey, günümüzde büyükçe makinelerin çoğunluğu için de geçerlidir. Hidroelektirik baraj türbinleri için süpermarketlerde alışverişe çıkmazsınız; bunları çok ince özelliklerini belirterek ısmarlarsınız. Bu iş, kamu eksiltmesi yoluyla yapılıyor olsa bile "piyasa dağılımı" ile hiç de aynı şey değildir. Çeşitli teklif mektupları, aralarında seçim yaptığınız farklı ürünlerin fiilen yapılmasına yol açmaz. Yalnız **bir** ürünün fiilen imal edilmesine yol açar ki o da **otomatik olarak** kullanılır. Aynı yöntemin her hangi bir piyasa mekanizmasını işe karıştırmadan izlenebileceği açıktır. Yarışan teklif mektupları yerine değişik üretim birimlerindeki farklı ürün maliyetlerini hesaplar, bütün kalite ve teknik özelliklerine uyulması koşuluyla, en ucuz arzcıyı seçersiniz.

Böylece şaşırtıcı bir sonuca ulaşmış oluyoruz. **Daha bu günden**, en ileri kapitalist ülkelerde, gerek tüketim, gerekse üretim mallarının büyük çoğunluğu, aydan aya şöyle dursun, yıldan yıla şiddetli kaymalar gösteren "piyasa sinyalleri"ne cevap verilerek üretilmez kesinlikle. **Cari üretimin büyük çoğunluğu, tümüyle değilse bile büyük ölçüde piyasadan bağımsız olan yerleşik tüketim kalıplarına ve önceden belirlenmiş üretim tekniklerine tekabül eder.** Bu nasıl olmuştur? Tam da emeğin nesnel toplumsallaşmasındaki gelişmenin sayesinde olmuştur.

Kabaca önceden bilinmekte olan bu ürünler için gerekli kaynakları dağıtma sorunu, neden, Nove'nin o denli korkutucu bulduğu "milyonlarca denklem"in kuşkusuz altından kalkabilecek olan modern bilgisayarların yardımıyla, bağlaşık üreticiler tarafından çözülemesin? Tüketici alışkanlıklarının değişmez olmadığı elbette doğrudur. Teknolojideki uzun dönemli değişmeler, tüketim mallarının hakim ürün bileşimini olduğu gibi bunları üretme biçimlerini de köklü dönüşüme uğratabilir. Bir yüzyıl önce atla çekilen arabalar ve bunların bütün levazımı üretimin standart kalemleriydi. Günümüzde otomobiller, bütün vargılarıyla (benzin, ana yol inşaatı, yedek parçalar ve benzeri) birlikte, bunların yerini aldı. Günümüzden yüzyıl önce ev yapımında çimento, çelik ya da cam pek az kullanılır, alüminyum hiç kullanılmazdı. Bu günlerde çoğu insanların evlerinin inşasında tahta ve tuğla çok daha az yer tutuyor.

Şu var ki bu tür çok büyük çaplı değişmeler, ancak uzun dönemde oluşur. Üstelik **bu yöndeki ilk itiş, asla piyasadan ya da tüketiciden gelmez.** On bin tüketicinin umutsuzca koşuşup

ellerini ovuşturarak: "Sevgili Henry Ford, bize otomobil ver! Apple Corporation'dan sevgili dostlarımız, ne olur, bize kişisel bilgisayarlar sağlayın!" diye bağırdıkları görülmemiştir. Görülen, mallarının mümkün olduğu kadar fazlasını satmak için gerekli talebi yaratmak üzere yeni ürünlerini tüketicilere lânse eden firmalardır (gerçekten yenilikçi firmalar! Marx, gerek sermayeciler arası rekabetin, gerekse sermaye ile emek arasındaki sınıf mücadelesinin uyardığı sürekli teknolojik değişme ve yenilik ihtiyacına Schumpeter'den yarım yüzyılı aşkın süre önce işaret etmiştir).

2. Kıtlık Ve Bolluk

Demek ki ileri bir sanayi ekonomisinde dağılımın düpedüz karmaşıklığı sorunu, Nove tarafından sunulduğu biçimiyle, büyük ölçüde aldatıcı bir sorundur. Demokratik sosyalist plânlamanın kendi pratik güçlükleriyle karşılaşacağını, bunların bazılarının kolayca önceden sezilebileceğini, bazılarını önceden sezmenin ise şimdilik o denli kolay olmadığını hiç kimse yadsımaz. Ama bunların Nove'nin ileri sürdüğü teknik anlamda aşılmaz olacağını düşünmek için hiç bir sebep yoktur. Ne var ki Nove'nin Marksist sosyalizm anlayışına yönelttiği eleştiri, bu anlayışın sınıfsız bir toplumun inşası için önerdiği yöntemlerle sınırlı kalmamakta, bizatihi amacı tanımlayışını da kapsamaktadır. Çünkü Marx'ın komünizm fikrinin üzerinde kurulduğu bolluk öncülü -Nove'nin iddiasına göre- onulmaz biçimde ütopiktir. İşte bu konuda söyledikleri: "Bolluğu şöyle tanımlayalım: gereksinmeleri, aklı başında hiç kimseyi doyumsuz ya da her hangi bir şeyin (veya en azından yeniden üretilebilir her hangi bir şeyin) daha fazlasını arar durumda bırakmamacasına, sıfır fiyat üzerinden gidermeye yeterlik. Bu kavram, Marx'ın sosyalizm/komünizme bakışında can alıcı bir rol oynar. Değil mi ki, tanım gereği, herkes aradığını bulmaktadır, dolayısıyla karşılıklı dışlayıcı seçişler yoktur, bolluk kaynak dağılımı üstündeki çatışmayı kaldırmaktadır... O zaman çeşitli bireyler ile grupların rekabet etmelerine, herkesin serbestçe elde edebileceği şeylerin sahipliğini kendi kullanımları için ele geçirmelerine sebep yoktur. İskoç kentlerine su sağlanmasını örnek vermek isterim. Bunun bedava olmadığı apaçıktır: Biriktirici ve borular yapımı, arıtım, onarım ve bakım için emek harcanması gerekmektedir. Gene de su boldur. Su kullanımının 'fiyatla tayınlama'

yoluyla düzenlenmesine gerek yoktur, her türlü amaç için yeterli miktarda su mevcuttur. Her hangi bir anlamda 'pazarlanmadığı' gibi dağıtımı, herhangi bir 'değer yasası' ya da kârlılık ölçütüne de tabii değildir. Su üzerinde rekabet yoktur, su üzerinde çatışma yoktur...Başka mallar İskoçya'daki su kadar kolayca ve serbestçe elde edilebilseydi insanlarda yeni tutumlar gelişirdi; edinmecilik körelirdi; mülkiyet haklarının yanı sıra mülkiyetle ilgili suçlar da ortadan kalkardı."[3]

Nove'nin Non Sequitur'**ları**

Bu anahtar parçada bir dizi **non sequitur** vardır. Nove, "bolluğun" kaynak dağılımı üzerinde çatışma bulunmayışı anlamına geldiğini söyleyerek işe başlıyor. Ama sonra "kaynak dağılımı"nı tüketici ihtiyaçlarına sessizce indirgeyiveriyor. Çünkü elli tane elektrik santrali İskoçya'da işlemeye başlasaydı elbette orada "bol" su olmazdı. Bir başka deyişle, Nove, **neyin "bolluk" olduğunu,** ötekı durumlar öyle kaldığında, yalnız ve yalnız **cari yerel tüketici ihtiyaçlarının belirlediği** var sayımını sessizce yapmaktadır. Ya da , bir başka şekilde ifade edecek olursak, var olan tüketici alışkanlıklarını (ve üretim kalıplarını) **olmuş bitmiş ve sürekli** saymaktadır. Ancak bu öncülü belirtik hâle getirmemektedir. Çünkü bunu yapması, bolluğun olanaklı, Marxçı sosyalizmin de yapılabilir olmadığı yolundaki başlangıç savını temelinden çürütecektir.

Savda başka bir çelişki de vardır. Bir yandan Nove, İskoçya'da oturanlara "bol su" sağlamak üzere borular, biriktiriciler, bakım ve benzeri için emek harcanması gerektiğini belirtir. İmdi, emek "görece kıt"tır. Su borularına ya da biriktiricilere yatırılan aynı emek, bir dizi alternatife -golf sahaları, elektrik santralleri, hatta füze yapımına- harcanabilirdi. Gene de esrarengiz biçimde, "kaynak dağılımı üzerindeki çatışma"nın genel kaçınılmazlığına karşın, İskoçya'da su "bedelsiz" dağıtılabilmekte, söz konusu emeğin dağılımı üzerinde görünüşe göre her hangi bir çatışma doğmamaktadır. Öyleyse Nove'nin, sosyologlar ile insandan kaçar filozofları saymıyoruz, sayısız başka iktisatçıyla birlikte, **genel** kaynak kıtlığı ile insan davranışının **özgül** kalıpları arasında vazettiği bağlantı -en hafif deyimle- kanıtlanmış olmaktan uzaktır. Çünkü örneğin kendisi, yeter ki belirli bir dizi

3) **The Economics of Feasible Socialism,** s. 15-16.

koşul sağlanmış olsun, insanların tikel durumlarda, tikel mallar karşısında edinmeci olmayan bir davranış içine girmelerinin pekâlâ mümkün olduğunu ortaya koymaktadır.

Nedir bu koşullar? İskoç yurttaşlarının su tüketimi örneğinde "fiyatla tayınlama" neden dolayı gereksizdir? İşin tuhafı, Alec Nove besbelli olan iktisadi sebebin sözünü etmemektedir. Oysa bu, Marksist ve liberal iktisatçıların üzerinde anlaşmakta zorluk çekmeyecekleri -ve aynı şeyin bölgedeki elektrik santrallerinin potansiyel çoğalışı durumunda neden geçerli olmayacağını hemen açıklayıverecek- bir noktadır. Söz konusu sebep, **su talebinin marjinal elastikiyetinin ortalama tüketici için sıfır, hatta eksi hale gelmiş olmasıdır.** Suyun parasız sağlanmasından ötürü muhtemelen birazcık "israf" oluyordur. Ama bu savurganlık, bu tikel malı "fiyatlama maliyeti"nden (sayaç yerleştirme, denetleme personeli çalıştırma, fatura gönderme ve benzeri) daha azdır. Bu koşullar altında suya fiyat koymak düpedüz kendini kurtarmaz. Burada etkili olan kilit ampirik veri istikrarlı, önceden görülebilir (azalma eğilimindeki) taleptir. Geri kalan her şey bunun sonucudur.

Peki ama genel kaynaklarda varlığını sürdüren kıtlık ortasında suda bolluk akla uygunsa aynı şey, benzer koşullar altındaki başka mal ve hizmetler için neden geçerli olmasın? İskoç suyu, talep elâstikiyeti sıfır ya da eski hale gelmiş tek mal olabilir mi gerçekten? Marx'ın "sosyalizm/komünizme bakış"ının hak ettiği mevkii aldığı yer işte burasıdır. Çünkü toplumsal servetin artışı, üretici güçlerin gelişmesi ve kapitalizm sonrası kurumların ortaya çıkışıyla birlikte, talebin elastiki olmayışıyla nitelenen, dolayısıyla bedava dağıtılabilecek olan mal ve hizmetlerin sayısı artan hızla çoğalabilir. Bütün tüketim malları ve hizmetlerinin -diyelim ki- yüzde 60 ya da yüzde 75'e varan bölümü bu şekilde dağıtıldığı zaman bu birikimli artış, genel "insanlık durumu"nu dramatik bir değişikliğe uğratmış olacaktır.

Nove'nin çıkardığı sonuçta araya rastgele girivermiş bir başka **petitio principi** vardır. Bunda "mülkiyet hakları"nın "kıtlığın" kaçınılmaz sonucu olduğunu ima eder görünmektedir. Oysa kıtlığın bu hakları doğurması için, elbette, üretim araçlarının özel olarak mülk edinilmesini mümkün kılan, kolaylaştıran, onaylayan ve savunan, üreticilerin büyük çoğunluğunu bunlara olduğu kadar geçimlerinin doğal temeline (toprak, su ve hava) de serbestçe erişmekten alıkoyan özgül toplumsal kurumların yaratılmış olması gerekir. Bunlar ise, başka çıkarlar savunan

başka toplumsal sınıflar karşısında özgül çıkarlarını savunan özgül toplumsal sınıflarla bağlantılı olacaktır. "Kıtlık", geleneksel bir Bantu köyünde kuşkusuz çok gerçek bir şeydi. Ama binlerce yıl boyunca toprakta "mülkiyet hakları"na yol açmamıştı. Bu gün de İskoçya (ya da Britanya, Avrupa veya bir Sosyalist Dünya Federasyonu) halkı hidroelektrik enerjiye potansiyel olarak yatırım yapacaklara mülkiyet hakları bahşetmemeyi demokratik olarak kararlaştıracak olsa hiç bir iktisadi yasa, sırf kıtlığın bir sonucu olarak, kamuya ait suyu esrarlı bir biçimde özel mülk haline çeviremez. Tüketiciye bol bol ucuz, fiyatlanmamış su sağlanması yolunda yaptıkları tercihin karşılığında daha pahalı enerji (yani enerji çıktısı için elde bulunan maddi kaynaklardan ve insan kaynaklarından daha büyük bir harcama yapılması) biçiminde bir "fiyat ödemeleri" gerekli olabilir. Ama bu, tüketiciler ve yurttaşlar olarak, onların seçişi ve hakkıdır.

Aynı sebepten dolayı, kıtlıktan cinsil (generic) bir "insan edinmeciliği" türetmek eşit derecede yanlıştır. Genel edinmecilik diye bir şey yoktur. Edinmecilik yönelimleri daha çok özgüldür ve genel olarak mallardaki kıtlıktan, hatta tikel malların kıtlığından çok **özgül ihtiyaçların göreli yoğunluğu** ile ilişkilidir. Rolls-Royce çok güzel bir arabadır. Çok da kıttır. Birçok araba sürücüsü (hele oto meraklılarının çoğu) Rolls sahibi olmak ister. Gene de nüfusun ezici çoğunluğu, bir Rolls edinme uğruna çılgınca bir kapışma içinde değildir. Ne pahasına olursa olsun "kıt bir Rolls" edinme uğruna tasarruf yapmak için her kuruşlarını hesaplamazlar. Vahşi bir edinmecilik duygusu beslemezler bu **limousine**'e karşı. Hiç bir zaman sahip olmayacaklarını bilmeleri nevrotik bir hüsran uyandırmaz onlarda. Şu halde "edinmecilik", "genel olarak kıtlığın" ortadan kalkmasından çok önce körelebilir -tıpkı İskoçya halkı arasında suya karşı köreldiği gibi. **En yoğun duyulan ihtiyaçların doyurulması ya da bu alanlarda bir tüketim doyumunun oluşması yeterlidir.** Marx'ın sosyalizme bakışının üstünde yükseldiği var sayım budur. Bütünüyle gerçekçi ve akla uygun bir var sayımdır.

3. İhtiyaçlar Hiyerarşisi

Nove'nin Marxçı mirasa yönelttiği eleştiriyi cevaplandırırken "ihtiyaçların göreli yoğunluğu" kavramını kullandık. Bu kavramın bir sosyalist plânlama tartışması açısından birçok önemli içermeleri vardır. Şimdi bunlara değinelim. Bu gün Ba-

tı'da ihtiyaçların değişken yoğunluğu, "fiyatlanmış" mal ve hizmetler ("fiyatlanmamış" olanlarında da) karşısındaki ayrımsal tüketici davranışında ifadesini bulmaktadır. Ancak bunun para cinsinden dolaylı olarak ölçülmesine gerek yoktur. Örneğin (şimdiki çöküntü sırasında pek çok insanın başına geldiği gibi) gelirin birdenbire düştüğü zamanlarda fiziksel tüketim kalıplarında meydana gelen değişmeleri inceleyerek ampirik olarak saptanması mümkündür. Bu yapıldığında belirli yaygın özellikler açıkça göze çarpacaktır. Çünkü birtakım harcamalar ötekilerden önce kısılacaktır. Her belli başlı tüketim kategorisi içerisinde belirli mal çeşitleri azaltılırken öbürleri artırılacaktır (daha çok domuz eti, daha az yağsız sığır eti tüketilecektir). Sağlığa yapılan harcamaların güzellik müstahzarlarına yapılanlardan daha katı olduğu ortaya çıkacaktır. Bunlar rastlantılı tercihler değildir. Kapitalizmin sağladığı en önemli bilgi artışlarından birisi -bir anlamda, sermayeye bir övgüdür bu- önce orta sınıfların, ardından da nüfusun daha geniş tabakalarının yaşam düzeylerindeki yükselme sayesinde tüketim kalıpları konusunda pek çok ampirik, istatistiksel veri toplanmış olması, bu verilerin çok sayıda ülke çapında dikkate değer bir benzerlik göstermesidir. Bunlar, milyonlarca insanın on yıllar boyunca paylaştığı nesnel bir öncelikler sırasını açığa çıkarmaktadır. İnsan ihtiyaçlarıyla ilgili aklı başında her türlü sorgulama, bu kanıtlarla işe başlamak zorundadır.

Bu türden bütün sorgulamalarda ortaya çıkan, Prusyalı istatistikçi Engel'in daha yüz elli yıl önce farkına varmış olduğu bir kalıptır. İktisadi büyümeyle birlikte ihtiyaçlar çeşitlenir çeşitlenmez bunlar arasında kesin bir hiyerarşinin varlığı fark edilir. Temel ihtiyaçlar vardır. İkincil ihtiyaçlar vardır. Bir de lüks ya da marjinal ihtiyaçlar vardır. Birinci kategoriye kabaca -ki bu noktada metafizik spekülasyon değil, ampirik veriler karşısında yanılgımızı kabul etmeye hazırız- şunları koyabiliriz: temel yiyecek ve içecekler, giyim, barınma ve buna bağlı standart konfor araçları (ısınma, elektrik, şehir suyu, sağlık tesisatı, mobilya); eğitim ve sağlık hizmeti; evden iş yerine, iş yerinden de eve güvenceli ulaşım, verilmiş bir iş hızı ve zorlanması düzeyinde emek gücünün yerine konması için vazgeçilmez olan asgari dinlenme ve boş zaman. Bunlar, Marx'a göre ortalama bir ücretli verilmiş bir çaba düzeyinde çalışmaya devam edecekse karşılanması **zorunlu** olan ihtiyaçlardır. Bunları iki alt bölüme ayırabiliriz: fizyolojik bir asgari ve tarihi-ahlaki bir ek. Bunlar

mekâna ve zamana göre değişkenlik gösterir. Dalgalanmaları, yalnız ortalama emek üretkenliğindeki önemli değişmelere bağlı değildir. Çekişen toplumsal sınıflar arasındaki tarihi güçler dengesindeki büyük kaymaların da bir fonksiyonudurlar. Ama belirli bir anda, belirli bir ülkede, nesnel birer veridirler -ve halkın büyük çoğunluğunun bilincinde de açıkça yer etmişlerdir. Toplumsal ve iktisadi dokuda şiddetli sarsıntılar olmadan keyfi olarak ("piyasa güçleri"nin işleyişi dahil) değiştirilemezler.

İkinci mal ve hizmetler kategorisinde daha karmaşık yiyecek, içecek, giyecek ve ev aletleri (en fantezi olanlar dışında) ile daha gelişkin "kültür" ve "boş zaman" mal ve hizmetlerini ve özel motorlu taşıtları (toplu taşımadan ayrı olarak) sınıflandırıyoruz.

Bütün öteki tüketim mal ve hizmetleri, lüks harcamaların oluşturduğu üçüncü kategoriye girer. Bu üç kategori arasındaki kesin sınırların çizilmesi elbette zordur. Sınır en kolay çizilebilecek olan, birincisidir. İhtiyaçların (ve bu ihtiyaçları karşılayan mal ve hizmetlerin) ikinci kategoriden yavaş yavaş birinci kategoriye geçişi, iktisadi büyümenin ve toplumsal ilerlemenin (özellikle proleter sınıf mücadelesinin sonuçlarının) bir fonksiyonudur. Herkes için ücretli tatil, 1936-37 büyük fabrika işgalleri dalgası ve onun daha sonra sanayileşmiş dünyaya yayılan serpintisiyle gerçekleşen, işçi sınıfının yakın geçmişe ait bir kazanımıdır. Üçüncü kategori ile ikinci kategori arasındaki ayrım, gözlemlenebilir bir kitle görüngüsünden çok bir sosyokültürel tercihler sorunudur.

Ancak bütün bu noktaların vurgulanmaya değer olmasına karşılık su yüzüne çıkan genel kalıp oldukça açıktır. İnsan ihtiyaçları hiyerarşisinin hem fizyolojik hem de tarihi toplumsal bir temeli olduğu apaçıktır. Ne keyfidir, ne de öznel. İktisadi büyüme ve toplumsal ilerlemenin eşit olmayan ve birleşik gelişmesinden ötürü eş zamanlı olmayan bir biçimde olsa da bütün kıtalarda, alabildiğine değişik koşullar altında karşımıza çıkabilir. İhtiyaçlar hiyerarşisi, piyasa güçlerinin olsun despotik bürokrasilerin ya da aydınlanmış uzmanların olsun her hangi bir **diktasının** sonucu değildir. Kendiliğinden ya da yarı kendiliğinden tüketici davranışının kendisinde ifadesini bulur. Söz konusu olan tek "despotizm" büyük çoğunluğunkidir. "Eksantrik" azınlıklar -ki mutlak sayılar olarak çoğu kez pek de az değildirler- genel kalıba uymayacaktır: Alkollü içki tüketicileri karşısında Yeşilaycılar; sigara içmeyenlerin karşısında sigara içenler; et yi-

yenlere karşı vejetaryenler; televizyon seyretmeyi reddedenler ile gazete ya da kitap okuyamayan veya okumak istemeyenler; ilke olarak hekime gitmeyi ya da hastahaneye yatmayı asla kabul etmeyen başkaları. Gene de, çok büyük sayıda insanın -yüz milyonlarca- söz konusu olması dolayısıyla, ortalmalar yasası, bu istisnaları dengeleme, ortaya çıkan ve tüketicilerin ezici çoğunluğu arasında kesin bir ihtiyaçlar hiyerarşisinin varlığını doğrulayan bir kalıbı zaman ve mekan içinde koruyup sürdürme eğilimi gösterir.

Bu hiyerarşinin daha da önemli olan bir yönü vardır. Talep clâstikiyeti, iktisadi büyümenin birbirini izleyen aşamalarının her birinde, öncelik listesinin tepesinden, kalem kalem , aşağıya inildikçe sıfıra ya da eksiye doğru yönelmekle kalmaz. Belli başlı ihtiyaç kategorileri bakımından da aynı yönelişi gösterir. Günümüzde en zengin sanayileşmiş ülkelerde temel gıda maddelerinin (ekmek, patates, pirinç ve benzeri) kişi başına tüketimi, gerek mutlak fiziksel miktarlar olarak, gerekse para cinsinden ulusal harcamaların yüzdesi olarak kesinlikle düşmektedir. Ülkede yetişen meyve ve sebzeler ile, hiç değilse parasal değerler cinsinden, temel iç çamaşırı ve çorap, basit mobilya kalemlerinin tüketimi de öyle. İstatistikler, ayrıca, zevklerin ve malların gitgide farklılaşmasına (çok sayıda ekmek ve pasta çeşidi, genel olarak yiyecek ve giyeceklerde çok daha büyük bir çeşitlilik) karşın, genel yiyecek, giyecek ve ayakkabı tüketiminin, kalori aldısı (intake), metre kare kumaş ve ayakkabı çifti cinsinden ölçüldüğünde, doyma eğilimi içinde olduğunu, hatta azalmaya başladığını göstermektedir.

Tüketim Kalıpları

Bu gerçeklikler, burjuvazinin ve Stalin'in sıradan insanların ihtiyaçlarının sınırsız büyümesine olan inancını bütünüyle çürütmektedir. Fiili tüketici davranışıyla ölçülebildiği kadarıyla, hiç bir şey gerçeğe bu denli aykırı olamaz. Temel ihtiyaçların doyumu, yalnız belirli bir eşik geçildikten sonra yoğunlukları azaldığı için değil, güdülenimde bir değişme meydana geldiği için de, Batı'da doğruluğu sınanabilir bir trenddir. **Rasyonel tüketim kalıpları, gittikçe daha çok tüketme yolundaki sözüm ona iç güdüsel isteklerin yerini almaya yüz tutmaktadır.** Burada, "rasyonel" olanın piyasa güçlerince olsun bürokratik plâncılar ya da allâme uzmanlarca olsun "dayatılması" gerekmez

(**dayatılmaması gerekir**). İnsanların önceliklerinde kaymalar oldukça ve kişisel çıkarları daha öz bilişli hâle geldikçe, bizatihi tüketicilerin artan olgunluğundan çıkan bir şeydir.

Gıda tüketimi bu sürecin çarpıcı bir örneğini oluşturur. Ezelden beri insanlık, kıtlık ve şiddetli açlık uçurumunun kenarından bir türlü kurtulamamıştır. İçinde bulunduğumuz yüzyılda bile gezegenimizin nüfusunun büyük çoğunluğunun acıklı durumu bu olmuştur. Bu koşullarda insanların yemek yeme saplantısı son derece doğaldır. II.Dünya Savaşı sırasında kıta Avrupa'sında beş yıl süren yiyecek darlıkları, 1945'ten sonra (kimi Avrupa ülkelerinde çok daha geç) "sınırsız yiyecek tüketimi" denilebilecek bir şey yeniden mümkün hale gelir gelmez gerçek bir oburluk patlamasını harekete geçirmeye yetmiştir. Peki ama ne kadar sürmüştür bu cümbüş? Yiyeceğin bir kez daha görece bollaşmasının üstünden yirmi yıl geçmemişti ki (ancak bir kuşak!) öncelikler, dramatik kaymalar göstermeye başladı. Daha çok değil, daha az yemek kural haline geldi. Sağlık tokluktan önemli oldu. Bu değişme, yeni tüketim kalıplarını hekimlerin ya da sağlık sanayiinin "dayatma"sından ileri gelmiş değildi. Nefsini koruma iç güdüsüydü bunu harekete getiren. Sağlık sanayiinin çıkışından çok önce, "kendi sosyalizmlerini gerçekleştirmiş olan" zenginler arasında benzer anlayış değişiklikleri fark edilebiliyordu. Rabbin 1850 senesindeki şişman İngiliz ya da Fransız yönetici sınıfları ile bir yüzyıl sonrasının ince belli Amerikan milyonerleri arasında yemek merakı konusunda tam bir alt üst olmuş yaşanmıştı. Bu gün Batı'nın sıradan yurttaşları, daha çeşitlenmiş yemeklerden daha büyük haz almaktalar. Vakit geçirmek için yemek pişirmekten bile hoşlanmaktadırlar belki. Ama genç de, karnından fazla yemek yiyip damar sertliğinden erken ölmektense, yirmi yıl daha çok yaşamak için mutlak kalori aldılarını azaltma eğilimi göstériyorlardır.

Hastaların - ya da hastalık hastalarının - tüketim kalıbı buna benzer bir kalıbı açığa vurur. Sırf ameliyatlar bedava diye hiç kimsenin uzuvlarını tek tek kestirmeyeceği yeterince açıktır. Ama Savaş'tan sonra müstahzar ilâç tüketiminde görülen keskin artış -Britanya'da NHS'nin* kuruluşundan sonra diş protezleri ile gözlüklerin çoğalışı gibi- sırf, hatta esas olarak, ilaç sanayiinin sorumsuz reklâmları karşısında edilgin bir boyun eğiş değil-

*) National Health Service: bu ülkedeki genel sağlık sigortasının adı — çev.)

di. Özünde, karşılanmamış temel ihtiyaçlardaki bir birikmenin ifadesiydi. Bir kez bu birikme ortadan kalkıp belirli bir doyum eşiğine ulaşılınca aşırı ilâç tüketiminin kötü etkilerini gösteren, titiz ve dört başı mamur her türlü eğitim kampanyasının etkili olması muhtemeldir. İlaç tüketimi dengelenmeye, en sonunda da azalmaya yüz tutacaktır (varlıklı toplumsal gruplar şimdiden bu kalıbı ortaya koyuyor). Nitekim tütün içmenin zararları konusundaki sistemli resmi eğitimin, bütün sanayinin ters yöndeki bütün çabalarına karşın, sigara tüketiminde kesin bir azalışa yol açtığını kaydetmek aşırı iyimserlik sayılmamalıdır.

Bu düşüncelerden çıkan iki sonuç vardır. Birinci olarak, "kıtlık" gittikçe artan ölçüde daha az özsel mal ve hizmetlerle sınırlı kaldıkça, fiyatlanmamış mal ve hizmetlerin sayısının satın alınan mal ve hizmetleri geçmesiyle, bir bütün olarak ekonomide paranın rolünü azaltmak pek âlâ mümkün olacaktır. Çünkü tüketicilerin ihtiyaçlarını ancak dolaylı yoldan, parasal gelirlerini değişik mal ve hizmetlere tahsis ederek, belirleyebilecekleri var sayımı saçmadır. Bireyler, neye gereksindiklerini anlamak için parasal biçim gibi dolambaçlı bir yola ne diye başvursunlar? Gerçek durum, besbelli bunun tersidir. Onlar, belirli bir miktarda yiyecek, giyecek ya da boş zaman isterler, beğendikleri çeşitlere ilişkin tikel tercihleri vardır ve sonra kendi kendilerine şöyle derler: "Bu ihtiyaçları karşılamak için elimde şu kadar para var, demek ki hepsini birden gideremeyeceğim, öyleyse aralarında seçim yapmak zorundayım." Yoksa ilkin paraya sahip olup da bir süre dolaştıktan sonra: "Cebimdeki para ve önümdeki vitrinler sayesinde anlıyorum ki açmışım!" demezler. Maddi kaynakları toplumsal ihtiyaçlara uyarlamanın en basit -aynı zamanda en demokratik- yolu, ikisi arasına para aracısını sokuşturmak değil, insanların ihtiyaçlarının neler olduğunu düpedüz onlara sorarak ortaya çıkarmaktır.

Hep birlikte yarının sosyalist uluslar topluluğu haline gelebilecek olan bu günün ileri kapitalist ülkeleri, kendilerine ait bireysel zevkleri ve yönelimleri olan milyonlarca farklı insandan oluşmaktadır elbette. Sosyalizme doğru geçilirken, kapitalizmin getirdiği türden her çeşit tek biçimli çıktı standartlaşması bir eğilim olarak azalacaktır. İhtiyaç tatmininin -ya da doyumun- belirli bir noktasında edilgin tüketimden etkin tüketime doğru bir değişim doğal olarak gerçekleşir; ihtiyaçların daha büyük ölçüde bireyselleşmesi, bunların karşılanmasında daha yaratıcı olunmasını gerektirir. **Yeni ihtiyaçların** kabaca iki kategoriye

girmesi olasıdır. Bir yanda yeni ürün ve hizmetleri denemeye hevesli, gözü pek ve hayal güçleri üstün azınlıklarca geliştirilmiş ihtiyaçlar olacaktır. Ancak yeni malların **büyük çapta** üretimi yeni buluşların otomatik sonucu olmayacaktır. Çoğunlukça alınmış bilinçli bir karar olması gerekecektir. Nüfusun yüzde yirmisinin yeni ürünlerin genelleştirilmesini bütün yurttaşlara dayatmaya hakkı olmayacaksa da bunlar, bu ürünlerin üretilmesini sağlamak için kendi iş yüklerini artırabileceklerdir. Öbür yanda çoğunluğun tamamen yeni mal ve hizmet çeşitleri lehine tercihini kullandığı durumlar da olacak, bunu yeni ihtiyaçla uyuşması için genel planın temel olarak yeniden uyarlanması izleyecektir. Yirminci yüzyıl kapitalizminin tarihinde böyle büyük tüketici devrimleri görece seyrek görülmüştür. Belli başlı üç tanesi - otomobil, elektrikli ev aletleri ve plastik eşya- yüz milyonlarca insanın hayatını kökünden değiştirmiştir. Sosyalizmde bu tür yığınsal dönüşümler, acımasız ve anarşik değil, rasyonel ve insancıl biçimde, ilk kez bunlardan etkilenecek olanların buyruğuyla ve onların denetimi altında gerçekleşecektir.

Bu, meta üretimi ve parasal mübadelenin körelmesinin nesnel temelini sağlayacaktır. Aynı zamanda, temel ihtiyaçların karşılanmasını herkes için otomatik, görenekseL açık bir gündelik deneyim haline getiren kurumların var olması koşuluyla, toplumsal çatışmaların yoğunluğu azalabilecektir. Bu da, para ve piyasa ekonomisinin körelmesinin öznel temelini sağlayacaktır. Çünkü toplumsal kavga, yiyecek, toprak, temel iş kalıpları, ilk öğretim ve sağlık, temel insan hakları ve özgürlükleri söz konusu olduğu vakit alabildiğine şiddetli ve sert olur. Buna karşılık seçkin Bahama plajlarına girmek için her gün birbirini öldüren milyonerlere ya da Eski Ustaları'ın resimleri, hatta Şikago Borsası'nda yer kapma uğruna patlak veren dünya savaşlarına rastlanmamıştır (bunlardan yoksunluk o an için ne denli ıstıraplı olsa bile). Bu "kıt kaynaklar"ın dağılımıyla ilgili çatışmaları çözüme bağlamak için zaman zaman siyasal dolaplara, geniş çaplı rüşvete, hatta cinayete başvurulduğu olmuştur. Ama bu tür dalaverelere, İrlanda açlığının, Büyük Çöküntü'nün ya da Hint kast düzeninin dehşetiyle karşılaştırılamaz. Açlık, işsizlik ve ayrımcılığın yarattığı türden çatışmalar ortadan kalksaydı farklı bir dünyamız -değişik davranışsal örüntülerimiz (patterns), değişik zihni yapılarımız- olurdu."Edinmecilik" lüks mallarla, rekabet de Küba purolarının kapışılmasıyla sınırlı kal-

saydı bunlar, bu gün görülenlerden nitelikçe farklı görüngüler olurdu. Tereddütsüzce söylüyoruz ki böylesi, yaşayanlarının yüzde 99'u için daha iyi bir dünya olurdu.

İhtiyaçlar Üstünde Tiranlık mı?

Gene de bu sonuçlar karşısında direnenler olacaktır. Çünkü biz "toplumsal ihtiyaçlar hiyerarşisi" kavramını kullanır kullanmaz özellikle zamanımızın bürokratik merkeziyetçi -yani bürokratik olarak yönetilip kötü yönetilen- ekonomiler deneyiminin ardından, bastırılması güç bir kuşku belirmektedir. Bu kavramın içinde kimi ihtiyaçlar ötekilere göre öncelik taşıdığına göre hangi hakla, hangi otorite adına ve hangi insanlık dışı sonuçlar pahasına bu "öncelikler" yaşayan gerçek insanlara dayatılacaktır? "Esarete giden yol" değil midir bu?

İnsanın bağımsızlaşmasına -yani özgürlüğe- bağlılıkları öteki felsefi ya da siyasal görüşlerden her hangi birinin mensuplarınınkinden daha derin olan sosyalistlerin çok ciddiye alması gereken bir savdır bu. Nove'nin salık verdiği bir yapıtta, **Dictatorship over Needs**'de Ferenc Feher, SSCB, Çin ve Doğu Avrupa yöneticilerini halklarının ihtiyaçları üzerinde toptan bir tiranlık uyguladıkları için açıkça suçlamaktadır. Ortaya attığı sav güçlü bir savdır. Ama aynı zamanda kısmi, kendine ait bir çelişkiyi barındıran bir savdır. Bu çelişkinin kaynağı, yalnız Ferenc Feher ile Agnes Heller'in değil, Ota Sik, Branko Horvath, Wlodzimierz Brus ve "piyasa sosyalizmi"nin başka birçok savunucusunun yapıtlarında da tekrar tekrar karşılaşılan bir kavramda yatmaktadır.[4] Von Mises, von Hayek ya da Friedman gibi klâsik liberalleri bir yana bırakıyoruz, teorik olarak daha iyi yetişmiş, düşünsel açıdan daha tutarlı neo-liberallerin yazılarında da aynı kavramın bulunuyor olması bir rastlantı değildir. Söz konusu olan kavram, "toplumsal olarak tanınmış ihtiyaçlar" kavramıdır. İmdi, bütün bu kuramcılara göre, aralarındaki öteki - önemli - ayrılıklar ne olursa olsun, iktisat teorisinin (**her türlü** iktisat teorisinin) üzerinde kurulması gereken ana kaya kaynak-

4) Başkalarının yanı sıra, bk. Wlodzimierz Brus, **The Market in a Socialist Economy**, London 1972; Branko Horvath, **The Political Economy of Socialism**, London 1976; Ota Sik, **The Third Way**, London 1976; R. Selucky, **Marxism, Socialism and Freedom**, London 1979; Ferenc Feher ve Agnes Heller, **Dictatorship over Needs**, London 1984.

ların kıtlığıdır. Gel gelelim kaynakların kıtlığı, **bütün** bireysel ihtiyaçların **karşılanamamasını** otomatik olarak içerir. "Toplumsal olarak tanınmış ihtiyaçlar" formülünün ardındaki sessiz öncül budur: **Bireysel ihtiyaçlar, toplumca otomatik olarak tanınmaz. Ancak bir kısmı tanınır.** O hâlde tutarlı bir bireycinin şu sonuca varması gerekirdi: "Toplumsal olarak tanınmış ihtiyaçlar" formülü, **her durumda toplumsal ihtiyaçlar üstünde toplumun tiranlığını içerir.** Plânlı bir ekonomi için ne denli doğruysa bu, bir piyasa ekonomisi için de o denli doğrudur. Tiranlık kaçınılmazdır. Tek sorun, bunun hangi özgül biçimi alacağı, bu biçimden ne gibi toplumsal-siyasal vargılar çıkacağıdır.

Biçimler ve Vargılar

Liberallere olduğu kadar piyasa sosyalistlerine de piyasanın istibdadının -"cüzdanla tayınlama"nın- plânın istibdadına -ya da tayınlama **tout court**'a- oranla birey için daha az acı, kişisel özgürlük için de daha az zararlı olduğu açık bir şeymiş gibi görünür. Kuzey yarım küresindeki kimi uç örnekler -örneğin refah devleti İsveç'inde gelir farklılıkları yoluyla tayınlama ile Stalin'in Rusya'sında Gosplan kararıyla tayınlama - karşılaştırıldığında bu akla yakın gibidir. Ama böylesi uç örnekler , tarihi olarak birer istisnadır, kural değil. Büyük yığınsal sefalet ve aşırı gelir eşitsizliği (geçen 150- 200 yıl boyunca kapitalist dünyanın tümünün ortalaması) ile nitelenen, piyasa ilişkileri ve gelir farklılıkları yoluyla kapitalist tayınlamanın tarihi ortalamasını alırsak varılacak sonuç açık olmaktan çok uzaktır.

Bu temel ihtiyaçlar cari gelir bölüşümüyle ne denli az doyurulmaktaysa insanlar, bu doyum eksikliğinin ardığı özgül biçimler karşısında o denli kayıtsızlaşırlar. Haber ajansları, geçenlerde Santiago'daki bir Katolik rahibinin Şili pesosunun son devalüasyonundan sonra kent yoksullarının (nüfusun yüzde ellisinden fazlası!) **parasal gelirleriyle ekmek bile satın alamadıklarını** söylediğini haber veriyordu. Milton Friedman ve onun **Chicago Boy**'ları, başka, daha az temel ihtiyaçları üstünde nasıl bir tiranlık uygulanırsa uygulansın, temel gıda maddesi eksikliği duymayan Doğu Almanya yurttaşlarından "daha özgür" olduklarına onları inandırmakta çok sıkıntı çekeceklerdir. Çağdaş Afrika bu doğruların bir başka örneğidir. Açlık Sahra Afrika'sını kırıp geçirdiğinde açlıktan ölmek üzere olanlara fiziksel tayınlar yoluyla yiyecek dağıtımını -bunlara yiyeceğin satılması

kendilerini "daha özgür" kılacakken- bu insanları "serfler"e indirgeyen "diktatörce" bir dağılım diye mahkum etmek kimsenin aklına gelir mi? Bangladeş'te vahim bir salgın baş gösterecek olsa fiziksel biçimde ilâç dağıtımına piyasada satın almaya kıyasla nahoştur diye hayıflanılır mı? Gerçeklik odur ki temel ihtiyaçları, piyasada parayla dağıtma gibi dolaylı bir yoldan değil, bunlar için kullanılabilecek toplam kaynakların doğrudan dağıtımı -ya da yeniden dağıtımı- yoluyla karşılamak çok daha az pahalı ve akla uygundur.

Buna karşılık para ve piyasa ilişkileri, tüketici özgürlüğünü artırmayı sağlayan birer araç olarak hak ettikleri yeri temel ihtiyaçlar zaten karşılanmış olduğu ölçüde alırlar. Çünkü tüketici özgürlüğü tüketici seçişini içerir; gerçekten temel ihtiyaçlar karşısında ise tüketicinin yapılacak seçişi kesinlikle yoktur. Ekmek ile jet uçağında bir yer arasında, ilk öğretim ile ikinci bir TV cihazı arasında, sağlık bakımı ile bir İran halısı arasında "seçiş" yapmanız olacak şey değildir. Bir tüketici özgürlüğü aracı olarak para, ancak görece fazla olan şeyler arasında verilecek kararlarda -yüksek düzeyde gelir eşitliği varsa- etkindir. Toplumsal kaynak dağılımının temel doğrultularını belirlemenin bir aracı olarak ise hem adaletsiz hem de etkinsiz olması muhtemeldir.

Bir toplum temel ihtiyaçların karşılanmasına dağılımda öncelik vermeyi demokratik olarak kararlaştırırsa elbette ki ikincil ya da lüks ihtiyaçların giderilmesinde kullanılabilecek kaynakları otomatik olarak azaltmış olur. Karşılanmamış ihtiyaçlar tümüyle marjinal ihtiyaçlar haline gelmediği sürece, "ihtiyaçlar üstünde diktatörlük"ten tam bir kaçış olmayışı bu anlamdadır. Ama sosyalizmin siyasal savunusunun üstünlüklerinin en çok açıklık kazandığı nokta da burasıdır. Milyonların temel ihtiyaçlarını mı, yoksa on binlerin ikincil ihtiyaçlarını feda etmek mi daha adaletlidir? Bu soruyu sormak, bizatihi sanayi uygarlığının ilerlemesiyle gelişmiş olan daha karmaşık ihtiyaçların engellenmesini onaylamak demek değildir. Sosyalizmden beklenen, yalnız temel gereksinmelerle kısıtlı kalınması değil, gittikçe daha çok sayıda ihtiyacın tedricen karşılanmasıdır. Marx hiç bir zaman çileciliğin ya da kemer sıkmanın savunucusu olmamıştır. Tam tersine onun sınıfsız topluma bakışının ta yüreğinde yatan tam olarak gelişmiş kişilik kavramı insan ihtiyaçları ve bunların giderilmesinde büyük bir çeşitliliği içerir, ihtiyaçlarımızın temel besin ve barınmayla sınırlı tutulurcasına daraltılmasını de-

ğil. Marx'ın öngördüğü, piyasa ve para ilişkilerinin körelmesi, bu ihtiyaçların karşılanması için **ex ante** kaynak dağılımı ilkesinin sayısı gittikçe artan, bu gün kapitalizmde olduğundan daha az değil, daha çok çeşitlilikte mal ve hizmetlere tedricen yaygınlaştırılmasını içerecektir.

4. Üreticiler Üstünde Despotizm

Buraya kadar tüketim sorunları üzerinde odaklaşırken Alec Nove'yi - ve Marxçı sosyalizmin öteki eleştiricilerini - izlemiştik. Ancak bu ele alış, kendi içinde elbette tek yanlıdır. Çünkü ileri bir sanayi ülkesinin ortalama yurttaşları, sırf, hatta esas olarak -yani yetişkin hayatlarının büyük bölümünde- tüketici değillerdir. En önce birer üreticidirler hâlâ. Hâlâ ortalama olarak günde en az dokuz ila on saatlerini, haftada beş günlerini çalışarak ya da işe gidip gelerek geçirirler. Çoğu insanlar gecede sekiz saat uyuyorlarsa tüketim, boş zaman faaliyeti, dinlenme, cinsel ilişkiler, arkadaşlık ve söyleşi için topu topu altı saatleri kalıyor demektir.

Burada "tüketici özgürlüğü" şampiyonlarının üzerinde hemen hiç durmadıkları ikili bir tahdit belirmektedir. Çünkü verilmiş bir nüfus içerisinde karşılanacak ihtiyaçların sayısını ne denli artırırsanız verilmiş bir teknoloji ve emek süreci örgütleniş düzeyinde üreticilerden talep edeceğiniz iş yükü o denli büyüyecektir. Bu iş yüküyle ilgili kararlar bilinçli ve demokratik bir biçimde **üreticilerin kendileri tarafından** alınmazsa bu kararlar, onlara -ister Stalin'in insanlık dışı çalışma mevzuatınca ister, günümüzdeki milyonlarca işsiziyle, emek piyasasının acımasız yasalarınca- diktatörce **dayatılır**. Daha adaletli ve daha insancıl bir toplumun savunucuları, nasıl bu tiranlığı tüketici ihtiyaçları üstündeki tiranlık kadar iğrenç bulmazlar? Çünkü bu günlerde solda birçoklarınca safça göklere çıkarılan, piyasa aracılığıyla "ödüller ve cezalar" sistemi, üreticilerin zamanları ve çabaları, dolayısıyla hayatlarının tümü üstünde pek kapalı olmayan bir despotizmden başka bir şey değildir.

Bu ödüller ve cezalar, sadece daha yüksek ve daha düşük gelirleri, "daha iyi" ve "daha kötü" işleri içermez. Dönemsel işten çıkarmaları, işsizliğin sefaletini (bir toplumsal varlık olarak kendini yararsız saymanın getirdiği manevi sefalet dahil), işin hızlandırılmasını, kronometre ve montaj hattına tabii olmayı, üretim mangalarının otoriter disiplinini, sinirsel ve fiziksel sağ-

lığın tehlikeye sokulmasını, gürültü bombardımanını, üretim sürecinin bütününe ilişkin her türlü bilgiye yabancılaşmayı, insanların makine ya da bilgisayarların sırf birer eklentisi hâline dönüştürülmesini de içerirler. Milyonlarca insanın salt çağdaşlarının yüzde 50'sine ya da belki yalnızca yüzde 20'sine daha çok "tüketici doyumu" sağlamak için böylesi tahditlere boyun eğmesi gerektiği neden tartışılmaz bir doğru olsun? Oysa piyasa ekonomilerinin yalnız bırakılmak ya da ailelerine ve kendilerine bakamayacak duruma düşmek istemeyenleri yapmaya zorladığı şey tam da budur! Üretim süreci içindeki temelli yabancılaşma karşılığında ödenmeye değer bir bedel midir bu? En azından savın kanıtlanmış olmaktan uzak olduğunu söyleyebiliriz. Betamax'tan, ikinci arabadan (toplu taşıma yeterli olsaydı belki birincisinden de), elektrikli et kesme bıçağından vazgeçip, çok daha az zorlanarak, haftada on saat daha az çalışmak - böyle bir azalma bütün birincil ihtiyaçların giderilmesini tehlikeye atmasaydı- tercihe değer olmaz mıydı? **Seçiş yapmakta gerçekten özgür olsalardı** -yani alternatif, temel ihtiyaçlarının karşılanmasında azalış ve var oluş güvensizliklerinde felaketli bir artış olmasaydı- üreticilerin neye karar vereceklerini kim bilebilir?

Bir piyasa ekonomisinde -"piyasa sosyalizmi" ekonomisi dahil, ne denli "karma" olursa olsun, her türlü piyasa ekonomisinde- bu kararlar, üreticiler tarafından özgürce alınamaz. Onların arkalarından -ya onlar için karar veren iş verenler tarafından ya da denetimleri dışındaki "nesnel yasalar"ca- dayatılırlar. Ancak bu despotizm kader değildir. Hikâyedeki imparatorun burada gerçekten elbiseleri yoktur. Özgür bir topluluğun üreticilerini şöyle söylemekten alıkoyacak hiç bir zorlayıcı sebep yoktur: "Biz bir milyonuz. Haftada yirmi saat çalışıp, verilmiş bir donatım stokunu kullanarak ve verilmiş emek örgütlenişine uyarak harcayacağımız yirmi milyon saatle, bu aşamada ve yakın gelecekte x adet temel ihtiyacı karşılayabiliriz -ne daha fazla ne daha az! Teknolojimizi ve emeğimizin örgütlenişini rasyonelleştirerek bu iş yükünü gelecek yirmi yılda haftada on altı saate indirmeye çalışabiliriz. Birinci önceliği **buna** veriyoruz. Karşılanması gereken ek ihtiyaçlar hâlâ vardır -ancak biz, bu ek ihtiyaçların karşılanması için, şimdiki durumda günde beş saatten, yirmi yıl sonra da günde dört saatten çok çalışmaya hazır değiliz. Bu nedenle bu gün için yirmi beş saatlik, önümüzdeki yıllarda yavaş yavaş uygulanmak üzere de yirmi saatlik bir yasal iş gününü **saptıyoruz** - bu, kimi ihtiyaçların karşılanmamasını

içerse bile." Hangi "hakkaniyet", "adalet", "demokrasi" ya da "insanlık" ilkelerine dayanarak, tüketici ihtiyaçlarının karşılanmasına ne kadar zaman ve çaba ayrılacağını kararlaştırmak konusundaki egemenlik hakları, üreticilerin kendilerinin ellerinden alınmaktadır?

5. Gayri Resmi Nesnel İş Birliği

Nove bu soruyla hiç doğrudan yüzleşmez. Ama vereceği karşılık, kitabında sorunun üstü kapalı bir cevabının bulunduğu şeklinde olacaktır kuşkusuz. Çünkü *The Economics of Feasible Socialism*'in her bölümünde, piyasanın sakıncaları olsa bile, uyarlıklı bir iktisadi örgütleyici güç olarak piyasanın tek alternatifinin alabildiğine merkezileşmiş bir bürokrasi olduğunu öne sürer. Bu, onun yapıtının laytmotiflerinden biridir. Ama hiç mi hiç kanıtlanmamış, dogmatik bir yargıdır söz konusu olan. Daha bu günden, henüz sosyalizmin her hangi bir Marksist biçimi gerçekleşmişken, gerek Batı'da, gerekse Doğu'da gitgide gerçeğe aykırı hale gelmekte olduğu ampirik olarak ortaya konabilir. Çünkü Nove'nin gözden kaçırdığı şey, emeğin nesnel toplumsallaşması ile karar vermenin süregelen parçalanması arasındaki büyüyen çelişkinin piyasa aracılığıyla olsun merkeziyetçi bürokratik plânçılar eliyle olsun gittikçe daha az zaptedilebildiğidir. Bu hantal ve akıl dışı sistemlerin ikisinin de çökmesini önleyen, **her gün milyonlarca gayri resmi nesnel işbirliği edimiyle** fiilen bunların etrafında dolaşılıyor olmasıdır.

Bununla neyi kastetmekteyiz? Burada neyin söz konusu olduğunu anlamak için önemli bir ayrımın yapılması gerekir. Para ilişkileri ille piyasa ilişkileriyle özdeş değildir; çünkü piyasa benzeri ilişkiler ya da sahte piyasa ilşkileri olabilir. Böyle durumlarda aynı parasal biçim, hayli farklı gerçek içerikleri gizlemektedir. İmdi, piyasa ekonomisi, fiyat dalgalanmalarının **yol gösterdiği** bir ekonomidir. "İktisadi etmenler", ister tüketici ister firma olsunlar, **piyasa sinyallerine tepki verir.** Böyle bir tepki oluşmuyorsa sinyalin iktisadi bakımdan anlamlı olduğunu kanıtlamak zorlaşır (meğer ki kanıt gerektirmeyen bir belit yani ilham yoluyla malûm olmuş bir dogma - olsun). Peki, ileri kapitalist ülkelerde, işçi sınıfının tüketimi dahil, güncel tüketici davranışıyla ilgili olarak yapılmış incelemeler ne gösteriyor bu konuda? Bu incelemelere göre cari olarak üretilen malların büyük çoğunluğu, **fiyat dalgalanmalarından bağımsız olarak,**

alışılagelmiş dükkânlarda, alışılagelmiş hizmet dağıtıcılarından satın alınmaktadır. Ortalama tüketicinin tüketiminin en az yüzde 80'i için bunun geçerli olduğunu söylemek abartma olmaz.

Öyle ki cari fiyat dalgalanmaları, olağan bir müşteriyi, çocuklarının okulu ya da hastahaneleri şöyle dursun, ekmekçilerini, bakkallarını, otobüs ya da metrolarını, berberlerini, süpermarketlerini, hatta tuhafiyecilerini birdenbire değiştirmeye özendirmez. Olağan kişi, elmanın kilosunun nerede 100 TL daha ucuz olduğunu anlamak için bir manavdan öbürüne koşturmaz. **Zamanları** (bir çok durumda da: alışkanlıkları, tanıdık satıcılar ya da ötcki alıcılarla konuşma arzusu) **bu marjinal farklardan daha değerlidir.** Tipik olarak, ancak iktisadi felaketler meydana geldiği (petrol fiyatlarının yüzde 300 artması ya da işsizliğin sonucu olarak gelirin yüzde 30 azalması) zamandır ki bu tür tüketim kalıpları, Ortodoks piyasa sinyallerine - o zaman bile kesinlikle bütün mal ve hizmetlerde değil- cevap verir. Kanıtlar, süregelen piyasa dışı tepkilerin günlük iktisadi davranışın birçok alanında piyasa tepkilerini geride bıraktığını göstermektedir. İşçi sınıfı mahallelerinde bile elma arzının birdenbire ucuzlaması kuşkuyla karşılanabilmekte ("kalitesi mi düşük?", "reklâmcılık dümeni mi?"), biraz daha pahalı olan meyveden daha çok değil, daha az satılabilmektedir, Paket tatillerin fiyatında ılımlı, diyelim yüzde 10'luk bir artış, gelir ve istihdam değişmediği sürece, tatil harcamalarını azaltacağı yerde uyarabilmektedir.

Bu türden iktisadi ilişkiler, ne gerçek bir piyasa ekonomisini ne de bürokratik merkeziyetçi plânlamayı işin içine katar. Bunların temsil ettiği şey, kendiliğinden iş birliğinin temel biçimleridir. Çoğu kez, on yıllarca olmasa bile, yıllarca görece istikrarlı kalırlar. Elbette istendiğinde birey ya da hane halkı tarafından değiştirilmeleri mümkündür; çoğu kez değiştirilirler de -ama dışardan her hangi bir gücün böylesi değişmeler dayatması ya da bunların sonunda önemli iktisadi alt üst oluşların meydana gelmesi söz konusu olmaksızın. Aynı şey, firmalar arası birçok alış veriş için de geçerlidir. Alışılmış arzcılarının, tecrübeyle saptandığı üzere, güvenilir teslim tarihlerini ve uygun bir mal kalitesini güvence altına almaya eğilimli oluşları, bunlar küçük fiyat farklılıklarından çok daha önemli olduklarından, malzeme faturasını yüzde 5 kısmak için çok sayıda arzcının fellik fellik peşinden koşmayı büyük bir şirket açısından anlamsız kılmaya yeter. Günümüzde kapitalist -ve "sosyalist"- ülkelerde işlerin

çoğu böyle yürütülür: alışkanlığa göreneğe, rutine, karşılıklı bilgi ve önceden görülebilir sonuçların doğurduğu doğal iş birliğine dayanarak.

Bir İtiraz

Şöyle bir itiraz ileri sürülebilir: Bu milyonlarca gönüllü iş birliği ediminin kendileri, piyasa sinyalleriyle de, bürokratik yönergelerle de yönlendirilmiyor olabilir. Gene de bunlar, nitelikleri ister piyasaya ister plana özgü olsun, iktisadi merkeziyetçilik doğrultusunda etkili olan kudretli güçlerce desteklenip mümkün kılınmaktadır. Rutin iş birliği, ancak görece küçük, merkezsizleştirilmiş işlemleri düzenler, merkezileştirilmiş büyük çaplı işlemleri değil. Bu itirazda bir gerçek payı vardır. Ancak bu pay ilk bakışta sanıldığından daha küçüktür. İtirazın gücü bir karşıtlığa dayanmaktadır. Bu karşıtlık -sözgelimi- bir yanda, âdetlerini değiştirip en ucuz mahrece kaymak üzere geniş bir bölgedeki küçük fiyat değişmelerini gözlerini dört açıp izlemeksizin, konsantre sütlerini satın almak her günkü gibi küçük dükkânlara ya da süpermarketlere giden milyonlarca alıcı ile öbür yanda piyasanın, iflas tehdidiyle, aynı sütün üretim maliyetlerini ve getirilerini gerçekten gözlerini dört açarak izlemeye zorladığı Nestlé ya da Carnation şirketleri arasındadır. "Piyasa", gerçekten de bu dev tröstleri kaynaşmak zorunda bırakmamış mıydı -piyasa değil miydi yoksa?

Ama Nestlé'nin binlerce perakende satış noktasına uzanan kendi dağıtım ağı iyice rutinleşmiş olacağı gibi konsantre süt çıktısı da alabildiğine otomatik ve rutinleşmiş olacaktır. Aslında "piyasa", bu devrenin içine iktisadi bakımdan anlamlı bir biçimde hemen hiç girmez. Çünkü Nestlé, bir tekel olması dolayısıyla, ortalama üretim maliyetlerine eklenen, önceden saptanmış bir kâr marjına dayalı satış fiyatlarını rahatça dayatabilir.

İnsanların her halükârda süte ihtiyaçları vardır ve sütü az çok önceden belirlenmiş miktarlarda tüketirler. Dolayısıyla burada iktisadi açıdan önemli olan olgular, ulusal gelirin (ya da ulusal harcamaların) ne kadarının süt tüketimine ayrılacağı, üretim kaynaklarının ne kadarlık bir bölümünün en uygun diyetetik ve sağlık bilgisi koşullarında süt üretimi ve dağıtımına ayrılacağıdır. Şimdiden var olan ileri teknikler karşısında öteki bütün dalgalanmalar kesinlikle minimaldır.

Daha da çarpıcı bir örnek elektrik sanayiidir. Bir ulusal

elektrik şebekesinin -hatta AET ve birçok bitişik ülkenin uluslararası elektrik şebekesinin- düzgün işlemesi için piyasa güçlerine ya da merkezileşmiş bir bürokrasiye gerek yoktur. Elektrik talebinin marjinal elâstikiyeti, istatistiksel dizilere dayanılarak oldukça sağlıklı biçimde saptanabilir. Yıl boyunca belli zamanlardaki azami yük önceden kestirilebilir. Umulmadık arıza ya da talebin çok artması tehlikesine karşı yeterli yedek kapasite ayrılabilir. Sonuç olarak milyonlarca alıcıyı kapsayan istikrarlı enerji dağıtımı, özünde ne piyasa güçlerini ne de büyük bürokrasileri gerektirir. Eldeki istatistiksel veriler üzerinde çalışan bilgisayarlarla büyük ölçüde üstesinden gelinebilecek bir iştir.[5] Gerçekten giderek akıl dışı hale gelmekte olan, bu malın "fiyatlanma"sıdır (hiç değilse özel tüketiciler ve ortalama işletme açısından - çok büyük elektrik tüketicisi olan birkaç sanayiden para alınmaya devam edilebilir). Buna son verilseydi elektrik sanayiinde mevcut bürokrasilerin aşağı yukarı yüzde 90'ı -Batı'da ve Doğu'da - bütünüyle ortadan kaldırılabilirdi.

Bu tür örnekler, her sanayi dalı ya da toplum kesimindeki bütün mal ve hizmetlere genelleştirilemez. Gerçekten kimi merkezileştirme sorunlarının teknik niteliği öyledir ki rutin, karar verme kurumlarının yerini tutamaz. İktisadi kaynakların (ulusal ve uluslararası ölçekte) farklı faaliyet dalları ve toplum kesimleri arasında **genel** bölünüşünü düşünüp taşınarak düzenleyecek bir etkenliğe ihtiyaç vardır. Ancak tam da sıradan insanlar arasında gittikçe genişleyen **de facto** iş birliği yönünde kendini duyuran ve emeğin nesnel toplumsallaşmasıyla yan yana gelişmiş olan trend, kör piyasa güçleri ile merkezileşmiş dev bürokrasiler gibi iki tehlike arasında bir çıkış yolu **olduğunu** göstermektedir: **isteyerek ve özgürce yapılan iş birliğine dayalı, demokratik olarak merkezileştirilmiş - yani eklemlenmiş - öz yönetim.**

6. Yenilik ve Güdülenme

Peki, bu "üçüncü çözüm", rutin ve görenceğin idealleştirilmesine -yani iktisadi durgunluğa- yol açmaz mı? Üreticilerin iş yüklerini hafifletme ve insan ekolojisini iyileştirmekteki çıkar-

---

5) SSCB'de, yazarı tarafından İngilizce ASUP adı verilen, tam otomatikleşmiş işletme yönetimi sistemlerine geçmek için bilgisayarların kullanılışı için, bk. Martin Cave, **Computers and Economic Planning,** Cambridge 1980, s. 153-67.

larının maliyet azaltma yönünde bir iç özendirici yaratacağı üretim alanında kesinlikle hayır. Belki yeni tüketim malları selini yavaşlatır. Süregelen meta akımındaki değişiklik kendi başına fazla güçlük doğurmaz -ne de olsa en zengin tüketiciler bile, elektronik oyunlar ile seyyar telefonların bulunmadığı yakın geçmişte pek mutlu yaşıyorlardı. Ancak mizantrop bir insanlık görüşü, insanlığın göreli ilerlemesini ya da sağlığını yurttaşlarının tüketmekte olduğu, gittikçe yararsızlaşan âlet edevatın sayısının artışıyla ölçer. Sosyalist bir demokrasi, sırf tüketimden çok **uygarlık** içinde **büyüyecektir**. Bu, genişleyen bir anlamlı **insan faaliyetleri ve ilişkileri** alanı demektir: çocukların büyütülmesi ve eğitimin yaygınlaştırılması, hasta ve sakatlara bakılması, yaratıcı iş pratikleri, sanat ve bilim çalışmaları, aşk deneyimleri, dünya ve evrenin araştırılması gibi. Kanser ve kalp hastalıklarıyla savaşa, çocukların karakter ve zekâlarının nasıl geliştirilebileceğinin incelenmesine, nevroz ve psikozların anlaşılması ve azaltılmasına en büyük önceliği verecek olan bir toplum, şimdi içinde yaşadığımız, dinamikliğiyle yüzümüzü güldüren dünyaya kıyasla o kadar mı sıkıcı ve coşkusuz bir toplum olacaktır? Daha uzun, ruh ve bedence daha sağlıklı yaşamak, iki tane renkli TV satın alma özgürlüğünden daha mı az önemlidir?

Piyasa rekabetininin yokluğu, ürün yenileştirmede bir eksikliği kesinlikle gerektirmez. Gerçekten de tarih boyunca kilit keşif ve icatların çoğu, her hangi bir ticari bağlantının tümüyle dışında gerçekleştirilmiştir. Ateş ilk kez muhafaza edildiğinde kâr diye bir şey yoktu. Tarıma ve metalürjiye vücut veren, piyasa değildi. Matbaa kazanç için icat edilmemişti. Büyük tıbbi ilerlemelerin çoğunun -Jenner'dan Pasteur'e, Koch'tan Fleming'e-uyarıcısı, akçalı ödüller değildi[6]. Elektrik motoru, bir üniversite laboratuarında doğmuştur, ticari bir imalâthanede değil. Uzay gemisi bir yana, bilgisayar dahi, kamusal (askeri olsa bile) amaçlarla tasarlanmıştır, özel hissedarları zengin etmek için değil. Piyasa ilişkileri ve parasal ödüllerin körelmesinin teknolojik yeniliğin ortadan kalkmasına yol açacağını var saymak için en ufak sebep yoktur. Çünkü teknolojik yeniliğin itki-

6) 1984 Nobel tıp ödülünü kazanan Cesar Milstein, 1990 tarihlerinde 1 trilyon sterlinlik bir pazar yaratabilecek bir buluş için patent almayı reddetmiştir: "Patent, biz uygulamaları düşünüyorken her şeyi gizli tutmak demek olurdu. Bilimin rezilce aşağılanmasıdır böylesi. Patentler, düşünsel birer düzenbazlıktır." **Sunday Times**, 21 Ekim 1984.

leri, para hırsıyla yapılan rekabetten çok daha derinlerde sıradan üreticilerin kendi emeklerinden tasarruf etme yönündeki doğal gereksinimleri ile insanların zorlanmamış düşünsel-bilimsel merakında-yatmaktadır.

Aynı şekilde, toplumsal eşitliğin iktisadi etkinliğin önündeki bir engel olduğu yolundaki yaygın görüş de, her türlü temelden yoksundur. Tersine kanıtlar, İsrail'deki **kibbutz**'larda kolayca bulunabilir. Buralarda gerek üretim, gerekse tüketim alanlarında para ilişkilerinin temelde yokluğuyla belirlenen ,bir çevrede yaşayan insanların üçüncü kuşağı yetişmektedir şimdilerde. **Kibbutz**, elbette, hiç bir anlamda sosyalist bir topluluk değildir. Tersine Filistin halkına karşı kama işlevi görmüş bir askeri iskân köyüdür. Bu rolün beraberinde getirdiği bütün sıkıntı ve yozlukları üstünde taşır. Üstelik kendisine sübvansiyon veren kapitalist bir ekonomi içine yerleşmiş olduğundan giderek sermaye/ücret emek ilişkileriyle dışsal olarak iç içe geçmektedir. Ama tam da bu elverişsiz koşullardan ötürü, **kibbutz** içerisinde para ve piyasa ilişkilerinin kaldırılmasının Marx ile Engels'in bundan beklediği sosyo-ekonomik sonuçların bu denli büyük bir bölümünü ortaya çıkartmaya yetmiş olması, çok daha dikkat çekici olmaktadır. Parasal ödül ve yaptırımların bütünüyle ortadan kalkmış olmasına karşın **kibbutz**'daki insanlar, olağan ve etkin -hatta çevredeki piyasa ekonomisinden ortalama olarak daha etkin- bir üretim yaparlar. İktisadi eşitsizlik, ayrıcalık, sömürü ya da baskının "parasal olmayan" yeni türleri ortaya çıkmış değildir. Şiddet ve suç kaybolmuş gibidir. Hapishaneler ya da "ıslah edici" çalışma kampları yoktur. Ortalama sağlık, kültür ve refah düzeyi, İsrail toplumunun bütünündeki düzeyden şaşılacak derecede üstündür. Siyasal ve kültürel özgürlük sınırsızdır. Yalnız sistemin savunucuları değil, psikanalizci Bruno Bettelheim, liberal Dieter Zimmer ya da sosyolog Melford Spiro gibi alabildiğine eleştirel gözlemciler de, bütün bunları doğrulamaktadırlar.[7] Elbette bir sürü çatışma vardır -kuşaklar ve cinsler arasında öncelikle. **Kibbutz** gerçekleşmiş bir ütopi değildir. Bireyci yönelim ve davranış, sosyoekonomik eşitliğin so-

7) Başkalarının yanı sıra, bk. Bruno Bettelheim, **The Children of the Dream**, New York 1969; Rabin-Beit Hallahmi, **Twenty Years Later**, New York 1982; Gunar Heinsohn (der.), **Das Kibbutz-Modell**, Frankurt 1982; Dieter Zimmer, "Die Form des neuen Menschen", **Zeitfragen**, 12 Ekim 1984 içinde.

nucu olarak ortadan kalkmış olmaktan çok uzaktır. Hem niye ortadan kalksındı ki? Sınıfsız toplumun kendisine damgasını vuran, onu oluşturan bireylerin benzerliği değil, en çok sayıda bireyin en büyük ölçüde farklılaşmasıdır. Sosyalizmin amacı, kişinin toplumsallaşmasından çok toplumun kişiselesmesidir - yani **her bir** bireyin benzersiz kişiliğinin mümkün olduğu kadar eksiksiz geliştirilmesidir.

7. İşçilerin Eklemlenmiş Öz Yönetimi

Demek ki -etkinlik, iş birliği ve yenilikle ilgili olarak- **güdülenme** konusu, sosyalist bir demokrasi için kesinlikle aşılmaz bir sorun değildir. Daha ivedi bir güçlük, halk egemenliğinin kendisinin **kurumlaştırılmasında** yatmaktadır. Azami temel tüketici doyumu, asgari üretici iş yüküyle nasıl birleştirilecektir? Alec Nove, hiç bir ciddi Marxistin yadsımayacağı bu çelişki üzerinde haklı olarak durur. Ancak bunun gerçek bir çelişki olduğunu -hâlâ uzak bir geleceğin sislerinde kaybolmuş gibi duran "top yekûn" bir robotçuluk dışında, haftada 1 ya da O saate düşmeye yüz tutan insan emeğiyle **ad infinitum** mal ve hizmet üretilemeyeceğini- saptamak, bütün insanların temel tüketici ihtiyaçlarının giderilmesinde dramatik bir artışın doğrudan üreticilerin emeğinin yükünde ve yabancılaşmasında dramatik bir azalışla eş zamanlı olarak sağlanamayacağı anlamına gelmez. Bir eklemlenmiş öz yönetim sistemi, bu amaçların gerçekleştirilmesine giden yolda önemli mesafe alabilir. Sistemin başlıca mekanizma ve kurumları şöyle işleyecektir.

Ulusal, mümkün olur olmaz da uluslararası, işçi ve halk konseylerinin düzenli -kolaylık olsun diye var sayalım: yıllık- olarak toplanacak kongreleri, o kongre için yapılan seçim sırasında bütün yurttaşlarca önceden tartışılmış tutarlı alternatiflerden hareketle, ulusal hâsılanın büyük dilimlerini belirleyecektir. Seçişler -yani her bir tercihin önceden görülebilir belli başlı vargıları- açıkça dile getirilecektir: ortalama iş yükü (çalışma haftasının uzunluğu); güvenceli kaynak dağılımı ('bedava' dağıtım) yoluyla herkes için karşılanacak öncelikli ihtiyaçlar; "büyüme"ye ayrılacak kaynakların hacmi (ihtiyat fonu + ek nüfusun tüketimi + genç açıkça dile getirilmiş teknolojik seçişlerin bir fonksiyonu olarak net yatırım); parasal mekanizmalar aracılığıyla dağıtılacak "temel olmayan" mal ve hizmetler için geriye kalan kaynakların hacmi; pazarlanabilir mal ve hizmetler

için fiyat politikası. Böylece iktisadi plânın global çerçevesi, ondan etkilenecek çoğunluğun bilinçli seçişleri temelinde saptanmış olacaktır.

Daha sonra bu seçişlerden hareketle, girdi-çıktı tabloları ile maddi dengelerden yararlanarak her ayrı üretim dalı (sanayi kesimleri, ulaşım, tarım ve dağıtım) ve toplumsal hayat (eğitim, sağlık, haberleşme, hâlâ zorunluysa savunma vb.) için kullanılabilecek kaynakları gösteren tutarlı bir genel plân hazırlanacaktır. Ulusal ya da uluslararası kongre, bu genel yönergelerin ötesine geçmeyecek, her bir dal veya üretim birimi ya da bölge için belirginleştirmelerde bulunmayacaktır.

Öz yönetim kurulları -örneğin ayakkabı, gıda, elektronik donatım, çelik ya da enerji sanayilerindeki işçi konseyleri kongreleri- genel plânın getirdiği iş yükünü mevcut üretim birimleri arasında paylaştıracak ve/ya da, üretim hedefleri verilmiş iş yükü altında gerekli kılmaktaysa, gelecek dönem için ek üretim birimlerinin yaratılmasını tasarlayacaktır. Üretilecek malların (mevcut bilgi temelinde tedricen teknolojik optimuma yaklaşacak olan) teknolojik ortalamasını -yani ortalama emek üretkenliğini ya da ortalama emek üretkenliğini ya da ortalama "üretim maliyetleri"ni- hesap edecekler, ama bunu yaparken başka yerlerde üretilen toplam çıktı toplam ihtiyaçları karşılamadıkça, ve ilgili üreticiler için kendilerince doyurucu sayılacak koşullarda yeni işler güvence altına alınmadığı sürece, en az üretken birimleri kapatma yoluna gitmeyeceklerdir.

Teçhizat yapan üretim birimlerinde, daha önceki adımların ortaya çıkardığı teknik kat sayılar, ürün bileşimini büyük ölçüde belirleyecektir. Tüketim malları yapan fabrikalarda ürün bileşimi, işçi konseyleri ile yurttaş çoğunluğunca demokratik olarak seçilen tüketici konferansları arasında önceden yapılmış danışmalara dayandırılacaktır. Değişik modeller -söz gelimi farklı ayakkabı fasonları- onlara sunulacak, tüketiciler bunları deneyecek, eleştirecek, yerlerine başkalarını koyabileceklerdir. Sergi salonları ile oynayabilirler -yılda altı çift ayakkabıya hakkı olan tüketici, yüz ya da iki yüz şıkkı içeren bir levhada altı örneği işaretler. Böylece model bileşimi bu tür bir halk oylamasının sonucuna göre belirlenmiş olur; üretim sonrası düzeltme mekanizmaları sonraki tüketici eleştirilerini yansıtır. Piyasa mekanizmasına kıyasla böyle bir sistemin büyük yararı, ürün bileşimi üzerinde tüketici etkisinin çok daha büyük olması ve -tüketici tercihi ile fiili üretim arasındaki dengenin temel olarak satışlar-

dan **sonra** değil, üretimden **önce** kurulması, o arada birkaç yıl sonra ampirik (istatistiksel) olarak optimumlaştırılacak bir tampon toplumsal ihtiyatlar stokunun ilâveten üretilmesi yoluyla- aşırı üretimin bastırılmasıdır. Fabrika işçi konseyleri, üretim dalı düzeyindeki bu kararları - üretim ve emek sürecini yapabilecekleri bütün emek-zaman tasarrufunu gerçekleştirecek biçimde örgütlendirerek- üretim birimi düzeyine istedikleri gibi çevirmekte serbest olacaktır. Haftada otuz yerine yirmi saat çalışıp mallarını kalite testine gönderdikten sonra üretim hedefini gerçekleştirebiliyorlarsa iş yüklerindeki azalmadan toplumsal tüketimden her hangi bir azalma olmaksızın yararlanacaklardır.

Öz Yönetimin Üstünlüğü

Alec Nove bir noktada şunları söyler: "Hiç bir toplumda seçilmiş bir meclis, 115'e karşı 73 oyla on ton derinin nereye tahsis edileceğini ya da yüz ton sülfürik asit daha üretilip üretilmeyeceğini kararlaştıramaz."[8] Bizim eklemlenmiş öz yönetim modelimizde hiç bir meclisin bu türden iki kararı bir ve aynı zamanda alması gerekmeyeceği gibi "merkezi" bir meclisin ya da plânlama kurulunun bu kararların her hangi birini alması da gerekmeyecektir. Ama deri sanayii işçi konseyleri kongresi, deri kullanan ürünler için tüketim hedefleri bir kez başka kurullarca kararlaştırıldıktan sonra, çoğunluk oyuyla (daha büyük olasılıkla, bir süre tartıştıktan sonra, konsensüs yoluyla) deri dağılımı konusunda (örnekteki çok küçük miktarların bir fabrika konseyine bırakılmasının yerinde olup olmayacağı ayrı konudur) neden karar veremesin? Neden toplam -sözgelimi- 50 000 tonluk yıllık deri çıktısını çeşitli tesisler arasında paylaştırıp (günümüzde çok fabrikalı her hangi bir kapitalist deri şirketinde olduğu gibi) her bir birime kendi "müşteriler"ini (yani gerekli miktarlarda derinin gideceği yerleri) tahsis etmesin? Böyle bir kongrenin delegeleri, kendi sanayilerini daha iyi tanıdıkları ve hiç bir piyasa ya da merkezi kurulun hesaplamalarına dahil etmeyeceği ya da olsa olsa gelişigüzel dahil edeceği, bir çok ölçüye gelmez etkeni göz önünde bulunduracakları için, böylesi dağılımların üstesinden aslında her hangi bir teknokrat ya da bilgisayardan daha iyi gelmezler mi?

Gerçekten de bir piyasa ekonomisinde, aklı başında hiç bir

8) **The Economics of Feasible Socialism**, s. 77

işçi meclisinin asla yapmayacağı dev "yanlışlar" hep yapılır. Kapitalist plâncılar, Brezilya'daki Itaipu barajının yapımı için bütçeye 5 milyar $ koymuşlardı. Barajın maliyeti bu gün 18 milyar $'ı bulduğu gibi hesap henüz kapanmış da değildir. ABD tarım makineleri tröstü Deere'de, şiddetli rekabete karşın, tasarım ve imalât mühendislerinin vasıf ve ilgileri arasındaki yerleşik uyuşmazlık yüzünden, yeni ürünlerin tasarımlarının durmadan değiştirilmesi gerekmektedir. Günümüzdeki kısılma sırasında Bavyera oto şirketi BMW, stoklarını on bir günlük üretimden beş günlük üretime -yani yüzde 50'den fazla- düşürebileceğini keşfedivermiştir. Bu tür örnekler istenildiği kadar çoğaltılabilir.

Ulusal öz yönetim kurulları, ayrıca, kamu hizmetlerinin konut, eğitim, sağlık, haberleşme, ulaşım ya da dağıtım-yönetimini devralabilir. Burada da ilgili yurttaşlarca seçilen konseyler oluşturulur; kararların nihai olarak uygulanmasından önce kurullar bunlara danışmak zorunda olurlar. Sonra da bölgesel ve yerel kurullar, bu yoldan dağıtılan kaynakları, gene alabildiğine özgür insiyatifleriyle, kullanıcı doyumu ve üretici çabasının azaltılması amacıyla en iyi şekilde yararlanmak üzere kullanır. Böyle bir sistem, devletin körelmesi Marxist anlayışına somut bir içerik kazandırır. Çağdaş bakanlıkların en az yarısının yerini bir çırpıda öz yönetim kurullarının almasına olanak verir. Plânlama alanı dahil, görevli sayısında köklü bir azalmayı gerçekleştirir. Aynı zamanda kelimenin tam anlamıyla milyonlarca insanın -sırf kendilerine "danışılmayıp"- kararların alınmasına, ekonomi ve toplumun doğrudan yönetimine fiilen katılmaları anlamına gelir. Yönetilenler ile yönetenler arasındaki -sözü geçenler ile söz geçirilenler arasındaki- toplumsal iş bölümü silinmeye başlar.

Yönetim artık "merkezi düzey"de tekel altına alınmayacağı gibi öz yönetim de fabrika düzeyiyle sınırlı kalmayacaktır. Her ikisi, merkezi ve merkezsizleştirilmiş düzeylerde birbirine karışacaktır. Bu karar alma sürecini üstlenen büyük yurttaş kitleleri, bu faaliyeti bütün zamanlarını toplantılarda ya da toplantılar arası yolculuklarda geçirecekleri tam günlük bir meslek biçiminde yürütmeyeceklerdir. Söz konusu kararlar cari refahlarını ve çalışma koşullarını doğrudan etkileyeceğinden sorumluluklarına karşı resmi ya da kayıtsız bir tutuma girmeyecekleri, yönetim sürecini ciddi olarak üstlenecekleri var sayılabilir. Çalışma haftasının kısaltılması ile bilgisayarın bilişim ve iletişim potan-

siyeli, iktidarın başarılı bir biçimde yaygınlaştırılmasının başlıca maddi temellerini sağlayacaktır.[9]

Güvenceli bedava mal ve hizmet dağılımlarının ötesinde, üretim ve dağıtım birimlerinin ek parasal gelirleri nasıl hesaplanacaktır? Bu gelirler, belli bir aralık içerisinde kalite kontrolü ve tüketici doyumuna indekslenebilir, iş zorlanması için bir katsayı uygulanabilir (madenlerde ve öteki zor üretim yerlerinde çalışanlar daha yüksek bir karşılık elde ederler). Ara mallar için zamanında ve düzenli teslim, kalite kontrolü/tüketici doyumu indeksinin bir parçası olur. Böyle bir sistemin üstünlüğü, kendini yöneten iş gücünün, olguları gizlemekte bir çıkarı olmayacağı için, üretici ya da dağıtıcı birimlerin kaynakları ve potansiyelleri konusunda açık ve dürüst bir bilgi akışını engelleyebilecek her hangi bir yerleşik caydırıcıyı barındırmamasıdır. Nove, dürüst bilgi akışının olmuş bitmiş gibi sayılmasına karşı güçlü kanıtlar getirir; ama bunu yaparken SSCB gibi toplumlarda sağlanan düzmece verilerin esas nedenini gözardı etme eğilimi gösterir -fabrika yöneticilerinin maddi çıkarının tesislerinin fiziksel çıktısına bağlanmasını. Nedeni yok etmedikçe sonucu yok edemezsiniz. Ayrıca mal akımına otomatik olarak eşlik edecek bilgisayarlaştırılmış bilgi akışının demokratik olarak merkezileştirilmiş planlama için doğru veri girdilerinin sağlanmasına giden yolda hayli mesafe katetmesi de doğaldır.

Böyle bir sistem dünya çapında nasıl eklemlenecektir? Demokratik öz yönetimin herkesin her şey hakkında karar vermesi anlamına gelmediğini daha baştan vurgulamak gerekir. Bunu var saysaydık sonuç besbelli olurdu: Sosyalizm olanaklı değildir. Dört milyar insanın birbirlerinin işlerinin en ufak ayrıntısını bile halletmeye ömürleri yetmezdi, bu anlamda. Ama buna gerek yoktur. Belirli kararlar, en iyi, atölye düzeyinde, başkaları fabrika düzeyinde, daha başkaları mahalle düzeyinde, yerel, bölgesel, ulusal düzeylerde, kıta ve nihayet dünya düzeyinde

---

9) Bir Alman muhafazakârının, Profesör Dörner'in, yönetimindeki yoğun bir araştırma tasarısı, bilgisayarların yardımıyla sıradan insanların orta büyüklükte bir kent düzeyinde sosyo-ekonomik planlamanın karmaşık sorunlarının birçoğunu çözebileceklerini deneysel olarak göstermiştir. Bunlara gerekli olan, ortalamanın üstünde zekâ ya da bir sürü ileri bilgi değildi. Yeteneklerinin anahtarı, **denetimin gerçekten kendilerinde olduğu duygusu**, sahici bir karar verme gücüne sahip oldukları inancıydı. Bk. Dörner (der), **Lohausen. Vom Umgang mit Unbestimmtheit und Komplexitat**, Bern-Stuttgart-Viyana, 1983.

alınabilir. Şimdiye dek bizim irdelememiz, Nove'yi izleyerek, esas olarak ulusal düzey üzerinde durmuştu. Peki, dünya çapında alınması mümkün -ve gerekli- kararlar hangileri olacaktır? Dört alan hemen göze çarpmaktadır. Birincisi, az gelişmişliğin toplumsal ve kültürel illetlerinin -Üçüncü Dünya'daki açlık, bebek ölümleri, hastalık ve cehaletin- hızla ortadan kaldırılmasını sağlamak için insansal ve maddi kaynakların global olarak yeniden bölüştürülmesini gerektiren bütün kararlardır. İkincisi, gerçekten kıt doğal kaynakların -mutlak olarak tükenebilecek olanların- öncelikli dağılımını kapsayacaktır. İnsan soyunun bir azınlığının gelecek kuşakları bunlardan yoksun etmeye hakkı yoktur; ancak dünyanın yaşayan nüfusunun bütünü, bu konuda karar verme hakkına sahiptir. Üçüncüsü, bir bütün olarak gezegenimizin doğal çevresini ve iklimini etkileyen her şeyi; okyanusları, kutupları ya da atmosferi kirletebilecek veya bozabilecek ya da ekolojik dengenin Amazon Ormanı gibi dünya çapındaki temellerini tahrip edebilecek bütün süreçleri içerecektir. Son olarak, bütün evrensel yasaklar gelecektir -elbette yığınsal tahrip silâhları, uyuşturucu madde imali ve benzeri.

Bu global parametrelerden hareketle plânlama ve ihtiyaç doyumu için kullanılabilecek kıtasal ya da ulusal kaynaklar üzerindeki tahditler saptanacak, bu kaynakların nasıl kullanılacağı ise her bir kıta ya da ülkenin içinde kararlaştırılacaktır. Söz gelimi bir kez Amerika, Avrupa ya da Asya'da kullanılabilecek çelik tonajı saptandıktan sonra bu bölgelerdeki üretici ve tüketiciler bunun dağılımına karar vermekte özgür olacaklardır. Bütün çevresel ve öteki sakıncalarına karşın özel otomobilin egemenliğini sürdürmek, kentlerini kirletmeye devam etmek isterlerse buna hakları olacaktır. Yerleşmiş tüketici yönelişlerindeki değişmeler genellikle yavaştır -Amerika Birleşik Devletleri'ndeki işçilerin sosyalist bir devrimin ertesi günü otomobile olan bağlılıklarını terk edeceklerine inananların sayısı her hâlde azdır. İnsanları tüketim alışkanlıklarını değiştirmeye zorlama düşüncesi, Los Angeles'in yirmi otuz yıl daha dumanla karışık sisten kurtulamamasından çok daha kötüdür. İşçi sınıfının -ki günümüzde, kabul edilegelmiş her türlü görüşün tersine, **tarihte ilk kez** yer yüzü nüfusunun mutlak çoğunluğunu oluşturmaktadır- özgürleşmesini yalnız işçilerin kendileri gerçekleştirilebilirler. Hem de oldukları gibi: Başka bir dünyadan gelen insanlar değil, hepimiz gibi zaafları olan insanlar olarak.

Bilinçli kaynak dağılımının, demokratik olarak merkezileştirilmiş plânlama ile öz yönetimin oluşturduğu bu kompleks, (tekelci kapitalist) bir piyasa ekonomisinden de, (bürokratik merkeziyetçi) bir kumanda ekonomisinden de çok daha etkin olacaktır. Çünkü var olan alternatiflerin her ikisinde de eksik olan güçlü ve yerleşik bir kendini düzeltme mekanizmasına sahip olacaktır. Duce, Papa ya da Parti'nin her zaman haklı olduğuna nasıl inanmıyorsak "çoğunluğun daima haklı olduğuna" da bir o kadar inanmıyoruz. Kuşkusuz bu, yurttaşların çoğunluğu, hem üreticilerin çoğunluğu hem tüketicilerin çoğunluğu için de geçerlidir. Ama onlar ile seçtikleri arasında temel bir farklılık olacaktır. Bir eşitsiz güç -ister iktisadi eşitsizlik, ister siyasal tekel, ister her ikisinin bir birleşimi olsun- sisteminde kaynak dağılımı konusunda yanlış kararlar verenler, hatalarının vargılarının bedelini pek seyrek öderler, hele en ağır bedeli hiç ödemezler.

Büyük bir tekelin müdürleri birkaç yıl kazanç getirmeyen önemli bir yatırıma karar verdiklerinde onların kendileri, işsizlik ödeneğine mahkum olmazlar, banliyöleri ölü kentler hâline gelmez. Oysa ilk karardan hiç mi hiç sorumlu olmadıkları hâlde, işten çıkardıkları işçilerin ve onların yerel topluluklarının başına gelenler tam da budur. Aynı şekilde SSCB Prezidyumu ya da Bakanlara Konseyi veya Gosplan otoriteleri tarım politikaları konusunda yanlış bir karar verdiklerinde bu yüce kurulların üyeleri, et tüketiminden genellikle yoksun kalmazlar -ama milyonlarca insan yıllar boyu yetersiz beslenebilir, bazı bölgeler bütünüyle kirlenip mahvolabilir. Buna karşılık üreticiler/tüketiciler kitlesi yanlış bir kaynak dağılımını çoğunluk oyuyla onaylamışsa hatalarının bedelini ilk ödeyenler gene kendileri olacaktır. Gerçek siyasal demokrasinin, gerçek kültürel seçiş ve bilginin var olması koşuluyla çoğunluğun, yanlış dağılımı hızla düzeltmektense, ormanlarının ölmesini, et tüketiminin düşmesini, konut stoklarının yavaş yavaş azalmasını ya da hastahanelerinin personel eksikliği içinde kalmasını tercih edeceğine inanmak zordur

Ana çerçevesini çizdiğimiz bu sistem, Marx ile Engels'in tasarladığı türden "saf" sosyalizm değildir henüz. Para ve piyasanın hükmettiği bir kesimi hâlâ kapsayacağı için sosyalizme doğru bir geçiş -ama kesinlikle **sosyalizme doğru**, bilinmeyen bir

geleceğe ya da kapitalizme doğru değil- olacaktır gene. Özel ve kooperatif girişimler, küçük çaplı üretimde (tarım, zanaatlar, hizmetler ve benzeri) varlıklarını sürdürecektir. Bireysel girişimcilik yasaklanmayacaktır; çünkü bütün yurttaşların asgari tüketim düzeyi güvence altına alınmış olacağından başkalarının emek güçlerini bu girişimcilere satmaları gibi bir **iktisadi zorlama** söz konusu olmayacak, aralarındaki sözleşmeler sahiden gönüllü olacaktır. Yurttaşlar, boş zamanlarında, kendilerini ya da ailelerinin, dost veya komşularının tatmini için istedikleri şeyleri yapmaları için gerekli temel âletleri elde ettikçe ev içi "kendi işinde çalışma" genelleştirilebilecektir. Birbirinin tıpkısı otomobiller kentleri çirkinleştirir -araba sürücüleri yaratıcı birer çizer olsalar ve hayal güçlerini oto gövdelerinin üstünde kullansalar bu durumu değiştirmek mümkün olurdu. Pratik kendin yap insiyatifleri alanında muazzam bir genişleme sağlanırdı.

8. Karma Sefalet -Genel Bir Eleştiri

Alec Nove, beş kesimli bir yapılabilir sosyalizm modeli öneriyor -devlet girişimleri ile toplumsallaştırılmış, kooperatif, küçük çaplı ve bireysel girişimlerin bir birleşimidir bu.[10] İlk bakışta bu şema ile demin taslağını çizdiğimiz model arasındaki farklar görece ufak gözükebilir. Gene de kimi örtüşme alanlarına karşın bu iki model, üç özsel bakımdan ıraklaşır. Birincisi, ağır basan üretim -ya da dağıtım- birimlerinin doğasına ilişkindir. Nove'ye bireysel maliyet muhasebesi, bu birimler için bireysel kârlılığı -yani ilgili grup ya da kişilerin gelirlerinin girdiler ile çıktıların hesaplanmış parasal (ya da değerce) maliyetleri arasındaki farklara bağlanması gerçeğini- içerir. Bir başka deyişle, bu birimler bağımsız birer firmadır. Bu bakış açısına katılmıyoruz. Bize göre grup gelirleri ya da kişisel gelirler ile "kârlar" arasında bağlantı kurmak; iktisadi irrasyonellik doğrultusunda güçlü itkileri devreye sokmak, çoklu kararlar tikel, parçalanmış çıkarların birer fonksiyonu olarak alındığı sürece toplumsal yıkımı göze almak demektir. Aynı sebeplerden dolayı üreticiler ile tüketiciler arasındaki anlaşmaların parasal ödüller ve yaptırımlara dayandırılması gerektiğine inanmıyoruz. Bir başka deyişle, gerçek piyasa ilişkileri -yani parayla yürütülen meta mübadelesi- bir yanda özel ve kooperatif kesimler,

10) **The Economics of Feasible Socialism**, s. 200-01.

öbür yanda da bireysel tüketici ya da toplumsallaştırılmış kesimler arasındaki karşılıklı ilişkilerle sınırlı tutulmalıdır. Bunun etkisi, ileri sanayileşmiş ülkelerde bu tür ilişkilerin çıktı ve tüketim içinde ancak ikincil bir ağırlık taşıması olacaktır. Geçişin dinamiği, meta üretiminin genişlemesi yönünde değil, körelmesi yönünde olacaktır.

İkinci olarak, Alec Nove, teknik ölçek ve karmaşıklığın üreticilerin öz yönetimini engelleyeceğini öne sürdüğü, merkezileştirilmiş bir "devlet kesimi" ile bu öz yönetimin işleyeceği, daha az bütünleşmiş işletmelerden oluşan bir "toplumsallaştırılmış" kesim arasında ayrım yapmaktadır. Ayrıca gelir farklılıklarının her ikisinde, hatta belki kooperatif kesimde de kaçınılmaz olduğunu ileri sürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim şöyle yazıyor: "Gelir farklılıkları (bir tür emek piyasası), emeğin güdülmesinin bilinen tek alternatifidir. Burada bir zihin karışıklığından kaçınmak gereklidir: Bir **commune**'ün ya da iyi bir **kibbutz**'un içerisinde tam eşitliğin ve işlerde rotasyonun mümkün olabileceğini söyleyenler çıkabilir.. Ama bunu toplumun tümüne genelleştiremezsiniz. Kısmen böyle bir şey ancak birbirini tanıyan ve her gün bir araya gelebilen az sayıda insan arasında işlerlik kazanabileceği, kısmen de bu tür **commune**'ler ancak bu çeşit hayatı seven heveslilere çekici geleceği için."[11] Buradaki sav yeterince sağduyulu gözükse da aslında bir dizi kanıtlanmamış dogma ve ön yargıya dayanmaktadır. Çünkü biricik seçişin despotik bir "emeğin güdülmesi" ile emek piyasası arasında olduğu doğru değildir. İş birliği içinde dağıtılan emek gerçek bir alternatiftir. Ne de büyük çaplı örgütlerin gelir farklılıkları olmaksızın yönetilemeyeceği doğrudur. On dokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyılın başlarında on binlerce, yüz binlerce üyeyi kapsayan sendikalar ile kiliseler, çoğu kez her hangi bir ciddi maddi ayrıcalık elde etmeyen kişilerce yönetilirdi. Hatta -Alec Nove'nin kendisinin belirttiği gibi- belli başlı üretici kooperatifleri bir yana, büyük bilimsel örgütler de öyleydi. Nove, başka bir yerde, pek az profesörün, daha iyi para alsalar bile, çöpçülük yapmayı tercih edeceğini haklı olarak belirtir. Oysa bu, onun buradaki genel var sayımlarına ters düşen bir gözlemdir daha çok. Söz konusu olan, tatsız, pis ya da yorucu işlere -idari ya da vasıflı işlere değil (vasfın edinilmesinin karşılığını toplumun ödemesi koşuluyla)- daha çok para vermekten yana bir kanıttır.

---

11) Ibid., s. 215.

Ama Nove'nin muhakemesindeki belki en temel çatlak, başka bir yerde yatmaktadır. Bu çatlağı "az sayıda insan" ile "büyük örgütler" arasında vazettiği antitezde görüyoruz. Çünkü **yapılaşmamış** -yani atomlaşmış - büyük örgüt diye bir şey yoktur. Modern bir fabrika, banka, hastahane ya da lise, hiç öyle değildir. Bu çeşit bütün kurumlar, nesnel toplumsal iş birliğine dayalı küçük birimler üzerine kuruludur: İş takımları, daireler, bölümler, sınıflar ve bunun gibi. Bu daha küçük birimlerin kendi kendilerini yönetmesi, daha büyük birimleri yönetecek delegeler seçmesi (rotasyon dahil), sonra da bunların bütünü yönetmesi neden düşünülemesin? Demokratik öz yönetimin ön koşulları, mevcut demokratik olmayan kurumların güncel hücrelerinin işleyiş tarzında -yani birbirini tanıyan, birbiriyle görüşen ve her gün **birbirine ihtiyaç duyan** az sayıda insanın çalışma ilişkileri içinde- yatmaktadır. Dolayısıyla biz, Alec Nove'nin tersine, öz yönetimin alanının kesimsel değil, evrensel olduğuna; parasal ödüller ve maddi ayrıcalıkların idari sorumluluğun demokratik bir biçimde yerine getirilmesi açısından vazgeçilmez değil, zararlı olduğuna inanıyoruz.

Nove'nin modeli ile bizimki arasındaki üçüncü temel ayrılık rekabetin bunlar içindeki rolüne ilişkindir. Nove, var olan kapitalizmdeki rekabetçi kayıkçı dövüşünün yıkıcı ve yozlaştırıcı etkilerinin farkındadır. Ama o, kendi sosyalizminde parasal özendiricileri korumak istemektedir. Bu nedenle rekabetin "iyicil" ve "istenmeyen" biçimleri arasında ayrım yapmamız gerektiğini öne sürüyor.[12] Ne varki söz konusu ayrımı açıklamak için kullandığı örnekler, gerçekte bu ayrımın iktisadi amaçlar bakımından ne denli ilgisiz olduğunu gösteriyor. Çünkü İskoç Ulusal Orkestrası'nda bir yer, olimpiyat 1500 metre yarışında zafer kazanma, hatta "toplumsallaştırılmış bir Dupont"un işçi konseyine seçilme uğrundaki "rekabet"in piyasada petrol, çelik, ağır teçhizat, uçak ya da füze satmak için girişilen rekabetle pek az ilişkisi olduğu açıktır. Rekabetin bu çeşitlerinden birincisi, bildiğimiz kadarıyla, milyonlarca insana hiç bir zaman sefalet getirmemiştir (bir sürü bireysel acıya yol açmıştır -ama Marksçı sosyalizm bu sorunların hepsine çözüm bulacağı yanılsaması içinde hiç bir zaman olmamıştır ki). Buna karşılık ikinci çeşit rekabet, yalnız yığınsal işsizliğe ve -düpedüz sefalete olmasa bi-

12) Ibid., s. 204-05.

le- yaşam düzeylerinin düşüşüne değil, milyonlarca ölüme mal olan savaşlara da tekrar tekrar neden olmuştur.

Yanlış Bir İkilem

Ancak Nove'nin istemeden safsataya başvurmasının nedeni uzlaşımsal bir piyasa görüşüne fazlasıyla bağlı kalmasıdır. Öyle olunca düşüncesindeki "piyasa" ve "sosyalizm" birleşiminin şaşırtıcı çelişkilere yol açması kaçınılmaz olmaktadır. Nove, Marxistlere boyuna ütopik bir sosyalizm görüşünü yükler. Farkında olmadığı şey, kendi öncüllerinin -bireylerce özgürce benimsenmiş, daha yüksek düzeyde bir toplumsal sorumluluk, ama aynı zamanda akçalı karşılık ve maddi kazanç uğruna rekabetin sindiği bir toplumsal çerçeve- ütopinin doruğu olduğudur. Bunlar, devasa gelir ve güç eşitsizlikleri, maddi üstünlükler için genel bir itişip kakışma süregelirken SSCB'nin "sosyalist insan"ın yaratılması yönünde ilerleyebileceği yolunda Sovyet devletlilerince ileri sürülen safdil (ya da köpeksi) iddiaları andırır bir bakıma. Nove, bu tutarsızlığa yanlış bir ikilemin içine hapsolduğu için sürüklenmektedir. Hatasının mantığı, aşağıdaki parçada görülebilir: "Diyelim ki şu ya da bu mal veya hizmetin sağlanmasıyla uğraşan on altı tane ya da daha çok firma (toplumsallaştırılmış ve kooperatif) vardır. Yünlü kumaş, diş macunu, bilye, turistik oteller ya da her hangi bir şey olabilir bu. Firmalar, üretim faliyetlerini müşterileriyle yaptıkları görüşmelere dayandırır. Müşteriler, gerek duydukları mal ve hizmetleri kimden alacaklarına karar verebilirler. Hepsi, üretimi mümkün kılacak girdileri **kendi** seçtikleri **kendi** arzıcılarından alabilir. Müşteriyi memnun etmekte yerleşik bir çıkarları vardır... Rekabet güdüsünün öncelikle parasal olmamasını umabiliriz... .Ama halkın büyük çoğunluğunun davranışına yalnızca başarılı olmanın doyumunun yön vereceğini, maddi özendiricilerin yanında maddi caydırıcılara da ihtiyaç duyulmayacağını var sayamaz."[13]

Bu muhakemenin ilk bölümünü içtenlikle desteklıyoruz. Bir tek kayıtla: Karmaşık ya da büyük donatım mallarının çoğunda on altı tane arzıcı olmayacaktır. Ancak muhakemenin ikinci bölümü kesinlikle birincinin sonucu değildir. Bir tür ek madde gibi sunulduğu hâlde her hangi bir bağlantıdan da , temelden de yoksundur. Nove'nin yaptığı, insanların **ya** hiç çıkar düşünme-

13) Ibid., s. 204.

den **ya da** parasal özendiriciler için davranabileceklerini, başka bir olasılığın bulunmadığını var saymaktır. Oysa bu seçeneklerin tüketicilik özelliği yoktur. Parasal olmayan ve piyasa dışı özendiriciler ve caydırıcılar neden olmasın? Her günkü tecrübeler, bunların kapitalizmde dahi ne denli önemli olduğuna tanıklık etmektedir. Ne de olsa araba sürücülerinin yüzde 99'undan çoğu trafik ışıklarına uyuyorsa bunun esas nedeni, kurallara uymamak yüzünden ceza ödemekten kaçmak istemeleri değil, daha uzun yaşamak istemeleridir. Nefsini koruma denen sağlıklı iç güdü, bir başka yaygın insani itkiyle ilişkisiz değildir: yorucu, mekanik, can sıkıcı ve yaratıcılıktan uzak emeği -yalnızca tüketim mal ve hizmetlerini sağlamanın aracı olarak yapılan işi, yani kaybolan yaşama zamanını- en aza indirme isteğiyle. İş yükünü daha iyi örgütleyip onu azaltma yolunda daima potansiyel bir özendirici vardır -hem de çok güçlü bir özendirici. Ne var ki Nove, bunların üstünde ve ötesinde, bir "toplumsal temettü"nün olabilirliğini unutmuş görünüyor. Neden ek bir serbest mal ve hizmet miktarı, açık tartışma ve telekomünikasyon yoluyla şeffaflaştırılmış, toplumun yıllık **genel** iktisadi performansına bağlanmasın? Fiilen üretilip tüketilen mal ve hizmet miktarında belli bir artış herkesin yararlanabileceği bedelsiz tatil ve gezilerde (çoğunluk tercihi buysa) özgül bir artışa bağlanırsa bu, bütün üreticiler ve dağıtıcılar için çıktılarının niceliğini artırıp niteliğini düzeltmeleri, emek örgütlenişlerini rasyonelleştirmeleri yolunda bir özendirici olmaz mı?

Ama Nove, öznel güdülenmelerde yapay bir kutupsallık kurmasının, bunun onu parasal özendiricilere doğru itmesinin ardından bu kez de geniş bir piyasa ekonomisini serbest mal ve hizmetler ile toplumsal mülkiyetten oluşan bir kesimle birleştirmenin nesnel olarak irrasyonel vargılarını yok sayıyor. Çünkü kâr kaynak dağılımının temel bir mekanizması olarak kalmışsa kapitalizmde iyice alışmış olduğumuz olumsuz sonuçların yeniden ortaya çıkmaması için elbette sebep yoktur. Anlamlı olan, Nove'nin parasal özendiricilere başvurmanın risklerine değinirken verdiği örneklerin çok marjinal örnekler olmasıdır -kâr için üretimin yol açtığı **dev israftan** söz etmez: ne kapasite fazlasından, ne aşırı üretimden, ne işsizlikten, ne de teçhizat ve malların tahribinden. Bu tipik görüngülerin hepsi, "kâr ve zarar disiplini"nin yokluğunun doğurduğu sözde aşırı maliyetlere oranla tüketicilere olsun üreticilere olsun çok daha ağır zararlar verir. Bu, kapitalizmde her gün öğrenilegelen bir ders olmakla kal-

maz. Kapitalizm sonrası toplumlarda da çıkarılmakta olan acı bir derstir. Oralardaki pratik tecrübe de -her şeyden önce Yugoslavya ve Polonya'da, ama başka örnekler bunları izleyecektir- bürokratik merkeziyetçi plânlamanın çarpıklık ve işlev bozukluklarını piyasa mekanizmalarına daha çok bel bağlayarak düzeltme çabalarının, başlangıçtaki kimi başarılardan sonra, bürokrasinin kötülüklerinin piyasanınkilerle artan ölçüde bütünleşmesine yol açtığını, bunların birbirini yumuşatmaktan çok pekiştirdiğini göstermektedir.

Bu kalıp Çin'de bile geçerli olacaktır. Oysa Çin, piyasa sosyalizmi savunucuları açısından en elverişli örnektir. Çünkü ülke ne denli geriyse piyasa mekanizmaları, özellikle tarımda, o denli vazgeçilmez olmaktadır. Hiç kuşku yok ki Büyük İleri Atılım'ın -komünizme hemen geçilebileceği yolundaki bu bütünüyle akıl dışı ve yutturulmuş kavramın- feci mirasının tasfiyesi, Çin'in kırsal bölgelerinde çok büyük ilerlemeye yol açmıştır. Üretkenlik ve çıktı yukarı fırlamıştır ve toprakta üretilmekte olan artık büyümektedir. Bu gelişme, Çin köylülerinin üretken enerjilerinin özgür bırakılmasının sonucudur. Bu sınıf -Doğu Avrupa şöyle dursun- Batı Avrupa'nın büyük bölümünde eşi bulunmayan iki bin yıllık yoğun tarım geleneğiyle dünyada benzerlerinin her hâlde en yeteneklisidir. Ancak yiyecek tahıl fazlasının artışı, daha az insan daha çok besin maddesi ürettikçe, giderek artan bir kırsal emek fazlasını beraberinde getirecektir. On beş, yirmi ya da otuz yıl sonra bu artık nüfusa ne olacaktır? Bu sorun piyasaya bırakılırsa sonuç Çin'de dev bir işsizlik yığılması olacaktır -büyük kentlerde daha şimdiden ciddileşen bir sorundur bu. Ancak plânlı sanayileşme bu kırsal nüfus fazlasını emebilir ve ancak **demokratik olarak** -bürokratik olarak değil- planlanan sanayileşme, bu işi Sovyetler Birliği'ndeki zorla kolektifleştirmenin (ki bu kolektifleştirmenin kendisi, SSCB'de piyasa genişlemesinin vargılarının doğurduğu bir panik tepkisiydi) getirdiği sarsıntıları kışkırtmaksızın başarabilir.

Piyasanın bütün olumsuz iktisadi vargılarını göz ardı eden Nove, piyasa için bir olumlu siyasal rasyonel öncrir: karar verme gücünü yayması, dolayısıyla tiranlığa karşı bir siper olması. Bu elbette piyasanın geleneksel bir liberal gerekçelenmesi olduğu kadar sosyalist kılığa bürünmüş bir yanlış anlamadır da. Nove'nin bir yandan da yöneticiler için gelir farklılıklarını kabul edişi bu durumu açıklığa kavuşturuyor. Çünkü yöneticilerin, yönetici konumlarından ötürü maddi yarar elde etmeleri hâlinde

bu konumları sürekli birer gedik hâline dönüştürmeye -yani böyle çabaların ayrılmaz bir parçası olan, iktisadi açıdan akıl dışı, siyasal açıdan baskıcı her türlü sevk ve hareketle birlikte bu konumları bırakmamaya- çalışmaları kaçınılmazdır. İktidar tekelleşme eğilimi gösterecektir. **Nove'nin savunduğu iktidar yaygınlığı, iktidarın kullanılışı ayrıcalıktan koparılmadıkça gerçekleştirilemez.** Bu bir inanç değil, bütün yazılı insan tarihinden çıkan ampirik bir sonuçtur. İktidar ve ayrıcalık bir kez birlikte gitti mi, gelişmenin mantığı bizi demokrasiden uzaklaştırır, küçük bir azınlığın elindeki bilgi ve denetim tekeline götürür. Nove demokratik bir sosyalizmi kolaylaştırmak istiyor. Ama bir kez yönetim için parasal ödüller taahhüdü altına girince sonunda güçlü devletten söz etmek zorunda kalması rastlantı olmaktan çıkıyor.[14] Böylece onun en sonunda ulaştığı iki önerme, "fiilen var olan sosyalizm"e yönelttiği eleştirinin bütün keskinliğine karşın, Marksçı sosyalizmden çok Sovyet bürokratik zümresinin gerçekliğiyle rahatsız edici bir yakınlık içinde olmaktadır. Solidarnosc'un Polonya işçilerinin yaşam düzeylerinde bir kısıntıyı reddedişini eleştirirken Nove'nin Polonya bürokrasisiyle büyük ölçüde aynı terimler kullanmakta oluşu anlamlıdır,[15] Bunu yaparken iktisadi sıkıntıların sorumluluğunun işçilerin taleplerine ve grevlerine değil, 1980'den önceki ve sonraki bütün bir bürokratik kötü yönetim kalıbına ait olduğunu unutuyor.[16] Aynı şekilde, bu gün Yugoslavya'da patlak vermekte olan, işçilerin öz yönetimi ile "piyasa sosyalizmi" arasındaki çözümsüz çelişkiyi gözönünde tutumuyor. Üreticilerin arkasından işleyen "nesnel iktisadi yasalar" -değer yasasının gerçek anlamı da budur- çıktı ve istihdamı son tahlilde kararlaştırmaktaysa o zaman işçiler, bunları fabrika düzeyinde de, **commune** ya da ulus düzeyinde de **belirleyemezler.**

Alternatif yok mudur? Bu makalenin ana fikri, bir çıkış yolunun, iyi ki, bulunduğu yolundadır - demokratik olarak eklemlenmiş ve merkezileştirilmiş öz yönetim, bağlaşık üreticilerin öz egemenliği. Halk egemenliği, topluluk içindeki genel ve tikel

---

14) Ibid., s. 229.

15) Ibid., s. 178.

16) Andreas Hoessli, Polonya bürokrasisinin kötü yönetiminin ilgi çekici bir tahlilini ve eleştirisini yazmıştır: **Die planlose Wirtschaft?** Yakında Almancası çıkacak olan bu kitabın hızla İngilizceye çevrileceğini ummak gerekir.

çıkarlar arasında öncel ve eksiksiz bir uyum olduğu varsayımına bağlı değildir. Tersine, üreticiler ile tüketiciler, teknik açıdan daha ileri ve daha geri üretim birimleri, toplumsal açıdan daha faal ve daha az faal insanlar, iktisadi ve kültürel açıdan daha çok ve daha az gelişmiş bölgeler arasında **kaçınılmaz** çıkar çatışmaları olacağı kabulünden yola çıkar. Demokratik öz yönetimin temsil ettiği şey, tam da, bu çelişkilerin, sınıf kavgası ve öldürücü şiddeti yeni baştan harekete geçirerek her türlü rasyonel plânlama ve toplumsal iş birliğinin altını oymasını önleyecek bir yerleşik koruyucular sistemidir. Oysa "piyasa sosyalizmi", kapitalist serbest piyasa efsanesinin de, özgür sosyalizmin bürokratik taklidinin de kötülüklerine çözüm getirmez. Önerdiği karma ekonomi karma sefaletten başka bir şey değildir. Yapılabilir ve istenilir bir sosyalizmin gerçek iktisadi her iki alternatifi aşmak durumundadır. Alec Nove'nin açıkladığı inancın tersine - **tertium datur.**

Tartışmamız, nihai olarak insanlık tarihinin merkezi sorunu çevresinde dönmektedir: İnsanlık, kendi kaderini biçimlendirme potansiyeline sahip midir, sahipse hangi koşullarda? Herkesin kendini özgürleştirmesi ve kendi kaderini belirlemesi gerçekleşmeyen bir rüya olarak mı kalacaktır hep? Çünkü doğa bilimlerinin şimdiye kadar doğa üzerinde kurduğuna benzer bir denetimi toplumsal bilimler ve toplumsal **praksis** toplumsal evrim üzerinde kurmayı başaramazlarsa doğa bilimindeki ilerlemelerin dahi ters tepme tehlikesi vardır. Aklın potansiyeli ile kaderin ölü ağırlığı arasında çağlar boyu süren tartışmada -en sonunda bilgi ile boş inanç arasındaki bir yarışmadır bu- "piyasa yasaları", gittikçe incelen bir kısmî "rasyonellik" perdesi altında gizlenmiş kör talihten başka bir şeyi temsil etmez. İnsanlığın, kendi evriminin yasaları konusundaki iç görüsü, tatmaktan alıkonması gereken bir yasak meyve midir yoksa?

Piyasalar ve Sosyalizm*

Alec Nove

"Piyasa sosyalizmi" üzerine fikirlerime yönelik ciddi eleştirileri için ("Sosyalist Plânlamanın Savunusu", NLR 159) Ernest Mandel'e teşekkür ederim. Raslantı sonucu aynı gün fikirlerimi hedef alan ve bu kez Yeni Sağ'dan gelen bir saldırının kopyası da geçti elime: Crozier ve Selden'in **Sosyalizm: Büyük Yanılsama** başlıklı çalışmaları. Yazarlar plânla piyasa karmasına tıpkı Mandel gibi kaygıyla bakıyorlar, ama elbette karşıt bir açıdan. Buna değiniyorum, çünkü laissez-faire'e inanan biri olmadığımı, piyasanın eksiklik ve sınırlılıklarını pekâlâ bildiğimi vurgulamak istiyorum. Devlete asgari bir rol verilmesi, özel kârın peşinde pervasızca koşulması topluma refah getirmez. Aslında bu ideologların, bir yandan isminden medet umarken, öte yandan gerçek Adam Smith'i çarpıtmaları zorunludur.

Mandel, "meta-değişiminin anti-kapitalist bir devrimin hemen ertesinde zorunlu olabileceği", o dönemde plânla piyasanın "istikrarsız ve melez nitelikli geçişçi biçimlerde" birarada yaşayabileceği düşüncesini yadsımaz. Marx'ta olduğu gibi Mandel'de de sosyalizme geçiş, galiba piyasanın zamanla terkedilmesini içerir. Mandel'le anlaşmazlığa düştüğümüz yer burasıdır. Anlaşmazlığımız, bir açıdan, tanımlamada bir karışıklık yaptığına inandığım şeyden kaynaklanıyor olabilir. Mandel, "geç kapitalizm"de dev kuruluşlar bulunduğuna, çeşitli derecelerde dikey bütünleşme sağladıklarına ve bu yapı içinde piyasanın yerini hiyerarşik "doğrudan dağıtım"ın aldığına dikkat çektiğinde, elbette oldukça haklıdır. Ben **Uygulanabilir Sosyalizmin İktisadı** adlı kitabımın 198-203. sayfalarını bunun önemine, ayrıca dev kuruluşların yanı sıra binlerce orta ve küçük büyüklükte firma

---

* Bu yazı, **New Left Review** dergisinin Ocak-Şubat 1987, 161. sayısından çevrilmiştir. (ç.n.)

bulunduğu olgusuna ayırdım. Ölçek ekonomilerinin (ve ölçeğe göre etkin olamayışın) -teknolojik, bilgisel, örgütsel açıdan- çok kapsamlı değişiklikler sergilediğini, gerçekçi temelde tasarımlanabilir bir sosyalizmde de kapsamlı değişiklikler sergilemesi olasılığının bulunduğunu varsaymalıyız: Bunun içindir ki üreticileri çeşitli kategoriler halinde tasarımlamak doğru gözükmektedir. Mandel'in yanıldığı yer, plânla piyasa, **ex ante**(**) ve **ex post**(***) arasında bir ayrım çizgisi çekmesidir. Pek çok mal **kuşkusuz** önceden sipariş edilir! Tabii plânla piyasa arasındaki çizgi, ısmarlama ve hazır terzilik farkını kapsamaz! Mandel, " (kamyon) karoserlerin(in) kaç tane imal edileceğini belirleyen piyasa değil, plânlanmış kamyon çıktısı hedefidir" (s.6) der. Ama ders kitaplarında, karoserlerin (ve öteki parçaların) talebinin **piyasadaki** kamyon talebinden türediği anlatılır. Açıkçası, ister piyasa araştırmalarına, isterse önceden bağıtlanmış sözleşmelere dayansın, bir tür ön planlama, yani **ex ante** ön tahmin kapitalist piyasa ekonomilerinde kuraldır. Sosyalist bir ekonomide de ayakkabı, etek ve lahanalar müşterinin ne isteyebileceğinin tahmini (yanlış çıkabilecek, **ex post** doğrulanması gerekken bir tahmin) üzerine üretilip yetiştirilecekken, gemilerle büyük çaplı üretim donatımının özel siparişle üretilmesi tasarlanır. Kuşku yok ki, piyasa (meta üretimi) mallar satış ve değişim için (kullanım için değil) yapıldığı zaman vardır. Şu ya da bu malın üretimi sürecindeki dikey bütünleşmenin derecesi bunu etkilemez.

Mandel sorar: Sovyet deneyiminden seçilmiş kanıtları kullanmak doğru mudur? Evet, Rusya'ya ya da Sovyetler'e özgü etmenler (gerilik, 'bürokratik kötü yönetim') vardı. Ama bunun yanında, (örneğin) ölçeğin karmaşık yapısı, kısmi ve genel çıkarlar arasında çelişkiler, plân uygulama göstergeleri, yatırım ölçütleri, kuramda ve pratikte fiyatlar, iş özendiricileri, tarımda kaynakların ölçeğe göre ekonomik kullanılmaması, kullanıcı gereksinimlerinin plânlar ve çıktı üstündeki etkisi, bölgesel politikanın rolü vb. ile ilgili öğrenilecek dersler de vardır. Sovyetler'in bu tür sorunları (çevre kirliliği dahil) halletmedeki sicili olması gerektiği kadar iyi değilken, Sovyet deneyimini 'sosyalist değil' diye sınıflandırma yönünde önsel bir karardan ötürü görmezlikten gelmek de aptallık olur.

**) önce, önceden. (ç.n.)

***) sonra, sonradan . (ç.n.)

Demek ki bugün Sovyetler'de yüz binlerce işletmenin (sanayi, inşaat, tarım, ulaşım, dağıtım vb. alanlarında) üretip çıkardığı milyonlarca tip ve çeşitte mal ve hizmet olsa, piyasasız plânlamanın baştan aşağı karmaşık yapısı hem bürokrasi, hem de verimsizlik doğursa bile, çare olarak "demokrasi"yi savunmak çok yerinde değildir. Farklı katmanların baskı grupları şeklinde örgütlenme hakkı, kendi başına arzulanır olmakla beraber, plânlama görevini zorlaştırmaktan başka sonuç vermez. Mandel, sıradan ölümlü kişilerin milyonlarca mal ve hizmet arasında gerçek bir seçim yapmadığını, çoğu insanın gereksindiği şeylerin yinelenen ve ağırlıkla önceden kestirilebilir şeyler olduğunu anlatır. Gerçekten de, hangi sistemde olursa olsun, hiç bir şey önceden tahmin edilemese yaşam olanaksızlaşır! Ama sormak gerekir: SSCB'de (Batı'daki gibi) milyonlarca ürün **varsa**, bu nedendir? İşin özü bence şu: Mandel ve ben, binlerce tür ayakkabıyla binlerce tatil yerinin üstünde bilerek durmazken, bu çeşitler bizden başka tercih yapacak kişiler için binlerce sayıda vardır. Ekonomiler yalın geçim düzeylerini aştıkça, insanlar ayakkabı, tatil vb.nin yanı sıra "çeşitli yemeklerden zevk alırlar" (burada Mandel'in kendi sözlerini aktarıyorum). Çıktı çeşitleri ne denli fazla olursa, girdiler de o denli çeşitli, merkezi plâncıların yükü o denli ağır olur. Mandel sorar: Niçin merkezi plâncılar? Genelde ölçeğe niçin önem veriyorum? Bütünün, kararların devredilebileceği parçalardan oluştuğunu bilmiyor muyuz? Mandel'le onun gibi düşünenlerin bu noktada açmaza sürüklendiklerini sanıyorum. Açmazın neyi içerdiğini açıklayayım.

İlkin, dalları birbiriyle bağıntılı olan modern bir sanayi ekonomisinde, "birleşmiş üreticiler"in gereksinimleri bilinçli biçimde değerlendirmesine dayanan plânlamanın merkezileştirici mantığını alalım. Sonuçta ortaya çıkan üretim ve dağıtım kararları, "toplum"un ya da temsilcilerinin kararlaştırdığı (ne yolla olursa olsun) öncelikleri yansıtmalıdır. Kararlar alınınca yerine getirilmelidir. Bu iş ülkenin değişik yerlerinde ya da dışında üretilen kaynakların da üretime bağlanmasını gerektirir. Herkese yetmesi ve böylece birbirini dışlayan tercihler sorununun başgöstermemesi anlamında "bolluk" varsayılmadıkça, bir organ (birisi) kaynakları alternatif kullanımlar arasında dağıtmalıdır. Evet, bunu piyasa da yapar ve eksik yapar. Ama, sayısız derecede ve özgürce bağıtlanmış yatay sözleşme bağlarının varlığı merkezin üstündeki, yatay bağlar olmasa ağırlığı altında ezilip

kalacağı, bir yükü kaldırır. Dolayısıyla Gorbaçov'a en yakın Sovyet reformcularının bunu salık vermeleri şaşırtıcı gelmez.

Tertium Datur*

Mandel, alternatifler olarak yalnız idari dağıtımla piyasayı (alım-satım) görmekle eleştirir beni. Israr eder: **tertium datur.** İnsan'ın yalnız tüketici değil, üretici de olduğunu, iki özelliğiyle de tercih yapma özgürlüğü bulunduğunu vurgular. Elbette öyle, ama sonuçlarıyla birlikte düşünelim. Bir takım etkinlikler bugün bile doğası gereği desantralize edilemez. İki örnek olarak elektrik şebekesiyle demiryolu ağlarını düşünün. Yerel düzeydeki (elektrik santralındaki, hattın ya da trenin bir bölümündeki) "özyönetim" açık nedenlerden dolayı titizlikle sınırlanmalıdır. Elektrik ya da yolcu talebinin en yüksek düzeyi tahmin edilip ona göre hareket edilecekse, ister bugün isterse tasarlanan sosyalist bir toplumda olsun, bu iş hiyerarşinin üst düzeylerinde yapılmalıdır. Aslında bu nedenledir ki, bu sektörleri merkezi plânlamalı diye sınıflandırıyorum. Ama yanı sıra, insanlar hem tüketici, hem üretici olarak alabildiğince özgür davransınlar diye ekonominin büyük bölümünün desantralize edilmesini savunuyorum. Mandel'in "maddi kaynakları toplumsal isteklere uydurmanın en basit ve demokratik yolu ikisi arasına parayı sokmak değil, insanların gereksinimlerini sadece kendilerine sorarak öğrenmektir" diye yazdığını (sayfa 17'de) okuyunca hayretler içinde kaldım. Ne çamlar devriliyor. İnsanlar gereksinimlerinin işaretlerini para ödemeye istekli olup olmamalarıyla verirler -ne denli eksik de olsa. Oysa Mandel'in önerdiği yolla gereksinimlerin göreli yoğunluğu nasıl keşfedilebilir? Toplam isteklerin onları karşılayacak araçları aşması gibi öngörülebilir bir sonuçla nasıl uğraşılacaktır? Peki ya kalite: Örneğin, daha ucuz et dilimlerini kim tercih edecektir? En son, istediklerini piyasada bulamayan vatandaşların elinde hangi çare vardır? Plâncıların kararlarını fiilen uygulatmak için hangi yetkileri vardır? Bir takım ivedi gereksinimlere açıkça öncelik tanınacağını söylemek değildir yanıt: Aç insana yiyecek, hastaya tedavi olanağı lüks mallara göre önceliği almalıdır. Aynı görüşteyim de, o kadar basit bir dünyanın bir parça ilerisindeyiz; Mandel'i yeniden aktarırsak, "çeşitli yemeklerden zevk alırız".

*) Üçüncü Alternatif. (ç.n.)

Gelgelelim, asıl konumdan uzaklaştım. Tüketici, üretici, olası bir yenilikçi, komün, hatta yerel pânlama bürosu, kim olursa olsun, desantralize yolla karar almanın mantığına yakından bakalım. Tümünde ortak bir özellik, bir gereklilik vardır: çeşitli maddi girdiler gereksinimi. Girdilerin bir kısmı aslında hayli tahmin edilebilir miktarlarda merkezi olarak sağlanabilir: örneğin su ya da elektrik. Ötekı binlerce şeyin çeşitli işletmelerce yapılıp teslim edilmesi gerekir. İşletmelerin girdileri elde edebilmesinin yolu, amaca uygun üretim araçlarını edinebilmeleri ve müşterinin asıl gereksinimleri için ürettikleri mal ve hizmetleri yeterli derecede denetlemeleridir. Günümüz koşullarında kararların fiili alınış tarzını, özyönetim derecesini ya da üretim birimindeki katılım sorununu, kendi başlarına önemli sayarak, bir kenara bırakabiliriz. Asıl önemli nokta, desantralize yolla alınmış ve yerine getirilecekse maddi girdiler isteyen bir karar oluşudur. Bu girdiler Mandel'in dünyasında nasıl elde edilecektir? "Birleşmiş üreticiler"e, ya da bir plânlama bürosuna başvurarak mı? Her kararın çeşitli girdiler gerektirdiğini, o girdiler için de çok sayıda farklı işletmenin sağladığı girdilere gerek olduğunu akılda tutarsak, işlerin karmakarışık hale geldiğini gerçekten göremiyor mu? Bilgisayar kullanmak hesapları hızlandırabilir ve maddi dengenin kurulmasına yardım edebilir. Ama öncelikleri yönlendirip, yeni bir öneriye ya da yeniliğe maddi destek verilmesi gerekip gerekmediğine insanlar karar verecektir, bilgisayarlar değil.

Mandel, geleceğin olası yenilikçisinin, salt gerekli sermayeyi biriktirirken bile olsa, bugünkü sorunlarla yüz yüze geleceği yanıtını verebilir. Doğru. Ama bu engel aşılırsa, gerekli girdileri elde etmek (satınalma yoluyla) çok daha basitleşir. Mandel benim gözümde kurumsal bir anlam taşımayan belirsiz bir "demokratik" çözüm hayal eder; onu hayal etmiyorsa, akla uygun tüm girdileri karşılama kapasitesine sahip ve o gerekliliklerin **ex ante** en ince ayrıntısına dek saptanabildiği bir bolluk dünyasında yaşamaktadır. Ya da, üretim ve tüketim kalıplarının, varolan mal sunma şebekelerinin değişmesi yönünde bir dürtüye gerek kalmayan, durağan bir denge durumu vardır.

Elbette İnsan sadece tüketici değil, üreticidir de. Bunun için kitabımda "üretici tercihleri" kavramına yer verdim. Evet, "insanın kişisel çıkar hırsı...reklâmla ve gözü başka bir şey görmeyen ticari bakışla uyarılmamış olsaydı", insanların daha fazla boş zamanı yeğlemeleri olasıdır; tırnak içindeki sözcükler benim ki-

tabımdan (sayfa 7) alındığına göre, değiştirilmesi öğütlenmektedir. Evet, işsizlik kötüdür ve "otoriter disiplin"in aşırılıkları beni de mutsuz ediyor. Mandel, piyasa ilişkilerinin sınırlı ölçüde varolmasının bile bir dizi istenmeyen sonuç doğuracağını ima etmektedir. Tıpkı piyasa-dışı dağıtımın bürokratik deformasyona yol açabilmesi gibi, bu nokta da tehlikelerin varlığını kabul ederim. Aslında benim argümanıma göre, bürokratik deformasyon olabilecek değil; olması gereken şeydir. Kitabımda göstermeye çalıştığım gibi, Isaak Rubin ve Charles Bettelheim gibi apayrı iki Marksist, "meta üretimi"nin üretim birimlerinin özerkliğiyle -ayrılığıyla- yakından bağlı olduğunu görmekte birleşiyorlardı. Plân ne kadar çok şeyi kapsarsa, üretici işletme düzeyindeki çıktılar, girdiler, ortaklar hakkında seçme şansı o kadar azalır. Üstelik bu durum, plânı onaylayan meclis seçiminin ne kadar demokratik olduğuna bakmaz. Ayrıca inanıyorum ki, gerekliliğine inandıkları bir mal ya da hizmeti -riski göze alarak- sağlamak isteyen bir yurttaş ya da yurttaşlar grubunun, bunu yapma, gerekli maddi araçları edinebilme ve başarılı olurlarsa bir gelir (kâr) sağlayabilme özgürlükleri ilke olarak varolmalıdır. Bu olanak, **üreticiler olarak** hak ve özgürlüklerinin ("sosyalist polis"e engellemeleri emredilirse çiğnenmiş olacak haklar) ayrılmaz bir parçası olmalıdır. Söz konusu mal ve hizmetler kamu sektöründe doyurucu oranda sağlansaydı, kâr edebilme fırsatı doğmazdı. Oysa Sovyetler Birliği'nde köylülerin, devlet mağazalarında resmi fiyatla yeterince bulunsa bile, piyasaya özel tereyağı götürmeyi tercih etmediklerini gözlemledim.

İnsanların nerede ve ne kadar süreyle çalışacaklarını seçebilmeleri gerektiğine de inanıyorum. Taşıma kayışıyla ve kesintisiz bir süreçle işleyen sanayilere uygun düşmeyebilir bu özgürlük, ama bugün bile çoğu şey zaten böyle yapılmamaktadır. Bir takım vatandaşların satış amacıyla mal ve hizmet sağlama yolunu seçmesi tutarsızlık değildir. Bu, Mandel'in sözünü ettiği geniş kapsamlı resmi-olmayan işbirliğinin, yada öyle yaşamayı ve çalışmayı dileyenler açısından tüketici ya da üretici komünleri kurmalarının önüne engel de çıkarmaz.

Mandel, elektrik üretiminin "düzgünce işlemesi için piyasaya ya da merkezileşmiş bürokrasiye gerek olmadığını" söyler. Elektrik üretimi, aslında, sık sık "plânlanabilir" dediğim bir sektör örneğidir: türdeş meta, büyük oranda **ex ante** tahmin edilebilir talep. Elektrik üretimi Britanya, Fransa ve SSCB'de merkezileşir ve merkezileşmesi gerekir. Çünkü, bugün ya da beş yıl

içinde, bütünsel sistemlerin karşılama yeteneğinde olması gereken azami elektrik yükü miktarı hakkında bilgisi bulunan yalnızca merkezdir. Yerel bir eletrik santralının yönetimi, **sistemin** neye gereksindiğini bilemez.

Mandel, haklılıkla, insanların yararlandığı nice buluşun "piyasa ilişkileri ve para ödülleri özendiricisi" olmadan gerçekleştiğini bildirir. Pasteur ve Fleming'in başka ve daha yüksek güdülerle hareket ettikleri görüşüne katılıyorum. Çok daha az yüce bir düzeyde ne Mandel, ne de ben şimdiki argümanı yürütmekle para kazanmayı amaçlıyoruz. Bununla birlikte, buluşların geniş kapsamda uygulanması ve hatta **New Left Review**'un çıkarılması, alternatif kullanım olanaklarına sahip maddi girdilerin, üretim araçlarının edinilmesi ve kullanılmasını gerektirir. Mandel, üretim araçlarının nasıl üretileceği ya da dağıtılacağı konusunu gerçekten hiç ele almaz. Evet, deri (örnek onun) kullanımını tartışan bir delegeler toplantısı akla getirilebilir. Ama oldukça basit ürünler bile arasıra büyük sayılarda ve epeyce özel girdiler gerektirir. Binlerce girdiyle ilgili ayrı ayrı yapılan delege toplantılarının, hiyerarşik bir otorite piramidi olmadan (girdiler satın alınamadıkça ve piramit gereksiz kılınmadıkça) girdi-çıktı tutarlılığıyla sonuçlanması nasıl gerçekleşebilir ki? Ne yazık, **tertium non datur**.*

Kârlılık ölçütünün uygulanmaması gereken sektörlerin (sağlık, eğitim, kamu konutları, posta, kentlerde kamu ulaşımı, çevre korunması, su sağlanması, sokakların aydınlatılıp temizlenmesi, parklar vb. para kazanma dürtüsüyle sağlanmazlar) önemi konusunda bir düşünce belirtmemiz gerekmiyor. Yine de o sektörlerde bile, kamu otoritesinin demokratik kararları uygularken maddi araçlar edinebilmesi gerektiğine dikkat çekmeliyiz. Aksi takdirde -Sovyetler Birliği'nde görüldüğü gibi- yerel bir sovyet bir okul inşa etmeye, onarmaya karar verir, ama piyasaya yeterince sunulmayan ve uzaktaki bir malzeme bürosunun kararına bağladığı yapım malzemelerini bulamaz.

İlke olarak özyönetim yanlısı olduğum kitabımdan netlikle çıkarılabilir. Ben kuvvetli bir tekel konumundaki çok geniş ölçekli sektörlerde varolan sınırlılıkları görüyorum: İlkin, rekabetin, yani kullanıcı tercihinin yokluğu üreticinin gücünün istismar edilmesine yol açabilir; merkezi düzenleme gereksinimi buradan çıkar. İkincisi, yukarıda aktarılan bir elektrik şebekesi

*) üçüncü alternatif yoktur. (ç.n.)

içindeki bir santral örneğinde gözlendiği gibi, alt-birimlerin bağımsız kararlar almasının akılcı bir temeli olmayabilir.

Ekonomik Düzeltme

Her sistemde hata yapılabileceği konusunda Mandel'le aynı görüşteyiz. Düzenlenmemiş bir piyasanın, hatayı kaydetmenin savurgan yolları olan büyük çaplı iflaslar ve kitlesel işsizlik doğurabileceğinde de benzer düşünceleri paylaşıyoruz. "Chicago" ideologlarıyla ve özelleştirme hastalığına yakalanmış kişilerle bu yüzden (başka nedenlerin yanı sıra) tartışmaya giriyorum. Ne var ki, Mandel'in yaptığı gibi, gerçek demokrasinin çoğunluğun gerekli düzeltme eylemini oylarıyla belirlemelerini sağlayacağını düşünmek gerçek bir fantezidir. Bu olasılık, hangi eylemin gerektiğinin kesin olduğunu varsayar. Merkezileşmiş bir ekonomide, şu ya da bu işin düzgün gitmemesinden kimin ya da neyin sorumlu olduğunu tam anlamıyla bilmek son derece güçtür. Ve düzeltme eylemi, bolluk yoksa, kullanımlar arasında kaynak transferi demektir. Mandel, Buharin'in bir zamanlar inandığı gibi, "birleşmiş üreticiler"in yapılacak şey konusunda kafalarının net olacağı, "istatistik hesapların kuru rakamları"nın bunu her zaman gösterdiği yanılsamasını paylaşır belki de. Aslında bu, kaynaklar konusundaki uzlaşmaz talepleri politikleştirmenin bir reçetesidir. Yine de Mandel, "bağımsız firmalar belirli, parçalı çıkarların bir işlevi olarak" kararlar alsalar bile, bunu öngördüğü karışıklıkla karşı karşıya getirir. Çıkarlar belirliyse, genellikle öyledir, ve insanlar ister istemez kendilerine en iyi görünen şeyle ilgili sınırlı ve dar bir bakış ışığında hareket etseler bile, sonuçta görülen çelişkiler nasılsa doğacaktır. Bağımsızlığın alternatifi de bağımlılık, hiyerarşik alt-üst ilişkisidir. Benim bakışımla bu bir ölçüde kaçınılmazdır, ama bağımlılığı, piyasayla-ilişkili özerklik yoluyla, en aza indirmenin yollarını aramaya çalışıyorum.

Mandel rekabetten hoşlanmazsa da; durmadan vurguladığım gibi, rekabet, kullanıcı tercihinin kaçınılmaz bir refakatçisidir. **New Left Review** okurun dikkatini çekmek için öbür dergilerle rekabete girer. Bir restoran, bir tiyatro, otek ve elektronik parça yapanlar müşteri aramaya gerek duyar. Müşterinin de tatmin olmazsa başka satıcı arama hakkı vardır. Mandel, parasal özendiricilerin kalkacağını umar. Bağlılık, sadakat, iyi iş yapmanın gururu, topluluğa hizmet duygusu gibi yüksek motivasyon bi-

çimlerini ben de yeğ tutarım. Yuppie anlayışını aşağılamakta onunla beraberim. Ama satınalma gücünün edinilmesi önemli (tek olduğuna inanmasam da) insan güdülerinden biridir ve herhalde öyle kalacaktır. Para, maliyet-sonuç ilişkisini -ve isteklerin yoğunluğunu- değerlendirme açısından vazgeçilmez bir ölçme çubuğu sağlar. "Maddi kazanç arzusu"yla "özgürce benimsenen toplumsal sorumluluk"tan oluşan bir bileşimi tasarımlamak neden "ütopyacı" olsun? İki güdünün de beni etkilediğini kesinlikle hissediyorum! Niçin iyi ve vicdanlı bir cerrah hemen kaç para ödeyeceklerini sormadan hastaları için elinden geleni yapmasın ve yine de ailesini Madeira'ya tatile götürmeyi özlemesin? Mandel, iyi çalışırlarsa bütün topluluğa yayılan bir "toplum payı"na değinir. Herkesin birbirini tanıdığı küçük bir toplulukta işleyebilir bu. Yüz milyonu aşkın nüfuslu bir ülkede ise çabayla sonuç arasında gözle görülür bir bağ bulunmaması sorunu vardır; özendiricinin etkisi çok yaygındır.

Mandel, piyasaya sınırlı ölçüde bel bağlamanın bile önlenemez "aşırı kapasite, aşırı üretim ve işsizliğe" yol açacağına inanır. Ne var ki, devlet plânlama yetkilerini bilinçli biçimde böyle-si tehlikeleri savuşturmakta kullanırsa, bu sonuç mutlak değildir. Bu tür tehlikelerin varlığını yadsımıyorum. Ama "yöneticiler için para ödülleri"nin, özellikle yöneticiler işçiler karşısında sorumlu olursa, niçin "hep aynı görevlerde kalma ayrıcalığı ve baskıcı davranış" doğurması gerektiğini de anlamıyorum (iyi bir yönetici olsun diye ekstra para ödemeye bile hazır olunabilir!). SSCB'de yöneticilere görece az para ödenmesinin yararlı insanları o işleri üstlenmeye ikna etmeyi zorlaştırdığına işaret edilmektedir! Benim argümanım şundan ibaret: Ödüller ve farklılaşmalar (yöneticiler, aletlerin onarım ve bakımından sorumlu kişiler, çöpçüler ya da profesörler, kimin için olursa olsun) istenen çabayı sağlamaya yetecek kadar olmalıdır, ne daha çok, ne daha az. Son olarak: Bırakın dünyayı, büyük bir ülke ölçeğinde bile "birleşmiş üreticilerin kendi kendini yönetmesi" benim açımdan sadece bir slogandır, pratik bir program değil. İşte bu oldukça temel noktada anlaşmazlığımız sürmektedir.

Piyasa Sosyalizmi Efsanesi *

Ernest Mandel

Araya ilgisiz başka şeyler sokmaktan ve önemsiz konulara dalmaktan kaçınarak, tartışmanın özünü koruduğu için, Alec Nove'ye teşekkür etmemiz gerekir.[1] Tartışmamızın konusu, ivedi hızlı ekonomik büyümeyi sağlamanın ve görece azgelişmiş ülkelerde toplumsal eşitliği arttırmanın en elverişli stratejisi üzerine değil. Tartışma, SSCB ve Doğu Avrupa'nın bürokrasiyle yönetilen ekonomilerinin kötü işleyişinin daha da ağırlaşmasının neden(ler)ini ve bu ülkelerin ilk atacağı ileri adımın ne olacağını bulmayı amaçladığı gibi; Batı'da kapitalizmden hangi yolla kopulacağının belirlenmesini, kapitalizmle sosyalizm arasındaki geçiş sürecini yönlendiren birtakım "genel yasalar"ın keşfedilmesini de amaçlamıyor. Bizim anlaşmazlığımız iki sorun çevresinde dönüyor: Marx'ın kavradığı tarzda (yani, meta üretiminin -piyasa ekonomisi- toplumsal sınıfların ve devletin sönüp gittiği, özgürce birleşmiş üreticilerin yönettiği bir toplum olarak) sosyalizmin, birincisi **uygulanabilir**; ikincisi **arzu edilir** (olanaklı en büyük sayıda insanın olanaklı en geniş temelde kurtuluşu ve kendini gerçekleştirmesi açısından zorunlu bir ön koşul) olup olmadığı. Benim yanıtım, iki soruya da kesin bir "evet"tir. Alec Nove'nin yanıtıysa, ilk soruya kesin bir "hayır" ikinciye oldukça duraksamalı bir "hayır"dır. Ama bu demek değildir ki, şöyle bir değindiğimiz ötekı sorunlar önemsizdir, ya da, Doğu'da ve Batı'da yürütülen, piyasa mekanizmalarına **hic et nunc**** verilmesi gereken görelı ağırlık hakkındaki tartışmayla ilintisi yoktur. Meta üretiminin olmadığı bir toplum olarak "Marksizan sosyalizm"in kararlı yandaşlarının, Troçki'nin

*) Bu makale, **New Left Review** dergisinin Mayıs-Haziran 1988, 169. sayısından çevrilmiştir. (ç.n.)

1) Nove'ye yapılan bütün göndermeler için, Alec Nove, "Markets and Socialism, NLR 161, Ocak-Şubat 1987, s. 98-104.

**) Burada ve şimdi. (ç.n.)

30'ların başında yaptığı gibi, belirli bir evreye ulaşmış kapitalizm-sonrası toplumlarda piyasa mekanizmalarının bir uzantısını -sınırlanışını değil- savunmaları epeyce olanaklıdır. O konuya ileride döneceğiz. Ancak bu, meta üretiminin bulunmadığı bir toplumun hem olanaklı, hem de arzu edilir olup olmadığından **ayrı** bir sorundur. İlkin bu problemi (yani, sosyalistlerin uğraşlarının **hedefi** problemini) çözmezsek, kendimizi XVIII. Louis'nin restorasyoncu bakanı, nereye gittiğini bilmese de, oraya varma konusunda kesinlikle ayak direyen Richelieu Dükü'nün durumunda buluveririz.

Piyasa Ekonomisi ve Ekonomik Dalgalanmalar

Nove, Sovyet deneyiminin derslerine ilişkin bir açıklamayla başlar: "Mandel soruyor: Sovyet deneyiminden seçilmiş kanıtları kullanmak doğru mudur? Evet, Rusya'ya ya da Sovyetler 'e özgü etmenler -gerilik, 'bürokratik kötü yönetim'- vardı. Ama bunun yanında, (örneğin) ölçeğin karmaşık yapısı, kısmi ve genel çıkarlar arasında çelişkiler, plân uygulama göstergeleri, yatırım ölçütleri, kuramda ve pratikte fiyatlar, iş özendiricileri, tanımda kaynakların ölçeğe göre ekonomik kullanılmaması, kullanıcı gereksinimlerinin plânlar ve çıktı üstündeki etkisi, bölgesel politikanın rolü vb. ile ilgili öğrenilecek dersler de vardır. Sovyetlerin bu ve öteki sorunları (çevre kirliliği dahil) hallet-medeki sicili, olması gerektiği kadar iyi değilken, Sovyet deneyimini 'sosyalist değil' diye sınıflandırma yönünde önsel bir karardan ötürü görmezlikten gelmek de aptallık olur" (s.99).

Açıkça sosyalist olmadığı, yani sınıfsız topluma yönelmediği için Sovyet deneyiminin "görmezlikten gelinmesi" gerektiğini kimse ciddi ciddi öne sürmez.[2] Tersine, salt bürokratik yanlış yönetimin Sovyet ekonomisini ve toplumunu içine soktuğu tuzaklardan sakınmaya çalışmak için bile olsa, o deneyim gerçekten en dikkatli biçimde incelenmelidir. O konuda Nove'den ayrıldığımız yer, en başta, onun Sovyet deneyiminden çıkarmak istediği derslerin çoğunun, SSCB'nin göreli geriliği, tecrit edil-

2) Sosyalizmin meta üretiminin bulunmadığı sınıfsız bir toplum olduğu yolundaki klasik Marksist (hatta Marksizm-öncesi) tanıma yapılışılıp kalınması mı, yoksa, üretim araçlarından özel mülkiyetin kalkışını sosyalizmle eş tutan "indirgemeci" tanımın mı benimsenmesi gerektiği sorununa, bizim "Bureaucracy and Commodity Production" başlıkla makalemizde eğilinmiştir, bkz. **Quatrième Internationale,** No: 24, Nisan 1987 içinde.

mişliği ve bürokratik yanlış yönetimi **çerçevesi içinde** görülmesi gerektiği, olgusuyla ilgilidir.

Problem, Sovyet ekonomisinin kusurlarının hangi ölçüde tüm özellikleriyle "merkezi planlama ilkeleri"nden kaynaklandığını, hangi ölçüde daha uygun koşullarda kaçınılması olanaklı geriliğin ve bürokratik despotizmin ürünü olduklarını belirlemektir. Bir tek örnek vermek gerekirse: SSCB'de ki ünlü kuyruklar hangi ölçüde "merkezi planlama"dan **kaçınılmaz biçimde** çıkan kıtlıkların sonucu; hangi ölçüdeyse sanayiye, özellikle ağır sanayiye yapılan yatırımlara kıyasla, taşımacılığa, dağıtıma ve tarıma yatırım yapmanın sistemli biçimde gözardı edilmesi doğrultusundaki yanlış kararın ürünüdür. Yatırımlardaki bu oransızlık, ne ekonomik bakımdan akılcı, ne de merkezi plânmanın otamatik bir ürünüdür. Tam tersine, olgunlaşmamış, yanlış , dengesiz, "plânlanmamış", tutarsız, savurgan bürokratik kötü yönetimin kanıtıdır. Olgun sanayileşmiş ülkelerde kurulacak **demokratik biçimde** merkezileşmiş bir işçi yönetimi sistemde, bu olumsuzluklardan uluslararası ölçekte kaçınılabilir ve kaçınılacaktır.

Bu düşünce, hiç de belli bir "sosyalist" (kesinlikle Marksist değil!) dogmatizm ve önyargıdan yola çıkarak, somut deneyimden yararlanmaya karşı duran bir argüman değildir. Tam tersine. Sosyalist bir dünyada olası davranış kalıplarını tasarlamak üzere, dünyanın en gelişmiş ülkelerindeki (salt SSCB'deki değil) tüketici ve üretici davranışlarıyla ilgili korkunç fazlalıktaki istatistiki bilgilerden **de** yararlanma yanlısı bir argümandır. Gerçekten de bizim kanımız, işlerin tam tersi olduğudur. Sosyalizmin "uygulanabilirliği" tartışmasının derinleşmesinde kemikleşmiş bir dogmatizm ve ampirik verilere karşı artan bir körlük sergileyenler, piyasa ekonomisinin -"piyasa sosyalizmi" dahil- sözde "ölümsüz" üstünlüklerinin yandaşı olanlardır. Piyasa ekonomisinin bu yandaşları, ileri ekonomilerde son kırk elli yılda fiilen gündeme gelen şeylerle ilintisi giderek azalan trendlere (ya geçmişte kalmış, ya da daha geri ekonomilerdeki trendler) karşı çıkmaktadırlar.

Buradan, Nove'nin argümanının geri tepen bir başka sonucuna varırız. Nove, "düzenlenmemiş bir piyasanın büyük çaplı iflaslar ve kitlesel işsizlik (bunlar, hataları kaydetmenin savurgan yollarıdır) doğurabileceği" kanısındadır. "Chicago" ideologlarıyla ve özelleştirme hastalığına yakalanmış olanlarla bunun için (başka nedenlerin yanı sıra) tartışmaya giriyorum"(s.103).

Ancak Nove, iki yüzyılı aşkındır yapılan ve hiç biri periyodik ekonomik krizleri, periyodik kitlesel işsizliği önleyememiş piyasaları "düzenleme" denemelerini niçin bir kenara koyuyor? O fenomene, piyasa ekonomisine dayanan bütün Batı ülkelerinde 1825'den beri görülmüş en azından yirmi bir ekonomik dalgalanma boyunca tanık olmuş, şimdi de yirmi ikinci kez tanık olmaktayken; niçin "düzenlenmemiş bir piyasa... kitlesel işsizlik doğurabilir!" şeklindeki özür formülünün ardına gizleniyor. Batı dünyasındaki 160 yıllık "sahici" uluslararası piyasa ekonomisinden dersler çıkarma gereği üzerinde kuvvetle ısrar etmek, mantıksal açıdan tutarsızlık mıdır?

"Piyasa Düzenlemesi"nin Sınırları

Hiç bir piyasa ekonomisinin, kitlesel iflaslar (sermaye/üretken donanımın kitlesel boyutta yokoluşu/değersizleşmesi), kitlesel işsizlik, periyodik biçimde gerileyen yaşam standartları ve milyonlarca kişi için periyodik biçimde artan ahlaki düşkünlük gibi feci boyutlara ulaşan periyodik ekonomik hastalıklardan kaçınamamış olması elbette raslantı değildir; bu, ekonomik sistemin doğasıyla ilintilidir.

Piyasa için üretim, **bilinmeyen** tüketiciler için, **bilinmeyen** miktarlarda ve **bilinmeyen** mali sonuçlarla yapılan üretimdir. Nove, bu olgunun, varolan bütün toplumsal kaynakların uygun görülen toplumsal gereksinimlere göre **ex ante*** ve **ex post**** dağıtımı arasındaki farklılıkla ilgisi bulunmadığı düşüncesindedir. Bu iddia, en hafifinden, alışılmadık gelir bize. Hem üretim hem de tüketici birimlerinin birbirlerinin kararını önceden, yani **a priori***** bilmemesi, kesinlikle piyasanın doğasından ileri gelmez mi? Ama bir otomobil fabrikasının dingil üreten birimi de, fabrikanın üretmeyi plânladığı sayıda otomobil için kaç dingil gerektiğini önceden tam olarak bilmez mi?

Adam Smith ve öteki klasikler piyasanın "görünmez el"inin arz ve talebin dengede durmasına olanak sağladığını iddia ettikleri zaman, dolaylı yoldan, bunun her zaman **post festum**** yani **a posteriori***** gerçekleştiğini belirtirler. Ser-

*) önceden. (ç.n.)
**) sonradan (ç.n.)
***) önsel olarak. (ç.n.)
****) iş işten geçtikten sonra. (ç.n.)
*****) sonsal olarak. (ç.n.)

bestçe biçimlenmiş fiyatlar "ekonomik unsurlar" için davranışlarını **değiştirme sinyalleri** olmasaydı, piyasa ekonomisini savunanlar açısından ne işe yarardı? Ama, davranışın **değişmesi, önceki** kararların düzeltilmesi (üretilen miktarların değişmesi, kalitelerin yani ürüne katılan maddelerin uyarlanması, üretim tekniklerinin dönüştürülmesi, girdilerde emek/sabit sermaye ilişkilerinin değiştirilmesi vb.) gereğini içinde taşır. Yani, önceden alınan **kararların temelde kesin olmayışını** (belirsizlik) varsayar.

Nove, otomobil fabrikasının **nihai** ürününün, öncelikle piyasa aracılığıyla satılması gereken bir meta olduğunu, satılmasına kesin gözüyle bakılamayacağını belirtir. Tamamen doğru. Ama bu açık olgu sadece, bizim, kaynakların **a priori** ve **a posteriori** dağıtımı, ya da , öyle demek yeğlenirse, **doğrudan** ve **piyasa-belirlenimli** dağıtımı arasında yaptığımız temel ayrım noktamızı kuvvetlendirir (zayıflatmaz). Otomobil satışları 2 milyondan 1.5 milyona inerse, piyasa, kaynakların yeniden dağıtımını zorunlu kılmıştır. Ne var ki, piyasa 1.5 milyon otomobil için 1 milyon dingillik, ya da 7 milyon tekerleklik çıktıyı dayatamaz. Fabrika **içinde**, yönetim piyasa **değil**, teknik katsayılardır. Kaynakların dağıtımı **otomatik olarak ve katı biçimde** x sayıda otomobil üretme kararından **çıkarsa**, departmanlar arası "satış rakamları"ya da "kârlar"ın bir işlevi sonucunda dalgalanmaz. Toplumun bütünü düzeyinde, bilinerek saptanmış öncelikler de aynı şekilde **a priori** dağıtımla egemen olur. Belirsizlikten, kaçınılmaz biçimde ekonomik dalgalanmalar doğar. İşsizliğe yol açmadan çıktıyı azaltamaz, devrimci, emek-tasarruf eden üretim tekniklerini[3] uygulamaya sokamazsınız. Bir sürü iflasa neden olmadan fiyatlarda (kar marjlarında ve kar oranlarında) keskin ani düşüşler teşvik edemezsiniz. Özel mülkiyet ve rekabet, piyasadaki belirsizliğin kaçınılmaz kötülüklerinin hepsini arttırır. Sözkonusu kötülükler **aşırıya kaçmayı** kaçınılmaz kılarlar. Aşırıya kaçma, dalgalanmaların kapsamını büyütür.

Hiç bir firma, "genel yarar"ın, yani "toplum payı"nın maksi-

---

3) Yeri gelmişken, bu, hemen her zaman, ortalama kâr oranıyla satılması gereken çıktının hacminde kayda değer bir orta ve uzun vadeli artışı kapsar. Sadece değer üretimini değil, ayrıca kârın gerçekleşmesini de, sadece değer (emek miktarları) akışı ve yapısını değil, ayrıca o üretim akışının ve sınıfsal yapısının doğurduğu parasal talebi (satınalma gücünü) ve onları arasındaki orantılı (ya da orantısız) ilişkileri de incelemek zorunda olan, **uygun** bir kriz (ekonomik dalgalanma) kuramının ikili doğası bundan ötürüdür.

mize edilmesini gözetmeyi kaldıramaz. Rekabet baskısı karşısında, **hepsi** "işler iyiyken" (yani, piyasa ve kârlar genişliyor görünürken) yatırımı **arttırmaya**, aynı biçimde bir kriz patlak verdiğinde **azaltmaya** (bu davranışın bir bütün olarak ekonomiye toplam etkisi **ne olursa olsun**) zorlanır. Böylece belirli aralıklarla "çok fazla" yatırımdan (tama yakın istihdam, aşırı yükleme) "çok az" yatırıma (kitlesel işsizlik) geçeriz. "Piyasa düzenlemesi", yani kamu sektörünün müdahalesi, bu dalgalanmaları ancak iki türlü koşulda etkisizleştirebilir. Birincisi, dalgalanmalar görüldükten sonra bunu yapabilir, o durumda dalgalanmadan kaçınılmış olunmayacak, sadece zamanla sınırlanmış olacaktır. Düzeltme, sadece, kamu yatırımları toplam yatırımların yüklü -ve büyüyen- bir dilimini oluşturursa ve kamu sektörü ekonomik dalgalanmanın sonuçlarından büyük oranda yalıtılırsa (yani özünde piyasa-dışı bir nitelik taşırsa) etkili olabilir. İkinci alternatif, özel yatırımlar gerilemeye yüz tutmadan önce kamu yatırımlarını arttırarak, işsizlik gibi olumsuzlukların çıkmasının **önüne geçmek** olur. Ama bu tür davranışın toplam ekonomi üstündeki ters etkilerinden ayrı olarak ve özel yatırımlar marjinalleşmedikçe; gerçek bir belirsizlik durumunun varlığından soyutlandığı için, özel yatırımların azalışının kapsamı ve zamanlamasıyla ilgili tam bir kestirimde bulunmak olanaksızdır.

Bu nedenle etkin "piyasa düzenlemesi" tamamen olanaksızdır: Kuramsal çözümleme, tarihsel sicili doğrular. Bir yandan kitlesel işsizlikten ve kabarık sayıda iflaslardan kaçınırken hacimli bir piyasa ekonomisini korumayı da istemek, bir işin olumlu yanlarını öne çıkarıp, olumsuzluklarını hiç görmemektir.

Toplumsal Öncelikler ve Sınırlı Kaynaklar

Toplumsal kaynaklar hep sınırlı kaldığından, bunun geçerliliği daha fazladır. Kaynakları kamu sektörünün kullanılması, ya da doğrudan gereksinimlerin karşılanmasında piyasa-dışı amaçlarla kullanılması, piyasa-yönelimli üretim açısından elde edilebilmelerini otomatik olarak kısıtlar. Şimdi Nove de, "sağlık, eğitim, (kamu) konutları, posta, kentlerde kamu ulaşımı, çevre korunması, su sağlanması, sokakların aydınlatılıp temizlenmesi, parklar vb. para kazanma arzusuyla sağlanmazlar (sağlanmamaları gerekir)" (s.102) diye belirtir. Bu listeye, kültürel ve bilgi

(iletişim) hizmetleri, temel besin ve giyim maddeleri de eklenirse (eklenmesi gerektiği gibi); bunların tümü, ekonominin yalnızca küçük bir kesimini her koşulda piyasa ilişkilerinin emrine bırakarak, dünyanın sanayileşmiş ülkelerinin çoğundaki sivil harcamaların yüzde 70-80 arası bir oranını zaten kaplar. Dağıtımları sadece gereksinimin kullanım-değeri şeklinde karşılanması, yani para/piyasa ilişkileriyle bağlarının koparılması gereken ürün ve hizmetler vardır. Kesin önemdeki toplumsal ve psikolojik nedenlerden dolayı, temel besin maddeleri, giyim, herkese ortalama büyüklükte konut ve kültürel mallar da bu listeye **katılmalıdır;** buna kuvvetle inanıyoruz.

İnsanlık binlerce yıldır açlığın, güvencesizliğin, hastalığın, salgınların, doğal afetlerin ve temel gereksinimlerde birdenbire felç bir düşme korkusunun gölgesinde yaşamıştır. Ekonomik güvenliğin uzun vadede sağlanabilmesinin yalnız iki ekonomik mekanizması vardır ve onlar özüyle biribirinden farklıdır ya bireysel uğraşla büyük meblağlarda para biriktirmek; ya da her bireye, bireysel konumu ve çabalarından bağımsız olarak, temel gereksinimlerinin karşılanmasını otomatikman garanti eden bir toplumsal düzen. İlk mekanizma rekabete, egoizme, saldırganlığa, toplumsal yaşamda genel yozlaşmaya (rüşvetçilik), büyüyen yabancılaşmaya, kısaca keşmekeşe dayalı toplumsal davranışları (toplumsal değerler ve, o terim kullanılmak istenirse, toplumsal bir **ethos*** dahil) besler. Bu durum, yalnızca açık açık doruğuna çıktığı kapitalist toplumda geçerli değildir. Kapitalizm-öncesi küçük meta üretiminde de geçerlidir. SSCB, Doğu Avrupa ve Çin örneklerinin çarpıcı biçimde doğruladığı gibi, kapitalizm-sonrası kısmi meta üretiminde ise kesinlikle geçerlidir. Maddi koşullar piyasa ve para ilişkilerinin köklü biçimde sönüp gidişine fırsat sağlamadığı sürece, bu durumla karşılaşmak kaçınılmaz olabilirken; bu davranışlar kalıbının milyonlarca insanı çok ciddi fiziksel ve ruhsal sıkıntılara sokan bir toplumsal kötülük olduğu da kesindir.[4] Ayrıca, toplum düzeninin daha çok bozuluşuna ve global tehlikelere yol açar.

*) Ayırıcı nitelikli tutum, alışkanlık, düşünce ve inanç gibi özelliklerin toplamı; ahlâki yapı. (ç.n.)

4) 28 Şubat 1988 tarihli **The Sunday Times**, Çin Halk Cumhuriyeti Adalet Bakanı yardımcısı Lin Zhun'un, 1987'de 5.200 "kadın tüccar" yargı önüne çıkarılmışken -1986'daki oranın yüzde 150 fazlası-, o rakamın fiili sayının sadece bir kesimini gösterdiğini belirttiğini aktarır. Bunun için, "piyasa sosyaliz-

Mahşerin dört atlısının (nükleerleşmenin yaşamı yok etmesi; eko-sistemlerin ve biyosferin yıkıma uğraması; Üçüncü Dünya'da açlık; kuzey yarım kürenin "ikili toplum" kurbanları arasında görülen kitlesel yoksullaşma) soluğunu ensemizde hissettiğimiz bir zamanda, insanlık, bugünkü dozuyla rekabete dayalı ve saldırgan davranışlar gibi bir şeyi düpedüz kaldıramaz. Öbür uçta yer alan işbirliği, dayanışma ve evrensel temelde geçerli ahlaki kurallar **ethos**unu besleyen toplumsal bir düzen -ilk planda tam silahsızlanma- ise insanlığın salt fiziksel yaşamını sürdürmesinin **sine qua non**'u* olmuştur. İşbirliğini gözeten davranışlar yani sosyalizm, ya da insan soyunun hissedilir bir tükenişi riskini doğuran sefalet ve barbarlık: Bugün insanlığın önünde bu seçim vardır. Temel maddi güvenlik ve gereksinimler karşılanmadan, ortak ahlaki kurallara evrensel boyutta saygı gösterilmesine zemin hazırlayan dünya çapında işbirliği davranışlarını besleyebileceğinize inanmak, en kötüsünden bir ütopyadır. Aç gözlülükle, kişisel çıkar dürtüleriyle, evrensel rekabet ve çekişmeyle gereksinimleri karşılayabileceğinize, aynı anda da işbirliğinin artmasını, dayanışmayı ve evrensel etik kurallarına saygı gösterilmesini besleyebileceğinize inanmak, yine olumlu yanları ön plana çıkarıp, olumsuzlukları görmek istememe durumudur.

Piyasa mekanizmalarına karşı çıkan aynı toplumsal öncelikler argümanı, Nove'nin ortaya attığı üreticilerin özel insiyatifleri örneğinde de geçerlidir. "Gerekliliğine inandıkları bir mal ya da hizmeti -riski göze alarak- sağlamak isteyen bir yurttaş ya da yurttaşlar grubunun, bunu yapma, gerekli maddi araçları edinebilme ve başarılı olurlarsa bir gelir (kâr) sağlayabilme özgürlükleri ilke olarak varolmalıdır. **Üreticiler olarak** hak ve özgürlüklerinin ("sosyalist polis"e engellemeleri emredilirse çiğnenmiş olacak haklar) ayrılmaz bir parçası olmalıdır bu. Söz konusu mal ve hizmetler kamu sektörü içinde doyurucu oranda sağlansaydı, kâr edebilme fırsatı çıkmazdı" (s. 101- 102). Ücretli emeğe ilişkin iki yüz yıllık sosyalist eleştiriden sonra bu noktada, liberal (neo-liberal) inanışın (**credo**) peşinden giden Nove'nin, "serbest

---

mi"nde beyaz kölelikle karşılaşırsınız, hem de büyüyen bir kapsamda! Ortalama ücretin ayda 20 sterlin dolaylarında olduğunu, ama yoksullaşmış bölge ve katmanlardan gelen genç kızları satarak fahişeliğe itenlerin 5.000 sterlin alabildiklerini gördüğünüzde şaşırmaz mısınız?

*) vazgeçilmez koşulu. (ç.n.)

girişim"in **kimileri için** (küçük ve sayısı azalan bir azınlık) doyurucu şekilde işlev görmesini sağlayan çeşitl mekanizmalar arasında açık bir bağ kuramaması hayretle karşılanmıştır.[5]

İleri teknolojisi ve ücretli emeğiyle **kapitalist** "serbest girişim"in asıl tarihi, gün geçtikçe daha fazla insanın "gerekli maddi araçları" elde edişinin tarihi **değildir**. Tam tersine: Gittikçe daha fazla sayıda insanın geçim kaynaklarını kendi yararlarına üretmenin "gerekli araçları"ndan (ve ilk planda serbestçe toprak edinmekten) **yoksun bırakılmasının** tarihidir. Çok az kişi yararına ücretli emek kullanan "serbest girişim", çoğunluk yararına ve ücretli emek kullanmayan "serbest girişim"i yok ederek yerleşti. Bu yerleşme, ekonomik mekanizmalar (kapitalist üretim tarzına özgü ürüne el koyma ve gelirin yeniden bölüşülme yasaları) kitlesel ücretli emeğin yeniden üretimini normal bir yörünge sokmadan önce, şiddet, savaş, fetih, yağma, soygun, korsanlık ve yaygın baskı aracılığıyla oldu. **Dolaysız fiziksel şiddetin** yerini **ekonomik zorlamanın** alması, sürecin haksız doğasını değiştirmez; ekonomik zorlamanın kendisinin periyodik fiziksel baskı müdahalesi olmadan kalıcı biçimde işleyememesi nedeniyle, bu haydi haydi böyledir.

Dün doğru olan, yarın da doğru olur. Bırakın sosyalist olmasını, toplumsallaşmış bir uluslar topluluğunda bile yeniden gerçek bir emek piyasasının uygulamaya sokulması, üreticiler kitlesi aleyhine ekonomik ve politik zorlama yolu dışında olanaksızdır. Üreticilere yeterli düzeyde ortalama tüketim (tüm temel gereksinimlerin karşılanması, konfor ve kültür düzeyinin artması) **garanti edildikçe**; kendi elleriyle çalışan **bireysel** girişimcilerin tersine, ücretli emek çalıştıran **kapitalist** "serbest girişimciler" açısından "gerekli maddi araçlar"ı sağlamanın ne gerçeği, ne de özendiricileri mevcut olur.

Bu düzenin sağlanması için "sosyalist polis"e gerek yoktur. Sosyalist uluslar topluluğunda, bütünlüğü içinde kurum ve değerlerin tamamının, insanları kuvvetli biçimde bireysel zenginleşme peşinde koşmanın aleyhine koşullandıracağı kuşkusuzdur. En güçlü önlem de, özgür birleşik üreticilerin üretim araçları imal eden bütün üretim birimlerindeki fiili iktidarı; bu üreticilerin **herkese** doğru düzgün bir asgari gelir (tüketim dü-

---

5) Bağımsız üretici ve girişimcilerin, şimdi ABD, Britanya ve İsveç'te aktif nüfusun yüzde 10'undan, başka çeşitli ülkelerde yüzde 15'inden daha aza indiğini vurgulamakla yetiniyoruz.

zeyi) **garanti etme** doğrultusundaki **a priori** karan olacaktır. Olası kapitalistler, garanti edilen yıllık gelirin hayli yukarısında ücret vermek durumunda kalırlar. Çok satan olmaz; fazla alan da olmaz. Ancak büyük çoğunluğun o özgürlüğe sahip olmaması durumunu ortadan kaldırırsanız, bir kaç girişimcinin çok sayıda ücretli emekçi kullanma özgürlüğünü güvenceye alırsınız.

Bu tablo, "çoğunluk despotizmi" midir? Her türlü çoğunluk yönetimini azınlığın konumundan bakarak "despotik" diye adlandırabileceğiniz gibi, bunu da öyle adlandırabilirsiniz. Ama olası kapitalist girişimcilerin önüne çıkarılan "zorluk", kapitalizmin işsizlere ve yoksullara dayattığı zorluklara kıyasla, en basitinden hafif gelir. Bu kişiler, garanti edilmiş tüketim standardından da yararlanırlar. Sadece kimi ek lükslerden vazgeçmeleri gerekir. Gün geçtikçe, uğraşmak istedikleri etkinliği yürütmek amacıyla -üretim dahil- bireysel ya da işbirliği içinde kullanabildikleri daha fazla boş zamanın da efendileri olurlar. Kargaşa çıkaran ve yıkıcı bir mantığı olan alternatif ücretli emek despotizmi, çok daha büyük sayıda insanlara çok daha ciddi zorluklar çıkardığı için; "çoğunluk despotizmi", adil toplum arayışında, piyasa despotizmi dahil "azınlık despotizmi"ne göre kesinlikle çok daha az kötü gözükür.

Para, Tüketici Tatmini ve Toplumsal Öncelikler

Nove, piyasa ilişkilerinin ancak su ve elektrik gibi toplumsal hizmetlerle bir kaç homojen malda kaldırılabileceğini iddia eder (s.102). Bizim, "piyasa ilişkilerinin, talep esnekliği sıfıra doğru düşen, ya da şimdiden eksi olmuş bütün mallarda da sönüp gidebileceği' şeklindeki argümanımızı görmezlikten gelir. Düzinelerce ekmek çeşidi, yüzlerce çorap modeli olması, bu malların toplam tüketimini varolan istatistiki kanıtlar ışığında daha az kestirilebilir yapmaz. Üstelik bu malların üretilmesi artık kâr uğruna gerçekleşmeyip, tüketicilerin tercih ve siparişlerine -ek olarak kamusal ve aykırı kalite kontrolüne- dayanırsa, sonuç, bugünkü piyasa sistemine kıyasla, gereksinimlerin çok daha fazla karşılanması ve daha fazla çeşit bulunması olur. Buna pekçok neden gösterebiliriz; ama sadece bir kaçı üstünde yoğunlaşacağız.

İlkin, ticari bir sistemde, her aracının kendi kâr marjını katması ve reklâm maliyetlerinin (reklâmın etkisi çoğunlukla kamuoyunu yanıltmak, manipüle etmek ve hayal kırıklığına uğrat-

maktır) de tüketicilere yansıtılmasıyla, dağıtım maliyetleri tüketici zararına yapay olarak şişirilir. Yakın bir zamanda, Belçika'daki otel, restoran, kafe ve barları kapsayan Ticaret Birliği (HORECA), bir barda 35 franka (1 dolar) malolan bir fincan kahvedeki gerçek kahvenin fiyatının 0.5 frank, yani 0.015 cent tuttuğunu kabul ediyordu. Dağıtım maliyetlerini maddi giderlere ve o sektörde yer alan tüketici gelirine kadar azaltma; dağıtım birimlerinde kayda değer bir artışı, bireysel tüketicilerin dağıtım kanallarına daha kolay ulaşmalarını, tüketicilerin dilekleri, dağıtıma ulaşma ve üretim çeşidi arasında, kâr sistemindeki göre, en azından topluluğa mal oluşunda, daha büyük bir etkileşimi olanaklı kılar.

İkincisi, kâr sisteminde, bir malın üretilip üretilmemesini belirleyen ortalama maliyet değil, kâr marjıdır. Nove, "alternatif kullanım olanakları bulunan maddi girdilerin, üretim araçlarının edinilmesi ve kullanılmasını gerektiren"(s.102) **New Left Review**'nun çıkışı -yani, basın özgürlüğü- sorununu, üzerinde dikkatle düşünmeden ele alır. Ama elbette, bugün devlet kaynaklarının yüzde 6'sını silahların üretim ve idaresine ayırmaya a **priori** karar verebiliyorsa; ya da Nove'nin "piyasa sosyalizmi"ndeki topluluk ulusal kaynakların yüzde x ya da y oranını eğitim, sağlık, kamu ulaşımı, kamu konutları vb. ne ayırmaya karar verirse; kaynakların özgür ve çeşitli bir basına ayrılması sorunu niçin piyasaya kalsın ki? Topluluk eldeki kaynakların, diyelim yüzde 0.5, 1 ya da 1.5'nun, yeterince kitapçı, her tüketici grubunun (tüketici gruplarının sayısı, basının bugünkünden çok daha çeşitli -çoğulcu- olmasını sağlamak amacıyla, bugünkü ticari koşullardakinden çok daha düşük olacaktır) tercihlerine göre günlük, haftalık, aylık gazetelerini çıkaracak kadar basım işçisi, gazete kâğıdı ve gazete bayii olmasına ayırmaya **a priori** niçin karar veremesin ki? Bunun alternatifi, basın özgürlüğünün merkezi denetim aracılığıyla -ya büyük sermaye, ya devlet, ya da her ikisi tarafından- büyüyen oranda **kısıtlanmasıdır**. Bir iki yıl önce, piyasa sisteminin basın özgürlüğü açısından uzantıları Fransa'da ürkütücü biçimde açıklık kazandı. Dünyanın en büyük gazetelerinde **Le Monde**'un baskı sayısında yüzde 5'i bulan bir azalma, bir milyonu aşkın insanı tercih ettikleri günlük okuma fırsatından yoksun bırakmakla tehdit etti. Tüketici tercihi ve çeşitliliğini sağlamanın en iyi yolu gerçekten bu muydu?

Üçüncüsü, kâra-yönelik piyasa üretiminde, tekelci ya da oli-

gopolcü firmalar, bir metayı bırakıp bir başkasını üretmeye, ikincisi kâr artışı vaat ediyorsa ve üstelik ilk meta hâlâ kâr getirse bile, tüketici tercihine aldırmadan ilgi duyarlar. Böylelikle tüketiciler, salt artık üretilmemesi nedeniyle, aranan bir metadan yoksun bırakılmış bulabilirler kendilerini. Uzunçalar plâklardan Compact Disc'lere geçişte görülmeye başlanmış olan şey budur.

Nove'nin de "piyasa sosyalizmi" yandaşlarından herhangi birinin de, piyasadaki rekabetin en zayıf rakipleri saf dışı bırakma (yani, beraberinde yüksek düzeyde tekeller arasında rekabet doğurma, sonuçta daha büyük -bugün özünde çokuluslu- tekellere varma) doğrultusundaki kaçınılmaz eğilimi konusunda fazla yorum yapamamaları, oldukça kayda değerdir. Sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme süreçleri, sanayi kapitalizmine öngelen günlerden beri, yani en azından dört yüz yıldır, piyasa ekonomisinin gelişmesiyle elele yürümüştür. "Varolan fiili piyasa ekonomisi"nin pratik deneyimi, anında bir kenara itilebilir mi.[6] Piyasa ilişkilerinin daha zengin bir toplulukta, temel gereksinimler karşılanınca, daha fazla tüketici egemenliği sağladığı doğru değildir. Durum tam zıttıdır.

Nove, şu noktaya değinir durur: "para ...isteklerin yoğunluğunun... değerlendirilmesinde vazgeçilmez bir ölçme çubuğudur" (s.103). Gerçekten öyle mi? Bu önerme, bireyin bakış açısından bile, en basitinden kesin değildir. Biri çocuğuna piyano almaktansa pahalı bir tatile ek gelir harcarsa, bu, farklı malların üretim maliyetinin oldukça kilit rol oynadığı çeşitli etmenlerin bir işlevidir.

Önerme henüz mikro-ekonomik düzeyde tartışmalıysa, makro-ekonomik açıdan bütünüyle yanlıştır. Satınalma gücü toplam talep- **eşitsiz biçimde** bölündükçe, çıktı daha fazla para-

6) Kilit toplumsal tüketici gereksinimlerini kapsamak durumunda olan metalardaki tekelleşme durumları artmaktadır —aksi yöndeki efsaneye karşın. Tekelleşme örneklerinin sonuçları ve potansiyeli ürkütücüdür. 3 Mart 1988 tarihli **The New York Review of Books**'da yazan Prof. M. F. Perutz, 1964'te ABD'de aşı firmalarının sayısı oniki iken, 1984'te bu sayının azalarak beşe düştüğünü açıklar. Bu azalma, moleküler biyolojideki ilerlemelerin sıtma, hepatit B, kolera ve dünyadaki milyonlarca insanı etkileyen öteki hastalıkların aşılarını geliştirmeye doğru yol almakta olduğu, AIDS salgınını durduracak bir aşıya şiddetle gereksinildiği bir sırada oldu. Tekele yaklaşan konum, kalan az sayıdaki firmaya, yükselen mahkeme masrafları gibi çeşitli özürlerden yararlanarak, difteri, tetanos ve boğmaca öksürüğü aşılarının fiyatını 16 centten 10 dolara, yani 60 kat artırma olanağı vermiştir.

nın, daha çabuk kârın olduğu yere gidecektir, isteğin yoğun olduğu yere değil. Elbette kimse ciddi ciddi ikinci ev gereksiniminin evsizlerin konut gereksiniminden daha yoğun olduğunu iddia etmez. Yine de, bırakın dünyanın geri kalanını, zengin ülkelerde bile hâlâ milyonlarca evsiz varken, ikinci oturma yerleri (ve lüks evler) büyük ölçekte inşa edilir. Peki, Batı'nın varlıklı orta sınıflarının ikinci televizyon seti ya da ev bilgisayarı gereksinimi karşısında, Üçüncü Dünya'nın aç insanlarının yiyeceğe duydukları "gereksinim yoğunluğu" ne olacak? Buna karşın, piyasa mekanizmalarıyla televizyon ve bilgisayar gibi gereksinimleri karşılamaya çok daha fazla kaynak ayrılır.

Önerme makro-**ekonomik** bağlamda yanlışsa, piyasa güçlerinin ve onların **çeşitli eşzamanlı istekler** açısından uzantılarının dayattığı belli dağıtım tercihlerinin **bütün** toplumsal maliyetlerinin toplamı olan, yani toplumsal öncelikler sorununu ortaya atan makro-**toplumsal** açıdan daha da yanlıştır. Bu noktada, para akılcı bir ölçme çubuğu **değildir**. Tabii bu durumun sözkonusu olması, binlerce insanın (gelecekteki meslekleri bilinmeyen çocuklar dahil!) hayatı ve ölümün "değer"ini (bu "değer", gelecek "kazançlar"ın sermayeye çevrilmesine bağlıdır) hesaplayarak, parasal "maliyet-yarar" çözümlemesinin nihai insanlık dışı mantığını kabul etmememiz halinde geçerlidir.

O konuda en sarsıcı örnek, motorlu taşıtlara özel kişilerin sahip olmasıdır. Özel araba evle işyeri, evle alışveriş merkezi arasında bir ulaşım aracı olarak, korkunç boyutlarda ekonomik savurganlık kaynağıdır.[7] Burada gözünüzün önüne, her biri yalnız bir iki kişiyi taşıyan, günde bir iki saatten fazla kullanılmayan ve, trafiği bütünüyle felç etmese bile giderek yavaşlatarak, aynı anda da kenti ve kırı giderek artan miktarda zehirli egzosun öldürücü dumanıyla kirleterek, kentlerimizi sekiz, dokuz, hatta yirmi iki saat boş yere işgal eden, dört beş koltuklu on milyonlarca arabadan kullanılan bir filo gelir. Ek olarak sorumsuzca ve profesyonelce olmadan kullanılan bu filo, yalnızca büyük savaşlarla kıyaslanabilecek ölçüde, kitlesel cinayet aracıdır. Doğrusunu isterseniz, son otuz yılda motorlu taşıtlardan dünya öl-

7) Özel kişilerin sürdüğü araba, boş zaman dünyasında bir özerklik (özgürlük) aracıdır. Ne var ki bu işlev, özel kişilerce sahip olunmayan, ama **gereksindiklerinde** fiilen kullananın tasarrufuna bırakılan bir araba filosuyla da yerine getirilebilir. Bu olanak, yine de, o işleve ayrılmış kaynaklarda büyük çaplı makro-ekonomik indirimi gerektirir.

çüsünde ölen ve sakat kalanların sayısı, I. Dünya Savaşı'ndaki ölü ve yaralılardan daha kabarıktır![8]

Bütün kentlerde, gelecek günlerin bütün yolcularına rahatça oturacak bir koltuk garanti edecek, park etme sorunlarıyla kirliliği bugünkü düzeylerinin yüzde onuna indirecek -özellikle elektrikli otobüsler olursa- ve aynı düzenle enerji harcamalarını azaltacak, diyelim üç dakikada bir geçen küçük otobüsler filosuyla dolu bulvarlara sahip olmak **makro-toplumsal** açıdan yeğ tutulmaz mı? Hem böylesi bir gereksinimleri karşılama sistemi, bütün yurttaşlara **ücretsiz** olsa, yani topluluk, mevcut kaynaklarının yüzde iki-üçünü serbest hizmeti herkese garanti etmeye ayırmaya **a priori** karar verse, "kişisel kazanç güdüsü" denen şeyin aşılmasını sağlamaz mı? O koşullarda kaç kişi yine özel araba alıp, kişi olarak petrole **para öder**? Bu tip alımları "yasaklamak" için "polis"e gerek duymazsınız. Tüketici için maliyet karşılaştırması istenen sonucu doğrur ve yüksek park ücretleri de bu sonuca katkıda bulunur.

Buna otobüs ve araba çıktısında ölçeğe göre büyük etkisizlikler eşlik etse ve kamu mülkiyetindeki fabrikalar bugünkü özel otomobil kuruluşlarına göre mikro-ekonomik bakımdan daha verimsiz işlese bile (kanıtlanmış saymadığımız bir varsayım), günümüzün kirliliğe karşı ilgisiz bıraktıran çılgınca koşuşturmasında yapılacak bu köklü azaltmadan çıkarılan **toplam** sonuçlar, yine de maddi kaynaklarda ve insan yaşamında yüklü bir tasarrufu getirir. Tüketicinin tatmin edilmesi (yani, gereksinimlerin karşılanması) ön sıralara çıkacaktır. Para, gerçekte ona yüklenen rolün tam zıttını -uyarıcı değil, caydırıcı bir rol- oynar. Yine: Diyelim ki bir topluluk, çoğunluk oyuna dayanarak, büyük ölçüde desantralize ve komünal tarzda idare edilip her koşulda piramit türü bürokrasiye hiç, ya da bugünün kocaman tekellerinden kesinlikle çok daha az gerek duyan, serbest, konforlu ve etkili bir kamu taşımacılığı sistemi lehine karar çıkarsın. "Piyasa sosyalizmi"nin katı bir savunucusu bunu hangi hakla **yasaklar**?

---

8) Özel motorlu taşıtlara ilişkin mükemmel ve tam kapsamlı bir sosyalist eleştiri, dostumuz Winfried Wolf'un **magnum opus**'u* **Elsenbahn und Autobahn**, Hamburg 1987'de verilmiştir.

*) başyapıt. (ç.n.)

UTQUE TERTİUM DATUR*

Hem bürokratik merkezileşme, hem de "piyasa sosyalizmi" karşısında, yaşama şansı olan ve arzu edilir bir alternatif bulnduğuna itiraz ederken Nove, kaynakların (özünde maddi girdilerin) merkezi dağıtımının çağdaş bir ekonomide kaçınılmazlığı gerekçesiyle "üçüncü alternatif"i (**tertium datur**) reddeder: "Oldukça basit ürünler bile zaman zaman büyük sayılarda ve epeyce özel girdiler gerektirir. Binlerce girdinin her biriyle ilgili delege toplantılarının, hiyerarşik bir otorite piramidi olmadan (girdiler satın alınamadıkça ve piramit gereksiz kılınmadıkça) girdi-çıktı tutarlılığıyla sonuçlanması nasıl gerçekleşebilir ki? Ne yazık, **tertium non datur**."* Bunları söylemek, sanki önceki tartışmalar hiç olmamış gibi, tekrar başa dönmekten başka bir şey değildir.

İlk olarak, piyasa, otomatikman girdi-çıktı tutarlılığı'na yol **açmaz**. Aşırı kapasitelerle kıtlıklar, periyodik biçimde yan yana varolur. Kıtlıklar patlamalara (**boom**) dönüşür, aşırı kapasiteler iflaslara sürükler. İki yüz yıldır "fiilen varolan piyasa ekonomisi"yle bağlı ekonomik dalgalanmalar, dev boyutlu "girdi-çıktı" **tutarsızlıklarının** kanıtıdır. İkincisi, "binlerce" girdinin çoğu, fiyat dalgalanmalarından etkilenmez. "Satınalma" biçimseldir, tercih belirleyen değil. Girdiler ısmarlama yapılır, genelde fiyat rekabeti yoktur ve önceden oturmuş teknik özelliklere bağlıdır. Ancak ciddi başarısızlık durumunda (kötü kalite, teslim tarihinin geçirilmesi, göze batan fahiş fiyat isteme) ciddi bir tartışma çıkacaktır.

Üçüncü olarak, desantralize dağıtım, fiyat dalgalanmalarının bir işlevi olan, yani piyasa aracılığıyla dağıtımla ne kadar az özdeşse; kaynakların **merkezi** dağıtımı da -aslında kaçınılmazdır bu- **ayrıntılı** dağıtımla özdeş değildir. Nove, bizim '**eklemlenmiş** özyönetim son derece olanaklıdır' şeklindeki argümanımızı yanıtlamaz. **Ulusal** (ya da uluslararası) çapta bir delegeler kongresi, farklı **tutarlı** girdi-çıktı varyantları arasında seçim yaparak, GSMH'nın ne kadar parçasının, diyelim yirmi otuz anahtar sanayi dalı ya da toplumsal dalın birine ayrılmasına, ancak demokratik temelde karar vermek zorundadır.[9] Sonra, diyelim çe-

*) Üçüncü Alternatif Vardır! (ç.n.)

*) Üçüncü alternatif yoktur. (ç.n.)

9) Kapitalizmde bile ne kadar çok toplumsal önceliğin kendini dayattığı,

lik ya da deri sanayiinin, ya da eğitimin ayrıntılı planlanışını, bu sanayi ve hizmetlerin öteki kongrelerde toplanan temsilcilerine (tüketici temsilcileri dahil) havale eder. Onlar da daha ayrıntılı kararları bölgesel, yerel ve işletme konseylerine havale ederler. **Sınırlı kaynaklara alternatif talepler ne gözardı edilmiş, ne gizlenmiştir. Farklı** düzeylerde **demokratik yollarla** halledilmiştir. Böyle kurumlardan katı bir hiyerarşik yapı çıkmaz. Üretici/tüketici egemenliğini (yani, kendi yazgısını belirlemeyi, sözcüğün gerçek anlamında özgürlüğü) hem kör piyasa güçlerinin, hem de kendini beğenmiş teknokrat ya da bürokratların tiranlığına karşı açık seçik biçimde garanti eder. Tabii bu bütünüyle uygulanabilir mi?[10] Aşırı politikleşme doğurmaz mı? Belki. ama, politik çoğulculuğun olduğu, medyaya rahatça erişilebildiği, sürekli açıklık ve **kamu denetiminin** bulunduğu **özgür** bir toplumdaki politikleşme, kitlesel işsizliğin ya da bürokratik yanlış yönetimin sonucunda ortaya çıkan muazzam savurganlıktan kesinlikle daha az kötüdür.

Alec Nove'nin "piyasa sosyalizmi"nin gerekli olduğuna inancı, bir ölçüde, karmaşık bir modern ekonomide yurttaşların kendilerini yönetmesinin nasılsa gerçekçi olmadığı düşüncesinden kaynaklanır. Ama, kendi kendini yönetmeyi savunan sosyalist argüman, Nove'nin üzerinde durmadığı toplumsal koşulların varlığını önvarsayar: Serbest yüksek öğretim, iş haftasının büyük oranda kısaltılması, iletişim medyasına geniş kapsamda ulaşma olanağı. Fikir ve çıkar çatışmaları kuşkusuz hâlâ çıkacaktır, ama işte bu nedenledir ki sosyalistler çoğulcu bir demokrasiye bağlanmalıdırlar.

günümüzde 12 Batı Avrupa ülkesindeki "1992 serbest ortak pazarı" hazırlıklarında çarpıcı biçimde açığa çıkar. Onlar, başka şeylerin yanı sıra, 350 milyon kişinin günlük yaşamını ve ticaretini yönetecek, veteriner denetimleri, kozmetikler, böcek zehirleri, vinçler, su miktarı, lastiklerin dış yüzey derinliği, kamyon ağırlıkları, oyuncakların güvenliliği, yaşam sigortası, araba egzosları, amyant kirliliği, seyyar telefonlar, çimen biçme makinesinin gürültüsü, sigorta düzenlemeleri, eğitim özellikleri vb. vb. farklı fenomenleri kapsayan 300 "pazar içi talimatı"nın düzenlilik kazanmasıyla uğraşmaktadırlar.

10) Bilgisayar çağı (yani, üçüncü teknolojik devrim) işçi yönetimini büyük oranda kolaylaştırır: "Bir imalât fabrikasında, ansızın, makineleri çalıştıran insanların ellerindeki bilgiyi edinirsiniz; bilgi artık hiyerarşinin üst basamaklarındaki iki üç insan için saklanmaz", diyordu Bay Eberle (Proctor and Gamble'ın eski imalât başkan yardımcısı). "Birinci sınıf denetçiler işçilerin ellerine geçene kadar bu bilginin gücünün değerini bilmezler. O zaman direnişleri müthiş olur" (**International Herald Tribune,** 15 Şubat 1988).

Sömürünün 'kurumsallaşmış eşitsizlik' şeklindeki temel tanıma dönersek, konu daha bir netlik kazanır. "Piyasa sosyalizmi" destekçileri, genelde, piyasa ilişkilerinin sistemli eşitsizlik doğuracağını kabul ederler; gerçekten de, bugün Sovyetler Birliği ve Çin'de, eşitsizliğin zorunluluğunu açık açık belirten, üstelik bunu genelde Alec Nove'den daha yetersiz bir dille yapan piyasalaşma savunucularına rastlanır. Son çözümlemede, sömürü, bir kaç kişi daha çok tüketebilsin, daha iyi yaşayabilsin diye, nice insanın uzun saatler çalışmak zorunda kalması demektir. Çoğunluğun tatlı dille sömürüye rıza göstermeye kandırılması gerekir. Zamanla kandırıldıklarını farkederlerse, bu kez baskıya gerek duyulur. Sonunda "saf ekonomik" baskıya isyan ederlerse, o zaman ekonomi-ötesi baskıyla ikna edilmelidirler. Devletin, sömürünün hizmetinde ortaya çıkışı böyledir. O nedenle, bu konuyu bir uyarıyla kapatabiliriz. Kimileri, "piyasa sosyalizmi"ni, bürokrasiye şiddetle karşı çıktıklarından dolayı yeğ tutarlar. Ama onların yazgısı, yurttaş kitlesinden kopmuş devleti, bir baskı aygıtı olarak yeniden keşfetme noktasına varmaktır. Meta üretiminin sönüp gidişinin ütopya olduğuna inananlar, kendilerini, devletin sönüp gidişinin de ütopya olduğu sonucunu çıkarmaya zorlanmış bulacaklardır.

İnsanın Özgürlüğüne İlişkin

İşte tekrar tartışmanın canalıcı yerine döndük. Bizim iddiamız şu: Bu konu, olanaklı en büyük ekonomik verimlilikle ilgili değil (ekonomistlerin sunduğundan çok daha net bir tanım olmadan ölçülebilir mi bu?), olanaklı en geniş insan özgürlüğüyle, yani bireye dıştan dayatılan kısıtlamalardan (ister ekonomik, ister politik, isterse toplumsal-kültürel olsun) kurtuluşla ilgilidir. İnsanın varoluşu hedefi olarak kendi yazgısını belirlemesiyle ilgili bir tartışmadır.

Temel insani gereksinimlerin herkese karşılanması olmadan, özgürlük ve kendi yazgısını belirlemenin de olanaksız olduğu bizim gözümüzde apaçıktır. Temel gereksinimleri kimseyi kayırmadan, özel bir ayrımcılığa gitmeden karşılamayı garanti edecek bir araç olarak ekonomik verimlilik, bu yüzden tam anlamına o kavramsal çerçeve içinde kavuşur. Ama ekonomik verimlilik, insani uğraşların , öteki bütün etken ve güdülenimlere ek olarak getirilen **sürekli** bir hedefi olarak, akıldışı ve giderek kendi kendini yıkıcı hale gelir.

Böylece asıl tartışma şu açık soru çevresinde döner: Temel

gereksinimler karşılanınca, bireysel ve toplumsal maliyetleri ne olursa olsun, olanaklı en büyük ekonomik verimlilik hedefi ilk sırayı almaya devam etmeli midir? Yoksa, çalışma haftasının ciddi oranda kısaltılması (çalışma zamanı bütün olgun yaşamı kapsar), toplumsal işbölümünde yöneticilerle yönetilenler arasında köklü bir azaltmaya gitme, yaratıcı boş zamanın birden ve hızla genişlemesi, doğal çevrenin kollanması, fiziksel ve ruhsal dertlere karşı savaşım vb. gibi hedefler karşısında ikincil mi kalmalıdır?

Bütün bunların ütopya olduğunu iddia edenler, gerçeklikte, insanlığın, koşullar ne olursa olsun, "nesnel ekonomik yasalar"ın ve toplumsal eşitsizliğin tiranlığına boyun eğmeye mahkûm olduğunu söylemektedirler. Bu kısıtlamaları kabullenmeyi reddetmenin, gereksinimlerin kabul edilemez derecede düşük düzeyde karşılanmasıyla sonuçlanacağını da eklerler. Bu düşünce, yaradılıştan günah işleme eğilimi boş inanının yeniden gündeme getirilmesidir. O önyargıya bağlı olarak, **homo economicus** * efsanesine rastlanır. Bu efsane, insanın zaman ve mekân boyunca varoluşunu, insanlık tarihinin görece yakın zamanlarında edinilmiş rekabetçi burjuvanın (büyük ve küçük burjuvalar) davranış kalıbı olan olguya genelleştirme çabasından başka bir şey değildir. Böylesi savların bilimsel temeli yoktur.

Gerek Nove'nin, gerekse benim anladığımız tarzda "Marksizan sosyalizm"in anlamı şundan öteye gitmez: Özgürce birleşmiş üreticilerin, maddi ve insan kaynaklarını kimi "ölümsüz ekonomik yasalar"a göre kullanma **yükümlülüğünden** kurtulmaları. Üretici/tüketicilerin, hem toplumsal, hem ekonomik önceliklerini özgürce kararlaştırdıkları bir toplumdur bu. Üretici/tüketiciler daha çok boş zaman, ya da daha az yorucu ve monoton çalışma karşılığında ikinci televizyon setinden vazgeçmek isterlerse, bunu yapma hakkına tamamen sahiptirler. Bu tercihleri kimsenin (ne piyasalar ve uzmanlar, ne bilimciler/filozoflar, ne karizmatik liderler, ne partiler) onlara **dikte** etmemesi gerekir. Onlar herşeyi bilen insanlar değildir; tarih bunu kanıtlamıştır. Üretici/tüketiciler, kararlarını, kendi bilinçli ve duyarlılıkları ışığında, özgürce verme hakkına sahip olmalıdırlar. İnsanın özgürlüğünün bütün içeriği ve amacı budur. Sosyalist plânlamanın bütün içeriği ve amacı budur.

---

*) ekonomik insan. (ç.n.)

Uygulanabilir Bir Sosyalizm mi? (*) (**)

Roland Lew

Sosyalizm çağdaş bir konu mudur? Gazetelerde okunana, genel düşünce ikliminc ve medyanın olağanüstü boyutlarda yaydığına bakarsak, yanıt "hayır" çıkar. İnsanların sosyalizmden konuştukları kesindir, ama yalnız suçlamak ya da gözden düşürmek amacıyla. "Otantik sosyalizm" tehlikeli bir ütopya, olsa olsa yanılsama; "fiilen varolan sosyalizm"ise karabasandır. Batı Avrupa'da yakında yaşanan sosyalist hükümet deneyleri sosyalizmin sözde kaldığını, çünkü katı bir ekonomik liberalizmi benimsemekten kaçınamadığını ve kaçınamayacağını kanıtlar. Yine de, Sovyetler üstüne incelemelerde başta gelen simalardan olan ve "uygulanabilir bir sosyalizm" öneren birisi çıkıyor önümüze. SSCB ve Doğu Bloku ekonomileri üstüne uzmanlaşan, ama sosyalizme destek verdiğini asla belirtmemiş bir yazar, şimdi kendi sosyalizm yorumunu ortaya atmaktadır. Edinilen ilk izlenim, bugünkü sosyalizm-karşıtı atmosfer gözönüne getirildiğinde herhalde bir umuttan öteye geçmese bile, yazarın hiç değilse belli bir sosyalizmin yardımına koştuğudur. Perry Anderson'un son kitabındaki olumlu yorumlar da o izlenimi kuvvetlendirir: "Parlak bir canlılık ve açıklıkla, sağduyu ve hoş bir mizah gücüyle, çözümlemeci ve ampirik ayrıntıyla yazılmış bir çalışmada Nove, sermayenin öte yanında ne olabileceği konusundaki yüzyıldır gözden geçirilmemiş ön yargılarla yanılsamaları toprağa gömdürmüş, demokratik denetimle yönetilen bir sosyalist ekonominin neye benzeyebileceğine ilişkin ilk gerçek bakışımızı oluşturmada gözümüzü açmıştır."[1]

---

* Bu yazı, **Socialist Register** 1985/86'dan çevrilmiştir. (ç.n.)

** Alec Nove, **The Economics of Feasible Socialism**, Londra, George Allen and Unwin, 1983.

1) Perry Anderson, **In the Tracks of Historical Materialism**, Londra, Verso 1983, s. 100. / Anderson'un bu kitabının Türkçe çevirisi için bkz. **Tarihsel Materyalizmin İzinde**, çev: Mehmet Bakırcı-H. Gürvit, Belge Yayınları, İst. 1986. - ç.n./

Kitabı ikinci okuyuşta kuşkular belirmeye başlar. Rusya'da doğup, soldaki tartışmaları sanırım yakından bilen bir entelektüelin, sosyalizmin problemleriyle ilgilenmeyi sürdürmesi ancak doğal karşılanabilir. Nove, Marx'ın kavramlaştırmasını reddeder, ama nedenlerini de açıklar. Üstelik argümanı tutarlıdır. Sovyetler Birliği üstüne yazılmış ilk yazılarından, Sovyet deneyiminin sonuçlarını da reddettiği bellidir. Sosyalizm üstüne kitabında önceki görüşlerini özetlemekle yetinir; Sovyetler Birliği'ni reddedişininin nedenleri açıktır ve iyi belgelenmiş argümanlarla desteklenir. Ne var ki, söylemek durumunda olduğu şeylerin sosyalist bir bakışla ilgisi bulunduğunu kabul etmemiz gerektiği hiç de o kadar açık değildir.

I. Hangi Sosyalizm?

Marx Eleştirisi

Yazarın çıkış noktası, bütün argümanının merkezinde yer alan ağır bir Marx eleştirisidir: "Kanımca, Marx'ın sosyalizmin ekonomisi konusunda söyleyecekleri azdı ve onlar da ya ilgisiz, ya da düpedüz yanıltıcı şeylerdi" (s. 10). Nove'ye kalırsa, Marx'ın sosyalizm hakkında, dolaylı dolaysız, söylediklerinin tümü kabul edilemez şeylerdir; Nove'nin yakındığı temel noktalar, Marx'ın mantıksızlığı, gerçekçi olmayışı ve modern dünyanın karmaşıklıklarını dikkate almayışıdır. Marx'ta merkezi temalar olan piyasanın yok oluşu ve değer yasasının sönüp gitmesi, merkezi plânlamanın despotizmiyle despotların iktidarına yol açacaktır. "Üreticilerin özgür birliği" için tek umut, tek tek fabrikalar düzeyindedir. Özyönetimin toplumun bütününe yayılması akıl almaz bir şeydir. "Birleşmiş üreticiler"in çıkarları fabrikadan fabrikaya değişir. İşçilerin tümünün çıkarları arasında kendiliğinden bir uyum olabileceği ve yerel çıkarların genel bir çıkarda birleşebileceği varsayımı, yaşamın katı gerçekleriyle hiç uyuşmayan, içi boş bir düştür. Aslında çılgınca bir düşten öte, dinsel bir tasarımdır. Bırakın benciillik ile toplumsal yaşamın öteki yönlerini, kıtlık gibi bir şey olduğuna, hep olacağına göre, daha da olasılık dışı ve anlamsızdır bu. Nove'nin "kaynak dağıtımı konusundaki çatışmayı kaldıran... komünist bir **steady-state**(*) dengesi olan" "bolluğun altın çağı"

*) Zaman içinde değişmeyen, dalgalanma ya da dönüşümler geçirdikten sonra bile kalan göreli bir denge durumu. (ç.n.)

hakkındaki kuşkulu yorumları bundan kaynaklanır: "Bolluk çağında çeşitli bireylerin birbiriyle çekişmeleri, serbestçe bulunabilecek şeyleri herkesin kendine alıkoyması için bir neden kalmaz" (s. 15)[2]. Yeni İnsan'ın ortaya çıkışına götürecek bolluk, hâlâ anlaşılmaz gelmektedir. Kaynaklar sınırsız değildir. Her zaman kıt mallar üzerinde anlaşmazlıklar, hatta çok şiddetli çatışmalar çıkacaktır. Bu olgular insanın iyiliği ya da cömertliği konusunda yanılsamaya kapılmaya pek yer bırakmaz. Her şeyi cömertçe dağıtacak kadar iyi bir cin yoktur; tersine, hem karmaşık, hem de belirsizlik içindeki reel dünyayı yönetme olayıdır bu.

Ekonomi politiğin -bir başka deyişle, göreli kıtlığın yönetiminin- sosyalizmde geçerliliğini koruyacağının kanıtlanması amacıyla öne sürülen ana argümanlar bunlardır. Nove'yle pek çok yazarın gözünde, değer yasasının sosyalizmde sönüp gideceği iddiası (Lenin kabul etmez görünse de, Marx ve çoğu -ama hepsi değil- Marksist tarafından kullanılan bir argüman) Marksist ütopyanın can damarıdır ve ütopyayı son derece gerçek dışı gösteren de budur. "Ekonomik yaşamın bütün düzeylerinde, alternatifler arasında seçim yapma ölçütlerini hesaplama, değerlendirme ve tasarlama yönündeki kesin gereksinim" (s. 20), değer yasasının sosyalizme uygun düşeceği anlamına gelir. Marx, kullanım-değerini gözardı ettiği, kapitalizmi açıklarken değişim-değerinde yoğunlaştığı için daha bir eleştirilir. Değişim-değeri kavramı üretim koşullarıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Marx da, üretimi, dolaşımı arka plâna iterek vurgular. Kullanım-değerini en aza indirmesi, Marx'ı piyasanın rolünü tam kestirememeye, tüketicilerin çıkarını gözardı etmeye götürür. Bu anlamıyla, Sovyet plâncıları büyük atalarının sunduğu örneğin basit takipçileridir. Özetle, "Marx'ın sosyalizmde maliyetlerin hesaplanışı üzerine söyleyecek şeyi azdı (ve üstü kapalı olarak tam komünizmde maliyetlerin nasılsa önem taşımayacağını belirtiyordu)"(s. 27). Marx tartışmaya katıldığında, bunu, 'sosyalizmde ekonomik yaşam saydam olacaktır' şeklindeki ünlü ve netlikten uzak kuramıyla yapar. Ne var ki saydamlık, Nove'nin anımsattığı gibi, SSCB'de imal edilmiş "12 milyon saptanabilir değişik ürün"le (s. 33) perdelendiği zaman, görüntüyü yansıtmayan bir ayna halini alır. Yerine getirilmesi gereken çok geniş kapsamlı

2) Krş., s. 60: "Ayrıca öyle görünüyor ki, kişisel bencilliği, kâr hırsını ve rekabetçiliği kalkmış varsaymak, zorlama bir kanıdır".

görevlerin olması ve mevcut becerilerin boyutu şu anlama gelir: "Üretimin örgütlenmesinde **bir** hiyerarşiden ve ast-üst ilişkisinden kaçamazsınız" ve bu yüzden, "ekonomik kararların alınışında demokratik işleyişlerin rolü ve sınırlarının gerçekçi... bir değerlendirilmesi" (s. 50) gereği vardır.

Aynı biçimde, bireysel çıkarların üstünde duran bir devlet olması temel önemdedir. **Ex ante** düzenleme olanaksız olduğundan, piyasa düzenlemesi ve belli bir derecede rekabet olması vazgeçilmezdir. Gerçek gereksinimler piyasada ne istendiğinin saptanmasından önce belirlenemez -tabii tüketiciler sınırlı gereksinimleri için zorlama yollarla belli ürünleri almaya zorlanmadıkça. Nove burada, çok iyi bildiği Sovyet deneyimi üstünde düşünmektedir öncelikle. Öyleyse sosyalizmin bir anlamı var mı? Var, ama sosyalizmle, doğum ya da talih gibi rastlantıların aşırı oranda ayrıcalıklar doğurmaması gerektiğini kastediyorsak. Ve "uygulanabilir sosyalizm" kesinlikle anlamlıdır: "Şimdiden ana rahmine düşmüş bir çocuğun ömür süresi içinde, gelişmiş dünyanın büyük bölümünde varolabilecek bir durum" (s. 197) demektir. Gerçekçilik, gerçeklik duygusu ve oran duygusu; Nove'nin kitabının leitmotifini bunlar oluşturur. Sağduyulu sözlerinin bir çoğu, Anglo-Amerikan geleneğinin en iyi özelliklerinden birini anımsatır.

Olumsuz Bir Örnek: "Reel Sosyalizm"

Kitabında Sovyetler Birliği üstüne yazılan bölümünü de aynı ölçülü ton ve aynı sentez anlayışı karakterize eder. Marx olumsuz kuramsal modeli oluşturuyordu; SSCB de olumsuz pratik örneği sunar. Sovyetler Birliği olumsuz bir örnek diye alınır. Bunun nedeni, Sovyetler'de yaşanan somut deneyimin talih ve talihsizliklerinin bir piyasa gereksinimini dışa vurmasının yanısıra, merkeziyetçiliğin (milyonlarca kararın saçma biçimde merkezileştirilmesi) kıskacını gevşetme ve çeşitli kategorilerdeki yurttaşları gerek üretici, gerek tüketiciler olarak insiyatifi ele almaya yüreklendirme doğrultusundaki ivedi zorunluluğu da dışa vurmasıdır.

"Piyasanın reddedilmesiyle yukarıya doğru yönetsel sorumluluk sistemi arasında yakın bir bağ" (s. 82) kurmak olanaklıdır. Tarımın kolektifleştirilmesi "feci sonuçlar doğuran bir yönelişti" (s.85). Köylülüğün geçim standartlarının Stalin ölçeli beri iyileştiği yadsınamamakla beraber, yabancılaşma sona ermemiştir.

Çiftçilere daha iyi para verilir, ama çiftlikler hâlâ büyüktür ve toprağı işleyenler hâlâ kötü güdülendirilir. Ekonomik durum düzeltilmek zorundadır: Temel ilkelerin kökten gözden geçirilmesi bile zorunlu olabilir. Yasal yollarla edinilemeyen en temel şeyler, "başka araçlarla" elde edilir; sözgelimi, kalıcı ve hassas bir sorun olan sanayi girdilerinin (hammaddeler) nasıl sağlanacağı konusunda geçerlidir bu durum. Sonuç, ekonomik yaşamın artık özel bir parçası olan "ikinci ekonomi"dir. Sovyet üretim sisteminin mantığı piyasa ilişkilerinin açık seçik geri getirilmesini ister. Nove'ye bakılırsa, bu gereklilik hem ekonomik bir doğru, hem de ekonomik bir zorunluluktur. Rejimin bu olguyu gizleme çabaları, ekonomik faaliyet ya da tüketici ve yurttaş gereksinimleri açısından bir yarar getirmez. Buna karşılık, "varolan fiyat sistemi merkezi bir aygıtın varlığını zorunlu kılar" (s.101). Bunun sonucu da, o aygıtı kontrolünde bulunduranların güce ve ayrıcalığa kavuşmalarıdır.

Bu mantıksız ve yer yer akıldışı sistem, yine de sosyalizm ilkelerinin uygulanışının doğrudan sonucu değildir; üstelik; belirli özellikleri bir kenara, Marx'ın çalışmalarıyla uzaktan yakından ilgisi yoktur. Nove, Rusya'nın özgüllükleriyle tarihsel bağlamın etkisini hesaba katma gereğinin farkındadır. O özgüllükler şöyle sıralanabilir: "despotik politik geçmiş; kendiliğinden toplumsal güçlerin zayıflığı (despotizmin yükselişini bir ölçüde açıklayan ve bir ölçüde onunla açıklanan etken); ekonomik ve toplumsal gerilik; bu öğelerin Leninist politikanın uygulanışıyla, iç savaş ve "sosyalist kuruluş"un güçlükleri sonucunda pekişmesi" (s. 112).

Nove, öteki "reel sosyalist" ülkelerdeki reform girişimlerini de değerlendirip, Yugoslavya, Polonya, Çin ve Macaristan'ın özgüllüklerini belirler. En doyurucu reformun 1968'de Macaristan'da ilk kez başlatılan deney olduğu sonucunu çıkarır. Macaristan'daki reform deneyi, nice kusuruna karşın, doğru yönde bir adımı gösterir: piyasa öğeleri yeniden uygulamaya konmaktadır; merkezileşme esnekleşmektedir; fiyatlar ekonomik gerçeklikleri belli oranlarda yansıtır; fabrikaların, özellikle çiftçilerin belli bir insiyatif kullanmalarına izin verilir. Nove, Macaristan'daki reformun uygulanışında izlenen ihtiyatlılık ve ılımlılıkla, Polonya'nın 70'lerdeki ekonomik plânlarındaki maceracılığı ve Yugoslavya'daki özyönetimin aşırı desantralizasyonunu karşı karşıya getirir.

Hem Marksist kuram, hem de pratik reel sosyalizm deneyi-

mi üstüne bu eleştirel sözleri dile getirdikten sonra, Marx'ın olumlu görüşlerine, "onun" sosyalizmine iki bölüm ayırıp, sosyalizme geçişle terimin asıl anlamındaki sosyalist evre arasında oldukça klasik bir ayrım çizgisi çeker.

Ben Nove'nin sosyalizm anlayışını tartışıyorum, Nove'yse sosyalizmin ekonomisini tartışır. Bir ekonomist olarak yazarsa da, yorumları (ideoloji, yeni insan ve çelişkiler üstüne sık sık yinelediği sözlerden çıkarabileceğimiz gibi) kendisini net bir anlamda ekonominin çok ilerilerine götürüp, topluma bütünsel bakışını işlemeye yöneltir. Elbette tamamen hakkıdır bu. Sosyalizm, kapitalizme kıyasla, ekonomi politiğe (birikim, yatırım, farklı sektörler arasındaki ilişkiler) daha az indirgenebilir. Söz konusu olan çok daha öte birşey, yani ilgili toplumların geleceğidir.

II. Tek Ülkede Geçiş Ve Sosyalizm

Nove'nin gerçekçilik kaygısı, sosyalizmi tek bir ülke bağlamında düşünmesine neden olur. "Tek ülkede sosyaliizm"in Stalinist dönemin en büyük sloganlarından birisi ve Stalin'in kişiliğiyle yakından ilintili olduğunun pekâlâ farkındadır.[3] Nove'nin o terimi ara sıra kullanışı, bilerek kışkırtıcı bir görünüm sunar. Stalin kesinlikle gerçekçiydi, ama yalnız **Realpolitik**'e inanması anlamında. Bununla birlikte SSCB'de sosyalizmin kuruluşununa bakışı, sapkınlaşacak ölçüde gerçekçilikten uzaktı. Galiba Nove aslında kışkırtıcı olmamakta, sadece "evrensel, dünya çapında sosyalizm" konusundaki "zorlama fantezi"yi (s. 155) reddetmektedir. En olumlu hipotezi alsak bile, sosyalizm uzak geleceğin sorunudur. Bu arada reel dünyayla baş etme gibi daha sıkıcı bir görev vardır önümüzde. Ve reel dünya, ulus-devletler demektir.. Ulus-devletler yok olmayacaktır. Dolayısıyla çeşitli ulusal sosyalizm deneyimlerini onların varoluşu belirler.

Gelişmiş dünya söz konusuyken, Nove'nin yorumlarına genellikle Britanya bağlamında rastlanır. Zaman gelir, eski adacılık geleneğinin ve Britanya'da özgül bir şey olduğu duygusunun, kendi tek ülkede sosyalizm projesini haklı çıkarmakta yardımına başvurduğu gerçekçilikten çok daha önem taşıdığı izlenimi edinilir.

Çıkış noktası (gelişkin kapitalizm, reel sosyalizm ya da az-

3) Bu sorunsalı yaratıp kuramsallaştıran aslında Buharin'di.

gelişmişlik) ne olursa olsun, bir geçiş dönemi kaçınılmazdır. Yazar o konuda, Stalin'in 1936'da, SSCB'nin birdenbire ama kesin biçimde sosyalist çağa girmiş olduğuna karar verdiği zaman dışına çıktığı klasik sosyalist geleneğe girer. Bütün dünyadaki reel komünist hareket on yıllardır sosyalizme geçiş sorunlarına kafa yormaktan vazgeçmiş, klasik geleneği sürdürme görevini yalıtılanmış akımlarla (Troçkizm) birey lere bırakmıştır.

Nove'nin gelişmiş kapitalizmden sosyalizme geçiş çözümlemesi, yer yer, olumlu ya da inanılır bir kurama yakınlıktan çok, Britanya'da İşçi Partisi sol kanadının, Allende dönemindeki Şili deneyiminin, hatta belirli bir **gauchism**'in eleştirilerine daha yakın gözükür. Geçişin anahtarının servetin yeniden bölüştürülmesinde değil, üretkenliğin artışında yattığı fikrini savunmaya bir çok paragraf ayrılır (s. 156f). Yeniden bölüştürücü programlar yoksulluğun eşit biçimde dağılımıyla sonuçlanır ve hiç bir anlamda sosyalizme doğru atılan bir adım değildir. Bu bakış doğrudur ve, kanımca, oldukça klasik bir konumdur -elbette yeniden bölüşümün emek hareketi açısından propaganda değerini görmezden gelmemiz koşuluyla. Eşitlikçi programlar orta sınıfları rejimden soğutup, Şili'deki gibi felakete sürükleyebilir (s.156). Daha büyük bir pasta kapma, eldeki pastayı bölüşmekten daha önemlidir (s.159). Aşırı ücret isteklerini sıkı fiyat denetimleri koymadan kısıtlayabilecek bir ücret politikası, nice sorunu ve özelde karaborsanın geri geliş tehdidini kaldıracaktır.

"Tek ülkede sosyalizm"in genel çerçevesi içinde, Nove görüşünü açık bir ekonomiden yana belirtir ve otarşi nosyonunu reddeder. Aynı biçimde, ağır ithal denetimlerini oldukça tehlikeli sayar(s.162). İşçi Partisi sol kanadının desteklediği böyle politikalar, gerçeklikten düpedüz uzak kalıp, sağa kaymaya yol açabilir(s. 165). O zaman alternatif, seçimleri kaldırmanın ayartıcılığına boyun eğip, "sosyalist" milisle ve polis gücüyle desteklemiş "halk demokrasisi" mantığını benimsemek olur. Bu seçim, rejimi başarısızlıkların sonuçlarından kesinlikle koruyacak, ama korkunç bir bedel ödenmesini getirecektir. Nove de haklılıkla, oradan sosyalizmin yadsınmasına gidileceği sonucunu çıkarır.

Klasik modele göre, geçiş dönemi, ekonominin belirli bir oranda toplumsallaşmasını içerir. Nove'yse ekonominin açık kalması gerektiği düşüncesiyle bu şemadan ayrılır: "Geniş ve önemli bir özel sektörün yanısıra karma ekonomi olacağından, piyasa güçlerinin işlemesine izin verilmeli, fiyat denetimleri, it-

halât kısıtlamaları ve malzeme dağıtımından oluşan bir bileşimle kargaşaya itilmemelidir" (s.165). Ekonominin toplumsallaşması, ulusallaştırmalar demek midir? Bu noktada yine, ulusallaştırmayı başarmak kolayken, o yolla amaçlananları gerçekleştirmenin kolay olmadığı kanısındadır yazar. Kapitalistler kesinlikle mülksüzleştirilebilir, ancak "kârları özel olarak sahiplenmekten kamunun kesesine aktarmaya geçmek" (s.167) pek zordur. Ulusallaştırmanın üçüncü amacı -"özel kârlar sağlamak yerine kamu yararına hizmet etme" (s.167)- hâlâ tartışmalıdır ve ulusallaştırılmış sanayilerde verimlilik ölçütünün getirilmesini kapsar. Su hizmetlerinin ulusallaştırılması(s.168) benimsenirken, başka bir yığın hizmet için aynısı söylenemez. Ulusallaştırmaların "görevi, amacı ve işlevi" (s.170), ulusallaştırılmış sanayilerdeki işçilerde sık sık görülen dar ve bencil çıkarcılığı dengelemek üzere dikkate alınmak zorundadır. "Üretici ve tüketici çıkarlarının özdeş olmadığını, çelişebileceğini"(s. 172) not eden Nove, sonra kendi **bête noire'ına*** -sorumsuz sendikalar ve özelde Britanya sendikaları- döner. Kısa-görüşlü kesimsel etkenlerle sınırlı kalmayacak bir sendika hareketi çağrısında bulunur(s.172).

Öteki uçta, ulusallaştırılmış sanayiler "kullanıcı gereksinimlerine duyarlı kalmalı, ekonomik ve teknik verimlilikle işlemeli, etkili olduğu yerde hükümet politikasını yansıtmalı ve, sonuncusu ama en önemsizi değil, gerçek bir 'ait olma' duygusu taşısınlar, kalite ve başarıyla gururlansınlar düşüncesiyle çalışanlarını karar süreçlerine ortak etmelidirler" (s.173). Bütün bunlar güzel de, Nove'nin durmadan saldırdığı "dogmatik"lerin "çılgın hayallar"inden daha gerçekçi, daha az belirsiz midir? Yazar pek ikna olmuşa benzemez. O sürecin "bütün ilgililerin büyük çabalarını gerektireceği" (s.173) yollu, hayli kuşkulu bir yorumla noktalar. "Sosyalizme geçiş reçetesi" (s.175) düşüncesini reddettikten sonra, yorumların kapsamını daha da daraltır. Yaşamın katı gerçeklerini vurgulayışını daha kabul edilebilir duruma sokmaya çalışırken, önerilerini genelde yumuşatmış gibidir. Hiyerarşinin ayrıcalıklarını kullanmayı sürdürmesi gerekliliğini kabul ederken, ayrıca "işçi katılımı unsurlarının yürürlüğe konmasını"(s.175) salık verir. Ama bu tür belirsiz formüller, haklarından yoksun bırakılmaya çok alışkın işçilerin güvenini tazelemekte pek işe yaramaz,."Ilımlı bir sosyalist hükümet"in (s.175)

---

*) umacı. (ç.n.)

işveren kuruluşlarıyla işbirliği yapması gerektiği, ama bu işbirliğinin "kâr bölüşümüne bir kısıtlama konması koşuluna dayanabileceği" (aynı yer) önermesi ise daha az rahatlatıcıdır. Bu önerme gerçekte çok belirsizdir. Nove, hem yurt içinde, hem yurt dışında "çok şeyin bir 'bilinmeyenler' dizisine bağlı olacağını"(aynı yer) iddia ederse de, aslında çok bilinen argümanlardan biridir bu. Nove'nin betimlediği, sosyalizme geçiş ve kapitalistlerin mülksüzleştirilmesi değil, sosyal-demokrat politikanın bir biçimidir. Bizi tekrar sonsuzluğa gömülmüş gözüken bir döneme; sosyal-demokrasinin, bugün yaptığı gibi, sağcı düşmanlarının politikalarını uygulamaktan hoşnutsuzluk duymakla kalmayıp, programının en azından bir parçasını uygulamaya çalıştığı bir döneme götürür.

Bunu belirttikten sonra, ileri kapitalizmin ve demokratik bir geleneğin varlığı öncülüne dayandığına göre, bütün tartışma "basit" bir durum çevresinde döner. Belki bolluk çekmeyiz, ama ulusların büyük çoğunluğunun katlandığı aşırı kıtlıkla yüz yüze gelmeyiz ve sosyal-demokrasiyi yabancı bir fikir diye karşılayan toplumsal-tarihsel bir ortamda da yaşamayız.

Nove, politik değişimin anahtar **olabileceğini** kabul eder (s.178). Oysa "politik değişim", toplumda gerçek bir toplumsal çıkarlar çatışması olan şeyi betimlemenin daha yumuşak bir dille anlatımıdır. Kapitalizmden sosyalizme geçiş anti-kapitalist bir süreci kapsayacak, o süreç egemen olacaktır. Bu sürecin barışçıl olmayacağını söylemekle kalmak küçümsemedir, ne var ki Nove'nin bu konuda söyleyecek sözü yoktur. Katı gerçeklikleri ve sınıf uzlaşmazlığının olası vahşetini tartışmaktan kaçınma arzusu oldukça anlaşılabilirse de, gerçekçi olmaya çok kararlı bir yazardan gelen gerçekçi bir tutum mudur? "En şiddetli çatışmaların, çok çeşitli konularda, kimi zaman sınıflar arasında değil, sınıflar **içinde** çıktığını" (s.19) öne sürmekle, konudan düpedüz uzak durur. Sınıflar içindeki çatışma sosyalizmin en büyük problemlerindendir; bu kesindir, ama sınıflar arası çatışmanın birincil önem taşıdığı gerçeğini değiştirmez. Pekin, Moskova, NewYork, hatta başka yerlerdeki yönetici seçkinlerin köylüler ve işçiler hakkındaki anlık yorumlarından son derece açıktır bu. Sovyet muhalifi Yanov'un "soydan geçme ayrıcalığın kuvvetlendirilmesi ve toplumsal disiplinin zorla uygulanması"nı (s.179) savunuşunu bir kenara koyarsak; reel sosyalizmin otoriteryanizmi ile plânlama sisteminin demokratikleşmesi arasında seçim yapma durumuyla karşı karşıya kalan Nove, açık açık

ikinci çözümü yeğler. Ne var ki "piyasa unsurlarıyla plânlama yapma"nın nasıl yerine getirileceğini kesinlikle zaman gösterecektir. Genel bir bakış ile konuştuğumuzda, yanıt Macar tipi bir reform olarak belirir: "ilkin parti ve devletin tarım üretimindeki denetimini gevşetmek; ikincisi, sanayi ve hizmet kooperatiflerinin kurulmasına izin vermek ... Bu, rekabeti kapsar: kimin için çalışacağını kararlaştırırken daha fazla özgürlüğü bulunan emek için rekabet; müşteri için rekabet" (s.180- 181). Rekabetle beraber başarısızlık olasılığı, dolayısıyla başarısızlığı cezalandırma gereği de doğar.

Nove'nin çözümü pekâlâ olanaklı olduğu gibi, akla yakın bile olabilir.[4] Ama çok bulanık kalmaktadır. On yıllardır saçma ama dayanıklı yönetim sistemlerinde tıkanıp kalmış ekonomileri tartışmasıyla, "küçük özerk birimlerin, özellikle kooperatiflerin kurulmasının en ivedi ve en kabul edilebilir birinci adım olacağı"(s.182) önermesi arasında açık bir çelişki vardır. Stalinist ve Stalinist-sonrası dönemlerin sonuçları, böyle ihtiyatlı reformlarla giderilebilir mi? Nove, oldukça haklı olarak, Sovyetler Birliği'ndeki gelişmelerin demonolojik açıklamalarını kabul etmez ve sevindirici bir ağır başlılık sergilerken, Sovyet sistemini dönüştürmenin gerekli kıldığı görevlerin büyüklüğünü yadsıyamaz ve herhalde yadsımayı da istemez.

Nove yoksul ülkelere (hem "gelişen ülkeler", hem de "reel sosyalist" ülkelere gönderme yapan bir terim) hayli yer ayırırken, bu noktada sosyalizmi, hatta sosyalizme geçişi tartışmaktan çok, bir modernizasyon sürecini tartışmakta olduğumuza daha başından(s.154) açıklık kazandırır. Aslında bu bölüm, yapıcı öneriler yerine solcu açılımların bir eleştirisini yapmaya kitabın diğer bölümlerinden daha çok yer verir.

Eşitsiz değişim ve bağımlılık kavramlarıyla (Frank, Amin,

4) Ernest Mandel, yakında çıkacak sosyalizm konulu kitabı **Marx's Theoretical Heritage: Restating the Case for Socialism at the End of the Twentieth Century**'nin 10. bölümünde ("Is Socialism Really Possible, Necessary, Desirable") Nove'nin eleştirilerini uzun uzun yanıtlar. "Piyasa sosyalizmi"nin ancak kapitalizmin restorasyonuna götürebileceğini göstermeye çalışır. Öte yandan demokratik temelde merkezileşmiş bir piyasasız sosyalizmin, hem pratiğe geçirilebilir, hem de zorunlu olduğunu öne sürer. Tartışma son noktada genelde piyasa gereksiniminden çok, piyasanın toplumsal gelişimdeki rolünde merkezlenir. Mandel, piyasanın önünde sonunda sönüp gitmesi gerektiği fikrini savunmakla çoğunluk sosyalist geleneği izlerken; Nove'ye göre, piyasa, sosyalist toplumun etkinliklerinin merkezinde yer alacak, ama kapitalizmdeki rolünü oynamayacaktır.

Emmanuel) otarşi kavramının çürütülmesine sayfalar ayrılmıştır. Yaklaşımı Nove'yi şu sonuca götürür: "Sosyalizmin kanatları altında gelişme uğraşı veren bir Üçüncü Dünya ülkesi, dış ticarette açıkça bağımlılık olgusuyla karşılaşmaktan kaçamaz. Pek çok örnekte, ithal gereklilikleri arttıkça, bağımlılık büyüyecektir" (s.189). Çare, "karma ekonomi"dir (s.193). Plânlama, özgül işlevleri dışında ve, G. Myrdal'ın not ettiği gibi, harekete geçirici bir işlev görebilir. Parola, ihtiyat ve gerçekçiliktir: "tanımda işbirliği arzu edilir bir amaçsa da, gönülsüz köylülüğe **hiç bir koşulda** zorla dayatılmamalıdır... Engels'in yüz yıl önce söylediği gibi, aslolan çok dikkatle ve sabırla yol almaktır" (s.193). Ne yazık ki, Engels'in Sovyetler'deki izleyicilerinin tümü bu sağduyulu öğüdü çok sıklıkla unutmuşlardır.

Özel firmalar... kooperatifler... piyasa düzenlemesi... devletin merkezi rolü... Nove bu özellikleri "devlet kapitalizmi" diye betimlemenin daha uygun düşüp düşmeyeceğini kendisi de merak eder (s.193). Bu, sosyalizm midir? "Sosyalizm sanayileşme gerektirir diye bakılırsa, sermaye birikiminin gerekliliklerinin ön sıralarda bir yer alacağı açıktır"(s.195). Vahşi sermaye birikiminin bu özelliklerinin hepsini "sosyalist gelişme" diye betimlemeye herhalde pek hazırdır Nove. Pek çok Üçüncü Dünya ülkesi, bu vahşi sermaye birikimini, "reel sosyalizm" diye bilinen malı gizlemekte kullanılandan bile daha içi boş ve yıpranmış bir sosyalist terminolojiyle süslediler. Burada İskandinavya'dan söz edilmediği (s.195) ve yaşama kavgası verme sorunu olabileceği bir hayli doğrudur; ama sorun hayatta kalmaysa, meydan okumanın kapsamı ya da bütün dünyada yoksulluk ve azgelişmişlik arttıkça olup bitenlerin korkunçluğu karşısında, barışçıl ve ihtiyatlı çözümler yeterli gelmeyebilir.

Uygulanabilir Sosyalizm

Nove'nin "uygulanabilir sosyalizm" konulu son bölümde yer verdiği unsur ve açılımlar bunlardır. "Uygulanabilir" derken, "toplum, insanlar ve ekonomi hakkında inanılması güç ya da zorlama varsayımlar getirmek, ya da o varsayımları kabul etmek zorunda kalmadan"(s.197), şimdiden ana rahmine düşmüş bir bebeğin yaşam süresi içinde ulaşılabilecek bir sosyalizmi kasteder. Bolluk ümit etmek mantıksızlıktır. Öbür yandan "devletin varolacağı, doğrusu devletin önemli politik-ekonomik işlevleri olacağı" varsayılmak zorundadır: "Devlet, yurttaşlarınca

anlamlı bir şekilde idare edilemez ve bu yüzden yönetenlerle yönetilenler arasında mutlaka bir ayrışma olması gerekir" (s.197). Bu yargı, "periyodik parlemento seçimleriyle birlikte, çok partili demokrasi" (s.197) varsayımı gibi, çok açıktır. Piyasa ve rekabet de Nove'nin sosyalizmindeki önemli unsurlardandır.

Nove, daha sonra, kendi toplumunun işleyişlerini ayrıntılarıyla gözden geçirmeyi sürdürüp, o toplum içinde varolacak farklı işletme türleri üzerinde ilginç yorumlar getirir. İşletmeler, üreticilerin gerçekten katılımına olanak verecek ölçüde, alabildiğine küçük olmalıdır. Kimisi, zorunluluk gereği, ölçek ekonomileri gereksinimi nedeniyle daha büyük olmalıdır. Dolayısıyla Nove, merkezileşmiş devlet işletmeleri, devlet mülkiyetindeki işletmeler (işçilere karşı sorumlu bir yönetimle), kooperatifler, küçük ölçekli özel işletmeler ve hatta kendi hesabına, serbest çalışan işçileri sıralayarak bir işletmeler yelpazesi tasarımlar (s.200). Rekabet yine varolacak, ama "savurgan" bireysel rekabet olmayacaktır. Özel girişim asıl olarak bireylerle sınırlanacak, ama girişimciler birkaç kişi çalıştırabileceklir (s.207).[5] Bunun yanısıra, kapitalistler sınıfına kolaylık tanınmayışına dikkat çekilir; küçük girişimcimiz ise **çalışır.** O durumda salt sermaye ya da toprak **sahipliğinden** ileri gelen kazanılmamış gelir olmaz" (s.207). Geçiş üstüne bölümler netlik taşımadığı halde, sermayenin (ya da özel sermayelerin) mantığına meydan okuyuşa rastlanır. Plânlama, "cari tüketimden ayrı olarak, yatırıma ayrılan toplam GSMH payına belirleyen" temel kurallar koyacaktır "ve bu, sonuçta, yeterli tasarrufların sağlanması amacıyla konulan kuralları etkileyecektir" (s.208). Önerilen sistem, "arzla talebi dengede tutan, maliyeti ve kullanım değerini yansıtan fiyatları" gerektirir. "Bu sistem, toplumsal bakımdan her istenişinde, ya da dış ekonomilerin önemli olduğu yerde (kamu ulaşımı...), sübvansiyonları dışlamaz" (s.210). Yine kâr edilecek, ama kapitalistlerce el konmayacaktır. Sosyalizmde bile, Marksist bolluk görüşünün ütopya olması nedeniyle, işbölümü hâlâ

5) Nove'ye yanıtında Mandel, sosyalizmde bireysel işletmeler bulunmasının olanaklı (ya da yararlı?) olabileceğini kabul eder. Son yıllarda, bir zamanlar her türden ekonomik faaliyeti pratik olarak yasaklamış Çin Halk Cumhuriyeti, bireylerin küçük ölçekte mülk edinmelerine izin vermeye başlamıştır. Bireysel özel işletme, ciddi darlık çekilen alanlarla (restoranlar, kuaförler vb.) sınırlanmıştır. Bu sektör hâlâ sınırlı, ama çok hızlı gelişmektedir. Aile dışında insanları çalıştıran daha büyük işletmeler görünmeye başlamaktadır

görülecektir (s.214). Bunun yanı sıra Nove, sosyalist geleneğe yabancı kalan bir parça aceleci yorumuna sınırlar getirir. İşbölümünü "işlevsel zorunluluklar"la sınırlar ve işlerin elverdiğince rotasyonu olasılığını dışta bırakmaz. Gerçi eşitsizlik yine görülecek, becerilerin arz ve talebiyle belirlenen ücret farklılıkları doğacak, ama en alt düzeyde tutulacaktır. Sorumlu sendikalara ve çalışan nüfusun hiç değilse azınlık bir kesiminin aktif katılımına yapılan değinmeler, Nove'nin bakışını, ütopyacı olmasa bile, sosyalist geleneğin esinlendirdiğini gösterir: "İşçinin işine karşı sık sık rastlanan edilgen ya da olumsuz tutumunu değiştirmek için, anlamlı bir özyönetimi beklemeliyiz" (s.221). Bu olanaklıysa, yazarın ütopyacı saydığı öteki dönüşümleri başarmak neden olanaksız olsun? Bu noktada, başka yerde yadsıdığı bir düşünceye, yani özgül bir zamandaki özgül bağlamların davranış karakteristiğinin farklı bağlamlara yüklenemeyeceği düşüncesine kapılır. Kuşkusuz sosyalizmin temel düşüncelerindedir bu. Ona daha sonra döneceğiz.

Nove hemen alışılmış yaklaşımına döner. Meta mübadelesi dış ticarette, hatta "sosyalist devletler" arasındaki ticarette önemli rol oynamayı sürdürecektir (s.224). Daha sonra, "demokratik politikanın ekonomik rolü"ne ilişkin uyarıcı sayfalara rastlanır. Demokratik biçimde seçilmiş meclislerin nasıl olup da "bütün ekonomi açısından iç tutarlılığı bulunan perspektif plânlar benimseyeceğini, onlar arasında seçim ve değişikliklere gideceğini" (s.226) betimler. Eski demokratik sosyalizm geleneğine dönmesine karşın, söylediklerinin bir çoğu, kendi sorduğu "bu, sosyalizm midir?" sorusunu haklı çıkarır (s. 227). Ve "öngörülen tehlikenin, ' kapitalizmi restore etme'ye oy verme tehlikesi olmadığını" (s.229) ileri sürdüğünde, hüsnü kuruntuya kapıldığı sonucuna varmamak zordur. Bu yorum, yakın zamandaki Çekoslavakya (1968) ve Polonya deneyimlerine temellenir. Doğru olabilir tabii, yalnız Nove, dışsal baskılarla kapitalizmin uluslarası düzeydeki kuvvetini küçümser. Doğrusu, kitabın tümünde uluslararası boyut az dikkate alınır. O konuya ayrıca geleceğiz.

Nove, inancının hakiki bir açıklamasını vererek bitirir: "en azından burada sunulan sosyalizm, sınıf savaşımını en aza indirmeli, akla uygun maddi standartlarda, uygulanabilir derecede tüketici egemenliğini ve yurttaşların geniş çaplı etkinlikler arasında tercih yapma olanağını pratiğe geçirecek, hoşgörülebilir ve hoşgörülü bir yaşamın uluslararası çatısını sağlamalıdır"

(s.229-230). Uygar ve hümanist bir bakıştır bu, ama gerçekçi midir? Devrimci değil reformcu olduğu gibi, reel dünyayı tamamen dönüştürmek yerine düzeltmek ve uyarlamak amacıyla tasarlanmıştır. Nove bu noktayı kendi de belirtir: "Çin'in kültür devriminin gösterdiği gibi, 'sürekli devrim' bir felaket olabilir. Dağıtır, yoksullaştırır, zihinleri karıştırır. Ancak sürekli uyanıklık, **sürekli reform** tabii ki 'zorunluluk' olacaktır" (s.230). Sonunda altta yatan temayı ağzından çıkarmıştır: "sürekli reform" Ama gerçekten alternatif midir bu?

III. Devrimsiz Sosyalizm

Nove'nin sosyalizm üstüne kitabında kuvvetli yanlarda vardır. Sosyalist kültürü olan (geçerken, sosyalist kültürlü insanlara sanılandan daha ender rastladığını belirtelim) ve bir sürü alışılmış klişeden uzak duran birisince yazılmış; sertliğe kaçmadan, hatta belli bir mizah anlayışıyla kaleme alınmıştır. Kimi bakımlardan çok çekicidir. Ama asıl ilgi çekiciliği, Perry Anderson'un dikkat çektiği gibi, "savaş sonrası çağda, sosyalizmden yana ve sosyalizm hakkında, açıkça Marksist gelenek dışından yazılmış ilk temel çalışma"[6] oluşudur.

Yazar, "reel sosyalizm" deneyimiyle ilgili ayrıntılı mesleki bilgisi bulunmak gibi hatırı sayılır bir üstünlükten yararlanır. Konusuna temkinlilikle, her türlü tumturaklı sözden çekinerek yaklaşır. Yani, sosyalist kurama ve belirli sosyalist uygulamalara Marksizmin egemen oluşuna meydan okuyan bir çalışmadır. Nove'nin kafa tutuşunun üzerinde durulması zorunludur. Piyasa sosyalizmini savunuşu gözardı edilemez. Sosyalist geleneğe ait çoğu düşünür ve eylemci kuşkusuz aykırı saymalarına karşın, bu kavrayış, sosyalist tartışmalarda yer almak zorundadır. Nove'nin yorum ve önerilerinin bir çoğu geçerlidir ve olası etkisi, sosyalizm konulu, açık bir tartışmayı teşvik etmek olur. Ama bunu belirttikten sonra, hem" gerçekçilik"ini, hem de çalışmasında olanaklı bir sosyalizm betimlemesinin verildiği görüşünü sorgulamamız gerekir.

Gerçekçi Olmayan Gerçekçilik

Çalışmasında dikkate değer bir eksiklik görülür: Reel ortam. Yaşadığımız dünyanın ulus-devletlerden oluştuğu tartışma gö-

---

6) Anderson, **In the Tracks**..., s. 101.

türmez. Ne var ki, uluslararası gerçekliklerin etkisini gözden kaçırırsak, her şeyi 'dünya sosyalizmi' ekseninde görenler kadar gerçekçilikten uzaklaşırız. O anlamıyla, Immanuel Wallerstein'ın benimsediği dünya sistemi yaklaşımı, hayli tartışılır niteliğine ve zaten karşı çıkılmış olmasına karşın, daha gerçekçidir.[7] Wallerstein'la izleyicilerinin tüm görüşlerini kabul etmek istemesek de, kapitalist sistemin hatırı sayılır bir yaşama gücü bulunduğu, yayılmış bir sistem olduğu kabul edilmelidir. Anderson bir yandan Nove'nin kitabını överken, öbür yandan gerçekçi olmayışı nedeniyle eleştirir.

Nove'nin sosyalizm görüşü, iç ve dış anti-sosyalist baskıları hesaba katmakta başarısızdır: "Hiç bir yerinde, maddileşeceğini savunduğu sosyalizmin ekonomik modeli için, ne denli çetin bir savaşımla olursa olsun, dev bir politik değişimin gerçekleşmesinin zorunlu olacağı anlayışı yoktur."[8] Bir başka deyişle, "yirminci yüzyılın gösterdiği gibi, üretim araçlarının denetimi konusunda çıkan ciddi çatışmaların tarihsel dinamiklerine verilen her türlü dikkat... gözden yitip gitmiştir."[9]

Kapitalizmin bütün kuvvetiyle ve her düzeyde, ulusal ve uluslararası, anti-kapitalist sürece karşı koyacağı gibi açık bir olguya işaret etmek için, modası geçmiş Stalinist nosyonlara değin uzanmamız gerekmez. Nove, bütün ekonomik, toplumsal ve psikolojik sınırlılıkları hesaba katmamız koşuluyla, sosyalizmi inşa etme görevini barış içinde yürütebileceğimizi, hiç bir dış baskıdan etkilenilmeyeceğini varsayar. Kendi başına alındığında, bir derece gerçekçilikten uzak bir varsayımdır bu.[10] Bu sosyalizm yepyeni bir şey olmadıkça, ne sosyalist-olmayan ülkelerle otoriter ve merkezci "reel sosyalist" ülkeler, ne de kapitalist ülkeler onu itiraz edilebilir bulacaklardır. Nove'nin sosyalizminde plânlama sistemi olacak, ama piyasa, hiyerarşi,

---

7) Wallerstein'ın izleyicileriyle onu eleştirenlerin sunduğu malzemenin bir seçkisi için bkz. der. Christopher K. Chase-Dunn, **The Socialist States in the World-System**, Sage Publications, 1982. Krş. Roland Lew, "Problématique du 'socialisme réel'": a propos de quelques publications récentes", **Revue des pays de l'est**, (Brüksel), no: 1, 1984.

8) Anderson, **In the Tracks...**, s. 102.

9) A.g.y., s. 103.

10) Anderson'a göre, Nove'nin kitabını "aktüel tarihsel gerçekliğin ve onun ampirik güçler alanının tipik ütopyacı bir soyutlanışı" karakterize eder ve sosyalizmi "havada kalır" (aynı yer). Bu eleştirilerle daha önceki olumlu yorumlar arasında çelişkiyi andırır bir durum vardır.

ordu ve ulusal toprak parçası da olacaktır. Uluslararası konsensüsü bozmayacaktır. Komşularının başını ağrıtabilirse de, komşularınca kesinlikle çekilmez görülmeyecektir. Nove'nin sosyalizmi aslında eski sosyal-demokrat modelin birazcık değiştirilip yeniden piyasaya sunulmuş haline benzer. Tek farkı, eski modelin ele almaya tenezzül etmediği belirli gerçeklikleri hesaba katması, eski modelin karşılaşmaktan kaçabildiği problemlere yanıt bulmayı denemesidir. Bu devrimci olmayan dönüşüm görüşü, sosyalist ütopyalardan kesinlikle çok uzaktır; o kadar uzak ki, olanaklı bir sosyalizm biçiminden çok, kapitalizmde reformlar yapıp insanileştirme girişimi görünümü sunar. Nove'nin modelinde, en başta, geçiş dönemi boyunca kapitalizme hâlâ rastlanır. Kapitalistler, ancak, esrarengiz bir **salto mortale**'yle* ulaşılan sosyalist evre içinde yokolur. Nove o noktaya pekâlâ katılabilir, ama sanırım, kendi "reformist" toplumunun daha iyi yaşam standartları getirip, daha adil bir toplumun kuruluşu olanağı sağlayacağını ileri sürerdi. Yalnız buna hemen itiraz edebiliriz: Özellikle kapitalizmin daha barbarlaşıp insan onurunu ayaklar altına aldığı bir zamanda değil de **hemen** dikkatli ve cüretli adımlar atan bir reformizm düşünü görmekte gerçekçi bir yan yoktur. Nove, azgelişmiş ülkelerin ancak kendi kaynaklarıyla silahlanmış olarak sosyalizme geçişi denemek, her ülkenin yapabildiğinin en iyisiyle idare etmek zorunda kalacağını iddia ettiğinde, hakikaten gerçekçilikten söz edebilir miyiz? Bir milyar nüfuslu Bangladeş'i kara Afrika'yı, hatta Çin'i nereye koyar? Önerilerini gerçekçilikten o denli uzaklaştıran, Nove'nin gerçekçi olmadaki kendi ısrarıdır. "Uygulanabilir sosyalizm"in ekonomisi, "Marx'sız sosyalizm"den başka anlamlar da taşıyabilir; "sosyalizmsiz sosyalizm" anlamına bile gelebilir. Nove'nin akla uygun yaklaşımıyla akıllı -hatta akılcı- tonu, kuşku götürmez sosyalist inançlarını geçersizleştirir ve sosyalizmin olabilirliğini bile olasılık dışı gözüktürür.

Gördüğümüz gibi, Nove'nin kapitalizmden (ya da, "reel sosyalist" ülkelerde bürokrasiden) kopma konusunda söyleyecek şeyi, ya da özgül bir şeyi yoktur. Kapitalistler ancak sosyalizm üstüne yazılı bölümde yokolur. Ondan önce kapitalizme cepheden saldırmaz. Doğu Bloku ülkelerinde sistemin kendiliğinden reform geçireceğini varsayar. Üçüncü Dünya'da sorunun, sosyalizmden çok modernleşme olduğunu ileri sürer. Durum ne olur-

*) ölüm perendesi. (ç.n.)

sa olsun, çatışmanın sözü edilmez. Hep kaçılır konudan. Belki de yazarın devrimci şiddet olasılığı hakkındaki korkularını yansıtır bu. Devrimin mantığının, sosyalizm kılığına bürünmüş olsa bile, sosyalizmin yadsınmasına götürebileceğinde kuşku yoktur. Tarihsel deneyim o konuda kuşku bırakmaz. Ancak aynı deneyim, çıkar çatışması olgusuyla yüz yüze gelmedikçe hakiki değişikliğin olanaksızlığını, çoğunluğun konumunu düzeltmekte bir şey yapılamayacağını, insanın onurunu yükseltmek içinse daha da az şey yapılabileceğini epey açık biçimde öğretir bize.

Nove, Sovyet rejiminin ve yönetici seçkinlerinin karakteristiklerinin sınıfsal doğasıyla ilgili, iyi belgeler içeren bir çok incelemenin yazarıdır.[11] Ancak, ne tuhaf, bu kitabında bu konular hakkında bir şey söyleyemez. Yönetici seçkinlerin bencil bireysel çıkarlarının kesinlikle farkında olmakla birlikte, yaşama arzusunun kendi başına reform isteği doğurabileceğine işaret eder. İçlerindeki kimi unsurlar hiçbir şeyin değişmemesi için çok şey değiştirmenin ara sıra zorunlu olduğunun farkına vardıkça, seçkinler reformları pekâlâ yeğleyebilir. Ancak seçkinler, ayrıcalıklarını korumakta genelde inatçı -şiddetle olmasa bile- bir arzu duyarlar ve kendi çıkarlarıyla çoğunluğun çıkarlarının çakışmadığının fazlasıyla farkındadırlar. Aşırı ayrıcalıklarını korumak için güç, zaman zamansa aşırı güç de kullanırlar. Tartışmayı son yıllarla sınırlarsak; Doğu Bloku ülkelerindeki reformlar genelde baskıyla el ele yürümüş, ekonomik liberalleşme de genellikle rejimin katılaşmasına yol açmıştır. Gerek seçkinler, gerekse kitleler o çatışmayı değişikliğin biricik uyarıcısı, belirli koşullarda ise iletişim kanallarını açan tek etken görmüşlerdir. Kitlelerin Çin, Macaristan ve Polonya'da değişik derecelerde öne çıkması, ekonomik reformların uyarılmasına büyük katkı yaptı. Ancak, Sovyetler Birliği içinde ekonomik değişiklikler gerektiği yaygınca kabul edilse bile, değişiklik arzusu karşısında devlet aygıtının uyuşukluğunu bulur ve kitleler de devlet aygıtına kafa tutma yönünde fazla istekli olmazlar. Aşağıdan gelen basınçla uyarılsalar bile, reformların olası sonucu, kendi çıkarlarını savunmaya kararlı toplumsal güçlerde vücut bulmuş bir egemenlik sisteminin sürekliliğini korumasıdır. Tüm bunların Nove'deki sosyalizme geçiş görüşüyle ilgisi çok

11) **Soviet Studies**, no: 3, Temmuz 1983, s. 298-312'deki "The Class Struggle of the Soviet Union Revisited" başlıklı çok ilginç inceleme bunlar arasındadır.

azdır. Doğu'da yetkililerin toplumlarını idare etmenin daha girift yollarını geliştirdikleri söylenebilir. Erken evreleri (SSCB'de Stalin dönemi gibi) karakterize eden vahşi, despotik yöntemler, kesinlikle otoriter olan, ama ayrıcalıkları ödünler karşılığında bağıtladığından daha ustaca yöntemlere zemin hazırlamaktadır. Ve aşağıdan yükselen protesto sesleri ne denli gür olursa, ödünler de o kadar büyük olur. Başka deyişle, toplumsal savaşım -sınıf savaşımı- etkilerini çeşitkli yollarla dışa vurmaya devam eder.

Totalitarizmin düşmanı ve demokratik sosyalizmin destekçisi diye bilinen George Orwell, bu konuda Novc'den daha gerçekçiydi. Büyük Britanya gibi bir ülkede sınıf ayrıcalığının temelini yokeden bir değişikliğin barışçıl bir olay olamayacağını biliyor, "Londra yollarında oluk oluk kan akacak" diyordu.[12] Ödülün barışçıl çözüme olanak vermeyecek kadar yüksek olduğunu görmek için, şiddetten haz duymak zorunlu değildir. Novc, insanların hep bunu anlayamayacak kadar bencil kalacağı gerçeğine büyük önem verir. Kapitalizm-dışı kalan bir şeyin aslında anti-kapitalizm (ya da Doğu bloku ülkelerinde anti-bürokratizm) anlamına geldiğini, bunun çatışmayı gerektirdiğini, bir başka deyişle katı ve büyük olasılıkla şiddetli bir savaşım içerdiğini kabul eder. Hatalardan uzak durulabileceğini, geçiş döneminin doğum sancılarının hafifletilebileceğini ummakta haklıysa da, o çatışmadan kaçınılabileceğine inanıyorsa herhangi bir sosyalizm umudunu bırakmak zorundadır. Bu durumda, gelenekscl Anglo-Amerikan anlamıyla (sözcüğü Reagan'ın kullandığı anlamda değil) liberal geleneğin en iyi yönlerini canlandırsa, ya da belirli bir sosyal-demokrat bakışa (o bakışın hâlâ güvenilir mi olduğu kesin olmamakla birlikte) geri dönse, daha iyi eder.

"Sosyalizmsiz sosyalizm"e daha önce değindik. Bu ironi, yazarın ağzından çok sık çıkan (özellikle Fransızca basıma yazılmış önsözün sonuna doğru) ironik ve zaman zaman rastgele edilmiş sözlerle tamamen çakışır. Neredeyse kendi kitabından uzaklaşmak istiyor gibiydi, sanki "gerçekçilik"inin sosyalizme

12) George Orwell, "My Country Left or Right", **The Collected Letters, Essays and Journalism of George Orwell**, Londra, Secker and Warburg, 1968, c.1, **An Age Like This**, s. 539; krş. "The Lion and the Unicorn", c.2, **My Country Left or Right**, s. 56-109; Simon Leys, **Orwell ou la haine de la politique**, Paris, Herman 1984.

bakışının altını oyduğunun farkındaydı. Projesinin ancak çok zararsız olduğundan uygulabileceğinin, bir başka olasılık olaraksa yeterince güdülenmediğinden yerine getirilemeyeceğinin belki de farkındadır. Sosyalizm problemi, Rus devriminin serüven ve kötü serüvenleri Novc'yi besbelli ki büyülemiştir. Ama öbür yandan, Sovyetlerle ilgili gelişmelerde bir uzman, ciddi ve oldukça bilgili bir analist, aklı başında, olaylarla arasına belli bir uzaklık koymayı becceren bir akademisyendir. Bu yüzden, olduğu haliyle gerçeklik üzerinde yoğunlaşıp, ilerleme olanaklı olduğu halde, farklı bir toplumun düşünülemeyeceği yolundaki karamsar sonuca varır. Sözgelimi, insanlar bir ortamda bencilse, hep bencil kalacaklarını öne sürer. Sosyalizmin ölmüş olduğuna inanıyorsa, bunu açık açık söylemelidir. Sosyalizmin esinlendiği tutku, kendini adama, zekâ ve dehşet; geçerken verilen bir selamdan, moda bir kuru gerçekçilikten, bir kaç yüzeysel yorumdan daha fazlasını hakeder.

4. Eski ve Yeni Sosyalizm

Novc'nin sosyalizm sorunsalını ciddi olarak tartıştığı gözönüne getirildiğinde, ortaya attığı sorulardan kaçamayız. Önerilerine çıkarılacak tek alternatif, yorulmak bilmeden suçladığı "aptalca" ya da "zekice" dogmatizm biçimlerine geri dönüş müdür? Devletsiz bir toplum, bolluk ve dünya sosyalizmi, gerçekten çok tehlikeli sıçraplar mıdır? Eski sosyalist projenin o kadar çok yönü kolayca denize atılamaz. Ben Novc'nin projesinde içerili güçlük ve çelişkileri gözler önüne sererek bunu göstermeye çalıştım. Ne var ki, sosyalizmin ana temalarının olumlu yönlerini vurgulasak daha iyi olmaz mı?

Bollukla, yani Novc'nin kendi argümanını çok haklı olarak onunla açtığı temayla başlayabiliriz. Bolluk ve kıtlık sorunlarının sosyalizm konulu bütün tartışmalarda başat bir yer edinmesi hakkıdır. Bolluğun yakın gelecekte varolmasının olası bulunmadığını kimse yadsıyamaz. Öte yandan bolluğun zararlı etkiler yapma olasılığı da vardır. İnsanlığın o riski seve seve göze alacağını düşünüyorum. Ama bolluk nosyonunun temelini oluşturan fikri reddetme, kıtlığın kaçınılmazlığını kabul etmekle kalmaz Sanayi kapitalizminin, taşıdığı potansiyeli ilk kez açığa vurduğundan beri varolmuş bir olasılığın (insanların durumunun, tarihin eski dönemlerinde akla hayale gelmeyecek kertede düzeltilebileceği olasılığı) reddedilmesini de içerir.

Böylece problemin canalıcı noktasına geliriz: İnsanın durumunda büyük boyutlu bir iyileşme sağlanmasının somut olasılığı. Bir başka deyişle, sanayi kapitalizmi, geçmişin kötülüklerine partik çözüm bulunması olanağının doğması demekti. Olay artık, Feurbach'ın zamanındaki gibi, cenneti yeryüzüne getirme olayı değil; sanayinin dünyaya yeni bir şekil verdiğini, dünyanın "geçmişin lanetleri"ne çözümü artık elinde tuttuğunu kabul etmekti. Sanayi döneminden önce, gerek duyulan şeylerin yaygın ölçüde bulunabileceği bir dünya tasarımlamanın olanağı yoktu. Argümanın bağlamını titizlikle tanımlama gereği de yoktu; kuşkuların ötesinde kesin olan, gerekli şeylerin sınırsız ölçüde daha fazla olabileceği, işlerin son derece daha iyi olabileceğiydi.[13] Hiç değilse göreli bolluğun potansiyeli oluşu, bireylerin daha eşit olabileceği, bu yaşamda daha büyük mutluluk hakları olduğu anlamını taşıyordu. Bütün sosyalist gelenek, toplumun gelişmesini, bolluk potansiyelinin genişlemesi kapsamında görüyordu. Nove'nin belirttiği gibi, "Marx'ın 1880'de Malthus'e saldırması, yeryüzünde hâlâ kullanılmayan ne denli çok kaynak bulunduğunu vurgulaması oldukça doğruydu" (s.17). Aşırı nüfusun şimdi de bütün dünyada ciddi problem olduğu, en azından göreli kıtlığın daha uzun süre besbelli bizimle beraber olacağı yolunda itirazlar elbette gelecektir . Bu yadsınamaz ama, aynı zamanda, sosyalizmin temelinin yokluğu anlamına da gelir. Belirli ülkelerde, özellikle İngiltere'de fiili olayları gözlemleyen ilk sosyalistler, sanayi çağının insanın özgürleşmesi açısından köklü biçimde yeni ve önceden akla gelmez olasılıklara kapı açtığı sonucuna vardılar. Bir başka deyişle, yoksulluk kaçınılmaz değildi. Aradan geçen yüz yıllık sürede öğrendiklerimiz, buna bir şey eklemek zorunda olduğumuz anlamına mı gelir? Sanayi çağının da tehlikeli bir potansiyel taşıdığını eklemek zorundayız. Ancak bu ikilik, aslında, "sosyalizm ya da barbarlık" sloganıyla birlikte, her zaman sosyalist geleneğin öteki yüzü oldu. O slogan, kapitalist sanayi hareketinin, bir başka deyişle ondokuzuncu yüzyıl dünyasının sanayi gerçekliğinin insan soyunun

13) Yakında çıkan "The Controversy about Marx and Justice" adlı çalışmasında Norman Geras, Marx'ın "bolluk"a yüklediği anlamları tartışır. Terimin sınırsız bir bolluğa gönderme yapmayacağı (herkese bir kıta —gerçekten olanaksızdır bu) sonucuna varır. Marx'a göre, "olabildiğince geniş ve cömert, sınırsız bir bolluk fantezisinin hâlâ gerisinde kalan akla uygun bir standartta bolluk vardır", N. Geras, "The Controversy about Marx and Justice", **New Left Review**, 150, Mart-Nisan 1985, s. 82-83'de. Mandel, Nove'ye yanıtında benzer bir konumu benimser.

önünde nasıl tehdit olarak görülebileceğini gösterir. Sanayi dünyasıyla ilgili sosyalist bakışta iki yan vardır: Sanayi dünyasında insanlığı kurtarma potansiyeli vardır, ama ilkin topluma hâkim olunmalıdır. Bunların tümü iyi bilinirse de, unutma eğilimi görülür. Sosyalistlerin her zaman tarihsel çözümlemenin kendisinin tarihsel bir fenomen olduğu kanısını taşıdıkları, toplumun "doğalcı" açıklamalarını her zaman reddettikleri genellikle unutulur. Nove'nin kitabı, yaşadığımız dönemin bulanıklıklarını yansıtır. Modern dünyanın dehşet verici olasılıklar barındırdığını kimse yadsımaz. Ama aynı zamanda, **kaçınılmaz biçimde**, radikal kurtuluş olasılığının bulunmadığı, toplumun **amansız doğal yasalarla** yönetildiği gibi korku salan durumlar da doğurduğunu düşünme eğilimi vardır. Antik Dünya'nın yazgı tanrıçalarının yerine yeni bir yazgı anlayışı geçirdik.[14] Bu anlayış şimdiye kadarkiler gibi amansızdır ve geçmiştekinden köklü biçimde daha iyi olabilecek bir toplum yaratma olasılığını dışladığı görülür. Köklü biçimde daha iyi bir toplum, çoğunluğu yoksulluktan, boyun eğmeden ve baskıdan kurtarabilecek bir toplum olacaktır. Şimdi bir zamanlara kıyasla sınırsız ölçüde daha zenginiz (en azından Batı'da), ama kendimizin, her zamankinden çok, **zorunluluk gereği** kendimize ve çerçevemize tehdit oluşturduğumuz genel kabul görmektedir. Yazgı ve doğa yasaları herkes için geçerlidir. En az Tanrı'nın yasaları kadar katı, en az onlar kadar yorucu uğraşlar isteyen yasalardır. Üstelik, Antik Dünya'daki gibi, yazgıya kafa tutan herkes tanrıların gazabını kışkırtır. Tanrılara, cennete, onların yeryüzündeki temsilcilerine boyun eğmek zorundayız. Ekonomik yasalar amansızdır, insanın payına kıtlık düşmektedir. Bunun bizi tekrar presosyalist, hatta Aydınlanma-öncesi döneme kadar götüreceğini söylemek önemsememek olur. Oysa bizi tekrar günümüze, Paris, Londra ya da Pekin'deki günlük basına, ekonominin katı gerçeklikleri, eşitsizliğin kaçınılmazlığı ve ekonominin kaçınılmaz sınırlamaları hakkındaki sonu gelmez nakaratlara getirir. Genel teşhis yanlış değilse, modern dünyanın insanlığın önüne ciddi tehlikeler çıkardığı tamamen doğrudur. Hayalle gerçek karışımı olan, açıklamalardır. Daha kötüsü, açıklamalar ideolojik manipülasyonun bir biçimidirler. Arzulayabileceğimiz şeylerin sınır tanımaması nedeniyle bolluğun olanaksızlığını ileri sür-

14) Krş. Nove'nin modern toplumun problemlerinin genelde sanayi süreciyle ilintili olduğu şeklindeki yorumu (s.8).

mek, sonra da bu yüzden insanın payına her zaman kıtlık düşeceği sonucuna varmak, hem saçma, hem de toplumsal bakımdan kaçınılmazdır (bireysel çıkarlar kapsamında). Kıtlıktan ötürü asla gerçekten eşitlikçi bir toplum olamayacağı, insanların bencil ve kazanç hırsı içindeki varlıklardan başka türlü olmalarının umulamayacağı anlamına geldiğini iddia etmek de aynı ölçüde saçmadır. Bunun olanaksızlığını (şimdiki anın ideolojik havası) kabul etmemiz gerektiğini, ya da ancak varolan toplum yapılarını büyük ölçüde dokunulmadan bırakan küçük düzeltmeler yapabileceğimizi (Nove) önce sürmek, modern dünyanın önündeki dev sorunların gerçekçi bir temelde kabul edilişi olmaz. Kapitalizmin saldırgan gücü önünde eğilmeye eştir. Bugünkü durumumuzun doğal ve toplumsal-olmayan nesnel güçlerin sonucu olduğunu iddia etmek, gerçekten de kumandayı kapitalizme vermek ve onu ideolojinin patronu -beyinlerimizin patronu değilse bile- yapmak demektir. Nove'nin 'bencillik ve kazanç hırsı insan doğasının ölümsüz bir parçasıdır' şeklindeki argümanını aktardım. Öteki yazarların bir çoğu da bu görüşü herhalde kabul ederler ve bu görüşün popüler bir konsensüsü temsil ettiği herhalde doğrudur. Ancak toplumsal hastalıklar doğal sayılmadıkça, kimse durumun hep böyle gideceğini iddia edemez. Varsın bolluk olanaksız olsun, akıllı bir kişi bu yüzden nesnel açıdan eşitsiz, baskıcı ve yabancılaştırıcı bir toplumda yaşamaya mahkûm edildiğimizi kanıtlayamaz. Bizim toplumlarımızın potansiyelini barındıran toplumların **zorunluluk gereği** o şekilde kusurlu olması gerektiğini iddia etmek, dinsel, daha doğru bir deyişle, ideolojik bir argümandır. Öte yandan, eşitsizliği ve baskıyı doğal ve kaçınılmaz gösteren bir topulumsal mantığı sürdürmeye yönelik toplumsal arzunun sınırı olmadığını söylemek epeyce zordur. Sosyalist gelenek, toplumların "yoğunluğu"nun "doğal" yasalarla yönetildiğini, kapitalist sanayinin yükselişinin içinde yeni bir potansiyel (toplumsal grupların ortaya attığı taleplerle, geliştirdikleri eylem biçimleri gibi) taşıdığını ileri sürer. Sosyalist gelenek, yeni bir toplum yaratma olanağının nesnel ve maddi temelinin bulunduğu, insan iradesinin harekete geçmesinin (mülksüzleştirilenlerin militan eylemi) insanlığın en yakıcı problemlerine bir yanıt verebileği inancı üstünde temellenir. Bu inançlar, onlar da sosyalist geleneğin önemli öğeleri olmakla beraber, Sorel'e özgü (**á la**) bir harekete getirici efsaneyi de, bilimkurgunun bir biçimini de (ütopya olmak yerine ütopyacı bir bakış) aşar. Böylesi bir toplumun asla varolmayabile-

ceği, ya da ancak çok uzak gelecekte varolabileceği, başka herkes gibi jeolojik çağlar temelinde değil de kendi yaşama süreleri kapsamında düşünen ilk sosyalistlerin umutlarının kolayca gerçekleşmeyecek oluşu, modern sosyalizmin özünü oluşturan düşüncelerin geçerliliğini ortadan kaldırmaz. Marx'ın fikirleriniyse kesinlikle geçersiz kılmaz. Sanayi kapitalizminin yükselişi ve onun doğurduğu toplumsal değişiklikler, ilkin Aydınlanma'yla doğan fikirlerin popülerleşmesine yardım etti: İnsanoğlunun farklı bir yazgısı olabilirdi.

İşte tarihe bu yeni bakıştan çıkan sosyalizmin içine **millenarianism***, dinsel kefaret görüşü ve gizemsel öğeler gibi şeyler de sızmış, üstelik sosyalizmin ayrılmaz parçası olup, militan eylem biçimlerine yön vermişlerdi. Ama daha önemli bir nokta vardı. Sanayi toplumu ve onda içerili bütün toplumsal kavramlar şimdi açık ve önceden eşine rastlanmamış bir anlam ifade ediyor, insanlığı özgürleştirme sorununun boş bir düş, altın çağa dönmeyi dileyen şiirsel bir fantezi olmaktan çıkıp, somut bir sorun halini aldığı anlamını veriyordu. İnsanlığı özgürleştirme sorunu, kesinlikle son derece daha güç, bütün sosyalist geleneğin inandığından son derece daha karmaşık bir sorundu. Ne var ki, Marx'ın kavradığı sosyalizmin, kendi elindeki kuramsal ve pratik unsurların sentezi olduğu unutulmamalıdır. Çok sıklıkla unutulur bu. O sırada öyle görünüyordu ki, sosyalizm tamamen doğal olarak görece karmaşıklaşmamış bir kapitalizmden çıkacaktı. Öyle görünüyordu ki, sosyalizmi kurmak kolay olurdu.[15] Bugün bildiğimizden çok daha sınırlı üretici güçlere temellenmişti. Ayrıca dahla dar kapsamlı gereksinimleri, daha güçlü komünal geleneği, daha az gelişmiş bir kapitalizmi ve daha hoşgörüsüz bir kitlesel barbarlığı yansıtıyordu. Geçmiş maziye gömülmüştür. Tarihin sonuçlarıyla yaşamak, düşünmek ve hareket etmek zorundayız. Birlikte yaşamak zorunda olduğumuz tarih, kapitalizmin gelişmesinin tarihidir. Üstelik, Marx ne düşünmüş olursa olsun, genişleme potansiyelini tüketmekten uzaktır. Tarihin gerçekleşmeleri o argümanın çürüklüğünü kanıtlamıştır. Kimse gerçeği yadsıyamaz. Öte yandan kapitalizm yani

*) Bütün insanların iyi koşullarda mutlu, hoşnut ve canlılık içinde yaşayacağı, gelecekteki 1000 yıllık bir çağ. (ç.n.)

15) Krş. Richard Adamiak: "Erken ondokuzuncu yüzyıl sosyalistlerinin tümü de böyle bir sistemin, sosyalizmin, uygulanabilir olmakla kalmayıp, aynı zamanda işleyişinin basitliğinden ve hiç baskı gerektirmediğinden emindiler"; "State and Society in Early Socialist Thought", **Survey**, c.26, Kış 1982, s.11.

modern sanayi sistemi, dikkat çekici oranda geliştiği halde, zararlı etkileri her zamankinden büyüktür. Modern şiddetin en modern biçimlerini uygulama yeteneğine, baskı yapma gücüne ve zenginlikle yoksulluğun gerek ulusal, gerek uluslararası ölçekteki en uç örneklerini yaratma yönünde kalıcı bir eğilime sahiptir. Totalitarizm kuramcılarının çok iyi bildikleri gibi, modern barbarlık diye bir şey vardır. Kapitalizmle özdeşleştirmesek bile, bunun modern dünyanın parçası olduğu tartışma götürmezdir. Barbarlık, Batı'nın ve Batı sanayi mantığının değerleriyle yeniden şekillenmiş, o değerlerin her yana yayıldığı bir dünyanın özelliklerinden sadece bir tanesidir. Bu durumu dikkate almak bir şeydir; bolluk sorununu gulyabaniye çevirmek tamamen başka bir şey. Toplum yaşamının sınırlılıklarının kaçınılmazlığını kabulleniyorsak, önerdiğimiz iyileştirmelerin asla gerçekleşmeyeceğini de kabul etmeliyiz.

Nove, girişte şu yorumu yapar: "İnsandaki kişisel çıkar duygusunun görmezden gelinemeyecek, aslında verimlilik arayışında kontrol altına alınıp yararlanılması gereken bir güç olduğunun farkındayım"(s.7). Bu yorumun tonu, Hobbes'un 'insan doğasının içkin kötülüklerini yumuşatacak bir güç olması gerektiği' önermesini çok anımsatır. Güçler dengesini genişletsek ve kamunun sorumluluğunu arttırsak bile, bir kişinin çoğunluk üzerinde otorite sahibi olması gerektiğini benimsememiz düşüncesini de içinde taşır bu. Böylelikle otoriteryen, hatta despotik hal alacak bir şeyi meşru kılarız.

Bu durum, özellikle tehditkâr devlet kurumuna verilen değerden anlaşılır. Nove eski devletsiz sosyalizm programlarıyla ne denli alay edebiliyorsa, devletin yokluğunun en kötü despotizm biçimleri doğurabileceğini ne kadar öne sürebiliyorsa bile, devletçiliğin de tehlikeler taşıdığını yadsıyamaz. Yirminci yüzyılın en vahşi toplumlarının, devlete aşırı yetkiler tanınıp, iktidar devlete, ya da herkes ve herşeyden güçlü devlet başkanına teslim edildiği zaman ortaya çıktığı nasıl görülemez? Devlet, milliyetçilik ve bencillik (yumuşatılmış biçimlerde de olsa) bizden hiç ayrılmayacaksa, varabileceğimiz tek sonuç bizi daha çok dehşetin beklediğidir.[16] Açık bir olguyu kabullenmekten kaçmaktansa, akılcı ama cesur biçimde, geçmişten miras aldığı-

16) Nove, argümanını haklı çıkarmak için genellikle Troçki'den alıntı yapar, ama iş insanların ölümsüz karakteristiklerine geldiğinde, sözde ittifakından yararlanırken kararsızlaşır. Troçki 1920'de "İnsan, doğası gereği, tembel bir hayvandır" diyordu. "1983'de de tembel olabilir, 2020'de de epeyce olası-

mız yalın umut ve çözümleri artık olanaksızlaştıran bir dünyanın karmaşıklığını dikkate almak zorundayız. Elbette sihirli bir değnek sallamakla devletten de uluslardan da kurtulamayız. Öte yandan, Mao'nun Çin'inde devletin haklarını genişletmesinin kişi haklarının kısıtlanması, hatta kaldırılmasıyla elele gittiğini unutmamalıyız. Sovyet toplumunun, bugünkü haliyle, çok mevzuatçı oluşu da akıldan çıkarılmamalıdır. Despotizmin ne anlama geldiğini görmek için, Singapur gibi hızla gelişen bir kapitalist devlete, yoksullaşmış Üçüncü Dünya ülkelerine bakmak zorundayız. Avrupa'da (ve ABD'de) bile devleti geriletme çağrıları, bir devletin sinsice (yani, güçlendikçe göze daha görünmez ama daha yaygınlaşarak) gelişmesinin maskesidir. Yöneticj sınıf, yurttaşların sistemin meşruluğu görüşünü içselleştireceği günün özlemini her zaman duymuştur. Devleti kaçınılmaz saymaktan çok devletçiliğin yayılışını önlemek ve bireylerle toplulukların daha fazla güç ve insiyatif almalarına olanak tanımak amacıyla, en azından geçici yollar üzerinde düşünmek zorundayız. Nove'yle diğerlerinin bu düzeyde ilginç ve uyarıcı yorumları vardır. Ancak bu iyi fikirlerin hepsini pratiğe geçirmek demek, devlet aleyhinde düşünüp, devlete karşı harekete geçmemizin zorunlu olduğu demektir. Bir başka deyişle, kimi yüreklere korku düşürse bile, devrim sözcüğü hâlâ gündemdedir.

Geçmişten öğrenmek zorundayız. Bir devrimin doğuracağı kaçınılmaz istikrarsızlıklaşmanın risklerini tartmak zorundayız. Para sorunu, piyasa sorunu ve beceriler hiyerarşisi sorunuyla gerçekçi temelde ve gözümüzü kırpmadan yüz yüze gelmek zo-

---

dır" (s.19). Nove, Troçki'nin emeğin militarizasyonu çağrısını yaptığı **Terrorism and Communism**'e gönderme yapmaktadır. O metin, Troçki'nin gerek 1917 öncesi dönemdeki anti-Bolşevizminden, gerekse 1923 sonrası dönemdeki anti-Stalinizminden çok farklıdır. Daha önemlisi, Troçki'nin 1920'de savunduğu görüşlerle kendi anladığı sosyalizm yaşama geçirilemezdi. Son anlarda Bolşevizme katılmış bir kişinin bir parça abartma gereğini hissetmesi doğru olabilir tabii. Acımasız iç savaş döneminin histerik bir yan kattığı da doğru olabilir. Ama bu süper-otoriter bakışı sağduyulu bir görüş saymanın haklı görülecek yanı yoktur. 1920'nin, sonradan Stalinist konum halini alacak şeye çok yakın Troçki'siyle, anti-Stalinist Troçki arasında muazzam bir fark vardır. Görüşlerinin tutarlı olup olmaması tamamen başka bir konu. 1920'deki metinde çarpıcı olan, kısa bir iç savaş döneminin ivedi gereksinimlerine karşılık olarak yazılması nedeniyle herhalde, tarihsel-olmayan ve çok metafizik bir öz taşımasıdır. Argümanı daha da savunulmaz yapar bu; sağduyulu NEP çözümünün kabul edilişinden yalnız bir kaç ay önce savunulan güç bir tutumu haklı göstermek amacıyla, tarihin yüzyılları yardıma çağrılmıştır.

rundayız. Devletin sönüp gidişine gerçekçi bir gözle bakmak zorundayız. Ve geçerken işaret edeyim ki, sosyalist gelenek bütün bu sorunlara iddia edildiği kadar kör değildir. Sosyalistler, sosyalizmin insanların becerilerini geliştirmesine izin vermesi, tek biçimciliğe yol açmaması gerektiğini sık sık ilân etmişlerdir.[17] Bu çerçevede geçiş dönemi sırasında, hatta sosyalizmin ilk evrelerinde, bolluk gibi bir şey olmayacağından eşitsizlikler görülecektir.[18] Ama eşitsizlik kalıcılaşır ve yokolmazsa, hiyerarşi yine bugün tanıdığımız çeşidine benzerse, sosyalizmden, hatta insanların durumunda düzelmeden söz edemeyiz. Marx'ın oldukça farklı bir bağlamda söylediği gibi, o tür sosyalizm yaşlı bir insan gübresidir.[19]

Böylece bolluk argümanının sadece arka yüzü olan, insan doğasının asla değişmeyeceği sorununa geliyoruz. Bolluk olanaksızdır, çünkü, kadın olsun erkek olsun insanlar oldukları gibidirler: kendini beğenmiş, ben merkezci yaratıklar. Bu argümanı kabul edince, sosyalizm sorunsalını reddederiz. Gerçekten hiçbir şey değişemezse, ancak küçük küçük iyileştirmeler olanaklıysa, dünya her zaman insanın insanla döğüştüğü vahşi bir orman olacaktır. Bir alay düşünür, insanın hayvani güdülerini denetleyip gem vurabilecekleri bir topluma ya da rejime gereksindimizi kanıtlamak üzere çok çeşitli argümanlar kullanmışlardır. Genellikle, bireysel güdülerin doymak bilmezliği karşısında

17) Politik felsefe içinde eşitlik ve adalet konusunda çıkan son tartışma, Marx'a göre, sosyalist ya da komünist bir toplum hedefinin, eşitlikçiliği düzeyin süreç içinde düşürülmesi yoluyla uygulamak olmadığını anımsatır. Tam tersine, bireylerin farklı ve eşitsiz yeteneklerini geliştirme olanağı verilmelidir. Dahası, Marx'ın "bireyselci geleneğe", yani, bireyin özgürlüğünü, toplumsal değişiklik ya da reformların ona bakarak değerlendirilmesi gereken ölçütü olarak gören geleneğe girdiği söylenebilir. Dolayısıyla kollektif özgürlük, bütün bireylerin özgürlüğü demektir. Marx'ın kollektif hakları bireyin haklarının üstüne koyan "sosyalistler"le ortak yanı azdır.

18) Nove bunun farkındadır. Piyasanın zorunluluğu fikrini savunurken Troçki'nin arkasına gizlenir. Ama Troçki salt devrimci muhalefetin lideri değildi. 1922'de bir savaş liderivdi; 1932'deyse sürgün. 1922'de NEP'i, kendinin 1919'da boş yere salık vermiş olduğu politikayı savunuyordu. 1920'de ekonominin militarizasyonu çağrısında bulunmuş, sonra da o politika adını savunulamaz bir kuramsal gerekçe üretmişti.

19) Eşitlikçi bir program, eşitçiliğin garantisi değildir. Bir realist olan Nove, bu düşünceye katılmakta zorluk çekmez. Genç İsrail devletinde ücret farklılıklarının kendi sosyalist projesi için önerdiği orana çok yakın olduğunu da (kabaca bire üç) kuşkusuz hatırlayacaktır. O eşitlikçilik genç devletin nesnel durumunu yansıtmıyordu; etkin biçimde yüksek tutulan bir değerdi.

ortak çıkarı savunmak adına otoriter bir güce gerek duyduğumuz; ya da en azından, ters yöndeki iddialarına karşın hayvani kökenlerine hâlâ çok yakın (gerçekten de birey, özellikle hoş olmayan bir hayvandır) zoolojik bir varlığın aşırılıklarına ket vuracak bir otoriteye gereksindiğimiz ileri sürülür. Aydınlanma'yla ondan türeyen sosyalist gelenek, her dönemin toplumlarının düşünüşünün merkezinde yer almış olan işte bu argümana başkaldırmıştı. Onsekizinci yüzyıl düşünürlerinin öngördüğü yeni dünya, büyük ölçekli sanayi dünyası değildir. Bir çok açıdan, **Encyclopédistes**'lerin ustaca ama ilkel artizan teknikler gösteren cilt cilt baskılar yayımladıklarında bir an için sezinlendikleri dünyaya benziyordu. Görmek istedikleri dünya, insanın dış dünyayla ilişkisinin çözümlenmesi açısından yeni olasılıklar, yeni bir çerçeve sunuyordu. Yeni ortamların yeni davranış biçimleri üreteceğine kuşkusuz inanıyorlardı. Bizse şimdi yeni ortamların ya olumsuz, ya olumlu değişiklikler üretebileceğini ekleyebiliriz. Tarihsel ortam bozulursa, davranışlar da bozulur. Ancak hiç bir şey değişmez değildir. Tersine, yirminci yüzyıl tüm dünya çapında etikte ve değer sistemlerinde hızlı değişikliklere tanık olmuştur. İş işten geçmemiştir. Geçmiş olsaydı, sosyalizmi spekülatif kapsamda bile olsa tartışmanın anlamı kalmazdı. Aydınlanma'dan sonra etkili bir düşünce akımı haline gelen eleştirel gelenek, insanın özgürlüğünü, insanın çevresi ve kendisindeki değişiklikler arasında karşılıklı bir ilişki ekseninde gördüğünde yanılmıyordu.

Problemin şimdi ortaya konduğu koşullar, besbelli, bir zamanlar onların içinde yaşadıkları koşullarından farklıdır. Bizim görevimiz zorlaşmıştır. Eskimiş ve aşırı ölçüde yalın fikirlerimizi kökten gözden geçirmek zorundayız. Görev daha güç ve karmaşık olabilir, bir zamanlar sandığımızdan daha uzun sürebilir ve beklenmedik sonuçlar doğurabilir, ama bunların hiçbiri işe sarılma yönündeki ivedi gereksinimi ortadan kaldırmaz. Şimdiki haliyle reel dünyanın unsurlarını kullanarak bir sosyalizm biçimini kurabileceğimize inanan Novc'den ayrılıp, özgürlük yolunun uzun olduğu doğruysa da, hem bugünü, hem geçmişi eleştirel tarzda gözden geçirerek farklı bir geleceğe uzanan bir yol bulmak zorunda olduğumuza inanıyorum ben. Görev belki hiç tamamlanmayacaktır. Ancak hâlâ insanlığa yakışan tek görevdir. Sosyalist geleneğin ve Marx'ın bıraktığı miras budur. O anlamıyla biz de, sosyalizmi hâlâ Marx **ile** ve sosyalist gelenekle birlikte kurmak zorundayız.

Piyasanın Karabasanları: Şili, Yugoslavya ve Macaristan *

Mike Haynes

Adam Smith rekabetçi piyasanın erdemlerini övdüğü **Uluslararın Zenginliği**'ni yazdığından bu yana iki yüz yılı geçti. O çalışma**, önceden en az yüz yıldır olgunlaşmakta olan fikirlerin damıtılıp kağıda dökülmüş haliydi. Yine de Smith'ten sonraki yıllarda, küçük üreticilerden oluşan ve piyasaya dayalı bir toplumun, kapitalizmin gerçek dünyasıyla ilintisi giderek azalmıştır. Aslında Adam Smith onsekizinci yüzyıl sonunda piyasa hakkında yazarken, sanayi devriminin daha yeni başlamış olduğu anımsanmaya değerdir. Smith'in ufuktaki değişimlerle ilgili bir kavrayışı kesinlikle yoktu. Bunun için verdiği en ünlü örnek, çıktının çok geri teknoloji kullanan ve giderek küçülen işbölümüyle artırıldığı bir toplu iğne fabrikasıdır. Rekabete dayalı birikim ve teknolojik değişim aracılığıyla sağlanan sürekli büyümenin korkunç potansiyellerine ilişkin bir ima yoktur. Bununla beraber, bu gelişmenin son iki yüz yılda ortaya çıkardığı sonuç, Smith'in çözümlediği, ya da sonraki izleyicilerinin yazdıkları ders kitaplarındaki dünyalarda tasarımlanandan bambaşka bir dünya ekonomisinin yaratılması olmuştur. Modern dünya, global pazar için üretim yapan dev şirketlerden oluşmuş bir dünyadır.. Birbiriyle rekabet eden çok büyük devletlerin dünyasıdır. Yönetici ile kamu görevlisinin görünen elinin dünyasıdır. Bu görünen el piyasa içinde açık biçimde işlerken, yeryüzündeki milyonlarca işçinin emeğine de günlük olarak yön vermektedir.

Marx ve Engels'in gözünde, kapitalist gelişmenin bağrındaki akılcı özü somutlayan, toplumsallaşmadaki bu artıştı. Sistem

---

*Bu yazı, **International Socialism** dergisinin Kış 1988, 41. sayısından çevrilmiştir. (ç.n.)

) Adam Smith'in kitabının Türkçe çevirisi için bkz. **Ulusların Zenginliği, çev: A. Yunus/M. Bakırcı, Alan Yayınları, İst. 1985. (ç.n.)

üretken temelini inşa etmekle kalmıyor, ayrıca, işçi sınıfının iktidarı ele geçirince elinde tutabileceği ve aşağıdan demokratik plânlamayı uygulamaya koymakta yararlanabileceği örgütsel biçimleri yaratarak, o temeli daha sağlam biçimde örüyordu. İşçi sınıfı eninde sonunda, devrimin dünyaya yayıldığı bir geçiş döneminin ardından, piyasayı tümüyle kaldırabilirdi. Bunun özendiriciliği, aynı birikim uğruna rekabet dürtüsünden çıkan kapitalist gelişmenin akıldışı özünden kaynaklanıyordu. Bu dürtünün anlamı, üretken yapının yararını kârın belirlediğiydi. Dolayısıyla işçi sınıfı böyle bir yapının kurbanı oldu. Bu yapı, bir yandan muazzam servetler biriktiren, ama onun yanı sıra, sistemde gerçekten varolan insanlığın kurtuluşunu sağlama potansiyelini yadsıyarak, sefaleti de yoğunlaştıran bir sistemdi.

Yirminci yüzyıl sonundaki dünyaya bakılırsa, bu fikirlerin henüz ilgisizleşmediği görülebilir. Nereye bakarsak bakalım, kapitalizm her zamankinden daha üretkendir. Geçen on yılda işçi sınıfının tarihte ilk kez çoğunluğu oluşturan sınıf olarak köylülüğü yerinden ettiği bir dünya; işçi sınıfının her zamankinden daha okuryazar, eğitimli ve becerikli olduğu bir dünya görüyoruz. Ayrıca, eski kuşakların ölü emeğinin gücünün şimdiye dek bilinenden daha büyük oranda biriktiği bir dünyadır bu. Ama onun yanı sıra açlığın hortladığını da görüyoruz. Yüzlerce kişiyi sürükleyip götüren, arkasında bıraktığı kokulu sulardan bulaşan en saçma hastalıklardan binlerce kişinin öldüğü seller görüyoruz. Milyarların savrulduğunu, silah harcamalarıyla boşa üketilen ya da zenginlerin lüks tüketimine giden kaynakları görüyoruz. Dünyanın üretken potansiyelinin bir bölümünü paslanıp çürümeye terkeden kitlesel işsizlik dünyasını görüyoruz. Dünyanın en zengin ülkesinin başkentindeki -Washington- gettolarda görülen bebek ölüm oranının Malizya'dakine eş oluşunu belirleyen bir kriz görüyoruz. Üstelik bu bozuklukları gözden geçirirken bile, insanların, çocuklarımızı ve onların gelecek binlerce yıldaki çocuklarını tehdit edecekçek radyoakif artıkları stoklamakla meşgul olduklarını görüyoruz.

Tabii sosyalistler, tüm bunlar karşısında, 'o üretken yapıya el koymanın ve merkezileşmiş ve aşağıdan demokratik plânlama yoluyla insanlık yararına kullanmanın zamanı daha gelmedi mi?' diye sorarken kendilerini güvenli hissetmelidirler. Ne acı ki, solun geniş kesimlerinin bu soruya yanıtı "hayır'dır. Sol bugünün çürümüşlüğü konusunda kuşkusuz görüş birliği içindeyse de, çözüm, piyasayı sosyalist gelecekle bütünleşmek doğrulu-

sunda harekete geçmekir. Oysa solun büyük bölümü, gerekenin "piyasa sosyalizmi" olduğunu ilan eder. "Piyasa sosyalizmi"nde rasyonalite bilinçli, eklemlenmiş, demokratik tercihlerden değil, arz ve talebin dengelenmesinden kaynaklanacakır. Yine, gereksinim ve kaynakları üretim kararları alındıktan sonra dengede tutma anarşisinden türeyen herkesin bildiği "rasyonalite"den kaynaklanacaktır. Ve bu ideali öyle bir dünyada gerçekleştirmeyi umarlar ki ileri adım atmak ancak ve ancak çoktan geçmişte kalmış, yüz yıl öncenin rekabetçi yapısına doğru şu ya da bu biçimde geri çekilmesi durumunda söz konusu olabilir. Oysa tarihsel olarak bildiğimiz o rekabetçi evre, kendi zamanında bile, dünyadaki kapitalist üretimin yalnızca küçük bir parçasını ve sadece çok kısa bir zaman diliminde karakterize etmişti.

Öyleyse bu hakiki "piyasa tapınması" nasıl ortaya çıkmış, 1980'lerin sonunda niçin çok yaygınlaşmıştır? Basit bir yanıt şöyle verilebilir: Piyasa sosyalizmi, bütün olarak dünya ekonomisinde, özel olarak da Doğu ve Batı'nın ileri ülkelerinde patlak veren genel krizin gayri meşru çocuğudur. Bu kriz dünyadaki yönetici sınıfın belli başlı kesimlerini kendi nedenlerinden ötürü piyasayla ilgilenmeye itmişken, yanılsama ve karışıklıklarından dolayı sol da aynı doğrultuya çekilmiştir. Bu ruh halini yakaladığı iddia edilebilecek bir çalışma varsa, en iyisi Alec Nove'nin **Uygulanabilir Bir Sosyalizmin Ekonomisi** olsa gerektir. 1983'de yayımlanan bu kitap pek çok dile çevrilmiştir. Reform önerilerinin önemli ölçüde Nove'nin sonuçlarını, bilinçli bilinçsiz, yansıttıkları Doğu Avrupa'da, bir okur kitlesi bulmuştur. Nove'nin yaptığı, şu anda yaşayan bir sosyalistin ömür süresi içide hangi tür sosyalizmin uygulanabileceğini sormaktı. Kendi yanıtı, sosyalizmin ancak piyasanın başlıca öğelerini, salt geçiş dönemine özgü bir araç olarak değil, aynı zamanda sosyalist ekonominin merkezi ve kalıcı bir parçası olarak da birleştirirse uygulanabileceğidir. Bir zamanlar geleceği gördüklerini , onun işlediğini ilân edenlerin çocukları, şimdi de geçmişi gördüklerini, onun işlediğini -hiç değilse hayal edebildikleri bir gelecek kadar iyi olduğunu- ilân etmekteler sanki.[1]

Bizim görevimizse piyasanın dünyanın hâkimlerine niçin da-

1) Nove'nin temel konumunu destekleyen Batılı literatür korkunç boyutlardadır. Örneğin bkzb. G. Hodgson, **The Democratic Economy: A New Look at Planning, Markets and Power** (1984); Sosyalist Felsefe Grubu, **Market Socialism**, (Fabian Pamphlet, 1986). Doğu Avrupa'daki literatürün bir bölümü ilerde not edilmiştir.

ha çekici göründüğünü ve çekiciliğinin sınırlarını saptamaktır. Ondan sonra piyasa ideolojisini ciddiye alan üç toplumda, piyasaya inanmanın doğurduğu feci sonuçları inceleyeceğiz. Son olarak da, "piyasa sosyalistleri"nin ilk çıktığı haliyle tasarlanan sosyalizmin ekonomik zorunluluğunu da anlayamamak hatasına düşmekle kalmadıklarını, politik zorunluluğunu da anlayamadıklarını ileri süreceğiz. Bu başarısızlık, göz göre göre istismar edilmesine karşın, ilk özgün bakışı savunanların besledikleri ve kapitalizmin giderek arkada bıraktığı şeyi kurtarmak gibi ütopyacı bir umudun yansımasıdır.

Kriz ve Devletin Başarısızlığı

1950'ler ve 60'larda dünya ekonomisinin büyümesine sürekllilik kazandırmış uzun süreli patlama (**boom**) dönemi hızını yitirmeye başladığı zaman, bütün dünyadaki yönetici sınıfların ilk tepkisi devlet müdahalesiydi. Aynı tür tepkinin dünya ekonomisinin hem Doğu'su ve Batı'sında, hem de Kuzey'i ve Güney'inde görülebilmesi, bir ölçüde, hızlı büyüme (**boom**) dönemi sırasında boy vermiş ideolojik konsensüsün görünürdeki kuvvetine tanıklık ediyordu. Devletlerin kendi yazgılarını ister enine boyuna tartışılmış güzel bir uyumla, ister yol gösterici plânlamayla, isterse katıksız merkezi plânlamayla denetleme yeteneklerini vurguluyordu. Piyasa, doğası gereği, aksak olarak değerlendiriliyordu. Piyasanın rolü tartışması, görülen kusurların niteliği ve ciddiliği, devletin çare bulmakta zorunlu kaldığı eylem biçimleri ve kapsamı konusundaydı. Piyasa özgürlüğünün temel olduğunda ısrar eden Amerikalı ekonomist Milton Friedman gibi sağda olsun , devletlere denetleme yanılsaması veren şeyin hızlı büyüme dönemi olduğunu, sosyalizmin devletin gelişmesi ekseninde anlaşılamayacağını öne sürmüş sosyalistler gibi solda olsun, bu konsensüsün dışında kalanların tümü marjinalleşmişti. Yine de 1970'lerde devletin dünya ekonomisindeki erozyonu durdurmada genele varan başarısızlığı, eski konsensüste bir gedik açıyor, piyasa dogmasını 1920'lerin sonundan beri tutamaz olduğu egemen konuma yeniden oturtarak tartışmayı ciddi ölçülerde sağa çekiyordu.

İdeolojideki 360 dereceelik yön değişikliğinin ölçüsünü akla getirmek neredeyse serseınleticidir. Dönüş öyle hızlıydı ki , bir kaç yıl içinde hemen hemen yarım yüzyıldır yerleşmiş kesinlikler paramparça oldu. Piyasa büyüleriyle silahlanmış sağın mey-

dan okuyuşunun 1980'lerin başı gibi geç bir zamanda bile ne kadar zayıf ve saçma göründüğünü anımsamak, şimdi büyük çaba harcamayı gerektirmektedir. Saf değiştirmenin boyutu da daha az hayret verici olmamıştır. Şimdi öyle görünür ki, piyasanın siren seslerinin duyulmadığı hiçbir yer yoktur. İleri Batı'da, ABD'de Reaganizm ile özellikle Britanya'da Thatcherizm, ileri kapitalizmin ilerlemesinin yolunun serbest piyasalar, düzensizlik ve devleti geri çekilmeye zorlamaktan geçtiğini iddia etmişlerdir. Bu fikirler, devletin, hızlı büyüme dönemi sırasında, başlangıç evresindeki sanayileşimenin garantörü ve koruyucusu olarak görüldüğü yoksul ülkelere de aynı ölçüde sıçramıştır. Bunun belki en kötü ifadesi, 1987 yılında yayımlanmış Dünya Bankası 10. Kalkınma Raporu oldu. Banka ekonomistleri, raporda, ticaret stratejilerinin içeriyi mi, dışarıyı mı hedef aldığına, yani dünya piyasasasına bağlı olup olmadığına göre, gelişmekte olan 41 ülkeyi sınıflandırıyorlardı. Bu ekonomilerin uygulamaları çözümlendikten sonra, politika ne kadar dışa dönük olursa, uygulamanın o kadar iyi olduğu sonucuna varılıyordu.[2] Böylece, öteden beri dünya ekonomisindeki eşitsizliklere kuşkuyla bakmış Üçüncü Dünya'da bile, en iyi işleyen unsurun piyasa olduğu düşünülmeye başlanmıştır. Ve dönüşümü tamamlamak üzere, şimdi de Doğu Avrupa ve Çin'in devlet kontrolündeki toplumlarında yankı bulmaktadır bu sonuç. O toplumlarda, krizle baş etme yönündeki ilk denemeler kendilerine zarar verdi. Şimdiyse alelacele piyasaların içerde daha geniş bir rol oynaması yoluna sapıldığını görüyor, ekonomilerini bütün olarak dünya ekonomisine bağlama çabalarına rastlıyoruz.

Batı Kapitalizmi, Kriz ve Piyasa

Piyasa ideolojisinin Batı'daki çekiciliğinin çeşitli kaynakları vardır. Bir tanesi, piyasa fikrinin kendi gücünün yanı sıra, geleneksel eğilimin hızlı büyüme dönemi sırasında piyasa fikrine karşı çıkışında sergilediği entelektüel tutarsızlıktır. Yalnız ekonominin değil, tüm toplumun da piyasa kategorileriyle anlaşılabileceği fikrinin uzun bir geçmişi vardır. Şu nedenle ki, yüzeyden bakılırsa, kapitalizm gerçekten de, sermaye, toprak ve emeğin ekonomide biraraya geldiği, erkeklerle kadınların politik bir piyasada eşitler olarak buluştuğu bir piyasalar düzeneği

2) Dünya Bankası, **World Development Report 1987**, (1987), Bölüm 5.

görünümündedir. Marx, yüzeydeki eşitlik ve adalet görünümünün altında yatan sömürü ve yabancılaşma gerçekliğine nüfuz ederek, meta fetişizmi çözümlesiyle bu ideolojiyi etkisizleştirmeye çok zaman harcadıysa, bunun nedeni, kapitalizmin sınıfsal doğasını göstermekti. Buna karşılık, 1945'ten sonra egemen olan geleneksel piyasa eleştirisi, özünde, çoğu temel varsayımı benimseyen "içerden" bir eleştiriydi. Sadece geleneksel piyasa çözümlemesinin sonuçlarıyla sınırlı kalmayı tercih etmişti. Sonuçta piyasa ve piyasa-dışı öğelerden oluşan, eklektik bir çözümleme karışımı çıktı ortaya. Bunun temelindeki tutarlılığı ise, özden çok inanca dayanışı oluşturuyordu. Bu durumun en belirgin görüldüğü yer, neo-klasik ekonomiydi. Neo-klasik ekonomiye göre, hükümet/devlete dayalı makro-ekonominin, ekonominin bütünsel işleyişini, piyasaya dayalı mikro-ekonominin de ekonominin parçalarının hangi işlevi gördüğünü açıklaması beklenmekteydi. İyi işleyen piyasaların bütünsel ekonomi düzleminde genel piyasanın başarısız kaldığı alanlarda yaşamasının ne kadar olanaklı olduğu, hiç bir zaman doyurucu biçimde açıklanmadı. Bu çelişkinin, geleneksel Keynesçiliğin en zayıf noktası olduğu görülecekti. Keynes'in argümanlarını daha genel bir piyasa eleştirisi başlığı altında geliştirmenin olanaklı olduğunu uman küçük radikal Keynesçiler grubunu izlemek isteyenlerin sayısı sınırlı kaldı. Tersine, iki farklı yaklaşım 1970'lerin başına dek birarada yaşadı. Sağın entellektüel bekçileri işte bu noktada, tanık olunan olayın piyasanın başarısızlığı değil, devletin başarısızlığı olduğunu iddia ederek karşılık verebildiler; böylelikle savaş sonrası Keynesçiliğiin entelektüel yapısını yıkmayı da deneyebildiler.

Ancak piyasanın yeniden vurgulanması, bundan öte, kapitalizmin içinde işleyen gerçek baskıları da yansıtıyordu. O baskılar olmadan entelektüel karşı-devrim olanaksız olurdu. Bunun bir boyutu, krizin karakterinden kaynaklanmaktaydı. Krizin işlevi, özünde, ücretleri azaltarak, kâr getirmeyen sermayeyi yok ederek ve sistemdeki katılıkların kaldırılmasıyla sermayenin daha yüksek kârlılık alanlarına transferini gerçekleştirerek kâr oranlarını eski düzeyine kavuşturmaktı. Kapitalizm yaşlandıkça, krizin bu "temizlik" işlevi zorlaşır, çünkü sermayenin büyüklüğü ve gücü artar. Büyümenin güvenceli göründüğü hızlı büyüme yıllarında doğal olarak ortaya çıkan bu katılıklar, devletlerin kendi ekonomilerini yani "ulusal sermayeler"ini desteklemeye girişimleriyle de pekişmiş gibiydi. Bu yüzden büyüme kaybolma-

ya yüz tuttuğu zaman, sistemi daha da açmaya çalışmak zorunluydu. Bu yolla sistem bir başka büyüme dönemi için kendini toparlayabilirdi. Yani piyasa ideolojisi, yeniden yapılanmaya destek kazanmada önemli bir unsurdu. Hem sermayenin korumaya bel bağlayan zayıf kesimlerinin altının oyulmasına, hem de hükümetteki nüfuzlarından çok üyelerinin kolektif kuvvetine güvenmeye başlamış işçi hareketlerinin zayıflamasına dayanıyordu.

Bu fikirlerin, yeniden yapılanmanın ölümcül darbeler indirebileceği sermaye kesimleri açısından çekiciliği elbette daha sınırlıydı, ama sistemin dünya ekonomisinin uluslararasılaşmasından daha fazla etkilenen ileri parçalarında güçlü destek buluyordu. Bu noktada dünya ekonomisine açılmanın çekicilliği, manevra alanlarını genişletme kaygısının yansımasıydı. Ulusal temeli daha fazla olan sermayeler bile böylesi önlemlere ilgi duyuyorlardı. Piyasa yandaşları her fırsatta piyasanın genelin yararına işlediğini iddia etseler bile, özgün klasik ekonomistlerden sonra, piyasanın, üstün bir rekabetçi konum kazanmış ulusal sermayelerinin özel avantajlar sağlaması uğruna çalıştığından pek kuşku duyulamaz. Friedrich List'in ondokuzuncu yüzyıl İngiliz serbest ticaret yanlılarına ünlü saldırısının özü buydu. List'e göre, İngiliz ekonomi politikçiler üstünlük sağlamak için devletten yararlandıktan sonra, piyasanın bağlarından kurtulmuş şekilde işlemesini talep ediyor, şimdilerde ön sıralara yükselmenin merdiveni olan şeyi tepmek istiyorlardı. İleri kapitalizmin ürünlerini satıp yatırım kanalları bulmasının zorlaştığı bir zamanda dünya ekonomisini -özellikle yoksul kısımlarını- açmaya yönelik modern taleplerde, aynı anlaşılmaz ikiyüzlülüğe rastlanmaktadır.[3]

Doğu Bloku, Kriz ve Piyasa

Piyasanın Doğu Avrupa ve Çin'deki çekiciliği de krizin büyüyen etkisinden gelir. Bunu anlamak için, dünya ekonomisine bütünleşmeyle dünya pazarına bütünleşme arasında bir ayrım yapmak zorunludur. Dünya ekonomisinin kendi parçalarını etkileme gücü, çok çeşitli rekabetçi güçlerin varlığından kaynakla-

3) Dünya Bankası sonuçlarının özet bir eleştirisi için bkz. L.K. Jha, "Do out-ward oriented policies really favour growth?", **Finance and Development** (Aralık 1987).

nır. Rekabet; mal, sermaye ve emek akışları düzeyinde ve teknolojik değişim aracılıyla vardır. Daha üst düzeylerde ise askeri üretim sayesinde. Bu yüzden, dünya pazarı dünya ekonomisinin bir parçası, ama asla tamamı değildir. Doğu Avrupa ekonomileri tarihsel olarak Rus modelini izlemişlerdir. Bir bütün olarak dünya ekonomisindeki rekabetçi konumlarını ilerletmek için, dünya pazarına engeller koymuşlardır. O engellerin arkasında, kendi kaynaklarını düzenlemeye çaba harcayarak büyüme amacını güderler. Bu süreç istenen büyümeyi ve bu devletlerin dünya ekonomisinin merdiveninde bir kaç basamak tırmanmalarını sağladıkça, iç pazarlar sorununun ve dünya pazarıyla bütünleşme sorununun önemi azaldı. Belirli aralıklarla reforma ilgi belirdi ve bu ilgi, 1968'de Çekoslavakya'dakine benzer koşullarda, dramatik bir momente ulaşabildi. Ama bu toplumların yönetici sınıfları genelde küçük onarımlarla yetindiler. Ne var ki, dünya krizinin acı etkisini göstermeye başlaması nedeniyle, rekabet baskıları daha köklü bir yeniden yapılanmayı dayattı. Katılıklar ve verimsizliklerle ilgili argümanlar, sistemi gevşetmeye yönelik daha büyük bir nesnel gereksinimi yansıtagelmiştir. Bu toplumlardaki krizin kökenleri, karakteri ve derinliği, bu dergide çıkan eski makalelerde enine boyuna incelendiği için, burada ayrıntılı olarak yinelemeyeceğiz.[4]

Onun yerine, krizin özellikle Doğu Bloku ülkelerini etkileyen yönlerine dikkat çekmek yeter. İlkin, o devletlerin tümü, Batı'da ileri düzeylere ulaşmış rakipleri ölçü alındığında hâlâ görece zayıftırlar. Kişi başına GSMH hesaplarını yapmanın zor olduğunu herkes bilir. Ama en iyi Batılı hesaplara göre, bu ülkeler, Doğu Almanya'da kişi başına 6.000 doların üstüne çıkan (ABD'dekinin herhalde yarısı) bir çıktı oranından, kişyi başına 3.000 dolardan daha az çıktıya sahip (ABD'nin dörtte biri) Macaristan ve Romanya'ya kadar geniş bir yelpaze oluştururlar. Geri kalan ülkelerin çoğu ABD düzeyinin yüzde 30-40'ına kadar iner.[5] İkincisi, Tablo 1'in gösterdiği gibi, bu ülkelerin hepsi de, 1980'lerdeki politikaları ve örgütsel biçimleri ne olursa ol-

4) Bkz. M. Haynes, "Understanding the Soviet crisis", **International Socialism**, 2:34, Kış 1987; G. Gorton, "China's 'market socialism' —can it work and how far can it go?" a.g.y.; C. Harman ve A. Zebrowski, "Glasnost— before the storm", a.g.y. 2:39, Yaz 1988.

5) Bu rakamlar, P. Marer'in 1980 yılı için hesaplarıdır; K. Dawisha, **Eastern Europe, Gorbachev and Reform: The Great Challenge** (1988), tablo 6.3, bu rakamlardan yola çıkıp 1984 yılı rakamlarını hesaplar.

sun, durgunluk evresine geçmişlerdir. Günümüze daha yaklaşırsak, 1987'de bütün Comecon'daki büyümenin 1981 sonrası en düşük düzeye indiğini görürüz. Üçüncüsü, bu durgunluk evresi boyunca, Comecon ülkelerinin hepsi dünya pazarında hızla kötüleşen koşulları ilk elden yaşamışlardır.

TABLO 1: KİŞİ BAŞINA GSMH'DAKİ BÜYÜMENİN YILLIK ORANLARINA İLİŞKİN BATI'DA YAPILAN HESAPLAR[6]

	1970-75	1975-80	1980-84
Bulgaristan	3.9	0.9	1.3
Çekoslavakya	2.7	1.5	0.9
Doğu Almanya	3.8	2.5	1.4
Macaristan	3.0	1.9	1.2
Polonya	5.7	0.0	-0.3
Romanya	5.2	2.9	1.3
Comecon'un SSCB dışındaki Avrupalı Üyeleri Ortalaması	4.2	1.4	0.7
Yugoslavya	5.1	4.3	-0.3

1970'lerin ilk yarısında Doğu-Batı ticareti dünya ticaretinin ancak yüzde 3'üyken, bu rakam 1980'lerin başında 2.4'e düşmüştü. OECD ihracatında Comecon'un payı 1977-1983 arasında yüzde 5.2'den yüzde 4'e düşerken, ithalat payı yüzde 3.6'dan yüzde 3.9'a yükseldi. 1980-82'de, yani dünya ekonomisi durgunluğa girdiği zaman sıkıntılar özellikle büyüktü -gelişmekte olan ülkeler OECD'ye yaptıkları ihracatı (cari fiyatlarla) yüzde 12-13 kadar arttırmayı becerdiği halde, Comecon'un ihracatı az bir oranda düşüş kaydetti. Dolayısıyla Comecon ülkelerinin ticaretteki payı küçük; bunun yanı sıra, rekabete dayalı dünya pazarındaki varlıkları da, biçimsel olarak daha az gelişmiş, yeni sanayileşen ülkelerin çoğunun durumuna göre ise zayıftır. "OECD pazarlarına yapılan makine ihracatında, yeni sanayile-

6) A.g.y. tablo 6.2, Doğu Avrupa için. 1971-75, 1976-80, 1981-86 yılları için Yugoslavya'nın verileri, **Statisticki Godisnjak Jugoslavije 1987**, (1987) (bundan sonra SG), s.93'ten alınmıştır. Yugoslav istatistiklerinin güvenilirlik derecesinin Batılı istatistiklerle aynı olduğu genel kabul görmektedir.

şen ülkelerin payının sosyalist ülkelerden gelen aynı tür ihracatın payından çok daha büyük oluşu, tipik bir durumdur", diye yazar Doğu Bloku ekonomistlerinden biri.[7] Dördüncüsü ve bundan dolayı, bu ülkeler, uğradıkları ticaret açıklarının yığılımlı (kümülatif) dengesine dayanmak için aldıkları borçları büyük oranlarda arttırdılar. 1982'ye gelindiğinde, GSMH payı ölçü alınarak hesaplanan borç en yüksek Polonya'da olduğu halde, Comecon içinde Macaristan ve Romanya dışında Yugoslavya'nın borçları da ona yakındı. Comecon'u bütün olarak alır ama SSCB'yi dışta tutarsak, 1982'de kişi başına borç, GSMH'nın yüzde 12'sine eşdeğer olan 510 dolara yükselmişti. Bunun çoğu, Bloğun Batı'ya ihracatının yüzde 68'ine eşdeğer olan kısa vadeli taahhütler biçimindeydi.[8] Faiz oranları 1978'de yüzde 6.2'den 1981'de yüzde 13.9'a çıktığı zaman, borç yükünün zararları daha da arttı.[9]

Son olarak, baskının derecesi blok içinde ülkeden ülkeye değişmekle birlikte, hiç birinde "içe dönme" şıkkı artık kendi yönetici sınıflarına ciddi bir uzun vadeli çözüm olarak görünmemektedir. 1970'lerin başı gibi geç bir zamanda, bir Rus'un sözleriyle, "konut üretimi maliyetleri aynı malzemelerin ithalat fiyatını aşsa ve son noktada Sovyetler Birliği'nin işine daha çok yarasa bile, kendimizin üretebileceği her şey ithalat listesinden çıkarılmalıdır"[10] diye düşünce belirten yorumculara rastlanabiliyordu. Şimdiyse bu tür görüşler bir kenara itilmiştir. Bir Macar ekonomistini aktarırsak, "bugün çoğu Comecon ülkesinde, dünya ekonomisinin durumunun kendi gelişmeleri üstünde bir etki - üstelik güçlü bir etki- yaptığına karşı çıkacak herhalde kimse yoktur"[11] Bunun pratikteki anlamı, tartışmalarda ilk sırayı artık reform ve bütünleşme gereksiniminden çok (bunun derecesi ko-

---

7) B. Botos, "Changes in the structure of Hungarian industrial foreign trade", **Acta Oeconomica**, c. 37, No: 1-2 (1986), s. 130.

8) Dawisha, **a.g.y.**, tablo 6.4.

9) B. Kadar, "The economic conditions of East-West relations and Hungarian economic growth", **The New Hungarian Quarterly**, c. 26, no: 97, İlkbahar 1985, s.7.

10) N. Smelyakov'un (Sovyet dış ticaret bakan yardımcısı) alıntısı **Novy Mir** (1973), A. Koves, **The CMEA Countries in the Economy: Turning Inwards or Outwards** (1985), s. 61'den yapılmıştır. Dikkatimi bu ve öteki Macar kaynaklarına yönelttiği, Macar ekonomik tartışmaları üstüne yazdığı yayımlanmamış araştırmasını okumama olanak tanıdığı için M. Dangerfield'a teşekkür borçluyum.

11) **A.g.y.**, s. 74.

nusunda hâlâ derin farklılıklar bulunsa da), reformun gerektirebileceği politik sorunlara yaklaşımların aldığıdır. Bu bağlamda, iç pazarlara ve bir bütün olarak dünya pazarına yönelirken adımları ihtiyatlı atma baskısı sürecektir. Kimi devletler, muhtemel sonuçları savuşturabileceklerini düşünüyorlarsa, maceralara atılmaya daha hazır olacaklardır.

Piyasanın Sınırları

Batılı sosyalistlerin, piyasanın krizin problemlerine mucizevi bir çare getirmediğine ikna edilmesi pek gerekmez. Ama, dünyanın hâkimlerinin dünya ekonomisinde niçin daha fazla esneklik olmasını istediklerini incelediklen sonra devam etmek ve piyasayı çözüm olarak görürken buna ciddi sınırlar da koyduklarının altını çizmek önemlidir. Sermaye iyi bir nedeni yoksa piyasayı sınırlamaya çalışmakla ilgilenmemiştir. Bunu kapitalistler bile kabul ederken; sosyalistlerin, bir adım daha ileri giderek, krizin problemlerini sermayenin hazır olduğundan kendilerinin çözebileceğine inanmaları hepten saçma olur.

Rekabetin piyasanın etkinlik alanına koyduğu sınırları anlamanın bir yolu, tek tek sermayelerin deneyimlerine, kriz sırasında karşılaştıkları güçlüklere bakmaktır. Dünya otomobil sanayii, rekabette de örgütlenmede de yoğun olması nedeniyle etkili bir örnektir. Dünya otomobil sanayiinin tamamına yaşama olanağı sağlayan etken, yalnızca bu görünen elin varlığıdır. Yalnız üretimi değil, bölüşümü de kapsayan bir görünen eldir bu. Çoğu araba hâlâ ticaret acentelerince satılır. Bu işlemde satış maliyetleri, otomobil yapımının otomobil piyasalarını devletin düzenlemesinin gerektirdiği canlı emek maliyetleri kadar büyük olabilir. Bir otomobil üreticisinin rekabete girmek için yılda iki milyonu aşan bir üretim düzeyine çıkması gerekir. Ama dünya otomobil sanayiine bakarsak, büyüklük bakımından geniş bir yelpaze görürüz. Bir uçta, yılda 6-7 milyon otomobil üreten Amerikan General Motors ve Ford gibi gerçek devler, Toyota ve Nissan gibi Japon devleriyle Avrupa'daki en yakın rakipleri VW-Audi vardır. Öteki uçtaysa, Japonların yardımıyla üç yıl önce yeşil tarlalarda kurulmuş ve ancak 40 bin -General Motors'un üretiminin yaklaşık 160'da biri- otomobil üreten Malezya ulusal otomobil sanayii gibi, hâlâ ilk soluklarını alma kavgasındaki yeni doğmuş bebekler. Ortalarında da, Asya'daki öteki otomobil üreticileri, rekabet gücü zayıf Latin Amerika'daki üre-

ticilerle Doğu Avrupa'dakiler yer alır. Ancak sanayiyi ölçek bakımından aşağı doğru çektikçe, aynı çabuklukla yaşama güvencesi almakta giderek daha fazla devlet yardımına gereksinildiğini görürüz. Bunun nedeni, bir ölçüde, sanayinin 1970'lerin başlarından beri korkunç ve sürekli güçlüklerle yüz yüze oluşudur -1980'lerin ortasında, fazla kapasite hâlâ yılda 3.3 milyonu aşan otomobil üretimine eşdeğerdeydi.[12]

En ileri firmalar, özellikle eskilerin bir kısmı bile bu güçlüklerle baş etmenin kolay olmadığını görmüşlerdir. Bu firmalar, hızlı büyüme dönemi sırasında, artan bürokratlaşmayla, tasarımda esnek olmayışla ve yeniliklerde sınırlı kalmakla karşılaştılar. Petrol krizi gelip çattığında, bu problemler Amerikan otomobil sanayiinde ciddi bir görünüm aldı. Petrol krizi özellikle General Motors, Ford ve Chrysler'in uğradığı doku sertleşmesini açığa çıkardı. Chrysler neredeyse diz çökmüştü. Şirket 1981'de reklâmı iyi yapılan bir operasyonla kurtarılabildi ancak. Amerikan hükümeti, Chrysler'in ona uyması gereken piyasa ölçütlerinin tümünü çiğnedi geçti. Sonradan bu şirketler , piyasanın baskıcı disiplininin firmanın farklı parçalarında daha doğrudan hissedildiği düşüncesiyle, yeniden yapılanmaya ve yeni bir iç örgütlenmeye gittiler. Bu yönelişin Amerikan otomobil işçilerine maliyeti korkunçtu. Ama burada önemli olan nokta, yeniden yapılanma olanağının ancak çeşitli türden devlet yardımları sayesinde doğmasıdır. Sözgelimi Chrysler, doğrudan mali yardım almanın dışında, muazzam askeri siparişler yardımı da gördü.[13] Aynı zamanda bütün Amerikan otomobil sanayii, Japon otomobillerinin Amerikalıların yaptıklarından 1.650 dolar ucuza geldiğinin hesaplandığı 1980'lerin ortalarında, Japon firmalarının gönüllü ihracat kısıtlamalarıyla da korundu. Aradaki fark, Japon otomobillerindeki yaklaşık 1.000 dolarlık ileri kaliteden ve doğrudan doğruya 650 dolarlık düşük fiyattan oluşuyordu. Tek başına 650 dolarlık fiyat farkından korunmanın maliyeti 6 milyar dolar olarak hesaplanmıştı.[14] Dünyanın en kuvvetli sanayilerinden birini savunmak için bu derece koruma gerekiyordu.

---

12) "For sale: one rotten runner", **Economist**, 25 Ekim 1986, s.84-5; "Are carmakers headed for a multiple pile-up?" **a.g.y.**, 14 Kasım 1987, s. 71-2.

13) Bkz. P. Green, "The US and the world economy", **Socialist Review**, no: 59, Kasım 1983, s.24.

14) C.F.J. Boonekamp, "Voluntary export restraints", **Finance and Development**, Aralık 1987, s. 4.

Bunun düşündürdüğü, sermayenin, "piyasanın verimliliği" konusunda, piyasa ideologlarının sık sık görünümünü sundukları kadar coşkunluk duymadığıdır. Çalışmada piyasa disiplininin daha zayıf sermayelerce kullanılışına bakarsak, sonuç bambaşka çıkar. Örneğin eski ulusal bayrak şirketi British Leyland biçimindeki "Britanya Otomobil Sanayii" çoktandır ölünüştür. Dünya sanayiinin daha zayıf kesimlerinde bile piyasanın sınırsız hareketine olanak tanıma, üretimi bütünüyle yok edebilir. Örneğin Doğu Avrupa'da üretim, SSCB, Polonya ve Çekoslovakya arasında bölünmüştür. Ama toplam çıktıları, Batı Almanya'da üretilenin yarısından azdır.[15] Bu yüzden, bu devletlerin piyasa tuzağına direniş göstermelerinde şaşırtıcı bir yan yoktur. Onlar için geri yol yoktur, hangi yöne gideceğini göremeseler bile yalnız ileri yol vardır.

Belli sanayilerde geçerli olan, dünya ekonomisinin ulusal kesimlerinde de aynı ölçüde geçerlidir. Örneğin Britanya'da, Britanya "demokratik sisitem"inin özgüllüklerinin Muhafazakâr Parti'ye verdiği görece eşsiz konum, ileri dünyanın başka köşelerinde çok daha güçlü bir "piyasalaşma" politikası izlenmesini sağlamıştır. Ama ilginç gelen, bu programın ne denli güdük göründüğüdür. Devlet, bir bütün olarak ekonomi karşısında geri "çekilmemiştir". Başarılanın en iyisi, korunan devlet tekellerini korunan özel tekellere döndürmek olmuştur. Dahası, devletin ekonomik rolünün en alt düzeyde zayıflamasını getirdiyse bile, devletin baskıcı rolünün ciddi boyutta kuvvetlenişiyle telafi edilmiştir. Bu durum rastlantı da değildir, çünkü "serbest piyasa" denen şey geliştiği her yerde kendini destekleyecek -hem işçi hareketini zayıflatıp atomlaştırmak, hem de emek üzerindeki ekonomik disiplini pekiştirmek için- güçlü bir devlete gerek duyar. Sonuçta emek, sermayeye piyasa anarşisine göre hareket etmekte gereksindiği esneklik olanağını tanıyacak kadar uysallaşır. Ne var ki, piyasanın bir yandan değişimin yükünü işçi sınıfının sırtına yıkarken krizin biçimini de değiştirdiğini görmek için, birtakım özgül örnekleri daha ayrıntılı incelememiz gerekir. Demokrasinin tam anlamıyla yok edilişi sayesinde, aşırı bir piyasa deneyini işçi sınıfına zorla kabul ettirmede yönetici sınıfa **carte blanche**(*) verilen bir ülkeyle başlayacağız.

---

15) "Communist cars", **Economist**, 30 Nisan 1988, s. 96-7.

*) açık çek. (ç.n.)

Piyasanın Karabasanları -Şili

Şili, 1970'lerin başlarında dünya ekonomisinin tipik zayıf orta kesim ülkelerindendi. Kişi başına geliri 1300 dolar kadardı. Bir sanayi temeli inşa etmeyi başarmıştı, ama ağırlıkla bakır ihracatına ve tarıma bel bağlıyordu hâlâ. 1973 Eylül'ündeki bir hükümet darbesiyle, demokratik seçimle işbaşına gelen sosyalist Salvador Allende hükümeti devrildi. General Augusto Pinochet'nin liderliğindeki yeni askeri yönetim, Allende'nin ülkenin silahlı kuvvetlerinin anayasalcılığına inancından dolayı darbeye hazırlıksız yakalanmış bir işçi hareketini kırdı geçirdi. Gizli idamlar ve toplama kampları gündeme geldi. Ölenlerin sayısının 30.000 dolaylarında olduğu hesaplanmakta. 200.000'den çok Şilili korku, rahat bırakılmama ve zulüm nedeniyle sürgüne zorlandı.[16] Politik etkinlikler yasaklanıp sol yeraltına itildi. Baskı, Şili yönetici sınıfının eski liberal kesiminin kalıntılarını bile güçten düşürdü. Sonuçta, Pinochet'yle destekçileri dünyanın öbür köşelerinde bilinmeyen aşırı bir piyasa çözümünün uygulanmasına elverişli alanı yarattılar. İlk baştaki esin kaynakları, Chicago Üniversitesi'nden sağcı Amerikalı ekonomist Milton Friedman'dı. Yaygın biçimde "Chicago oğlanları " diye tanınan piyasanın Şilili yandaşları, Şili'yi, devletin ekonomideki dolaysız rolünün terkedilmesini içermeyen-Şili'de bile piyasalaşmanın derecesinin aldatıcı olduğu görüldü- ama devletin "geri çekildiği", bu geri çekilişin yirminci yüzyılın sonunda Şili'nin arka planına sahip başka bir ekonomide beklenenden herhalde daha fazla olduğu bir yöne soktular.

Pratikte, Şili'yle dünya pazarı arasındaki engellerin yıkılması demekti bu. Döviz ve ithal denetimleri kaldırıldı. 1973'te yüzde 94 olan nominal gümrük oranı 1979'da yüzde 10'a inmişti. İç piyasaların düzenliliği bozuldu. Devletin Şili ekonomik yaşamındaki eski önde gelen konumundan çekilişi, devlet holding şirketi halinde toplanmış sanayilerin muazzam indirimlerlerle özel sermayeye satıldığı ulusallaştırmaya son verme programıyla pekişti. Dolayısıyla bugünkü Şili, dünyanın en açık ve düzenlemeden yoksun ülkelerinden biridir. Ancak aradan geçen on beş yılda, piyasa ilacının mucizevi bir iyileşmeyle sonuçlandığının

16) Sürgündekilerin rakamları Katolik Kilisesi'ne ait **Vicaria de Solidaridad** tarafından hesaplandı. Şili nüfusu 12 milyon olduğuna göre, demek ki yurt dışına gitmeye zorlanan ya da kaçanların sayısı neredeyse 50'de 1'dir.

kanıtlarını da pek görülmemektedir. Gerçekte olup biten, Şili'de esen sert rüzgârın işçi sınıfının yaşam standartlarını aşağı çekmesi ve hâlâ düşük düzeyde tutmasıdır.

Kuşkusuz askeri yöneticiler açısından başarı sayılabilir bu. Şili dışında da bu görüşü destekleyenler çıkar. Pinochet'nin baskısı ve eksantrik hareketleri Şili'deki yönetici sınıf kesimleriyle özgün uluslarası yandaşlarının bir bölümü arasında destek kaybettirmesine karşın, Şili halen uluslararası ekonomi topluluğunun saygın bir üyesidir.[17] Allende döneminde borçlar ve yardım verme gittikçe reddedildiği halde, darbeyle birlikte Şili çok çekici bir yer oldu. Dünya ekonomisinin iniş çıkışlarına bağlı olarak, dış yatırımlar çoğaldı. Hükümet Şili'deki enflasyon oranını düşürmeyi de başarmıştır. 1982-87'de ortalama yüzde 20 dolaylarında gezen enflasyonun 1988'de yüzde 10 olması beklenmektedir. Latin Amerika'daki tek düşük enflasyon değilse de, enflasyonun yükselmekte olduğu ve 1988 sonunuda yüzde 850'ye varması beklenen Brezilya gibi bir ülkeyle de pekâlâ karşılaştırılır. Dahası, bütün Latin Amerika ülkeleri gibi Şili de 18 milyar dolar tutan büyük bir borç içinde yüzmektedir. Ama ötekilerden farklı yanı, borcunu ödemede isteklilik göstermede IMF'ye ve Dünya Bankası'na pek zorluk çıkarmaz (ödeyecek güçte olmak başka konu!). Kuşkusuz bu ilişkilerdeki güvenilirliği, doğrudan doğruya, dünya pazarı ve kurumlarının taleplerini karşılamak amacıyla Şili işçi sınıfından daha büyük bir artığın sızdırılmasından gelir. Öyleyse Şili deneyiminin öteki yüzü nedir?

Geçen on beş yılda, Şili ekonomisinin dünya ekonomisiyle birlikte inişli çıkışlı bir yol izlediğine tanık olunmuştur. Darbe yılında GSMH yüzde 5.6 kadar düştü. Onu 1974'te bir kemer sıkma yılı izledi ve 1975'te GSMH yüzde 12.8 gerildi. 1976-1979 Arasında ekonomi yüzde 6-7 oranında toparlandıysa da, bu, 1980-81'deki yavaşlamadan, 1982'de yüzde 12.5, 1983'de yine yüzde 0.8 oranındaki çöküşten önce oldu. O zamandan beri güçlü dünya piyasası sayesinde Şili'nin ihraç ettiği tarım ürünleriyle bir toparlanma olmuştur, ama durum, dünya ekonomisinin tekrar inişe geçeceği başka bir aşağı düşüş için olgundur. Piyasa destekçileri bunun önem taşımadığını, çünkü gözönüne alınan şeyin "verimlilik" olduğunu iddia edeceklerdir. Ama sosyalistler, verimsizliğin ölçüsü olarak, çok büyük toplumsal maliyetleri ve kaybolan fırsatları almalıdırlar. Örneğin bütün olarak Latin

17) Bu yazı Ekim 1988'deki plebisitten önce yazılmıştı.

Amerika'da, 1981-84 yıllarında (bölgedeki bütün ekonomiler açısından en kötü yıllardan) kişi başına GSMH yüzde 8.2 kadar düşerken Şili'de yüzde 14.7 kadar inmişti.[18]

Şili ekonomisinin açılışının getirdiği şey zaten zayıf bir ekonomik yapıyı tamamen farklı doğrultulara zorlamak oldu. Sanayi darbeden önce büyük oranlarda korunmuştu -kimi ürünlerin fiili koruma oranları yüzde 10.000'i buluyordu. Ekonomi açıldıkça, korkunç derecede sanayisizleşme yaratarak Şili sanayiinin bütün kesimleri çöktü. 1973-83 arasında sanayi üretimi yüzde 11 azalırken, imalattaki istihdam üçte bir oranında düştü. Sanayinin GSMH'daki payı 1974'te yüzde 29.5'dan 1980'de 21.5'a, neredeyse yüzde 30 azaldı. Ülkenin ikinci en büyük imalât sanayii olmuş Şili tekstil sanayiinin hacmi, yedi yılda darbe öncesi hacminin yüzde 38'ine kadar indi. Yine benzer gelişme düzeylerindeki ve benzer dışsal koşullarla yüz yüze gelen ülkelerle yapılacak karşılaştırma da etkileyicidir. 1973-83 Yıllarında bir bütün olarak gelişmekte olan ülkeler açısından, sanayiye eklenen değer yüzde 50 kadar artarken, Şili'deyse yüzde 16 düştü. Hatta bu sanayisizleşmenin 1980'lerin başında ekonomiyi daha fazla sınırlama gibi ters bir etkisi de oldu: "Şili'de imalât yapma temelinin olmayışı, 1981-85 borç krizi sırasında ihracatın artmasını olanaksızlaştırmıştır."[19]

İşte bu krizin ortasındaydı ki Şili "kaynayarak patladı". 1970'lerin sonunda yeni borçlar hızla çoğalmıştı. 1978'de yüzde 27, 1979'da yüzde 23, 1980'de yüzde 31 ve 1981'de yüzde 40 arttı. "Yeni sözleşmesi yapılan bu kontrolsüz, yönetimi güç artış neredeyse tümüyle özel sektördeydi."[20] Ama bütün ekonomi en ağır biçimde Şili'yi etkileyerek (bakır fiyatları 1971-72, 1975-78 ve 1981-84'te başaşağı düşüş kaydetti) inişe geçtikçe, mali krizin etkisi yayıldı. 10 Ocak 1983'de bir IMF stand-by programı uygun görüldü. Üç gün sonra hükümet mali sistemin yüzde 60'ını kontrol eden 8 bankaya el koymak zorunda kaldı. Bu hareketiyle özel dış borçları tanımamakta direniyordu, ama New York bankaları ticari kredileri kesince düşüncesini çabucak değiştirdi. Sonuç, bir yorumcunun belirttiği gibi, "askeri hü-

18) A. Angell, "Why is the transition to democracy proving so difficult in Chile?" **Bulletin of Latin American Research**, c.5, no:1, 1986.

19) R.N. Gwynne, "The de-industrialization of Chile, 1974-1986", **Bulletin of Latin American Research**, c. 5, no:1, 1986.

20) T. Scheetz, "Public sector expenditures and financial crisis in Chile", **World Development**, c.15, no:8, 1987, s.1067.

kümetin ilân edilmiş hedefi özel sektörün beslenmesi olduğu halde, o sektörün aşırı ölçüde borçlanması, devletin hem banka sisteminde, hem de bir bütün olarak ekonomide adım atıp daha geniş rol üstlenmeye zorlandığı bir mali krize yol açtı."[21]

Şili ekonomisi toparlanmak için, dünya ekonomisinin, özellikle Şili'ye hammadde ve tarım ihraç malları sağlayan piyasaların 1985'den sonraki toparlanmasını beklemek zorunda kalmıştı. Bu sektörlere bağımlılığın artışı, sanayisizleşme madalyonunun arka yüzüydü. Bakırdan yüksek değerli tarım mallarına kaymayı içermişti, ne var ki kiwi meyvaları Şili gibi bir ekonomide kalıcı büyümeye temel oluşturamaz. Aslında Şili ihracatının durumu darbeden önceki yıllarda keskin bir düşüş kaydetmişti. 1966-74 Dönemi ortalamasını 100 alırsak, bu oran 1984'te yüzde 51'di, 1985'teyse önceki düzeyin yüzde 41'ine düştü. Tek başına bu azalma bile GSMH'daki azalmanın yüzde 2'sine eşdeğerdi.

Öyleyse bugünkü Şili nerede durmaktadır? 1988'de kişi başına geliri, reel oranlarla hâlâ 1960'ların sonundaki düzeyindedir. Şili 1970'de kişi başına çıktı bakımından Latin Amerika'da altıncı sıradaydı ve bölgenin toplam çıktısının yüzde 5'ini üretiyordu. Bugün de altıncıdır, ama bölgedeki çıktının yüzde 3.7'sini üretmektedir. Bir bedel ödendiği kuşkusuzdur. Onu Pinochet'yle generalleri (Pinochet sayılarını ikiye katlamıştı) ödemediler. Şili toplumunun tepesinde duran ve işbirliği yapan kişiler de ödemediler. Sınıflar arasında eşitsizlikler genişleyip kulübe kentlerin yanı sıra süpermarketler de çoğaldıkça, onların servetleri de arttı. Yine de bu ödüller, sağın geniş kesimlerinin büyük deneyden hayal kırıklığına uğramasını ve Pinochet'ye desteklerini çekmesini engellememiştir. Bedelin ne olduğunu ve kimin ödediğini görmek için, işçi sınıfının, köylülerin ve Şilili yoksulların yaşadıklarına bakmak zorundayız.

O deneyimin bir yanı, son krizin en kötü noktasında yüzde 30'a kadar çıkan işsizlikti. İşsizlik bugün resmi verilerle yüzde 9'a düşmüştür- ama Şili'deki istihdam tanımı haftada bir saat çalışmaktır! Bir başka yön, devlet harcamalarının bıçak gibi kesilmesiydi. Bu harcamalar 1973-83 arasında yüzde 13.6 düşerken, bileşimleri de büyük oranda değişti. 1969-81 arasındaki hükümet harcamalarında savunmanın payı iki katına çıkarken, polise verilen para yüzde 83 çoğaldı. Asıl yükü acımasızca kısılan sos-

21) **A.g.y.**, s.1065.

yal harcamalar çekiyordu. 1981'de sosyal güvencelerin çoğu özelleşmişti. 1983 çöküntüsünden sonra devlet harcamaları yükseldiyse de, toplumsal bütçeye yapılan baskı sürdü. Batı bankalarının tutumu, asıl borcu kim alırsa alsın, devletin işinin borcu geri ödemek olduğuydu. Devletin tutumu ise tasarruflara bütçenin bu kalemlerinden gidilmesiydi.[22] Reel ücretlerle reel gelir göstergelerinin, piyasanın ne sağladığıyla ilgili iç karartıcı bir tablo çizmesi şaşırtıcı değildir. 1970'in 100'e eşitlendiği reel ücretler endeksi bugün o rakamın yüzde 25 altındadır. 1980'lerin sonundaki ortalama gelirler hâlâ 1970'dekinden yüzde 15 aşağıdadır. En altta ise asgari ücret düzeyleri 1981'den bu yana yüzde 40 gerilemiştir. 1970'de ailelerin yüzde 10'unun temel gereksinimlerini karşılayacak kaynaklardan yoksun olduğu hesaplanıyordu, oysa bu rakam 1983'te yüzde 30'a çıkmıştı. Kulübe kentlerde yüzde 70 gibi yüksek bir orandaydı. 1980'lerin başında yüzde 29 iken bugün daha yaygın olan yoksulluk durumunun Şili hanelerinin yüzde 45'ini etkilediği söylenmektedir.[23]

Bir başka deyişle, muhalefeti yok saymaya yönelik baskıyla desteklenmiş olan piyasanın dizginlerini serbest bırakma, işçi olsun köylü olsun yoksullar üzerinde eşine rastlanmamış on beş yıllık bir baskıyla sonuçlanmıştır. . Bu ortamda yıkılmamış, belirli aralıklarla saldırıyı püskürtmüş olması, işçi sınıfının çabuk toparlanma yeteneğine tanıklık eder. "Piyasa sosyalistleri", her derde deva piyasa ilaçlarına duydukları coşkuyu paylaşmalar bile Şili işçilerinden kuşkusuz özür dileyeceklerdir.

Elbette "piyasa sosyalistleri" bunun haksızlık olduğu karşılığını verirler. Onların önerdikleri şey "Chicago Çocukları"nın piyasası değil, devletin piyasanın istikrarsızlığının uç biçimlerini ılımlılaştırdığı ve bunu özel mülkiyet uluslaşmamış olduğundan yapabildiği daha sağgörülü bir plân/piyasa dengesidir. Şili'den alınacak ekonomik ders şudur: piyasanın peşinde koşma bir yanılsamadır. Geri gitmek olanaklı değildir. Dünya ekonomisinin dışına çıkma ve kenarda durup, sosyalist olsun başka türlü olsun, işleyen bir piyasa ekonomisi kurma da olanaklı değildir. Ancak bu doğrultudaki girişim sosyalizm adına yapılırsa, o zaman, işçi sınıfının çözüm kaynağı olması yerine, yalnızca değişikliğin yükünün işçi sınıfının omuzlarına yıkılmasıyla

22) A.g.y., s.1062.
23) Angell, a.g.y.; Guardian, "Third World Report", 20 Eylül 1988.

sonuçlanabilir. Ama bunu anlamak için, piyasa ilacını alan, ulusallaştırma, devletin yönetmesi ve piyasa üçlüsünü birbirine bağlama çabasına giren ikinci bir örneğe -piyasa sosyalistlerinin kalplerine çok daha yakın bir toplum- daha da ayrıntılı eğilmemiz gerekir: Yugoslavya, piyasanın Doğu Avrupa'daki karabasanı.

Piyasanın Karabasanı -Yugoslavya

Yugoslavya örneğinin sosyalistler açısından önemi, hem Rus nüfuzundan ve Stalinist ekonomik modelden ayrılan ilk Doğu Avrupa ülkesi olmasında, hem de bugün derin ve görünüşe bakılırsa sonu olmayan bir kriz içinde yaşıyor olmasındadır. Comecon ülkelerinin çoğunda görülen durgunluk, merkezi plânlamanın başarısızlığına işaret ediyorsa; Yugoslavya da, daha az olmayan bir ölçüde, bir tür "piyasa sosyalizmi"ne kaymak isteyecekler için en kötü senaryonun örneğidir.

Tito ile Yugoslav Komünist Partisi İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda iktidara geldi. Onlar, Nazilerle Yugoslav işbirlikçilerine karşı kitlesel bir halk direniş hareketine önderlik etmişlerdi. Bu özellik, Yugoslav deneyimini, komünist partilerin desteğinin çok daha zayıf, buna uygun olarak Kızıl Ordu'nun rolünün daha belirgin olduğu öteki Doğu Avrupa ülkelerinin yaşadıkları deneyimden ayırıyordu. Tito'nun eski düzenle uzlaşma ya da barışma gereksinimi olmadığından, Stalinist modelin uygulanmasına hemen geçebilirdi. Zaten bu yapılmıştır. Yugoslavya çok kısa sürede Rus sisteminin temel özelliklerini kendisi de üretti. Yalnız ilk beş yıllık plânın belgelerinin 1.5 ton ağırlığında geldiği söylenmekteydi! Ama Moskova çizgisine bağlılığın ardında bir çatışma mayalanmaktaydı. Tito bir ulus olarak Yugoslavya'nın koruyuculuğuna soyunmuştur. "Hepimizin sosyalizm ülkesini -SSCB- ne kadar çok sevdiğimiz hiç önemli değil, sosyalizmi geliştiren kendi ülkemizi hiç bir durumda daha az sevemeyiz", diyordu o dönemde. Savaş sırasında Rusya'nın partizanları yardımı ve beraberinde gelen politik hat konularında gerginlik çıkmıştı.[24] Savaşın ardından SSCB Yugosavya'nın ge-

24) Rusya'yla savaş sırasındaki ilişkileri en iyi özetleyen, Tito'nun Moskova'ya gönderdiği ünlü bir telgraftır: "Ne kadar zor bir dönem yaşadığımızı anlayamasanız —ve bize yardım edemeseniz— bile, hiç olmazsa önümüze çıkmayın". Aktaran, P. Auty, **Tito. A. Biography** (1970), s.214.

lişmesini kendi gereksinimlerine daha sıkı bağlama yönünde baskı uyguladığı zaman, Tito'nun içerde buna karşı koyacak tabanı vardı. Anlaşmazlığın açığı çıkması Haziran 1948'de, Kominform (feshedilmiş üçüncü Enternasyonal'in ardılı olarak kurulan) Tito'yu ve Yugoslav politikasını mahkûm eden bir karar aldığı zaman gerçekleşti. Yugoslav liderliğinin başlngıçtaki tepkisi ağıla tekrar girme umuduyla Stalinist politikaları yoğunlaştırmak oldu, ama uzlaşmazlık kızıştıkça iki taraf da zamanla kendilerini farklılaştırmaya başladı.[25] Ülkenin artan ekonomik zorlukları nedeniyle bu yönde daha ileri noktalara uzandılar. 1947'de Yugoslav ticaretinin yüzde 48.3'ü Rusya, Çekoslavakya ve Macaristan'la yapılmıştı. 1950'de Rus ablukasının sonucunda neredeyse sıfıra kadar indi. Stalinist politikaların ve kötü hasatların üstüste binmesinin olumsuz iç sonuçlarıyla birleşince, 1947-52 arasında ekonomi yılda ancak yüzde 1 oranında (küçümsenen 1930'ların yarı, 1920'lerin üçte bir oranı) büyüdü.

Bu farklılaşmanın iç boyutu, özyönetimin gelişmesi ve piyasaya daha fazla bel bağlama biçiminde büründü. Dış alanda dünya piyasasına daha fazla katılmayı ve Batı yardımlarının (20 milyon dolarlık ilk ABD borcu Eylül 1949'da alınacaktı) kullanılmasını kapsadı. Aynı zamanda Tito, 1950'lerin sonunda bağlantısızlık hareketininin gelişmesine önayak olarak bağımsızlığını sergileme çabasına girdi. Bu özelliklerin tümünün Yugoslavya'ya verdiği genel görünüm, Doğu Avrupa'nın diğer ülkelerine çekici bir alternatif oluşturmak oldu. 1950'lerle 1960'larda büyüme hızlı adımlarla ilerlediği zaman, "Yugoslav mucizesi" çabucak coşkulu bir hayranlar grubu doğurdu.[26]

Yugoslav propagandacılarla Batı'daki yol arkadaşları, başarıları özyönetim modelinin itkisiyle açıkladılar. Yapılanların ne kadar mucizevi olduğu tartışmalıdır. Başarıyı açıklamakta özyönetimin büyük payının olması da olasılık dışı gözükmektedir -

---

25) Roy Medvedev'e bakılırsa, öldükten sonra Stalin'in masasında Tito'dan gelen şu not bulunmuştu: "Stalin Yoldaş, rica ederim beni öldürmek için Yugoslavya'ya terörist göndermeyi durdurun. Şimdiden yedi kişi yakaladık, birinde tabanca, öbüründe el bombası, üçüncüsünde bomba vb. vardı. Yok durdurmazsanız, ben Moskova'ya bir tane göndereceğim ve başkasını göndermeye gerek kalmayacak" R. Medvedev, **On Stalin and Stalinism**, 1979, s. 145.

26) Bu ilk coşkuyu bir oranda taşıyanlardan birinin Yugoslavya'daki gelişmeyle ilgili yararlı bir güncel tartışması için bkz. B. MacFarlane, **yugoslavia, Economics, Politics, Society** (1988).

çünkü farklı türden çok sayıda ekonomi patlama dönemine girince çok hızlı büyüme kaydetmişlerdir.[27] Ne var ki, Yugoslavya'nın ve aslında Tito'nun Batı'nın geniş çevrelerinden onay aldığı bir dönemde, bu tür güçlükler ender olarak sergileniyordu.

Bu, bir takım problemlerin es geçildiğini söylemek değildir. Büyüme, dikkate değer oranda çevrimsel istikrarsızlıklarla kesintiye uğruyordu. Aynı çevrimlere rastlanabilecek Doğu Avrupa'dan farklı olarak, Yugoslav yorumcular problem konusunda tamamen açık sözlüydüler. Horvat'ın öncü bir incelemesinde şunlar yazılıyordu:

> *Dönemsel dalgalanmalar için gerekli düzeltmelerin yapıldığı ekonomik hareketlerle ilgili endeksler, Yugoslavya'da ekonomik dalgalanmaların varlığını dışa vurur... Sanayinin Yugoslav ekonomisindeki başat konumundan dolayı, sanayideki dalgalanmalar tarım dışındaki bütün ekonomik hareketlerdeki dalgalanmaları önbelirler.*[28]

Aynı biçimde, örgütsel problemlerle zorluklara çok fazla dikkat ayrılmıştı. Farklı ekonomik reformlar çevresinde çok büyük tartışmalar çıktı. Reformlar güçlükle uygulanabildi. **Stop-go*** çevrimi olduğu anlaşılan durum yaratıldı. Yugoslavya ne zaman dünya ekonomisiyle daha yakından bütünleşmeyi denese, kendi sanayiinin zayıf rekabetçi konumu koruma baskısı üretiyordu. Yugoslav ekonomisti Socan 1967'de temel güçlüğü şöyle koyuyordu: "Dünya piyasasına yoğun biçimde girince, sanayi üretimimizin üçte birinden çoğu büyüme sorununun daha şiddetli biçimde varoluş sorunuyla karşılaşacaktı". Böylece bir gözlemcinin, "yönelişin temelini oluşturan merkezileşme, liberalleşme çevrimleri, ekonomik istikrasızlık ve daha fazla liberalleşme doğrultusundaki eğilim etrafında bir dizi çevrim" dediği şey gündeme geldi.[29]

---

27) Örneğin bkz. A. Sapir, "Economic growth and factor substitution: what happened to the Yugoslav miracle", **Economic Journal**, c.90, Haziran 1980 ve önde gelen Yugoslav ekonomistlerden Alexander Bajt'ın yanıtı, "Economic growth and factor substitution...: some comments", c.96, Aralık 1986.

28) B. Horvat, **Business Cycles in Yugoslavia** (1971), s. 228-9.

*) geniş para arzı ve yüksek fiyatlarla (enflasyon) para arzının daralıp fiyatların süreklilik kazandığı (deflasyon) dönemlerin kısa süre içinde birbirini izlemesi. (ç.n.)

29) Akt. D. Flaherty, "Economic reform and foreign trade in Yugoslavia", **Cambridge Journal of Economics**, c.6, 1982, s.120, 122.

Eşitsiz ve yavaş yavaş gerileyen bir oranda da olsa, her yıl kuvvetli büyümeye tanık olunduğu için bunların hiç birisi önemsenmiyordu. Plâncılar, ekonomistler, Batı hayranları, hep birden problemlerin nedenlerine ilişkin görüş belirtiyor, ama hepsi de, ister yeni bir örgütsel çerçeve, yatırımı disipline etme düşüncesiyle sermayeye daha yüksek sorumluluklar verme ve büyük firmaların kurulması biçiminde, isterse dünya pazarıyla bütünleşmeye yönelik daha kararlı çabalar biçiminde olsun, er geç çözüm bulunacağını varsayıyorlardı. Yugoslav ekonomist Alexander Bajt 1971'de, çevrimsel istikrarsızlık kanıtlarını gözden geçirdikten sonra, buna esas olarak politika ve plânlama hatalarının neden olduğu, bu yüzden bilgi ve deneyimin artmasıyla birlikte yok olacağı sonucuna vardığı zaman, o devrin ruhunu iyi yakalamıştı.[30] Hiç bir şey hakikatın önüne geçemezdi. Dünyadaki hızlı büyüme eğilimi 1970'lerde durgunluğa döndükçe, büyük Yugoslav "mucize"si de aynı ölçüde büyük Yugoslav "karabasan"ına döndü.

Yugoslavya, 1950'lerde ve 60'larda patlama yapan dünya piyasasıyla daha sıkı bütünleşmeden büyük yararlar elde etmiştir. Doğu Avrupa'da görülen büyüme itkisi daha dolaylı yollarla gelmiş, rekabetçi baskılar plâncıların kaynakları öncelikli büyüme sektörlerine kaydırması yönünde hissedilmişti. Ama Yugoslav örneğinde, plânlama baskılarına dünya pazarının baskıları (çeşitli korunma araçlarıyla yumuşatılmasına karşın) eklenmişti. Hızlı büyüme dönemi geçince Yugoslav ekonomisi dünya ekonomisinin sert ve geriletici etkilerini öteki Doğu Avrupa ekonomilerine göre daha derinden ve doğrudan hissetti. Güçlüklerin iç verimsizlikten kaynaklanışı sadece yan etkendi. Yugoslavya hızlı büyüme döneminde önemli ilerlemeler kaydetmiş olmasına karşın, o gelişme düzeyindeki bütün ekonomiler gibi dünya ekonomisinin görece zayıf ekonomilerinden biri olarak kaldı Yugoslavya'daki kişi başına çıktı 2000 dolar kadardır bugün. Hızlı büyümenin sona erişi, rekabet rüzgârının sertleşmesi nedeniyle, bu ekonomilerin hepsini son derece zayıf konumlarda bırakmıştır.

Yugoslav ekonomisi yalnız yakıtta değil, sanayiye gerekli öteki temel mallarda da ağırlıkla ithalata dayanıyordu. 1970'lerin ortalarında ithalatının yaklaşık üçte ikisi hammadde-

30) A. Bajt, "Investment cycles in European socialist economies: a review article", **Journal of Economic Literature**, c.9, 1971, s.53-64.

ler ve yarı-mamul mallardı. Bunların yüzde 55 kadarı OECD ülkelerinden, yüzde 16'sı gelişmekte olan dünyadan geliyordu. Dolayısıyla mamul mallarla mamul mal ihracatında ithal girdilerin payı yüksektir. Yugoslavya'nın ihracatının yarısından fazlası tarım mallarıyla yarı-mamul mallardan oluşuyordu. Ve ancak yüzde 42'si OECD ülkelerine, yüzde 16'sı gelişen ülkelere ve yüzde 42'si Doğu Blokuna gidiyor, böylece ihracattaki başarının zayıflığını yansıtıyordu.[31] Yugoslavya'nın emek ihracı yoluyla da dünya pazarıyla sıkı bağları vardı. 1966'da emekgücünün dışa akışına konan tüm kısıtlamalar kaldırılmış, yüzbinlerce Yugoslav işçisi yurt dışına gitmişti. Turist geliriyle birleşen göçmenlerin gönderdikleri para havaleleri, fiilen süreklilik kazanmış ticaret açığını dengede tutmakta baş yardım kaynağıydı. Ama göçmenler geri döndüklerinde, doğal olarak, Batı ithal mallarına talebi arttıran Batı yaşam tarzını sürdürüyorlardı. Batı'yla bağlarından ötürü bunu yapacak paraları da vardı. 1970'de Yugoslav hanehalklarının ellerindeki mali kıymetlerin yüzde 18.4'ü yabancı dövizler şeklindeydi. Bu rakam 1975'de yüzde 33.6'ya çıkmıştı.[32] Sermaye piyasası düzeyinde ve Yugoslavya'nın belli başlı uluslararası mali kuruluşlara üyeliği aracılığıyla bütünleşme (eksik olsa bile) de vardı. Örneğin, Yugoslavya, Uluslararası Para Fonu'nun kurucu üyelerindendi.

Başlıca sorun işaretleri, dünyanın geri kalanında olduğu gibi 1970'lerin başlarında belirmeye başladı. Petrol fiyatlarındaki yükseliş ve ona bağlı olaylarla birlikte, Batı'yla ticaretin durumu 1974-76'da ciddi biçimde Yugoslavya'nın aleyhine döndü. Yugoslav ihracatının payı ağır ağır azaldı ve ticaret oranı yüzde 65 kadar düştü. Sonuç şuydu: İhraç gelirleri, GSMH'nın yüzde 3-4'ü dolaylarındaki -OECD'ye göre - dörtte birlik maliyet karşısında eridi. Bu olayların yanı sıra, emeğin dışarı akış oranı 1973-74, yani yurt dışında çalışan Yugoslavların sayısının içerdeki emek-gücünün yüzde 25.5'i olarak hesaplandığı bir sırada, doruk noktasına tırmandı. Sonra, Batı Avrupa'daki koşullar kötüleştikçe, önceden göçenlerin bir bölmünün yurda dönmesiyle göç sayısı azalmaya başladı.1973'te yalnızca yüzde 4.2 olan işsizlik, 1976'da yüzde 11'le rekor düzeye çıktı. 1950'lerde fiyatlar yıllık yüzde 5 civarında artarken, enflasyon 1960'larda yüzde 12'ye, 1970'lerde yüzde 17'ye yükseldi.

---

31) Flaherty, **a.g.y.**
32) **a.g.y.**; M. Bleaney, **Do Socialist Economics Work?** (1988), s.151.

Hükümet, karşılaşılan bu ilk güçlüklere öteki hükümetlerin izlediğine benzer yollarla karşılık verdi. Büyümenin zorluklar için çıkış yolu sağlayacağı umuduyla iç ekonomiyi teşvik etmeyi denediler. Muazzam bir yatırım patlaması oldu. 1978'de gayrisafi sermaye oluşumu, gayrisafi toplumsal ürünün yüzde 40'ına ulaştı. Ama büyümeye elverişli koşullar yoktu artık. İhraç mallarını satmak zorlaştıkça, ithalat emiliyordu. İleri Batı'nın büyümesinde görülen her yüzde 1'lik düşüşün, Yugoslavya'nın ihracatını yüzde 1-1.6 azalttığı hesaplanmıştı.[33] Örümcek ağına yakalanmış bir böcek gibi, Yugoslav yönetici sınıfı da kıvrılıp dönerek kurtulmaya çalıştı, ama dünya krizine kıskıvrak yakalanmış gibiydi. Ödemeler dengesindeki açık 1979'da GSMH'nın yüzde 6'sına fırladı ve çare olarak büyük çapta uluslararası borçlanma yoluna başvuruldu. Sonuç, dünya ekonomisi 1980'lerin başında yine inişe geçtiğinde, Yugoslav ekonomisinin dizüstü çökmesi oldu.

Kısır bir kriz, durgunluk, işsizlik, enflasyon, devalüasyon, borç vb. döngüsü 1980'li yıllar boyunca sürmüştü. Büyüyen kriz özelde Yugoslavya'yı Uluslararası Para Fonu'nun ve Batılı bankaların kollarına atmıştı. Bu kuruluşlar daha fazla piyasa disipliniyle iç talepleri sağlamlaştırma doğrultusunda adım attırmışlardı. 1982'de Yugoslavya GSMH'sının yüzde 8'iyle borç ödüyordu ve ihracat kazançlarının yüzde 23'ü borçlara gidiyordu. Üstelik, Polonya ve Romanya'yla birlikte, daha da borç sıkıntısı çekiyordu. Durum, bir Yugoslav yorumcunun sözleriyle, "her şeye karşın, Yugoslavya'nın 1982'nin sonunda dış borçlarını tasfiye etme gücünün azalmasının, uluslararası sermaye piyasasının Yugoslavya'daki borç arayanlara daha fazla borç vermeyi reddetmesiyle sonuçlandığı" bir noktaya vardı.[34]

IMF tek alternatifti. 1979'da IMF borcu Yugoslavya'nın toplam borcunun yalnız yüzde 2'siydi, 1983'deyse yüzde 11'e çıkmıştı. Yugoslavya bir dizi stand-by kredisinin avantajından yararlanabildi. 2.2 Milyarlık en önemli kredi 1981'de geldi. Sonradan, hükümet krizle başa çıkmak için kemer sıkma programını uyguladıkça, Batı ticaret bankaları ve hükümetlerle koşulları görüşebilir oldular. Bu anlaşmaların tümü ekonominin ve

33) L. D'Andrea Tyson, **The Yugoslav Economic System and its Performance in the 1970s** (1980), s.92.

34) "Co-operation with international financial organisations 1944-1985", **Yugoslav Survey**, c.27, no:4, 1986, s.70.

işçi sınıfının üstündeki baskıyı ağırlaştırıyordu. 1981'de IMF'den şu tipik koşullar dayatılıyordu:

> Yugoslavya'nın borç alma koşulları, iç talebin daraltılmasını, üretim yapısını iyileştirip ihracata yardımcı olmak üzere yatırımları öncelikli sektörlere kanalize etmeyi, cari hesap açığındaki ödeme dengesinin azaltılmasını, dinarın gerçekçi oranla değiştirilmesini ve parasal kredi alanında kemer sıkma politikalarının yürürlüğe konmasını kapsıyordu.[35]

Yine de bu önlemler ekonomiyi düzeltememiş, olsa olsa durdurucu bir operasyon olmuştur. Yugoslav toplumu amansız baskılara katlanmıştır. **Borba** gazetesinin 1982'de "zor zamanlar" diye betimlediği durum, tablo 2 ve 3'te görülebileceği gibi bütün on yılı karakterize edegelmiştir.

TABLO 2: YUGOSLAVYA'DA KRİZ İŞARETLERİ: DIŞ HESAPLAR[36]

	Ticaret Dengesi Milyon Dolar	Ödemeler Dengesi Milyon Dolar	Toplam Borç Milyon Dolar
1979	-105	-3665	14.952
1980	-85	-2316	18.395
1981	-60	-961	20.168
1982	-18	-475	20.260
1983	-9	+275	20.501
1984	-3.5	+504	20.191
1985	-2	+800	19.891
1986	-2	+1000	

35) **a.g.y.** s.69.
36) **S.G., a.g.y.: Statistical Pocket Book of Yugoslavia '87** (1987).

TABLO 3: YUGOSLAVYA'DA KRİZ İŞARETLERİ: İÇ VERİLER[37]

1972 fiyatlarıyla kişi başına 1978=100

	Ulusal Gelir	Yatırım	Kişisel Tüketim	İşsizlik %	Perakende Fiyat Endeksi 1979=100
1979	64	59	67		23
1979	100	100	100	11.9	100
1980	101	93	100	11.9	131
1981	101	84	97	11.9	189
1982	101	78	96	12.4	248
1983	99	70	94	12.8	843
1984	100	63	92	13.3	554
1985	99	60	92	13.8	944
1986	102	61	95	14.3	1775

Buna karşın, 1980'lerin sonunda ufukta bu problemlere çözüm görünmüyordu. Krajger Komisyonu'nun uzun vadeli istikrar önerileri, "1983-85'te ekonomiye hâkim olmaya yönelik insanüstü bir çabayla" sonuçlandı. Ama, tabloların gösterdiği gibi, 1986'da durum tümden tekrar kontroldan çıkmaya başladı. İşler o zamandan beri kötüleşmiştir.[38] Ülkeyi kontrol edenler açısından, Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu'nun sözleriyle, ülke "makro-ekonomik yapısal ayarlamayı sağlayacak etkili bir mekanizmanın bulunmadığı bir evreye girmişti."[39]

Ticaret dengesi açığını kontrol altına alma girişimleri başarısız kaldıkça, ekonomi üstündeki dış baskılar varlıklarını korumuştur. Borç şimdi 20 milyar dolardır ve bu borcun gerekçesi olan ticaret yapmanın gerçekleştiğinin bir belirtisi de yoktur. 1971-1978 arasında faiz ödemeleri yüzde 16.5'a çıkmışken mal ve hizmet ihracatı % 17.9 artığı halde, o zamandan beri (1979-86 döneminde) faiz ödemelerinin yüzde 13 oranında çoğalması karşısında mal ve hizmet ihracatı yalnızca yüzde 6 artmıştır.[40]

37) a.g.y.

38) MacFarlane, a.g.y., s.138.

39) Akt. Bleaney, a.g.y., s.139.

40) "Yugoslavia's balance of payments and external debt, 1971-1986", Yugoslav Survey, c.27, No: 4, 1987, s.66.

Üstelik iç ekonomide düzelme belirtisi yoktur. Yatırım oranı yüzde 20 dolaylarına inerken, emek üretkenliği ancak 1970'lerin ortasındaki düzeyindedir. Aynı zamanda ekonomide süper enflasyonun kıyısına gelinmiştir. Enflasyon 1984-85'de yüzde 10-15'e kadar getirildi, ama 1986'da yüzde 115'e, 1987'de yüzde 130'a çıktı ve 1988 yılı için yüzde 200 olması öngörülmektedir. Yugoslavlar, buna tepki olarak, hanehalkı mali kıymetlerinin yalnız beşte iki kadarını dinar olarak tutup, tasarruflarını daha da fazla yabancı paralara kaydırmışlardır.

Ne var ki bütün bunların gerçek maliyeti, Şili'deki gibi, işçi sınıfının zarar gördüğü kemer sıkma yıllarıyla ölçülecektir. Tablo 3, kişisel tüketimin nasıl gerçekleştiğini gösterir. 1980-81'de reel gelirler yüzde 13 kadar eridi. O zamandan beri tüketim ve gelirler düşük kalmaya devam etmiştir. İşsizlik de dramatik boyutlarda kötüleşti. Daha 1970'lerin başında özyönetim kuramcısı Vanek, işsizliği "ekonominin en karanlık yönleri"nden biri diye niteliyordu.[41] O sıralarda oran sadece yüzde 5-6'ydı ve 1 milyonun üzerinde Yugoslav işçisi yurt dışındaydı. Kriz yoğunlaştıkça, işsizlerin sayısı da tırmanmış, yurt dışındakilerin sayısı eksilmiştir.

Bunların hiç birinin değişmesi olası değildir. Yugoslav yöneticiler sıradan Yugoslavlara hiç bir şey sunmayan bir çözüme (kapının dış dünyaya kapatılması biçimindeki bir "sıfır çözüm") "kuşatma durumu" denmesini kabul etmemişlerdir. Bu yüzden baskı daha radikal bir yeniden yapılanmaya geçme şeklinde hissedilir. Bu da ancak işçiler üstündeki baskıyı yoğunlaştırarak başarılabilir. Her şeyi mantığına uyduran en maceracı Yugoslavlar "bonfire of controls"* istemektedirler. İşsizlik artışının yarattığı problemin, gereken yeniden yapılanmayı gerçekleştirecek kadar keskin olmayışından kaynaklandığını ileri sürerler: Sanayinin bütün kesimlerine çökme olanağı tanınması gerekir! Ama ne kadar işsizlik yeterli olur? Kimse bilmez. Yugoslav ekonomist Mencinger, tüm 1970'ler boyunca çalışanların neredeyse yüzde 20'sinin ekonomiye gerçek katkıları anlamında fiilen fazlalık hale geldiğini hesaplıyordu.[42] Çoğu genç ve uzun süredir işsiz kişilere olanak tanımayla açık açık önerilen şey, yüzde 30 ya da daha yukarı çıkan işsizlik oranlarıdır. Yüksek iş-

41) J. Vanek, **The Labour Managed Economy**, (1977).

*) tüm denetim noktalarının ateşe verilmesi. (ç.n.)

42) Akt. Bajt, "Factor substitution...", a.g.y., s. 1087.

sizlik ve reel yaşam standardında daha büyük kısıntılar birleşecektir.

Yugoslav işçilerinin bu durum karşısında sakin durmamaları şaşırtıcı değildir. 1983'de 100'ün altında olan grevlerin sayısı 1985'de 699'a, 1986'da 851'e çıktı. Sonra Mart 1987'de fiyat zamlarının ardından gelen ücretlerin dondurulması, grevler ve gösteriler doğurdu. Kasım 1987'deki bir başka zam sonucunda yine önemli çapta protestolara tanık olundu. Baştan sona 1987 yılında 365.000 kadar işçiyi kapsayan -toplam işgücünün 10'da 1'ine eş- 1570 grev görüldü. 1987'deki aynı dönemin iki katına çıkan yılın ilk yarısındaki grevlerle, baskı 1988'e taşındı.[43] Dolayısıyla piyasa Yugoslavya'yı kıyıya getirmiş görünür -ama neyin kıyısına? Çünkü yaratılan, protestoyu milliyetçilik çılgınlığına saptırmanın yollarını arayan güçlü karşı-akımlardır.

Yugoslavya'nın Dağılışına Doğru mu?

Tartışmamız buraya dek Yugoslavya'daki müthiş bölgesel farklılıkları gözardı etmişse de, 1988'de o ülkedeki olayları izleyen birinin bileceği gibi, farklılıklar Yugoslavya'daki krizin niteliğinin merkezinde yer alırlar. Yugoslavya'daki bölgesel farklılıklar kesinlikle ötekı ileri ülkelerdekiler kadar büyük, sanırım daha büyüktür. Yugoslavya, altı cumhuriyetle iki özerk eyalete bölünmüştür. Görülen en büyük zıtlık, en ileri Slovenya cumhuriyetiyle en geri eyalet Kosova arasındadır. Yugoslav ekonomistler iki aşırı ucun varlığını Batı Almanya'yla Hindistan'ın aynı ülkede bulunmasına benzetirler. Bölgesel verilere üstünkörü bir bakış bile bu benzetmeyi doğrular. Örneğin Slovenya'nın kişi başına geliri Kosova'nınkinden altı kat daha büyüktür ve, bütün niyet ve amaçlar bir kenara, neredeyse Batı Avrupa'nın çoğu gibi ileri bir bölgedir. Doğum oranı binde 13.8'le düşüktür, Slovenler küçük aileler halinde yaşarlar, hane halkının ortalama büyüklüğü 3.18'dir. Yugoslavya ortalaması yüzde 9.5 iken, yüzde 0.8'lik oranla okuma yazma bilmeme olgusu neredeyse silinmiştir. Hizmetler ve yaşam standardı ileri bir bölgede beklenen düzeye ulaşmıştır. Her 407 kişiye bir doktor düşer, çocukların yüzde 36.2'si için kreş vardır, bebek ölüm oranı binde 13.3'dür. Evlerin yüzde 92.5 kadarında su tesisatı ve kanalizasyon, yüzde

43) "The Belgrade Road", **Socialist Worker Review**, no: 111, Temmuz-Ağustos 1986.

73.8'inde banyo, yüzde 42.3'ünde merkezi ısıtma bulunur. Şimdi bunu Kosova'yla karşılaştırın. Binde 30 doğum oranı Avrupa'da en yüksektir. Hane halkı büyüklüğü 6.92, bebek ölüm oranı binde 55.8'dir. 1.013 kişiye 1 doktor, çocukların yüzde 2.5'una kreş vardır. Okuma yazma bilmeme oranı yüzde 17.6'yla ülke ortalamasının neredeyse iki katıdır. Evlerin yalnız yüzde 43.3'ünde su tesisatı ve kanalizasyon, 27.1'inde banyo ve sadece yüzde 5.8'inde merkezi ısıtma bulunur.[44]

Kapitalizmin ülkelerin yanı sıra, bölgeler arasında da hangi biçimde eşitsiz gelişme doğurduğunu, Yugoslav devlet kapitalizminin bu sorunla baş ederken karşılaştığı özgül zorlukları ayrıntılarıyla incelemenin yeri burası değil. Belli başlı eşitsizliklerin yeni rejime İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra miras kaldığını ve ortadan kaldırma çabalarına boyun eğmeyecek kadar katı olduklarının anlaşıldığını belirtmek yeter. Bu çabalar gösterilmiştir. Örneğin 1949-85 yıllarında, Uluslararası Yeniden İnşa ve Kalkınma Bankası'ndan gelen borçların yüzde 54'ü ülkenin azgelişmiş bölgelerine gitti.[45] Bununla birlikte, piyasa güçlerinin kuvveti ve onun yanı sıra devletin, dünya ekononomisiyle rekabet etmek için, programlarını nüfusun belli kısımları yerine bir bütün olarak Yugoslav sermayesinin gereksinimlerine uydurmak zorunda kalışı, bu harcamaları etkisiz bırakmıştır. Devletin, tablo 4'de görülebileceği gibi, ekonomideki eşitsizliği gidermede aciz kalışının kökü burasıdır.

44) **Statistical Pocket Book of Yugoslavia**, a.g.y., çeşitli yerler.
45) "Co-operation with international financial organisations", a.g.y., s.73.

TABLO 4: BÖLGELERE GÖRE KİŞİ BAŞINA TOPLUMSAL ÜRÜN ENDEKSİ [46]

	1947	1965	1985
Yugoslavya	100	100	100
Slovenya	163	183	203
Hırvatistan	108	120	125
Voyvodina	117	112	118
Asıl Sırbistan*	97	96	99
Karadağ	71	76	78
Bosna-Hersek	80	72	69
Makedonya	69	67	64
Kosova	59	36.5	28

*Kosova ve Voyvodina özerk eyaletleri dışında

Piyasanın bir başka etkisi, Yugoslavya'nın kendisini oluşturan cumhuriyetlere doğru ekonomik açıdan dağılışını cesaretlendirmek olmuştur. Örnek olarak 1970'leri alırsak, bölgeler arası ticaret 1970'de toplam ticaretin yüzde 27.4'ünden 1980'de yüzde 22.2'sine düştü. Demek ki çeşitli cumhuriyetler ticaretlerinin çoğunu içeri ve dışarı dönük yaparlar, birbirleriyle değil. Bölgelerden ötekı Yugoslav bölgelere giden ihracatın oranı aynı dönem içinde yüzde 40'dan yüzde 31'e düştü. Aynı biçimde işletmeler de, aralarındaki bağları en aza indirerek, hemen hemen tümüyle cumhuriyetler içinde kurulmuştur. Bunun anlamı Yugoslav toplumunda yüksek derecede bir ekonomik parçalanmadır. Yönetici sınıfın farklı bölgesel kesimleri, bu ayrılıkları kendi avantajlarına çevirmek için zaman kaybetmemişlerdir. Örneğin en ileri cumhuriyet Slovenya'da, piyasa ideolojisi özellikle güçlüdür. Nedeni de, bir ölçüde, yeri Avusturya, Macaristan ve İtalya üçgeninde bulunan yüksek derecede gelişmiş bir bölgenin "tüm kontrol noktalarının ateşe verilmesi"ni (bonfire of controls) kaldırabileceğinden emin olan bir liderliğin himayesini görmesidir. Bu yüzden Slovenya liderliği, hovardalıklarından ötürü ve pahalı "fuzuli" sanayi tesisleri inşa edip rüşveti

46) 1947 yılı verileri, D. Milenkovitch, **Plan and Market in Yugoslav Economic Thought** (1971), s. 181'den alınmıştır; 1965 ve 1985 yılları içinse **Statistical Pocket Book...**, a.g. y., s.53'den.

özendirdikleri gerekçesiyle, Yugoslavya'nın öteki bölgelerine durmadan saldırırlar. Olumsuzlukların kitlesel çapta gerçekleştiği kuşku götürmez olsa da, çözüm, Kosova'daki yaşam standardını yüzde 35-45 kadar gibi büyük bir oranda kısacağının hesaplanışından görülebileceği gibi, piyasa değildir.[47] Bununla beraber, böylesi baskılar politik çözülme eğilimlerini beslemiştir. Yugoslavya'da bir düzlemde kayda değer bir politik farklılaşma üretmiştir bu eğilimler -örneğin Slovenya, yeniden politik liberalizmiyle ve ülkenin öteki köşelerinde zulme uğrayanlara bir sığınak olmasıyla tanınmıştır. Ancak çok daha olumsuzu, rejim, nesnel temelini asla yok edemediği geleneksel milliyetçilik eğilimlerini de dev boyutlarda cesaretlendirmiştir.

Yugoslavya, bir zamanlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kurtulan ve kısa sürede çevresindeki toprakları birleştirmiş Sırbistan'ın genişlemesiyle oluşmuştu. 1918-19'da biçimlenmiş Yugoslavya'yı, iki savaş arası yıllarda, "Yugoslavcılık" vaaz eden, ama özellikle Hırvat nüfusunun aleyhine işleyen bir "Büyük Sırbistan" politikası uygulayan Kral Alexander yönetmişti. Bu zıtlık, İkinci Dünya Savaşı sırasında kanlı ve yıkıcı bir çatışmaya yol açtı. Tito'nun rejimi, savaştan sonra, Komünistler Birliği'nin hakiki Yugoslav "ulusu"nun yeni "bağ dokusu" haline gelmiş olduğunu iddia ediyordu. Ancak, temel eşitsizliklerle baş edemeyen Tito'nun kendi karabasanının, bu birliğin altı ayrı Komünist Parti'ye dönüşmesi olduğu söylenmekteydi. 22.3 Milyon insandan yalnızca 1.2 milyonun kendinin "Yugoslav" olduğunu belirttiği 1981 sayımı, bugün "Yugoslavya"yla özdeşleşmenin zayıf kaldığını gösterir. Bu sayı 1971'deki 273 binlik rakamdan çok daha fazlaydı. Demek ki, Yugoslavların büyük çoğunluğu daha çok kendi bölgeleriyle özdeşleşiyordu (en azı, hiç bir ülke tanımadığını ilân edenlerdi!)[48] Slovenyalılar, Makedonyalılar ve Arnavutlar (Kosova'da) arasında Yugoslav kimliği gözle görülür derecede daha da zayıftı.

Milliyetçilik tarihsel olarak parti patronları tarafından daha fazla güç elde etmek amacıyla kullanılmıştır. Ama ülkeyi birarada tutmayı hedefleyen bir Yugoslav milliyetçiliğiyle de karşılık verilmiştir. Bununla beraber, Sırbistan'ın ülkenin tarihsel nüvesi, Sırpların da en büyük grup oluşu karşısında Yugoslav milliyetçiliği sık sık Sırpçılık olarak görülmüştür. Milliyetçi

47) **Guardian**, 26 Eylül 1988.
48) **Statistical Pocket Book...**, **a.g.y.**, s.37

Hırvatların 1971'deki kitlesel protestolarıyla büyük bir kriz patlamıştı. "Hırvatistan'ın yağmalanmasını durdurun" ve "elkoyma kotalarına son" sloganlarıyla (ikinci slogan, o zamanki, firmaların döviz kazançlarının yüzde 90'ını ulusal bankaya yatırma uygulamasına gönderme yapar) gösteriler yapıldı. "Özyönetim" ideolojisi, ondan, işçilerin (yani, işletmelerinin) bir kısmını bölüştürmek yerine kârların hepsini elde tutmalarını anlayan çeşitli liderlerce milliyetçiliğin bir paravanı olarak da kullanıldı. Bu kriz, Yugoslavya'nın federal yapısını arttıran anayasa reformuyla aşıldı. Tito hayattayken farklı eğilimler kontrol altında tutulmuştu, ama ölümünden sonra, büyüyen krizin etkisiyle beraber tekrar problem çıkmıştır. Problem bu sefer Sırbistan'la özerk eyaleti Kosova arasındaki ilişkidir.

Yugoslavya'nın kurulduğu 1918'den beri Kosova'da çoğunluk Arnavutlarda olmasına karşın, Kosova'nın eski Sırbistan'ın geleneksel merkezi olduğu iddia edilir hâlâ. Sırbistan 1389'daki Kosova Savaşı'nda Türklere yenilmiş ve sonraki beş yüz yıl Türk imparatorluğu içinde yer almıştı. Ama o günlerden beri çok şey değişmiştir. Bugün Sırplar sadece yüzde 18.3'ü oluştururken, Kosova nüfusunun yüzde 77.5'u Arnavut ve müslümandır. Gördüğümüz gibi Kosova Avrupa'nın tamamındaki en yoksul bölgelerden biridir, ama bu durum, Sırp liderleri, sömürülenin ve ezilenin Sırplar olduğu gerekçesiyle Arnavutkarşıtı duyguları kamçılamaktan alıkoymamıştır. Sırbistan parti lideri Slobodan Miloseviç'in başkanlık ettiği 1988 yılı boyunca, Kosova'nın Sırbistan'a yeniden katılması için zaman zaman neredeyse günlük gösteriler yapılmıştır. Kosova'nın Arnavut nüfusuna karşı ırkçı düşmanlıkla sokaklara dökülmüşlerdir. "Bize silah verin", "Slobodan'la aynı görüşte olmayan herkesi öldüreceğiz"gibi sloganlarla, Arnavutlukların saldırdıkları, kadın ve çocuklara tecavüz ettikleri şeklindeki hikaye ve söylentiler, neredeyse pogromu andırır bir atmosfer yaratmış gibidir. Bu yalnız Kosova'yı etkisine almakla kalmaz. "Büyük Sırbistan" hayaletiyle onlar üzerinde de güç iddiasında bulunulan öteki Yugoslav cumhuriyetleri de tehdit eder.

Milliyetçi duyguların böyle kamçılanması doğrudan doğruya krizden kaynaklanır. İşçi sınıfının protestosunu saptırma girişimi olması sınırlı bir ölçüde geçerlidir. Ama aynı zamanda, bu protestonun kuvvetlenmesi, milliyetçiliğin daha aşırı boyutlara varmasına karşı en iyi korunmadır. Elbette piyasanın çekiciliğinin baştan çıkardığı rejime muhalefetin çelişkili konumunu açı-

ğa çıkartır bu ikilem. Sonuç, potansiyel olarak tehlikeli bir felç durumudur. Milliyetçiliğin gerici yönlerine kuvvetle karşı koymak yerine, muhalefetin gözünü dış kurtarıcılara dikmesi ek bir olasılıktır. "Muhaliflere yakın" bir kaynakta şu sözler aktarılmıştır:

> Ordu, şimdi dağılma süreci yaşayan birleşik Yugoslavya'nın son kalesidir. Her araçla ve neye mal olursa olsun ona el dokundurmamalıyız.[49]

Bu fikrin ne karar genelgeçer olduğu açık değildir, ümit edelim ki geneli temsil etmesin. Ama açık olan şey, ordunun (yeri gelmişken, Sırp çavuşların egemenliğiyle) kanatları tuttuğudur. Bir darbe tehdidi gündeme gelmiştir bile. Slovenya'da 1988'de **Mladina** dergisi, tutuklama listeleri içeren ve cumhuriyeti hizaya sokmaya yönelik gizli plânları açığa çıkardı. Bunun erken davranılarak önlenmiş ciddi bir darbe girişimi mi, yoksa ordu kesimlerinin Sloven liderliği ürkütüp liberal konumdan uzaklaştırma denemesi mi olduğu net değildir. Ama not etmeliyiz ki, sonuçta tutuklanan insanlar plânları yapanlar değil, açığa çıkaranlardı!

Bu yazıyı yazdığım sırada Yugoslav karabasanının nasıl gelişeceği belli değildi. Kriz geçici olarak aşılabilir, daha azgınlaşmış bir milliyetçiliğe dönüşebilir ya da işçi protestoları artıp gericiliğin ayak bastığı zemini yok edebilir. Ama bu gerçekleşmesi, sosyalistlerin piyasa efsanesinin yüzünü açığa vurmaları daha da zorunlu hale gelir.

Özyönetim Yanılsaması

"Piyasa sosyalizmi" argümanı piyasanın ekonomik olanakları konusunda yanıldığı gibi, işçi sınıfını gerçekten iktidara getirmesi olasığı konusunda da yanılır. "Piyasa sosyalizmi"nin çekiciliği, büyük oranda, işçi demokrasisiyle bağlanabileceği inancından doğmuştur. İşçiler işletmelerini denetleyebilir, ama birbirleriyle piyasa aracılığıyla ilişki kuracaklardır. Bu argüman bir olumlu, bir de olumsuz biçimiyle konur. Biz ayrı ayrı ikisini de ele alacağız. Olumlu biçimi şudur: Özyönetim, özel mülkiyeti kaldırarak ve işçilerin kendi yöneticilerini, olanaklıysa kendi

49) Akt. **Guardian**, 13 Haziran 1988.

içlerinden, seçmelerine olanak tanıyarak geliştirilebilir. Özyönetime sahip firmalardan oluşan bir toplum, o durumda piyasanın görünmez eliyle bağlı olarak kalkınabilir.

Tarih boyunca, "atelye cumhuriyeti" ideallari besleyen ütopyacı sosyalistlere dek uzanan bu tür bir sürü şemaya rastlanmıştır. Ama hepsi de, entelektüellerin, yarar sağlayacak varlıklı kişilerin ya da hayırsever devletlerin koruması altında yukarıdan uygulanması düşünülerek tasarlanmıştır. O şemalarda gerçek işçi iktidarına yer verilmeyişini anlatan budur. Özyönetim ve piyasanın işçileri iktidara getirdikleri doğru olsaydı bile (doğru olmadığını göreceğiz), "verilenin aynı derecede kolayca geri alınabilme" durumu geçerliliğini korurdu.

Özyönetimin yukarıdan dayatılması girişiminin ve bunun sonucunda gerçek bir işçi iktidarının ortaya çıkmayışının klasik örneği, yüz yüze geldiği güçlüklerini daha önce incelediğimiz Yugoslavya'da bulunabilir. Özyönetim fikrinin kökeni tartışılmamaktadır. Özyönetim dört kişinin fikriydi. Milovan Djilas işin hikâyesini çeşitli kereler anlatmıştır. Djilas'a bakılırsa, kendisi bu ana fikri 1949'da, Yugoslav yönetiminin en yüksek noktasında olduğu zamanda, Eduard Kardelj ve Boris Kidric'le yarım saatlik bir tartışmada geliştirmişti. Düşünce Tito'ya iletildi. Tito ilkin duraksadıktan sonra ansızın fikri kavrar gibi göründü ve "Ah, anlıyorum-fabrikalar işçilere" diyerek, bir kaç ay sonra işçilerin Özyönetimi Tasarısı'nı Ulusal Meclis'e sundu. Tabii tasarı 26 Haziran 1950'de meclisten otomatikman geçti.[50] Özyönetimin işçi sınıfı savaşımının ürünü olduğu yalan değildi. Doğrusu, muhalif felsefeci Svetozar Stojanoviç, bir zamanlar, "Parti-devlet yönetiminin fabrikaları işçi kolektifleri yönetimine **verdiğini** "[51] ilân eden bir fabrika plaketinin varlığını bildirmişti. Sonra çeşitli aşamalardan geçti özyönetim. En sonuncusuna, BETÖ'ler yani Birleşmiş Emeğin Temel Örgütleri denen özyönetim birimlerinin kurulmasıyla 1970'lerin ortasında geçildi. Bu birimler ya bütün işletme düzeyinde, ya da işletmenin bölümlerinde işleyebilir.

50) M. Djilas, **The Unperfect Society** (1971), s. 158. Ayrıca bkz. Djilas, **Tito**, 1980, s.45.

51) Akt. G. Sher, **Praxis: Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia** (1977), s.155. Stojanoviç'in önde gelen üyelerinden olduğu "Praxis Grubu", hem Stalinizme, hem de Yugoslav toplumuna ağır eleştiriler yönelten bir dergi çevresinde toplanmış akademisyenlerden oluşuyordu. Yugoslav toplumundan çok Stalinizmi toptan mahkûm etmeye çok daha hazırdılar.

Bugün Yugoslav işçilerinin gerçekten iktidarda olduğu düşüncesinin ciddiye alınması çok zordur. İşçi hakları kâğıt üzerinde etkileyici görünürse de, fiili durumun başka yerlerdeki gibi olduğunun ezici kanıtları bulunur. İster nesnel göstergelere (tartıştığımız krizin kanıtları dahil), ister öznel olanlarına bakalım, durum böyledir. O etkili yönetsel denetim çoktandır yerleşmiştir. Kanıtsa göz kamaştırıcı: Bir Özyönetıcıler Kongresi'nde 1200 delegeden sadece 80'i kol işçisiydi![52] Resmi kaynaklar bile, Komünistler Birliği üyeliğinin kariyeristlerin aracı olduğunu kabul ederler. Komünist bir Parti üyeliğinde 1970'lerde görülen 14'te 1 yetişkinden 7'de 1 oranına artışı açıklayan bir resmi kaynak şunu not düşer:

> Komünist Birliği üyeliği, ahlâki ve politik açıdan uygun kişi olmakla özdeşleşmişti. Bunun için genç ve öteki insanların bir çoğu Birliğe bir iş kapmak ya da sorumlu ve yönetici görevlere daha kolay yükselmek düşüncesiyle katılıyordu. [53]

Gelir dağılımı incelemeleri de, Yugoslav toplumunda yerleşmiş ve öteki ülkelerdeki kadar büyük olan eşitsizliği aynı ölçüde göstermiştir. Bu olgunun, işçi sınıfının Yugoslavya'da daha büyük gücü olduğu argümanı hemen çürütmesi gerekir.

Ama işçi sınıfının gerçekten iktidarda olmayışının herhalde en belirgin işaretlerinden biri, çok tartışılan yozlaşma konusudur. Kokuşma kimi zaman Yugoslav toplumundaki talihsiz bir leke sayılırsa da, durum daha ciddidir. Aslında aşağıdan fiili bir denetimin bulunmayışını yansıtır, aksi takdirde rüşvet ve bozulma o çapta gelişemezdi. Bozulma pek çok biçime bürünmektedir. Tito hayattayken, Djilas'ın onun "modaya uygun ve kabul edilebilir ölçülerdeki krallara özgü yaşam tarzı... iştahı" diye nitelediği şeyde özellikle açıkça görülebilir bu durum. Çevresinde boy göstermiş kişi tapınmasına da yansıyordu. Kişi tapınması öteki Doğu Avrupa ülkelerindeki boyutlarına ulaşmış olmasa bile, gülünç yaltaklanmayla sınırlı da kalmıyordu. Kokuşma daha derinlere inmektedir. 1987'deki dillere düşmüş Agro-Commerce Olayı'yla rüşvet ve bozulmanın boyutu gün ışığına çıktı. Agro-Commerce, kendi konumunu düzeltmek ve yöneti-

52) MacFarlane, **a.g.y.**, s.225.

53) "Membership of the League of Communists of Yugoslavia", **Yugoslav Survey**, c.23, no: 4, Kasım 1982, s.27.

minin ceplerini doldurmak için karşılıksız çek ve bonolar dağıtmakta olan büyük bir tarım şirketiydi. İşe yalnız yönetim değil, yerel parti patronlarıyla Yugoslavya Başkan Yardımcısı dahil koruyucuları da bulaşmıştı. 200 Milyon değerindeki çek ve bonolar göz kamaştırıcıydı ve bütün ekonomiyi tehdit etmişti. Yapılan soruşturmalar, başka yönetimlerin de 900 ve 2000 milyon dolar arasında bir değerde benzer haraçlar aldıklarını hesaplamaktadır. İşçilerin görüşlerinin -ve davranışlarının- sistem karşısındaki yabancılıklarını yansıtması şaşırtıcı değildir. Bir işçinin özyönetimdeki haklarından söz ederken dediği gibi, "işçi hakları kâğıt üstündedir. Yöneticiler kendi adamlarını seçtikleri zaman, işçiler itaat etmek zorundadır. Burada işler böyle".[54]

Ama "sosyalist piyasa özyönetimi" niçin bu denli sahtekarlıktır? Kendi destekçilerinin vereceği yanıt, "ana fikir sağlam, problem elverişsiz Yugoslav koşullarında" şeklinde olur. Djilas'a göre: "Monolitik bir parti, herşeyden güçlü bir gizli polis ve otokrat bir lider varken, özyönetim fiilen demokratikleşemezdi"[55] Oysa sorunun yanıtı çok daha derindedir. Piyasanın özünde, "özyönetim"in vermenin yollarını aradığı iktidarı, işçilere vermemek vardır.

Üç anlamda böyledir bu. Birincisi, "özyönetim" kuramcıları işçilere tercih fırsatı tanınmasını vurguladıkları halde, piyasanın gerçekliği tercih şansını kaldırma yönündedir. Kâr uğruna üretim, firmanın iç örgütlenmesinin dışsal kârı maksimize etme amacına bağımlı kılınmasını (çeşitli yollarla kısıtlanmış olsa da) gerektirir. Aslında saf piyasa modelinde kimsenin seçim şansı yoktur. Herkes, yaptıkları işte optimum kârı sağlamak amacıyla oradan oraya kaydırılan basit üretim etmenleridir sadece. Reel dünya bu saf modele benzemese de piyasa hâlâ baskıcı bir dışsal güç görünümündedir:

> Piyasa rasyonalitesine uygun olarak, özyönetim yeni bir içerik kazanmıştır ve aynı zamanda özyönetimi gereksiz kılmaya eğilimlidir. İşçiler yönetimde pay alabilir, ama kâr üretimi gerçek kararlar alınırken işçilerin sözüne gerek duymaz. Piyasa özyönetimi modelinin acı iro-

54) Djilas, Tito, a.g.y., s.21 ve bölüm 9'da çeşitli yerlerde. Djilas, Sosyalist İttifak Belgrad Kolu'nun başarılı bir ameliyattan sonra dayanıklılığından dolayı Tito'ya 4. Ulusal Kahramanlık Nişanı verilmesini önerdiğini not eder. Agro-Commerce olayıyla işçilerin buna tepkisi konusunda bkz. MacFarlane, a.g.y., s. 171, 159.

55) Djilas, a.g.y., s.74.

nisi budur... İşçiler, küçük çark dişlileri olmaktan çıkıp, ne onlarca işletilen, ne de onların çıkarına işleyen piyasa özyönetimi makinesinde büyük dişliler haline gelirler.[56]

Bu yargı yalnız işçilerin "kendi" firmaları içindeki gücünü kapsamakla kalmaz, bütün toplumu da kapsar. Stojanoviç, Yugoslav toplumuyla ilgili önceki eleştirisinde buna işaret etmiştir. Kendi o sonucu çıkarmakta gönülsüz olsa bile, Yugoslavya kapitalist bir toplumdur.

> Piyasa varolduğu sürece, topluma üstün düzenleyici ve insan ilişkilerinin ölçütü olarak dayatmaya çalışacaktır kendini... Böylece, varolan gereksinimleri insanileştirmenin ve yeni, insani gereksinimler geliştirmenin yollarını arayan sosyalist topluluğun misyonuyla çatışmaya düşer... Birleşmiş üreticilerin ekonomik eğilimleri akılcı yollarla denetlemesi olmadan, Marx'ın anladığı anlamda sosyalizm gündem dışıdır.[57]

Ve "sosyalist piyasa özyönetimi" işçileri iktidara getirmiyorsa, kapitalizmin temelinde yatan sömürü ve yabancılaşma hakkında da bir şey yapmaz. Bu özellikler, kökü bir üretim tarzı olarak kapitalizmde bulunan işçi yöneticiler atayarak kaldırılamaz. Burjuva demokrasisinin işçilere verdiği gücü betimleyen Herbert Marcuse'ün bir zamanlar koyduğu gibi: Kölelere efendilerini seçme olanağı tanımak köle statülerini değiştirmez.[58] Aynı biçimde, kapitalist rekabetin egemen olduğu bir sistemde işçilere yöneticilerini seçme ve kârdan pay alma olanağı tanımak, ücretli köle statülerini değiştirmez. Toplumun doğasını da değiştirmediği gibi, sosyalist de yapmaz.

Ama sosyalizm ve kapitalizm kavramlarının özü bu şekilde boşaltılınca, özyönetimi "insanileşmek" diye sunmak, insanın özgürlüğünün maksimum düzeye çıkmasının piyasaya maksimum bağımlılıkla özdeşleştiği (Batı'daki her sağcı ekonomistin kalbinde aziz yeri olan bir fikir) tuhaf bir yolculuğa çıkmak olanağı doğar. Nitekim Boris Kidric, ulusallaştırma ve özyönetim-

56) P. Bihari, "Hungary: towards a socialist market economy? **Studies in Political Economy**, no: 18, Sonbahar 1985, s. 31, 33.

57) S. Stojanoviç, **Between Ideals and Reality: A Critique of Socialism and its Future** (1973), s.170.

58) Kuşkusuz, burjuva demokrasisiyle kölelik arasında farklılık bulunmadığını öne sürmüyoruz.

min, Yugoslavya'da meta üretiminin "sosyalist meta üretimi" halini alması anlamına geldiğini ileri sürüyordu. O noktadan, bir başka sosyalist piyasa kuramcısı Milantije Popoviç'in "üretim sürecindeki metalar ne kadar özgür olursa toplumun ekonomik yasaları da o kadar bağımsız olur, o ölçüde ki insan da... daha özgür ve daha bağımsızdır"[59] düşüncesini ortaya atmasına kısa bir adım kalıyordu.

Durum bu haliyle kötüdür, ama özyönetim yanılsaması bir adım daha ileri gider. İşçileri gerçekten iktidara getirmemekle kalmaz, gözlerini kendi işletmelerine çevirmeye zorlayarak, öteki işletmelerdeki işçi meslektaşlarını rakipleri diye göstererek sınıf çıkarlarını da atomlaştırır. Stojanoviç Yugoslavya'da "kendi kendini yöneten gruplar sistemiyle batağa sürüklenmiş işçi sınıfının, artık değerin toplam bölüşümü üzerine sorular sormak için politik sahneye girmenin yolunu bulamayacağına" dikkat çekiyordu. Buna tek bir şey eklemek isteriz: Yaşamsal önem taşıyan sadece bölüşüm değil, artığın üretimidir de. Stojanoviç de, "durum böyle kaldıkça, ekonomik reformun yükü en ağır biçimde işçi sınıfının omuzlarına yıkılacaktır"[60] diye eklemede bulunuyordu.

Öte yandan, piyasayla ilgili argüman olumsuz bir biçimde de konur. Özellikle Doğu Avrupa'da muhalefette yer alanlarla göçe zorlananlar yapar bunu.

> Tutarlı bir piyasa-dışı ekonomi, tanımı gereği şöyle olmalıdır: merkezileşmiş; emredici plânla yönetilen; işçiler yerine bir avuç plâncı tarafından denetlenen; plânlama kurulunun üreticileri istediği gibi kullanmasına temellenen bir ekonomi.[61]
>
> Ekonomik kısıtlamalar olmadan özyönetim istemek, yeniden ütopyacılığa ve **bürokratizm**'e sapmaktır. Demokratik normlara ancak demokratik karar alma biçimleriyle ulaşılabilir, reel gereksinimleri gözönünde tutan ütopyacılık temelinde değil. Demokratik işleyiş piyasa ve peyasa rekabeti olmadan kurulamaz.[62]

---

59) Akt. Milenkovitch, **a.g.y.**, s.95.

60) Stojanovich, **a.g.y.**, s.119.

61) R. Selucky, "Marxism and self-management", der: J. Vanek, **Self-Management Economic Liberation of Man**, 1975, s.58'de. Selucky Doğu Avrupa'dan sürgüne zorlandı.

62) Bir Yugoslav reformcusu Radisav Marinkoviç'in sözleri, akt. MacFarlane, **a.g.y.**, s.74. İki Macar A. Heller'le F. Feher de özünde aynı konumda yer

Bu tür argümanlar sonsuza dek çoğaltılabilir. Kaynakları, devletin eskilere dayanan varoluşundan beri politik yaşama egemen olduğu, kontrol ettiği ve baskı altında tuttuğu toplumlardır. Ama tüm bunlara karşın hatalıdırlar. Piyasalar politik özgürlük getirmediği gibi, onu garanti de etmez. Tarihte piyasalarla özgürlüğün çakışmasına çok ender rastlanmıştır. Bugün bile Uluslararası Af Örgütü, araştırma yaptığı 135 ülkeden 90'ının şöyle ya da böyle insan haklarını ihlâl ettiğini hesaplıyor. Bu sayı devlet kapitalizmi ekonomilerinin hepsini içine alırken, kapitalist piyasa ekonomilerinin engin çoğunluğunu da kapsamaktadır. Burjuva demokrasisinin kazanıldığı ülkelerdeki politik özgürlük, protestoların ve savaşımın ürünüdür. İşçi hareketinin kuvvetiyle korunmuştur. Bu nedenle işçi hareketi geri püskürtüldüğü zaman, örneğin Britanya'daki gibi, piyasa ideolojisi dikkatleri sosyalizm savaşımından uzaklaştırmakta ve savaşımın zeminini kaydırmakta kullanıldığı zaman, yenilenin sırtından güçlü devlet ayağa kalkar. Britanya'nın dersi buysa, Şili'nin dersi de budur.

Yugoslavya bir Doğu Avrupa toplumunun şimdiden yakalandığı bir piyasa karabasanını temsil ediyorsa, herhalde Macaristan da geleceğin karabasanıdır. Ekonomik kriz baskısı Macaristan yöneticilerini dünya pazarıyla giderek daha sıkı bütünleşmeye doğru itmektedir.

Macaristan -Piyasanın Gelecekteki Karabasanı mı?

Stalinist model 1940'ların sonunda Macaristan'a, Doğu Avrupa'nın geri kalanında görüldüğü gibi, kitlesel baskıya dayanarak dayatıldı. Macar lider Rakosi "bizden olmayan bize karşıdır" diyordu. Bu baskıya, boyutlarının küçüklüğüne ve o alanda kaynak güçlüğü çekmesine karşın, Macaristan'ı "demir ve çelik ülkesi" yapma dürtüsü de eşlik etmişti. Baskıların sonucu 1956 patlamasıydı. 1956 olayları sırasında Komünist Parti çözüldü, kolektif çiftlikler dağıtıldı ve işçiler hakiki sovyetlerle fabrika konseylerini kurduktan sonra kanla boyunduruk altın girmekten kurtulamadılar.

Ne var ki, Janos Kadar liderliğindeki Macar yönetici sınıfı, 1956'nın yıkıntılarından Macaristan'ı yeniden inşa etmeye giriş-

---

alırlar: **Dictatorship over Needs** (1983) ve **Eastern Left, Western Left: Totalitarianism, Freedom and Democracy** (1987).

ti. Bir süreliğine ülkeyi Sovyet Bloğunun Doğu Avrupa'daki en çekici parçası olarak göstermede başarı kazandı. Kadar, baskının sınıf çatışmasını ılımlaştırma gibi uzun vadeli bir problemi çözemeyeceğini çok çabuk farketmişti. Onun için "sosyalist yasallık" denen şeyi yaratmaya koyuldu. Macaristan "işbirliğine dayalı bir ittifak" temelinde gelişecekti. Rakosi'nin politikasını bilerek ters çeviren Kadar, "bize karşı olmayan bizimledir" diyordu. Macar toplumunun demokratikleşmesi demek değilse de, rejime"koşullu sadakat" denen şeyi yaratma girişimi olacaktı bu. Entelektüeller, işçiler ve köylüler devlete sadık kalacak, karşılığında devlet de özel yaşamlarında ("despotizm sosyalist bir fenomen değildir" diyordu Kadar) ve, Doğu Avrupa koşullarında, refah için daha fazla alan tanıyacaktı. 1956 sarsıntısından sonra, bu yaklaşımın özellikle rejimle yan yana çalışmaya kandırılmış nice Macar entelektüelin gözüne çekici bir karışım olarak göründüğü anlaşıldı. Ötekiler, pek çok Batılı entelektüelin 1960'ların ortalarında gösterdikleri aynı tavırla, toplumun "baskıcı hoşgörüsü"nü yasla karşıladılar.

Ekonominin reformu 1960'larda işte bu arka plana dayanarak başladı. Yolu tarım gösteriyordu. 1956'dan sonra Macar çiftçiliği, köylüleri daha iyi koşullarla kolektif çiftliklere çekerek yeniden inşa edildi. Köylülere büyük özgürlük tanındı. Sonuç, "işleyen kolektif çiftlikler" oldu -Doğu Avrupa'da hemen hemen biricik örnek.[63] Macaristan tarımında işçi başına çıktının dolar değeri, bütün olarak Comecon'daki yüzde 260, gelişkin Batı ülkelerindeki yüzde 200'lük artışa karşı, 1960'lar ve 70'lerde yüzde 300 kadar artış gösterdi.[64] Çiftçilere çiftlik-dışı tarım üretimine girişme hakkı da tanındı. Bu hak sonucunda, 1980'lerin ortasında kolektif çiftliklerin çıktısının üçte birinden fazlası çiftlik-dışı çalışmadan sağlanan gelir oldu. Tarımın başarısı, reformun çıkardığı sorunları hafifletebilecek dövizleri bulmada başlıca rolü oynadı. Aynı zamanda, zor olduğunu herkesin kabul ettiği bir sektörde, reformun görünür yararları adına kuvvetli bir örnek de oluşturdu.

Yeni Ekonomik Mekanizma (YEM) 1968'de, merkezi plânlamayı azaltıp piyasa düzenleyicilerinin kullanılmasına yönelinerek, ekonominin öteki parçalarında uygulamaya kondu. Sonraki hedef "düzenlenmiş bir piyasa" yaratmaktı. Ne yazık ki

63) N. Swain, **Collective Farms Which Work?**, 1985.
64) K. Kulcsar, **Contemporary Hungarian Society**, 1984, s.223.

Macaristan kadar (nüfus bugün sadece 11 milyondur) küçük bir ekonomide, ekonomik yapının rekabet gücü zayıftı ve eski politikalar işletmelerin sayısını 1960'da 1368'den, reform zamanında 840'a indirerek tekelcilikten kaynaklanan problemleri belirginleştirmişti. Reformlara çeşitli muhafazakâr güçler de karşı koydular. Bu kesimler arasında, bir yandan daha fazla özgürlük isterken, kazanımları da daha fazla sorumluluğun getirdiği problemlerle dengelemek zorunda kalmış pek çok yönetici de yer alıyordu.[65] Ekonominin 1970'lerin başında güçlü olması, muhafazakârların, ekonomik dengesizlikler ve toplumsal gerginlikler üzerinde durmalarına olanak sağlıyor, böylelikle bir derece yeniden merkezileşmenin zorunlu olduğunu ileri sürebiliyorlardı. Bu işin ekonomiyi zayıflatmadan başarılabileceği söylenmekteydi. Dolayısıyla 1972 sonunda reform cephesinde bir geri çekilme süreci başladı. Aynı zamanda işletmelerin sayısının azaltılması da sürdü ve 1980'de 702'ye indi. Ne var ki problemlerin baş göstermesi uzun sürmedi. Problemler bu kez bu yolla onarma başvurmaktan değil, 1970'lerde dünya ekonomisinde gözlenen dramatik değişikliklerin, ticareti toplam çıktısının yarısına eş küçük bir ekonomi üstündeki etkisinden kaynaklandı.

İlk sıkıntı işaretleri, petrol krizi Macaristan'ın büyümesini başaşağı indirdiği zaman görüldü. Ticaret oranları 1974-75 yılında yüzde 20 kadar düşerken, Batı Macaristan'ı köşeye kıstırmıştı. Sovyetler Birliği'nin kendi petrol fiyatını yukarı çekmesiyle Doğu'dan yana da sıkıştı Macaristan. Sonuç dramatikti. 1972'de Macaristan 124 kilo mısır, 14 kilo et karşılığında 1 ton ham petrol alabiliyordu. 1980'deyse yine 1 ton ham petrol almak için 1440 kilo mısır, 150 kilo et vermek gerekiyordu. Bu değişim yalnız ithalat maliyetinin yükselmesi değil, Macar ihraç mallarının dünya pazarında karşılaştığı güçlüklerin giderek çoğalmasını da yansıtıyordu.

Buna karşın, Yugoslavya'yla öteki ileri ülkelerdeki gibi, verilen doğrudan yanıt büyümenin iç kaynaklarını teşvik etmeyi denemek oldu. Yatırım yüzde 30'un üzerine çıkarıldı. Verimsiz işletmeler kurtarıldı. Sonuç, başka yerlerdekinden daha başarısız değildi. 1971-1975 arasında ekonomi resmi verilerle yıllık

65) M. Rakowski takma ismiyle yayımlanan iki Macar muhalifinin **Towards an Eastern European Marxism** (1978) başlıklı çalışmasında reformlara karşı olan değişik güçlerin iyi bir öyküsü bulunur. Bununla beraber, sonradan bakıldığında, hem aşağıdan değişiklik, hem de tepedeki reform potansiyelinin büyük ölçüde hafifsendiği anlaşılmaktadır.

yüzde 6.3 (plân hedefi yüzde 5.8'di) büyüdüğü halde, 1976-80 arasında yılda yalnız yüzde 3.2 büyüdü ve bu rakam 5.1'lik plân hedefinden yaklaşık beşte iki düşüktü. Ne var ki Macaristan, bu büyüme oranını korumak için, ticaret dengesi açığı kötüleştikçe uluslararası para piyasalarından muazzam tutarlarda borç almaya zorlandı. Macaristan'ın ekonomisini inşa etmesi için ithalata gerek vardı. Tarım ihraç fiyatlarının azalması ve ticaret yaptığı ötekı kalemlerin zayıf rekabet gücü gözönünc alınırsa, ancak borçlar sayesinde varlığını sürdürebilirdi. Ama 1978-79'da, kişi başına borç Polonya'nın borçlarından daha yüksek bir düzeye çıktığı için, büyümenin korunamayacağı netlik kazandı.

1979'dan sonra, Macaristan'ın dünya piyasasına daha eksiksiz açılmasını isteyen "ekonomik akılcılar" yeniden boy göstermiştir. Onlar, piyasa güçlerinin içerdeki etkinlik alanını arttırmak, ekonomiyi daha rekabetçi yapıp esnekleştirmek düşüncesiyle, Macar işletmelerinin boyutlarını küçültmek de istiyorlardı. Bu canlanma, 1980'lerin başında ve özellikle "içe mi dönelim, dışa mı" konulu ateşli tartışmalar doğurdu. Dünya ekonomisindeki resesyon, bürokrasinin direngen kesimlerinin ayağının altındaki zemini büyük oranda kaydırmıştı. Bu durum değişim hızını zorlamaya yardım etti. Uluslararası kuruluşların baskısıyla birleşen bu baskı, Macar yönetimini de giderek bu yöne itti, ama akılcıların istedikleri kadar çabuk, ya da o kapsamda değil.

Tablo 5: MACAR EKONOMİSİ -KRİZ İŞARETLERİ[66]

	Net Maddi Ürün	Büyüme Yüzdeleri Yatırım	İstihdam	Kişi Başına Gelir	Enflasyon	Ticaret Dengesi Dolar
1978	4.0	4.8	0.2		4.6	-1036
1979	1.2	0.7	-0.1	0.2	8.9	-499
1980	-0.9	-5.8	-1.2	0.4	9.1	-564
1981	2.5	-4.3	-0.3	2.9	4.6	-848
1982	2.6	-1.6	-0.6	0.9	6.9	-715
1983	0.3	-3.4	-0.6	1.1	7.3	-357
1984	2.5	-3.7	-0.5	-1.1	8.3	-74
1985	-1.4	-3.0	-0.4	-1.9	7.0	-314
1986	0.5	2.3	-0.6	3.0	5.3	-535

66) M. Bleaney, a.g.y., tablo 6.2.

Çatırtı sesleri 1982'de duyuldu. 1970'ler boyunca büyümekte olan ticaret açığı 1978'de doruk noktasına tırmandı. 1974-77 Ortalamasından iki kat yüksekti. Brüt değiştirilebilir borç 1970'de 1 milyar dolardan 1980'de 9 milyar dolara çıktı. Büyüyen dengesizlikleri durdurma önlemleri alınmasına karşın, durum kendine özgü bir ivme kazanmıştı. Yüzde 45'lik kısa vadeli borçlar ve bunun sonucunda ortaya çıkan yüzde 33 dolaylarındaki gerçek borç oranıyla, Macar ekonomisi mali istikrarsızlık karşısında tehlikeli boyutta hassaslaştı, her an ciddi yaralar alabilirdi[67] 1982'nin ilk üç ayında Macar rezervlerine yoğun bir akınla beraber büyük bir borç ödeme krizi görüldü. Değil mi ki Macaristan IMF ve Dünya Bankası'na katılma sürecindeydi ve Batı'da iyi niyet kredisi vardı, Macar yöneticiler talihliydi. Onun için bu kriz boyunca Polonya ve Romanya'nın karşılaştıkları daha ağır sıkıntılardan kaçınmayı becerdiler. Ardından, ivedi güçlükleri altetmek için ekonominin yardımına 2 milyon dolar tutarındaki borçlar yola çıktı. Ama bunun bir bedeli vardı. Kriz daha yoğun bir kemer sıkma programını dayattı. IMF'nin baskısı buna ek bir hız kattı. İthalat yine daraltılacak, iç fiyatlar yükseltilecek ve yatırım ciddi ölçüde kısılacaktı. Ekonominin içerde daha çok açılmasını sağlayacak yeni bir reform dalgasının hazırlığı çabuklaştırıldı. En doğrudan sonuç, GSMH'nın yüzde 25-30 kadarını üretmesi beklenen küçük ölçekli özel ve kooperatif faaliyetlerinin daha fazla serbest bırakılmasıydı.

Tablo 5, başarının sınırlı kaldığını gösterir. Ticaret dengesizliği 1984'te neredeyse kaldırılmakla birlikte, sonra hızla yükseldi. Net sermaye oluşumunda 1986'da yüzde 11.5'a kadar kesinti yapıldı: Sermaye stoklarını korumakta eskiden gerekli görülenden çok daha aşağı bir düzey.[68] İstihdamın azalmasına da izin verildi -devlet demografik değişiklikleri etkisizleştirmeye kalkışmadı. 1986'da çalışanların sayısı 1974-75'ten yüzde 12 daha azdı. Ama bu önlemlerin hiç biri dışsal güçlüklere çözüm getirmedi. 1988'deki borçluluk oranı nüfus başına yaklaşık 2000 dolardır, ticaret dengesizliğindeki problemler sürmekte ve enflas-

67) 1980'ler Macaristan'ı ve bu kriz hakkında çok sayıda anlatımlar vardır, örneğin bkz. E. Comiso ve P. Marer, "The economics and politics of reform in Hungary", **International Organisation**, c.40, no:2, İlkbahar 1986, s.430.

68) **Statistical Yearbook of Hungary 1986** (1988), s.29. L. Antal, yüzde 20'nin altındaki sermaye oluşum oranının ekonominin sermaye stoklarını tehlikeye sokacağını öne sürüyordu: "Carrying on with economic reform", **The New Hungarian Quarterly**, c.29, no:91, Sonbahar 1983.

yon oranının yüzde 17'ye ulaşması beklenmektedir- Yugoslavya ve Polonya'yla (oralarda yüzde 50'dir) kıyasla az, ama Macar ekonomisi için ciddi bir oran.

Ekonomik problemler çözülmediği halde, işçi sınıfının eline geçen sınırlı miktarı kazanması için bile baskı yapılıyordu. Macaristan işçilerinin koşullarının Doğu Avrupa'nın diiğer bölgelerinden kayda değer oranda daha iyi olduğu yönünde yaygın bir inanış vardır. Alışveriş koşulları belki daha kolaydır, buna karşın yaşam standartlarına ilişkin kanıtlar çok daha az etkileyicidir. Örneğin 1970'lerde Macar sosyologlar, Macar toplumunda kır yoksullarından, kentli gecekondu sakinlerinden ve ülkenin önemli azınlık grubu çingenelerden oluşan geniş bir "aşağı sınıf" saptıyorlardı.[69] Çeşitli kaynaklar bu grubun tamamını nüfusun yüzde 15-20'si diye hesaplarlar. Aynı incelemeler ortalama ölçütlerden sapmanın (örneğin aile büyüklüğünün artması) ortalama ücret alanları nasıl sıkıntılara soktuğunu da gösteriyordu. Macaristan'ın ünlü "ikinci ekonomi"si bu bağlamda anlaşılmalıdır. "İkinci işte çalışma" hesapları, ailelerin yüzde 80'inde yan iş alan bireyler bulunduğunu düşündürür. Onların bir kısmı kesinlikle yüksek yaşam standartları sürdürmek amacıyla, ama "ikinci işte çalışan" işçilerin çoğunluğu başlarını su yüzünde tutmayı düşünerek bu yola başvururlar.

1980'lerin krizi sınıf farklılaşmasını keskin ölçülerde arttırmış görünür -işçi sınıfı bütçeleri baskıyı hissetmeye devam ederken Macar "yuppileri" boy gösterir. İşçi sınıfı bütçelerine yapılan baskının önemi, **resmi** reel ücretler endeksini gösteren tablo 6'da izlenebilir. Tek başına bu olgunun bile Macaristan efsanesinin özden yoksunluğunu dışa vurması gerekir.

---

69) Bir Macar sosyoloğunun araştırması için bkz. Kulcsar, **a.g.y.**, Göçte ve sürgünde olanların yazıları, Macar toplumundaki sınıf ayrılıkları hakkında daha da açıklayıcıdır.

Tablo 6: MACARİSTAN'DA RESMİ REEL ÜCRETLER ENDEKSİ [70]

	1987=100
1979	98
1980	97
1981	98
1982	97
1983	94
1984	92
1985	93
1986	95

Öylcyse Macar ekonomisinin problemi nedir? Macaristan tartışması Comecon'daki en açık tartışmalardan biri olmuştur. Dergileri bugün okuyanlar, tam Thatcher'a yaraşır reçetelerle yan yana, ekonomik güçlüklerle ilgili şiddetli tartışmalar bulurlar. Comecon ülkelerindeki ciddi istikrarsızlığı tartışmada, Macar ekonomistleri 1970'lerde başı çektiler.[71] Ama hâlâ istikrarsızlığın kökenlerinin içerde olduğunu, bu yüzden er geç kontrol altına alınacağını sanarak avunuyorlardı. Bugünkü Macar ekonomistler, Macar ekonomisinin yazgısının kopmaz bağlarla dünya ekonomisinin yazgısına ve özelde dünya pazarındaki koşullara bağlılığını kabul etmektedirler. Yakın zamanlarda yapılmış önemli bir inceleme bu ilişkinin asıl boyutlarına açıklık kazandırmıştır. O incelemede Macar ihracat ve ithalatının doğrudan "Batılı ana ticaret ortaklarının ekonomik faaliyetlerine" uydurulduğu, Macaristan'ın Comecon ticaretinin de dolayı olarak aynı motora bağlı olduğu gösteriliyordu. Ne var ki problem, Macar ekonomik "dalgalanmaları"nın Batı'nın talep ettiği "orjinal değişikliklerden daha büyük gerçekleşme eğilimi taşıması"dır. Gözlenen şey, Batı Avrupa ekonomisi yukarı tırmanırken, Macaristan'ın ihracatının da arttığıdır. Ama bir adım geriden geldiğinden, o zaman ithalata kaynak ayırmak zorunlu olur. Ne yazık ki ithalattaki artış "buna denk düşen bir ihracat artışıyla karşılanmamaktadır". Bunun bir nedeni iç baskılarken, öte yandan, karşılık vermedeki gecikmeden de kaynaklanır. Çünkü ihracat yapılacağı zaman Batı ekonomisinin inişe geçme

70) **Statistical Yearbook...**, a.g.y., s.21.

71) Doğu Avrupa'daki dalgalanmalar ve özelde Macaristan üstüne temel çalışma Tamos Bauer'indir.

olasılığı da söz konusudur. Rekabet gücünün zaten zayıf olduğu malları pazarlamak daha da zorlaşır. Süreç içinde aşırı ısınmayı "olağandışı ölçüde diklemesine düşüşler izler."[72] Tablo 5'te görüleceği gibi, sonuç, tüketimin ve özellikle yatırımın baskı altında kalmasıdır.

Buradaki sıkıntı, Macaristan'ın dünya piyasasındaki rekabet gücünün zayıflığından gelir. 1986'da ithalatın yüzde 51.2'si Comecon'dan geliyor, ihracatın da yüzde 55'i oraya gidiyordu. Macar ticaretinin yaklaşık üçte biri Sovyetler Birliği'yleydi. Bu yüzden Doğu Avrupa piyasaları belli ki Macar üreticiler açısından "daha yumuşak çözümler"dir. Öte yandan Macaristan ithalatının yüzde 37.9'u ileri Batı'dan gelirken, ihracatın sadece yüzde 31.8'i oraya gidiyordu.[73] Bunun nedenini Macar yorumculardan biri basitçe şöyle açıklar:

> **Bugünkü yapı, sanayi ve ekonomiyi hızlı büyümeye teşvik etmeye uygun değildir.** Çıktının ve ihracatın büyük oranı, dünya piyasalarının talep ettiğine uymayan, fiyatları elverişsiz ürünlerden oluşur. Bu ürünler ayrıca gelişkin ve gelişmekte olan ülkelerde yoğun rekabetle karşılaşır. Bir kısmı korumacı önlemler duvarına çarpar.[74]

Problemin boyutu ve Macaristan ticaretinin Doğu'yla Batı arasındaki farklı kalıpları, sanayi ihracatının teknolojik içeriğini gösterme girişiminin yapıldığı tablo 7'de görülebilir. Anlaşılabileceği gibi, 1984'te ruble blokuna yapılan sanayi ihracatının yüzde 51'i ya "çağdaş" ya da "ileriye dönük" olduğu halde, ileri Batı'ya ihracatın sadece yüzde 26'sı bu kategorilere giriyor, "ileriye dönük" sanayi ihracatının payı Macaristan'ın konumundaki hafif bir görece zayıflamaya işaret ediyordu.

72) G.Y. Szakolczai, G. Bagdy ve J. Vindics, "Dependence of the Hungarian economic performance on the world economy", **Acta Oeconomica**, c.35, no: 3-4, 1985, s. 297, 299, 302-3.

73) **Statistical Yearbook...**, **a.g.y.**, s. 36.

74) Batos, **a.g.y.**, s.136.

Tablo 7: MACARİSTAN SANAYİ İHRACATININ BÖLÜNMESİ[75]

	Ruble Ticareti		Batı Ticareti	
	1976	1984	1976	1984
Kaynağa Dayalı	14	16	33	36
Geleneksel	40	33	46	38
Çağdaş	29	28	11	17
İleriye Dönük	17	23	10	9

Bundan ne sonuçlar çıkarılmalıdır? Macar yönetimi şimdilik, yeniden yapılanmaya daha fazla yaslanmakla birlikte, **ad hoc*** bir tarzda çalışmayı sürdürmektedir. Akılcılar, liderlerin bu yolda kayıtsız koşulsuz ilerlemelerini isterler. "**Ad hoc** müdahalelerin toplamı sanayi stratejisi yani politikası sayılamaz, çünkü ağırlıkla, kısa vadeli önlemlerin etkisi uzun vadeli, stratejik hedeflerle çelişir", diye yazar bir ekonomist. Aynı ekonomist şunları da belirtir: "Yapısal dönüşüm görevinin gerçekleriyle yüz yüze gelmek, çok sancılı ama tek çıkar yol olan kaçınılmaz bir doğru gibi görünmektedir" Yaşlı ve saygın Macar ekonomistlerden I.T.Berend'e göre, devlet müdahalesi "patlama noktaları" bulunabilene dek "gerekli bir kötülük"tür.[76] Böyle bir patlamanın ne gerektirebileceği, Macaristan'ın ekonomik başarısına ilişkin eski bir çözümlemenin yazarlarınca cesurca dile getirilmiştir. Onların vardığı sonuç, eksiksiz bir biçimde aktarılmayı hakeder:

> Bu yüzden, ihracat sadece firma davranışlarının mikroekonomik yönlerinde yoğunlaşma politikasıyla yükseltilebilir. Kâr özendiricisinin rolü arttırmalı, işletmelerin dünya piyasalarıyla bağları sıkılaştırılmalı, dünya pazarı koşullarına adaptasyonunu hızlandırmak üzere sanayinin örgütsel yapısı değiştirilmeli ve yenilikler özendirilmelidir: Özetle, yeni ekonomik mekanizmanın daha çok gelişmesine yeni bir ivme kazandırılmalıdır. Ekonomik denetim sistemini geliştirmeden talebi kısıtlama, Macaristan'ın bugünkü ekonomik problemlerini çözemez.[77]

75) **a.g.y.**, s.132.
*) Özel, özgül, bütünlüğü kavramayan (ç.n.)
76) **a.g.y.**, s.140, 136.
77) Szakolczai vd., **a.g.y.**, s.310.

Bunun pratikteki anlamı iki yönlüdür. Birincisi, yatırımdan çok tüketim baskı altında tutulmalıdır, çünkü yatırım olmadan Macar sanayiini yeni baştan donatmak olanaksızdır. İkincisi ise, Macar sanayii, "yumuşak bütçe kısıtlaması" denen şeyi ortadan kaldıracak biçimde silkelenmelidir.

"Yumuşak-bütçe" kısıtlaması kavramı, Macar akılcılarının temel kavramlarındandır. Kaynağı ekonomist Janos Kornai'dir. Kavramın özü, işletme ne yaparsa yapsın, devletten yardım alacağıdır. Kornai, gerçeklikte Macar işletmelerinin yaptıkları yatırımların yalnız yüzde 20'sini kendilerinin finanse ettiklerine işaret eder. Bugüne dek devlet, güçlük çıkaran tesislerin fonlarını sınırlamakta gönülsüz davranmıştır.[78] Bu eğilim, firmaların emeğin yığıldığı yerlerde yüksek basınç ekonomisi yaratılması sonucu, giderek daha çok kaynak talep etmelerine yol açar. Bu yüzden yapılması gereken, piyasaya daha geniş bir alanda işleme olanağı tanınmasıyla, "katı bütçe" kısıtlaması uygulanmaktır. O durumda başarısızlıklar iflası getirecektir. Bu da üç katlı bir etki doğuracaktır -ekonomik faaliyetin ekonominin farklı sektörleri arasında daha "akılcı biçimde" dağılımına olanak sağlayacak, yöneticileri disipline ederek kendi tesislerini daha verimli işletmelerine yol gösterecek ve bir de, "yumuşak bütçenin yarattığı problemlerin özünde işçi sınıfı bulunduğu için, işçileri disipline edecektir.[79] Kornai'yle izleyicileri, "yumuşak bütçe" kısıtlamasının ekonomide önemli oranda eksik istihdam doğuracağını öne sürerler -"emek kıtlığı sıklaşır ve yoğunlaşırsa, iç gevşeklik, yani gizli işsizlik daha büyük olacaktır". Bunun nedeni, bir ölçüde, darlık ekonomilerinde işe sık sık ara verilmesidir. Daha önemlisi de, "kronik ve yoğun emek darlığı işyeri disiplinini gevşetir, iş kalitesini bozar, işçinin uyanıklığını azaltır... **Disiplin, uyanıklık ve titizlik lehine işleyen etmenler kronik emek darlığıyla etkisizleştirilir.** İşçilere mutlak güvence ve koşulsuz iş garantisi verilmesi, ona yatkın kişilerde sorumsuzluğu özendirir."[80]

Başka yerde böylesi bir ekonomideki verimsizliğin basitçe

78) J. Kornai ve A. Mattis, "Softness of the budget constraints", **Acta Oeconomica**, c.3x2, no: 3-4cv, 1984.

79) Kornai verimli bir yazar olmuştur. Yaklaşımının bir özeti için bkz. M. Leibowitz, "Kornai and socialist laws of motion", **Studies in Political Economy**, no: 18, Sonbahar 1985.

80) J. Kornai, **The Economics of Shortage**, 1980, s. 255.

bu etmenle açıklanamayacağını öne sürdük, onun için Kornai'nin argümanının bu yönünü burada bırakıyoruz.[81] Onun yerine Kornai'nin haklı olduğunu düşünelim ve sosyalistlerin nasıl karşılık vermesi gerektiğini soralım? Yanıt şu olmalıdır: İşçilerin tepkisi gerçek bir güçten yoksun oluşlarının, kitlesel yabancılaşma ve sömürünün ürünüdür. İşçiler gerçekten iktidarda olsaydı, düşük kalite çalışmayla sınırlı çıktıdan bir çıkar ummazlardı, çünkü sadece kendilerine ve işçi meslektaşlarına zarar verirlerdi. Onlarla emeklerinin ürünleri arasında duran ve üzerinde denetim kuramadıkları bir ekonomik ve politik egemenlik sistemi varsa, tepkileri o zaman anlam kazanır. Bu yüzden görev o sistemi yıkmaktır.

Elbette Kornai ile akılcılardan bu yanıtı vermeleri beklenemez. Tersine, çözümün piyasa ve işsizlik olduğunu öne sürerler. Bu yolla kimi işçiler işten çıkarılıp **"pour encourager les autres"*** tesisler atıl bırakılarak, disiplin, uyanıklık ve titizlik pekiştirilecektir. Bir Macar sosyoloğunu aktarırsak:

> Ulusal bir çapta, tam istihdamın sosyalist toplumu karakterize eden bir değer olarak yorumlanması, zorunlu hale gelmiş emek politikasının gelişmesini engeller...Tam istihdamın katı yorumu ... daha fazla verimlilik yararına zorunlu önlemleri engeller ve yer yer olanaksızlaştırır.[82]

İşletmelerin işçilere yol verip piyasaya daha rahat hareket alanı sağlayacağı koşulları yaratmaya yönelik adımlar atılmıştır. Problem "bir kısıtlama olarak insanoğludur"-bunlar, aynı Macar sosyoloğunun sözleridir. Burada bir an durmaya değer. Bu sözler her hecesiyle yabancılaşma saçar, ama Doğu Avrupa'daki herhangi bir piyasa okulunun ağzından çıkmış da olabilirlerdi. İnsanların, kadın erkek, kendilerini gerçekten ifade edebilip geliştirebilecekleri bir sistem -gerçekten sosyalist bir toplum- yaratılsın diye bu toplumları değiştirme kavgası vermektense, "bir kısıtlama olarak insanoğlu" kırılmak, yeniden yapılanmak, yeni bir kalıba dökülmek zorundadır. Peki bu neye malolacaktır? Macarların hesapları Yugoslavya'dan gelenlerle hemen hemen aynıdır. Ekonomiyi piyasa destekçilerinin dilediği gibi

---

81) Haynes, a.g.y.

*) ötekileri özendirmek için. (ç.n.)

82) Kulcsar, a.g.y., s.250, 224.

akılcılaştırmak, üçte bire kadar işsizlik oranları getirir.[83] Macaristan, Yugoslavya'yla kıyaslanınca, henüz yalnız "kötü bir düş" olabilir, ama piyasanın bir başka karabasını olma potansiyelini taşımaktadır.

Piyasanın İktidarı mı, İşçi İktidarı mı?

Stalinizm, işçi sınıfının yenilgisinin sırtından yükseldi. O yenilginin kesin olması nedeniyle, gerçek işçi iktidarı düşüncesi neredeyse tümüyle yok oldu. Doğu Avrupa toplumlarının biçimi Batı'ya göre farklı, daha doğrusu genelde yazılıp çizilenden daha az farklı olmakla birlikte, aynı yabancılaşma ve sömürü kalıplarına rastlanır. Bu yüzden, Stalinizme yönelişin önlenmesinde piyasanın zorunluluk olduğu argümanı karşısında, Rusya'daki çöküşün sosyalist düşüncelerin zayıflığından değil, Rus işçi sınıfının yüz yüze geldiği korkunç nesnel koşullardan kaynaklandığında ısrar etmek zorundayız. Rus işçi sınıfı devrimi yaptıktan sonra iç savaşa girmek zorunda kaldı. Açlığa katlandı, sonuçta sınıf olarak silindi. 1920'lerde yeni yeni toparlanmışlardı. Dolayısıyla ne savaş komünizmi, ne de Yeni Ekonomik Politika gerçek olasılıkları temsil ediyordu -ikisi de geri çekilme biçimleri, ekonomik ve toplumsal yenilginin ürünleriydi. Stalin'le destekçileri, 1920'lere kadar hayatta kalmayı başarmış işçi iktidarının lime lime olmuş ipliklerini kopardılar. Bu yüzden, özgürlüğün asıl tohumlarının ekildiği yer 1917'de gerçekleşen şeydeydi. Sosyalistler, özgürlük tohumlarının, şöyle ya da böyle, Doğu toplumlarında görülenden daha fazla yokluk ve umutsuzlukla beslenen piyasa toplumları şeklinde filiz verdiği argümanına karşı çıkmalıdırlar.

Bunlar salt tarihsel ya da soyut argümünlar değildir. Biz genel bir kriz dünyasında yaşıyoruz. İster özel mülkiyet ya da devlet kapitalizmi, ister piyasa ya da plân, isterse iyi ya da kötü politika üstüne temellensin, hiç bir ülke krize bağışık değildir. Kriz işçi sınıfını ileriye taşıyacaktır. Bunun ne zaman, nerede ve nasıl gerçekleşeceğini öngörmek olanaksızdır. Ama sosyalistlerin ilk görevi, işçilerin kendilerindeki gücü hissetmeye başlayabilecekleri alanı yaratma potansiyeli taşıyan bir politik açılımı cesaretlendirip desteklemektir. Bu temelde, Doğu

83) Bleaney, **a.g.y.**, s.118.

Avrupa'daki yeni açılış belirleyici bir silah olabilir, ama sadece sosyalistler krizin bedelinin işçilere ödetilmesine karşı döğüşürlerse. Devlet denetimi ya da piyasanın biricik alternatifler olmadığında ısrar etmek zorundayız. Gerçek ikilem her zamanki gibidir -bir sürü biçimiyle kapitalizmle sosyalizm arasında. Sosyalizme doğru adım atmak, yeni bir toplum inşa etmenin işçilerin eski sistemi parçalamaya geçmek -yalnız yenilmekle kalmamak- üzere kendi güçlerini kulanmaya gereksindiği konusunda sosyalistlerin kafalarının net olmasını ister. Bugün gerek duyulan bu olasılığın, Doğu'su ve Batı'sıyla, Kuzey'i ve Güney'iyle, bütün dünyayla ilgisi her zamanki kadardır.

Piyasa Sosyalizmi Efsanesi*

Chris Harman

Varolan bir sömürü sistemindeki krizin, sisteme karşı çıkanlar arasında bile, kendine denk düşen bir ideolojik kriz üretebileceği durumlara rastlanır. Sözgelimi, dünyanın büyük kapitalist devletler arasındaki emperyalist paylaşımı 1914'te savaşı önleyemediği zaman, durum buydu. Belli başlı sosyalist örgütlerin barışçıl, reformcu etkinliklerinin dayanağını oluşturan eski belirliliklerin tümü darmadağın oldu. Sistem karşıtları ansızın ateşli sistem savunucuları oluverdiler.

Son on yılda ekonomik krizin ileri kapitalist ülkelerden Doğu Avrupa ve Üçüncü Dünya'daki ekonomilere sıçramasıyla, eski belirsizliklere yeniden meydan okunmuştur. Gerçeklik, sosyalizmi devlet kapitalizminin reformlarıyla özdeşleştirenlere peş peşe ağır darbeler indirmiştir. Sosyal Demokrat plânlama, Wilson ve Callaghan Britanya'sında da, ilk Mitterand hükümetlerinin Fransa'sında da başarılı olamadığını kanıtladı. Stalinist plânlama Polonya, Çin ve en son SSCB'nin kendisinde ekonomik ve politik kargaşalar yarattı. Aralıksız her yıl "alternatif ekonomik stratejiler"den, "kilit noktaların kontrolü"nden ve "dünyanın sosyalist üçte biri"nin (ya da, en azından, "yozlaşmış ve deformasyona uğramış işçi devletleri"nin) sözde ekonomik üstünlüğünden yana görüş bildirenlerin bir çoğu, kapitalizm yanlısı argümanların en eskisi olan "sosyalizm işleyemez" savını kabul etmişlerdir artık.

Elbette argüman hep o biçimde konmaz. Gorbaçovlar ve Jaruzelskiler sosyalizmden söz etmeyi sürdürmek isterler. Bu yolla, sanki sömürü oranını yoğunlaştırmaktan başka amaçları varmış gibi görünüp, işçi sınıfı içindeki karşıtlarının kafasını

*Bu yazı, **International Socialism** dergisinin İlkbahar 1989, 42. sayısından çevrilmiştir. (ç.n.)

karıştırırlar. Mitterandlar, Gonzalesler ve Kinnocklar, kendilerine oy veren işçi sınıfı örgütlerinden tam anlamıyla kopmaktan sakınmalarına yardım eden söylemin kırıntılarını bile ağızlarından çıkarırlarken kesinlikle gönülsüzdürler. **Marxism Today** kendine **Capitalism Today** dese, nice yaşlanmış eski 68'linin gözündeki tüm çekiciliğini yitirir. Sosyallizmle piyasayı birleştirmekten dem vurmak daha kolaydır.

Bu durumda, hepsinin de Glasgow'a yerleşmiş Rusya uzmanı Alec Nove'ye şükran duymaları gerekir. Malların üretim ve bölüşümünün akılcı, savurganlıktan uzak, bürokratik olmayan bir tarzda gerçekleşmesini piyasanın, ancak ve ancak piyasanın sağlayacağı fikri, yeni değildir. Nove'nin ilk kez 1983'de yayımlanmış kitabı **Uygulanabilir Bir Sosyalizmin İktisadı**'nın ayırıcı yanı, bu savın en son ve tutarlı formülasyonu oluşudur. Kitap, Batı'da ve Doğu'da benzer abartılı övgüler almıştır. Bunun tipik bir örneği, sürgündeki Polonyalı ekonomist (ve bir zamanlar ekonomik reform şemalarının mimarı) Wlodzimierz Brus'un bir değerlendirmesidir: "**Uygulanabilir Bir Sosyalizmin İktisadı** sosyalizm üstüne çağdaş yazımda önemli bir kilometre taşıdır".[1]

Nove'nin Argümanları

Nove'nin yöntemi, farklı ve genellikle çelişkili kuramsal bakış açılarından seçtiği argümanları derlemek ve onları, toplumsal üretimin demokratik biçimde plânlanmasının olanaklı olduğuna inananların fikirlerine yöneltmek üzere tek bir saldırı halinde birleştirmektir. Argümanlarının bir bölümü şöyle sıralanabilir: Atacrkillik kuramını anımsatan, cins farklılıkları ve ırk uzlaşmazlıklarının sınıf olgusuna "indirgenemeyeceği" iddiası; neo-klasik ekonomi kuramına temellenmiş olan, Marx'ın değer kuramının kullanım değerlerinin niceliğinin ölçülmesine olanak vermediği için yararsız olduğu düşüncesi; farklı sınıflar arasındaki sınır çizgilerini tam olarak belirlemenin olanaksızlığından ötürü, Doğu'da olsun Batı'da olsun "yönetici sınıf"tan söz etmenin yanlış olduğu şeklindeki eski argüman.

Bununla beraber Nove'nin savı öncelikle iki temel iddiaya dayanır. Birincisi, modern sanayi toplumunun baştan aşağı kar-

1) "Socialism -feasible and viable?", **New Left Review** 153, Eylül-Ekim 1985, s.43.

maşık yapısı, piyasanın yerini **demokratik** plânlamanın alışını olanaksızlaştırır[2]:

> Marksistler, merkezi plânlamanın güçlüklerini çok hafifsemişlerdir.[3]
> Modern üretim karmaşık, bütünseldir. Bütünselleşmedikçe dağılır. Bütünleşme ve koordinasyonu sağlama görevi -plânlama görevi- zor ve sorumluluk isteyen bir iştir. Ağır yük kamyonu sürme ya da diş doldurma arasında herkesin sırayla yapabilme olanağının bulunmadığı bir iştir. Plâncılar uzmanlaşmalı, mesleki açıdan yeterli kişiler olmalı, aslında bir üretim biriminin yöneticiliğini yapmalıdırlar... Sorumluluk olmalıdır. Otorite sorumlulukla elele gitmelidir, çünkü kişi, üzerinde denetimi bulunmadığı insanların eylemlerinden nasıl sorumlu tutulabilir?...[4]
> Karmaşık bir sanayi ekonomisinde, parçalar arasındaki ilişki ilke olarak ya özgürce tercih edilerek bağıtlanmış sözleşmelere temellenebilir, ya da merkezden çıkan bağlayıcı talimatlar sistemine. Üçüncü bir yol yoktur.

Nove, bunun anlamının, piyasanın alternatifinin mutlaka otoriter bir alternatif olacağında ısrar eder. Demokratik bir alternatif olanaklı değildir.

> Doğaları gereği, demokratik oylama konusu olmayan birbiriyle bağıntılı yığınla şeyi kararlaştırmak, karmaşık bir bürokratik yapı ister . Hiç bir topluma, nereye on ton deri tahsis edileceğine, 100 ton daha sülfürik asit üretilip üretilmeyeceğine, diyelim 73'e karşı 115 gibi bir oyla seçilmiş bir meclis karar veremez.
> Konu ast-üst ilişkisidir ve tehlike getiren hep budur: Otorite kötüye kullanılabilir, otorite en kesin biçiminde kötüye kullanılmıştır.[5]
> En iyi ne yapılacağını, neyin seçileceğini toplum (ya da birleşmiş üreticiler) bilir görüşü, "fundamentalist"* bir varsayımdır... Benim görevim... genel yararın işlevsel

2) Nove, **The Economics of Feasible Socialism** (George Allen and Unwin, 1983), s.75.
3) A.g.y., s.76.
4) A.g.y., S.48.
5) A.g.y., S.49.
*) Temel ilkelere tutucu biçimde ve koyucasına bağlanma. (ç.n.)

biçimde tanımlanabildiği başka bir yol olmayacağını ortaya koymaktan öteye gitmez...[6]
Bencillik ve "insan doğası" olayı değil, bilgi olayı, daha doğrusu bilginin edinilmesi olayıdır bu: Bir araştırma bursunun fırsat maliyetini bulmaya çalışmaya benzer.

Nove, plânlı bir toplumda desantralize karar verme mekanizmasına rastlamanın olanaksız olduğunu ileri sürer.

"Toplum"un gereksinimler hakkında, nasıl sağlanacakları konusunda bilinçli kararlar aldığı görüşü, uygulamanın ayrıntılarıyla ilintili olması dışında, desantralizasyonu tasarlamayı bile zorlaştırır. Merkezde yer almadıkça kim ya da hangi kurum tüm toplumun gereksinimleri üstünde kafa yorabilir?... Plâncılar kararlaştırıp bilgilendirmedikçe, üretim birimi kimin için üreteceğini, ne üreteceğini ne zaman üreteceğini, girdileri nasıl (ve nereden) elde edeceğini nasıl bilebilir.[7]

Nove'nin "dışsallıklar" dediği şey (ekonominin bir parçasında alınan kararların başka yerlerde olanaklı olana etkisi) doğrudan üreticilerin kendi emeklerini yabancılaşmamış bir tarzda denetleyebilmeleri olasılığını dıştalar.

Dışsallıklar mülkiyet ayrılığından değil, karar verme birimlerinin ayrılığından ileri gelir. Bir üniversitede bile, bir fakülte başkanlığının oda tahsis etmesi ya da takvim değişikliklerine gitmesi öteki fakültelerin öğrencilerine zararlı etkilerde, onlar açısından dışsal etkilerde bulunabilir. Dikkate alınan şey, karar verenlerin sorumluluk bölgesiyle sınırlıdır.[8]

Ancak hepsi bu kadar değil. Otoriter merkezi plânlama, korkunç sorunlarla yüz yüze gelmeden yüklendiği görevin üstesinden gelemez. "Plânlamanın ve modern bir sanayi ekonomisini yönetme görevinin büyük önemi ve karmaşıklığı gözönüne getirildiğinde, görevin farklı bürolar, şubeler, bakanlıklar, bölgeler vb. arasında bölünmesi kaçınılmazdır".[9] Nove, sonuçta, tek bir

6) A.g.y., S.19.
7) A.g.y., S.30.
8) A.g.y., S.69.
9) A.g.y., s.69.

iradeye göre plânlama yapılması yerine, değişik "plâncılar" çelişkili talimatlar yağdırıp onları uygulatmak amacıyla birbirleriyle çekiştikçe kaçınılmaz olarak örgütlü kaos noktasına varılacağını iddia eder. Kapitalizmin genelde en savurgan ve insanlık dışı özelliklerinden sayılan işsizliğin kasıtlı olarak benimsenmesi söz konusu olmadıkça, bunun sürekli darlıklara ve plânlama fiyaskolarına yol açması gerekir.

> Darlık, kaynaklar üstünde meşru hak iddiasında bulunan bireylerin (fabrika yöneticileri ya da tüketiciler) istedikleri, gereksindikleri şeyleri elde edememeleridir... Tam istihdam mutlaka darlık doğrur. Bu, (kaçınılmaz olarak) eksik öngörünün bir sonucudur. Durağan nitelikte bir ekonomiye geçilmedikçe, beğenilerde, tekniklerde ve tercihlerde değişiklik olacağı kesindir. Değişiklikler mikro-ekonomik düzeylerde önceden kesinlikle görülemez... Bu nedenle, gerekliliklerle kaynaklar arasında makro dengeler varolsa bile, tam istihdam yüzünden hızla giderilemeyecek kimi darlıklar görüleceğinden emin olabiliriz.

Merkezi plânlama sistemini idare edenlerin dipte, ekonominin her bir ayrı parçasında, neler olup bittiğini ayrıntılarıyla bilememeleri, akılcı bir fiyatlama yapısına ulaşmalarını ister istemez olanaksız kılar. Çünkü, en verimli yöntemler kullanılmış olsaydı üretimin asgari maliyetleri ne kadar olurdu, bunu bilmeleri, bu maliyetlere denk düşen fiyatları saptamaları için bir araç yoktur ellerinde. Bu da, gelecekteki üretimi akılcı bir temelde plânlamalarını olanaksızlaştırır.

Dahası, der Nove, işletmelerin mallarına aldıkları fiyatlar reel üretim maliyetleriyle çakışmazsa, o zaman yöneticiler açısından yenilikleri, yeni teknikleri kullanmayı cesaretlendirmenin bir özendiriciliği kalmaz. Bu durum, yeni yatırımlar gerçekleştiğinde, kaynak kullanımında savurganlaşma eğilimi doğurur. Piyasa olmadan nasıl akılcı bir fiyatlama sistemi olamazsa, sermaye kaynakları da akılcı biçimde kullanılamaz. En son, böylesi bir merkezi plânlama zorunlu olarak kötü kalitede çıktılarla sonuçlanır:

> Marksist gelenek, **nicel** plânlama geleneğidir... İşin özü şudur: Merkezin ayrıntılarla uğraşmasının tamamen olanaksızlığından ayrı olarak, kalitenin tanımlanması asla

kolay değildir. Kalite, aslında... kullanılan değer, kulanıcının değerlendirdiği özgül bir şeydir...[10]

Türdeş olan ve rahatça "plânlanabilecek" su ya da elektrik gibi şeyleri ayrı tutmak gerekir:

> Bu ürünlerin yüzlerce, binlerce çeşidi çıkar: giysiler, alet takımları, sebzeler vb. Merkezin bunları mikroekonomik temelde "nicel olarak" plânlayamayacağının farkında olmak bilgeliğin başıdır. Tonlarla ya da metre karelerle yapılan plânlar düpe düz çok kaba olur, çünkü, varolan kullanım değerleriyle birlikte, kelimenin tam anlamıyla milyonlarca tür ve biçimdeki ürünleri kapsayamaz...
> Bir plân toplam niceliklerle ifade edilirse, böyle bir plâna (tonlarla, metre karelerle, hatta parasal değer bazında) uyan ürün bileşimi de rastlantı dışında gerçekten gereksinimi duyulan bileşim olmayacaktır.

Nove'nin -her açıdan ilkini desteklemekte yararlanılan- ikinci ana argümanı, Rus ekonomisinde yaşanan deneyimin, merkezi plânlamanın mutlaka hem bürokratik, hem de savurgan olacağının kanıtlarını sağladığıdır. Şöyle yazar Nove: "Şimdi Sovyet ekonomisinin başına belâ kesilen başlıca problemlerin çoğu"[11]; karmaşık yapıdaki modern ekonominin merkezi doğrultuyla çizilen yönde gidemeyeceğinin, "Sovyet merkezi plânlama mekanizmasının kendini bu görevlerin ve çeşitli tasarlanmamış çarpıtma ve oransızlıkların ağırlığı altında ezilmiş buluverdiğinin", "Sovyet deneyiminin piyasa-dışı bir ekonomideki plân hedeflerinin çeşitlilik taşımasının hem zorunlu, hem de tehlikelerle dolu olduğunun altını çizdiğinin "[12] ve "Sovyet deneyiminin" plânlama yoluyla yüksek düzeyde kaliteye ulaşmanın olanaksızlığının gösterilmesinde "belirleyici" olduğunun kanıtıdırlar.

Nove'ye göre, "fiilen varolan sosyalizm" SSCB ve Doğu Avrupa'dır. Başka bir sosyalizm modeli, asla varolmamış, bu yüzden piyasa karşıtı argümanlar adına kullanılamayacak bir "ütopya"dır. Nove'nin başka modellerden söz eden "fundamentalist"

10) A.g.y., s.43.
11) A.g.y., s.33.
12) A.g.y., s.75.

Marksistlere verdiği sert karşılık, tekrar tekrar SSCB'de olup bitenlerin örneklerini ortaya koymaktır. Akıl yürütmesine bakılarsa, SSCB'deki savurganlık ve verimsizlik bürokratik bir yönetici grubun belirli tarihsel koşullara bulduğu karşılık değil, ekonomiyi piyasadan ve meta üretiminden koparark plânlama girişiminin ürünüdür. Bu haliyle, ekonomideki hataların izleri plânlama projesinin kendisine kadar götürülebilir. Aslında Karl Marx'a ve Marx'ın değer tanımına kadar uzanırlar. Marx'ın "üretimin önceliğine yaptığı aşırı vurgu, fiilen varolan sosyalizmde tüketici gereksiniminin gözardı edilmesine katkıda bulundu" [13]; demek ki Marksizm, "şeylerin ancak niceliksel kapsamında görür, iyi olup olmaması kapsamında değil".[14]

Gözden Kaçan Argüman

Nove'nin kitabına, ağırlıkla, akılcı plânlamanın olabilirliğine karşı çıkan, Rus ekonomisinin akılcı olmayışıyla ilgili bu olumsuz argümanlar egemendir. Kendi savı düşündüğü kadar mükemmel olsaydı zorunluluğu hissedilecek üçüncü bir argümana (piyasa, farklı üretim ve tüketim hareketleriyle ilintili, otoriter olmayan bir araç sağlar) çok az yer ayrılmıştır.

Bu argüman genellikle varsayılır, belirtik biçimde açıklanmaz. Nove'nin o varsayımı tartışma açacak şekilde ayrıntılarına inerek açıkladığı enderdir. Argümanı temel, mantıksal bir kusur içerdiğinden, rastlantı değildir bu. Kesin saydığı argümanını nasıl netleştirdiğini anlamak için, kendi akıl yürütmesindeki boşluğu doldurmak zorunludur.

Bu varsayım şöyledir: Piyasaya dayalı bir sistemde üretimin nasıl gerçekleşeceğini, halkın tüketimi belirler. İnsanların mallara ödemeye hazır oldukları fiyatlar, tek tek firmalara neyi üretip, neyi üretmeyeceklerini anlatan sinyal işlevi görür. Böylece firmalar nereye yatırım yapacaklarını, kaç işçi kullanmaları gerektiğini bilirler.

Nove'nin bütün argümanlarının altında yatan bu varsayımdır. Batı kapitalizminin belirli yönlerini eleştirdiğini ve neo-klasik piyasa modelini bütünlüğü içinde kabul etmediğini iddia eder.[15] Ne var ki, sosyalist plânlamanın bürokratik keşmekeşi

13) A.g.y., S.25.
14) A.g.y., s.43.
15) Sağ eğilimli ve piyasa yanlısı Ekonomik İşler Enstitüsü dergisi **Economic Affairs**'deki bir tartışmada, piyasayı düzeltmek üzere devlet müdahale-

diye tanımladığı olguya alternatif sunmayı her isteyişinde bu modele bel bağlar. Bunun için, piyasanın, "çabayla sonuç arasında, yararlanılan emek-gücü miktarıyla üretilen kullanım değeri arasında bir bağlantı (kusursuz değil kuşkusuz, ama yine de bir bağlantı)" sağladığında ısrarlıdır. Bu "bağlantı"nın varolduğu yerde, salt kârla harekete geçseler bile, halkın gereksindiğini üreteceklerdir firmalar. Bunu üretim maliyetlerini düşürüp kaliteyi yükselten yeni bir teknik kullanarak yapacaklardır üstelik.

> Batı'nın kâr eden firmaları, ister ilik açma makinesi, ister döner gramofon, isterse şişelere kapak takan bir makine olsun, kârlılığına inandıkları şeyleri geliştirip kullanmaya karar verirler. SSCB'de ise gösteriş tercihi ve "küçük" ayrıntıların gözardı edilişi, karar vermede net ölçütlerin bulunmayışından kaynaklanır...

Fiyat "Sinyalleri" ve Kapitalist Üretim

Demek ki Nove, neo-klasik ekonomiden, 'fiyat sinyalleri' firmaları halkın gereksindiklerini üretmeye yöneltir" şeklindeki temel nosyonu alır. Ne var ki, Marx'ın yüz yılı aşkın bir zaman önce Ricardo'nun yazılarını yorumlarken işaret ettiği gibi, bu nosyon bağrında temel bir kusur taşır.[16] Üretim daima zaman içinde gerçekleşen bir süreçtir. "Fiyat sinyalleri" üretim bittiği zaman ne **istenileceğini** anlatmaz size, başlamadan önce ne **istendiğini** anlatır.

Bu zaman faktörü, küçük çiftçilerden oluşan kocaman bir kitlenin yetiştirdiği tahıl gibi, meta üretiminin en basit biçimlerinde bile sayısız problemler çıkartır. Bir yıl havalar kötü gider ve hasat mahvolursa, fiyatlar fiilen yükselir. Yine de bu yüzden o yıl daha çok tahıl üretilmez. Gerçek dünyada (piyasa kuramcılarının dünyası yerine) çiftçiler, sonraki ürünlerini ekmek için ertesi ilkyaza dek beklemek zorundadır. "Fiyat sinyalleri"ne eskisinden daha geniş bir araziyi ekerek karşılık verebilirler, bu

---

sinden yana coşkunluk gösterisi yaptığı için bu iddiaya saldırılar yöneltildi. Nove'nin yanıt olarak söylediği ise, piyasa konusunda fazla coşkulu diye soldan, yeterince coşkulu değil diye sağdan saldırılara uğradıysa, doğru yerde duruyor olması gerektiğiydi.

16) Bkz. "Ricardo's theory of accumulation and a critique of it", **Theories of Surplus value**, c.2 (Moskova 1968), s.470 ve devamında, Marx'ın sabit sermayeyi gözardı ettiği için Ricardo'ya yönelttiği eleştiri.

olasıdır. Ancak rastlantı sonucu kötü havayla geçen bir yılın peşinden aynı türden bir ikincisi gelmedikçe, elde edilecek tek sonuç tüketicilerin talebini aşan miktarda tahıl üretilmesi olur.

Böylesi alçalıp yükselen çıktı "çevrimler"i, gıda maddeleri piyasalarının başına her zaman dert olmuştur. Nove gibi bir sürü insan ne kadar görmezlikten gelmeyi tercih ederse etsin, bu piyasalar üretilen şeyle gereksinilen şeyi etkin bir şekilde (nice yoksul "tüketici"nin aç kalmasına neden olan yüksek fiyatlar yerine, nice çiftçiyi mahveden düşük fiyatların geçmesini "etkin" saymadığınız sürece) koordine etmekte hep **başarısız kalmışlardır.**

Küçük meta üreticileri dünyasından dev kapitalist firmalar dünyasına geçtiğimizde, çevrimler yok olmaz. Aslında kötüleşirler. Sanayi üretimi nihai tüketimden bir kaç ay önce başlamaz. Sabit sermayeye muazzam yatırım yapmaya, bir kaç yılda fabrika kurup makineleri yerleştirmeye bağlıdır. "Serbest piyasa" var diye rakip firmalar işbirliğine girmez. Bunun için, değişmez biçimde, rakip üreticilerin hepsi yüksek fiyat "sinyalleri"ne uzun dönemli yatırımlara aynı anda girişerek karşılık verirler.

Bir dönem için, rakip üreticiler kümesi yüzlerce değişik hammaddeyi, yüzbinlerce değişik parçayı, çok çeşitli becerileri olan milyonlarca işçiyi kapmak amacıyla birbirlerini kovalarlar. Kovalamacaya daha çok sayıda insan ve firmayı katmaya özendirek, fiyatlar her alanda yükselir. Sonra, birden, yeni yatırımlar meyvasını vermeye başlar. Gereken aşan miktarda mal üretilir ve bütün ekonomi aşırı üretim krizine sokulur. Üretim-tüketim dengesi er geç kurulsa bile, bu denge, arz ve talebin düzgün, etkin, pürüzsüz, sansısız bir uyumuyla değil, çok sayıda insanın yaşamını perişan eden ve üretken potansiyele sahip geniş çaplı makine ve donatım stoklarını harabeye çeviren şiddetli bir sarsıntıyla kurulur. Ve, süreç içinde, kabarık sayıda insan ücret kısıntılarıyla, kendilerini "tüketici seçimi" dünyasına katılmaktan yoksun bırakan işten çıkarmalarla karşılaşır.

İşlerin meta üretiminde, piyasa kuramının düşündürdüğü kadar düzgün gitmediğini Nove de yan kabullenir:

> Kararlar, kapitalist bir piyasa ekonomisinde bile, bir anlamıyla **ex ante** -yani, ön -C.H/ hesapların sonucunda alınır... Zaman faktörü büyük çaplı yatırım kararlarını zora sokar: Karar alınmayla yatırım projesinin bitirilişi arasındaki aralık beş altı ayı bulabilir ve aktif sermaye kıymetlerinin geri gelmesi de en az yirmi yıl kadar süre-

bilir. Yeni teknikler, beğeni değişiklikleri, başkalarınca alınan yatırım kararları, bunlar ilk kararın güvendiği ön tahminleri alt üst edebilir. Sonuçta, gereksinimler konusunda, aşırı kapasite ya da eksik kapasite durumu başgösterebilir.
Bugünün fiyatları altı yıllık zaman içindeki göreli kıtlıklar açısından kötü bir kılavuzdur.[17]

Nove'nin bu kabulü, kendi savına indirilmiş öldürücü bir darbedir. Nove, kapitalizmin, devrinin herhangi bir anında akılcı bir fiyat yapısına sahip **olmadığını**, firmaların üretime başlarken eldeki değişik faktörlerin maliyetini "hesaplamakta" kullandıkları fiyatlarla, bitmiş mallar eninde sonunda piyasaya çıkarıldığı an bütün sistemde yürürlükte olan fiyatlar arasında her zaman korkunç farklılıklar görüldüğünü kabul etmektedir. Nove'nin savının tam merkezinde yer alan fiyat "sinyalleri"i aslında, sistemli biçimde yanıltıcı sinyallerdir. Bu kabullenmenin uzantılarını bulup çıkarma yerine, Nove'nin sanki hiç kabullenmemişcesine devam etmesi herhalde şaşırtıcı değildir!

Arz, Talep ve Krizler

Nove'nin, kendi savının, firmaların üretimin maliyetini önceden akıllı biçimde hesaplayabilmesine dayanmadığını, arz ve talebin olay olup bittikten sonra (yani görece uyumsuzluk çıkmadan "fazla üretilmiş" malların fiyatı düşüp "eksik üretilmiş mallar"inki yükseldikten sonra) düzgünce ayarlanmasını sağlayan piyasaya dayandığını ileri sürebilmesi olasıdır.

Say Yasası'nın (mal arzının daima kendi talebini yarattığı, böylece arz ve talep arasında çok büyük farklılıklar çıkmasını engellediği iddiası) değişik bir türüne bel bağlamak olur bu. Ne var ki, bunu kabul edemeyecek kadar iyi tartışmacıdır Nove. Marx'ın o yasayı kesin biçimde çürütüşünden[18] habersiz olabilir, ama Marx'tan 60 yıl sonra Keynes'in ve Keynes okulunun ellerinde yerden yere vurulduğunu bilir.[19] Piyasa sistemiyle ilgili dürüst bir açıklama, ayarlama işleminin genelde düzgün gitmediğini kabul etmek zorundadır.

---

17) Nove, **a.g.y.**, s.40.
18) Örneğin bkz. **Theories of Surplus Value**, c.2, s.468, 494-5, 500-503.
19) Örneğin bkz. J.M. Keynes, **The General Theory of Employment, Interest and Money.**

Ondokuzuncu yüzyılda, yüzbinlerce el tezgahı dokumacısı, makine üretimininin birden fırlaması üzerine çıktılarının fiyatlarının düşmesiyle sefalete sürüklendiler. Patates ürününün yetersizliği rantlarını ödeyemeleri anlamında geldiğinden, bir milyon İrlanda köylüsü açlıktan öldü. Böylesi olgular, klasik burjuva ekonomi politikçisi Ricardo'yu bile, Say yasasını benimseyişini yumuşatmaya zorlayarak, arz ve talebin ayarlanmasının belli sanayi sektörlerinde krizlere yol açabileceğini kabul ettirdi.[20]

Ama Say Yasası'nın başarısızlığı sadece tekil sektörlerle kalmaz. Kapitalizmin tarihi, tüm sektörleri etkisine alan genel krizler tarihidir de. Ondokuzuncu yüzyılda, on yıl kadarda bir, büyük sayıda fabrikaların ansızın kapanışına, nice çiftçi ve işadamını perişan eden fiyat indirimlerine ve yüzde 2 dolaylarında gezinen işsizliğin yüzde 10 dolaylarına çıkışına yol açan çevrimsel krizler görülüyordu.

1870'ler ve 1880'lerde böylesi krizler o denli yoğunlaşabiliyordu ki, önde gelen ABD çelik patronu Andrew Carnegie şöyle yakınıyordu:

> İmalâtçılar... nice yılların tassarruflarının... durumun değişmesi umudu olmadan, giderek azaldığını görürler... İmalâtçılar, tıp okulundan çıkan her doktoru yıllarca deneyip bir sonuç alamamış ve artık önüne çıkan herhangi bir şarlatan doktorun kurbanı olmaya hazır hastaların konumundadırlar.[21]

İki savaş arası yılların krizi daha da yıkıcıydı. Kriz başladıktan üç yıl sonra, ABD, Almanya, Britanya ve Fransa'daki sanayi üretimi hâlâ gerilemekteydi. Dünya çapındaki işsizlik 1929'da yaklaşık 10 milyondan, 1932'de 40 milyona fırlamıştı. ABD'de işgücünün neredeyse üçte biri kayıtlı işsizdi. Almanya'da Ocak 1933'de altı milyon işsiz vardı.[22] Britanya'da bu rakam kısa sürede yüzde 20'yi aştı. Dünya ticareti feci bir düşüşle 1929 düzeyinin üçte birine indi. ABD'de üretim 1937 yılına kadar 1929

---

20) Ricardo'nun bu konudaki tartışmalarının bir anlatımı için bkz. Eric Roll, **A History of Economic Thought** (Londra 1962), s.189-191.

21) Akt. D.M. Gordon, "Up and down the long roller coaster", **US Capitalism in Crisis** (New York 1978), s.23.

22) Fritz Sternberg, **Capitalism and Socialism on Trial** (Londra 1951), s.28.

rakamına ulaşamazken, ardından üç yıllık başka bir durgunlukla tekrar kasıldı. Sonunda krizi sona erdiren şey üretimin fiyat düzeylerine "ayarlanışı" değil, savaş hazırlığı oldu. Kenneth Galbraith'in not ettiği gibi, "Otuzların büyük depresyonu asla sona ermedi. Sadece 40'ların büyük seferberliği içinde kayboldu".[23]

Geçen 15 yılda Batı'da yeni bir kriz dönemine girdiğimiz kuşkusuzdur. "Ayarlama" bir kez daha düzgün işlememiştir. 1974-76 ve 1980-82'deki iki büyük resesyon, ileri ülkelerdeki işsizliği yaklaşık dörde katlamış, dünya ölçüsündeki çıktıyı, büyüme oranları 1970-73 düzeyinde kalsaydı gerçekleşecek olanın yaklaşık üçte biri kadar azaltmıştır. O zamandan beri yaşanan "toparlanma" evresi, o yılların zararını asla kapatmamıştır. İleri ülkelerde nice çelik tesisi, petrol rafinerisi, otomobil fabrikası ve makine aletleri fabrikası kapalı durmaktadır. **Wall Street Journal**'deki bir makalede yakınlarda belirtildiği gibi:

> Big Steel'in ABD'deki dirilişini -ve açmazını- anlamak için, USX Corp'un kurduğu, çok geniş bir alana yayılan dört fabrikayı geçip, Monagahela Nehri boyunca yarım saat gitmek gerekir. Bir zamanlar manzaraya hakim olan iki şey (Duquesne Works ile National Works), sanayide görülen ve bu on yılın başlarında 40 bin vadi işçisini işinden etmiş depresyonu anımsatan şeylerle kaplı, paslanan hurda yığınlarıdır...[24]

Ayarlamanın kapsadığı savurganlığın ölçüsünün abartılmış olması pek olası değildir. Sözgelimi, Britanya çelik sanayii 1970'lerin başı ve ortalarındaki dev yeni yatırımlarla dönüştürüldü. Amaç, dünyadaki ileri fabrikalara benzeyen fabrikalarda yılda 32 milyon ton çelik üretmekti. 1980'lerin ortasına gelindiğinde, sanayinin "kârlılığa dönüş" fiyatı, yılda 12-16 milyon tondan fazlası üretilmesin diye, bu yeni kapasitenin yarısının kapanmasıydı. ABD'de "teknolojik regresyon" durumları bile görüldü. Firmalar 1970'lerde kurulmuş, geniş, pahalı, ileri teknolojili fabrikaları kapatıp, yerine üretimi daha küçük olduğundan düşük düzey çıktıyla çalışması ucuza gelen eski fabrikalar-

---

23) Kenneth Galbraith, **American Capitalism**, s.65. Durgunluğun bu makalede yer verilenden daha eksiksiz bir anlatımı için bkz. benim **Explaining the Crisis** (Londra 1984), s.50-75.

24) **Wall Street Journal**, 9 Kasım 1988.

da yoğunlaştırdılar.[25] Bu tür olgular, 'piyasanın akılcı bir yatırım dağıtımını yaptığı ve yeniliği otomatikman mahmuzladığı' iddialarını anlamsızlaştırır.

Gerçekte, yatırım yapmamanın yatırım yapmaktan daha kârlı olduğunun kanıtlanabileceği bir durum çıkar ortaya. Sözgelimi, 1988 yılının sonunda Ford, Amerikan piyasasında kendinden büyük rakibi General Motors'dan çok daha iyi iş yapıyordu.[26] Bu başarının nedeni, şirketin 1980'lerin başındaki zayıf durumunun, sanayideki tüm uzmanların zorunlu sandığı küçük, az benzin yakan arabalara yatırım yapmasına elvermemesidir. Piyasa anarşisinin petrol fiyatlarında düşüşe, büyük arabalara talepte yükselişe yol açabileceğini önceden görmemişlerdi.

> Ford'un talihinin iyi gidişi ustalığın yanı sıra şanstan kaynaklanır... Üç yıl önce ömrü tükenmeye yüz tutmuş görünen çeşitli eskimiş modellerin boyutlarını küçültmekten alıkoyan etken, Ford'un 1980'lerin başındaki parasızlığıydı. Şimdi, Ford'un hayret ve sevinçle karşıladığı üzere, bu arabalar yeniden popüler olmuştur. Son zamanlarda, programa göre fabrikanın da arabanın da yok olması plânlanmış 70 yıllık Mustang montaj fabrikasını onarmaya 50 milyon dolar ayrılmıştır.
> İki yıl önceye kadar Ford'un yönetim kurulu başkan yardımcısı olan Robert A. Lutz, Ford'un 'bu dinazorlar bataklığa gömülecek' için Town Car'dan ve Mercury çadırlarından kurtulun' şeklindeki pek çok sözünü anımsatır... Yani hepten ürkütücü öngörüler değildi.[27]

Bu deneyimin anlamı şudur: Satış ve kârlarının büyük canlılık gösterdiği şimdilerde bile, Ford dev yatırımlara atılmaya hazır değildir. Ford'un başkanı Donald E. Petersen, "Benim argümanım, tutucu bir oyun plânı denen şeyin bu şirket açısından çok kazançlı bir formül olduğunun kanıtlandığıdır"[28] derken ısrarlıdır. **Wall Street Journal** de not düşer: "Bir gün atıl kalabileceği korkusuyla yeni fabrikalar kurmaktan kaçınmaktan başka Ford, ABD şirket rekoru olabilecek 10 milyar dolar nakit sto-

25) Bkz. R.J. Gordon'un, Bailey, "Productivity and the services of labor and capital", **Brooking Papers**, 1981:1, s.54, üstüne yorumları içinde, ABD elektrik sektörü hakkındaki yorumları.

26) **Wall Street Journal**, 26 Ekim 1988.

27) **Wall Street Journal**, aynı yer.

28) Akt. **Wall Street Journal**, aynı yer.

ğuna karşın, henüz çok sık vaat edilen büyük bir ele geçirme operasyonuna girişmedi".[29]

Böyle şeylere sistemin en ileri parçalarında bile rastlanmaktaysa, arz ve talebi kriz aracılığıyla "ayarlama" işlemi, daha az sanayileşmiş yerlerde yaşayanların çoğuna felaket getirmiştir. Hammadde fabrikalarındaki insan kitlesi, düşük meta fiyatları yılları sonucunda korkunç zararlara uğramışlar; kişi başına ortalama çıktının bugün gerek Afrika, gerekse Latin Amerika'da 10 yıl öncekine göre büyük oranda daha düşük olduğu Şili ve Bolivya'dan Zambiya ve Zaire'ye uzanan ülkeler ortaya çıkmıştır. 1970'lerin ortalarında korkunç boyutlardaki büyümenin sürekliliğini sağlamayı ve dünya piyasalarına dalmayı ödünç almış Meksika ve Brezilya gibi büyük "yeni sanayileşen ülkeler", şimdi, ihracat kazançlarının tümünü yutan borç ödemeleriyle yüz yüzedirler. Köylü çiftçiler ektikleriyle geçinmeyi artık olanaksız gördüklerinden, açlık tüm ülkelere sinsice yaklaşmaktadır.[30]

Bu başarısızlıkların hiç biri, temelde sağlıklı işleyen bir sistemin basit ve küçük anormallikleri değildir. Sistemin karakterinden kaynaklanırlar. Sistem, doğası gereği, yatırım kararlarının genel bir koordinasyonunun bulunmadığı bir sistemdir. Farklı birimlerde çalışanların emeği, yalnızca rakip sermayelerin (bireyler, firmalar, hatta devletler) ölüm kalım rekabetinde kullanıldıktan sonra koordine edilir. Böylesi koşullarda, sistem ne kadar genişleyip "karmaşıklaşır"sa, üretim ve tüketimi dünya ölçeğinde birbirine uydurmaya kalkıştığı için sarsıntılı krizlere girme olasılığı o kadar büyüyecektir.

Üretim ve Tüketim

Bu noktada bir şey daha söylemek gerekir. Novc'yle neoklasik ekonomistlerin öne sürdükleri gibi, üretilen şeyin "beğeniler değişti" diye halkın tüketmek istediği şeyle çakışmaması olayı değildir bu. Üretimin tüketime "uyması"ndaki başarısızlık, rakip kapitalist şirketler birbirlerinin pazarlarına girerek genişlemenin yollarını aradıkça, üretim bir azalıp bir çoğalarak gerçekleştiği için olur. Bu hareketleriyle tüketimin büyük

29) **Wall Street Journal**, aynı yer.

30) Argümanın bu kısmının çok daha eksiksiz bir işlenmesi için bkz. Mike Haynes, "The nightmare of the market", **International Socialism 41.**

spazmlar geçirmesine de neden olurlar. Çünkü (ve bu noktada Marx, Nove'ye karşı yüzde yüz haklıdır) tüketim bağlamında olup bitenlerin kilit belirleyicisi, üretim alanında olup bitenlerdir.

Aslında "talep"in kocaman bir dilimi sanayinin üretim araçları talebidir.Öteki büyük dilim, sanayide çalışanların ücret ve maaşlarının doğurduğu taleptir. Sanayi genişlediğinde, iki tür "talep"te de artış görülür; düzensiz genişleme yerini ani kasılmaya bıraktığında, ikisi de düşer. Kapitalizmde tüketim sadece kapitalistler üretim araçları ve malzemesi almaya yatırım yapmayı, ya da işçi almayı seçtiklerinde gerçekleşir. Ve bunları halk kitlesi tüketime doysun düşüncesiyle değil, kendi sermayelerini genişletmek istediklerinden yaparlar. Sistemi ileri götüren sermayeler arası rekabettir, tüketicilerin tercihi değil.

Marx'ın Nove'nin öncülerini eleştirirken yazdığı gibi:

> Kapitalist üretimde önemli olan dolayımsız kullanım değeri değil, değişim-değeri, özelde artı değerin büyümesidir. Kapitalist üretimi yönlendiren güdü budur. Ve bu , (kapitalist üretimin çelişkilerini açıklayabilir görünmek üzere) kapitalizmi temelinden soyutlayan ve onu, üreticilerin tüketiminin doğrudan karşılanmasını hedefleyen bir üretim olarak betimleyen, güzel bir kavrayıştır.[31]

Kitabının başka yerlerinde **Kapital**'i kavradığı izlenimini verdiği halde, Nove bu konularda Marx'ın savlarını tamamen görmezden gelir. 1950'ler ve 1960'larda, neo-klasik kuramlara saldıran Keynes'in izleyicilerini bile gözardı eder. Neo-klasik kuramlara göre, piyasadaki meta talebi, "kaynakları... satınalma gücünün tüketiciler arasında bölüştürülmesi kapsamında değil de, tüketici beğenisine göre kullanımlar arasında dağıtıyordu (piyasadaki meta talebi)"[32].

Bununla beraber, kapitalist üretim Nove'nin iddia ettiği gibi tüketime yönelik olsaydı, aşırı üretim krizleri çıkmazdı. Çünkü, "aşırı üretilmiş" malları tüketmek isteyecek insanlar her zaman bulunur. Krizlerin çıkış nedeni, sistemin itici gücünün rekabetçi girişim olmasıdır. Kapitalistler böylece üretimi piyasanın sınır-

---

31) **Theories of Surplus Value**, s.495.

32) Joan Robinson, "The Relevance of Economic Theory", der: Jesse Schwartz, **The Subtle Anatomy of Capitalism**, Santa Monica, 1977, s.17.

larını gözetmeden genişletmeye zorlanır. Yine Marx haklıyken, Nove yanılır:

> Aşırı üretim sözcüğü kendi başına hatalıdır. Toplumun büyük bölümünün en ivedi gereksinimleri karşılanmadıkça... ürünlerin aşırı üretimden (ürün miktarının gereksinimden aşırı ölçüde fazlalığı anlamında) söz etmek kesinlikle yersizdir. Tersine, kapitalist üretim temelinde, bu anlamıyla hep eksik üretim söz konusudur. Üretime sınır koyan kapitalistin kârıdır, üretici gereksinimleri değil. Ancak, ürünlerin aşırı üretimiyle metaların aşırı üretimi tümüyle iki farklı şeydir.[33]

Yeri gelmişken, Marx'taki bu tür pasajlar, Nove'nin Marx'ın sadece üretimle ilgilenip halkın tüketimine hiç eğilmediği kanısını tamamen çürütür. Aslında, Marx'ın kapitalizme yönelttiği eleştirilerin merkezinde yer alan düşünce, üretimin insani gereksinimle değil, rekabetçi birikmin kör dürtüsüyle güdülendiği yönündeydi. **Kapital** kapitalist üretimin bir öyküsüdür. Bu nedenle sermaye açısından önem taşıyan şeyle -değişim değeriyle- başlar. Marx'ın bütün söylediği, değişim değerinin, son aşamada, onu somutlayan metaların insani gereksinimi karşılama, kullanım değeri işlevi görme yeteneğine bağlı olduğudur. Kapitalizmin değişim değeri ve kullanım değeri açısından ayrı bir mantığı olduğu içindir ki, ikisi arasında kaçınılmaz çelişkiler doğar ve bir krizle doruk noktasına ulaşır.

Böylesi krizlerden kaynaklanan savurganlık çok büyük boyutlardadır. Kaba bir hesap, dünya çapındaki büyüme oranları 1970'lerin sonunda ve 1980'lerde, 1950-73 yıllarıyla aynı kalsaydı, bugün gözlenenden yüzde 50 daha fazla mal üretiliyor olacağını düşündürür. Ancak, arz ve talebin "piyasa" aracılığıyla eşitlenmesine ister istemez eşlik eden başka türlü savurganlıklar da vardır.

Savurgan Üretim ve Modern Kapitalizm

Kapitalizmin mantığı, küçük şirketlerden büyük şirketlere doğru yol alır. Her resesyon birtakım şirketlerin piyasadan çekilmesine neden olur. Ayakta kalanlar çekilenlerin üretim araç-

---

33) **Theories of Surplus Value**, c.11, s.527.

larını, hammaddelerini satın alıp onların piyasalarına girerler ve krizden daha genişlemiş olarak çıkarlar. Büyüklüklerinin artışı, sonraki krizi atlatmaları için daha iyi bir şans edinmelerini sağlar. Çıkan genel sonuç, kapitalizmin tarihinin aynı zamanda Marx'ın sermayenin "yoğunlaşması" dediği şeyin tarihi oluşudur.

Smith, Ricardo ve Marx çağında her ulusal sanayide rekabet eden çok sayıda firma bulunduğu halde, 1880'lerden sonra her devlet içinde belli başlı sanayilerdeki tekelleşme eğilimi süreklilik kazanmıştır. 1950'lere gelindiğinde, her ülke içinde her büyük sanayide ender olarak dört beş firmadan fazla kalmışken, bu sayı kimi anahtar sanayilerde bir ikiyi geçmiyordu. Ele geçirme ve birleşme dalgası, 1960'ların sonunda, ABD'de en tepedeki 200 firma toplam aktif kıymetlerin yüzde 60'ını ele geçirene kadar, yoğunlaşma düzeyini arttırdı. Britanya'da imâlat çıktısının yüzde 46'sından yüz firma sorumluydu. Atlantik'in iki yakasında da "küçük iş" konusunda koparılan hükümet destekli yaygaraya karşın, tablo o günden bu yana değişmemiştir. Yeni "küçük" işlerin yaklaşık yarısı ilk yıllarda iflas ederler. Bu arada, birbiri ardı sıra gelen birleşme dalgaları (Ekim 1987'deki borsa çöküntüsünü izleyenler gibi[34]) yoğunlaşma düzeyini korkunç oranda arttırmıştır. Üstelik böylesi rakamlar, büyük bir kuruluşu ötekilere bağlayan ilmikleri (şirketlerin yönetim kurullarında genellikle aynı kişilerin görev alması, imalâtçı firma ve bankaların birbirine bağımlılığı, ortak hissedarlıklar vb.) göstermedikleri için, fenomenin gerçek kapsamını daha küçük gösterir.

Dev firmalar, üretken olmayan yöntemlere başvurarak, potansiyel rakiplerinin önlerini kesebileceklerini çok önceleri öğrendiler.. Nelerdi bu yöntemler: Dağıtım kanallarını sıkı sıkı avuçlarına almak için servetlerini kullanmaları; kendi ürünlerini, özünde varolan üstünlükleri ne olursa olsun tanıtmak için reklâm yolunu kullanmaları; hükümet kuruluşları ve öteki firmalardan müşterilerle sistemli çıkar ilişkileri kurmaya çalışma; ulusal devletin gücünün "korunmak" ve değişik ulusal pazarlara "dalmak" üzere arttırılması. Bu tekniklerin ne kadar etkili oldu-

34) 21 Kasım 1988 tarihli **Financial Times**'a göre, 1988'in ilk dokuz ayında ABD ve Batı Avrupa'da 267 milyar dolar tutarına varan birleşme ve ele geçirme olayı görüldü.

ğu, dev firmaların kontrolünde bulunan pazarlara girmeye çalışan yeni firmaların karşılştıkları güçlüklerden izlenebilir. Örneğin ABD'de, geçen yarım yüzyılda otomobil pazarına yeni bir firmanın girmesi doğrultusunda bir tek ciddi girişime rastlanmıştır: Eskiden büyük başarılar kazanmış sanayici Henry Kaiser'in denemesi. Kaiser'in otomobil şirketi, ürettiği araçların teknik etkinlikliğine karşın, çok kötü bir başarısızlığa uğradı. İşin püf noktası, devlere kafa tutmakta gerekli finansmandan yoksundu: 1945 yılında bunu gerçekleştirmenin 300 milyon dolar tutacağı hesaplanmaktaydı, 1980'lerin sonundaysa 2 milyar dolardan fazla. Ve hiç bir finansör, kolaylıkla suya düşebilecek bir girişim için o kadar parayı gözden çıkarmaya hazır değildi.

Otomobilde geçerli olan, uçak sanayiinde (Boeing şimdi bu dalda dünyadaki dev uçakların yüzde 80'ini üretmektedir), ana bilgisayarlarda (IBM piyasanın yüzde 70'ini elinde tutar), telekomünikasyonlarda (son yıllarda dev birleşmeler açısından gözde bir alan), demir, çelik ve petrolde haydi haydi geçerlidir. Üretken olmayan harcamalar, varolan şirketlere, resesyon zamanlarında da, hızlı büyüme zamanlarında da her ulusal ekonomi içindeki üretimde hakimiyetlerini pekiştirme araçlarını sağlamıştır. Bu yüzden, modern kapitalizmin gelişimine "üretken olmayan" dev sektörlerin gelişmesi eşlik etmiştir. Bu sektörler tek tek firmaları krizin etkilerinden korumaya (ve krizin bütün sistem üstündeki dolaysız belirtilerinden bir kısmını savuşturmaya) çalışmışlardır.[35] Ama çok pahalıya patlayarak. Daha 1920'ler ve 1930'larda ABD'deki reklâm harcamaları, makine ve donatım imalâtına dönük yatırımın yüzde 75'ine eşitti. Dağıtım maliyetleri tüketici fiyatlarının yüzde 59'unu oluşturuyordu.[36] Bir hesaba göre, "üretken olmayan harcamalar" 1919'da toplam artı değerin yarısından, 1920'lerin sonunda üçte ikisine yükseldi.[37] ABD ekonomisinin ayrıntılı bir sektörel dökümüne dayanan Michael Kidron'un bir hesabı, çeşitli biçimlerdeki savurganlığın (reklâm verme, silahlar, zenginlerin lüks tüketimi)

---

35) Bu konularda daha eksiksiz bir tartışma için bkz. M. Kidron, **Western Capitalism since the War and Capitalism and Theory** (Londra 1974), ve benim **Explaining the Crisis** (Londra 1984).

36) L. Corey, **The Decline of American Capitalism** (Londra 1935), s.170 ve 163.

37) Joseph Gillman, **The Falling Rate of Profit**, Londra 1956.

"1970'de fiilen üstlenilen çalışmanın beşte üçüne"[38] vardığı sonucunu çıkarıyordu. Daha yakın zamanların rakamları, servetin farklı kapitalist gruplar arasında ileri-geri hareketini kapsayan bir savurganlık alanındaki müthiş artışlara işaret eder. ABD'de maliye, sigorta ve taşınmaz varlıklardaki iş hacmi 1970 ve 1982 yılları arasında 3.6 milyon dolardan 5.4 milyon dolara çıktı: Bir bütün olarak ekonomide gözlenenden iki kat daha hızlı bir büyüme oranı.[39] Üstelik bu artış, 1987'deki borsa çöküntüsüne kadar uzanan dönemdeki mali etkinliklerde kaydedilen muazzam yükselişten önceydi! Bürokratik kâtiplerin çoğalmasını epey haklılıkla eleştiren ve Doğu Avrupa devletlerinde boşlukları dolduran Nove gibi insanlar, dürüst olsalardı, "piyasa" ekonomilerinin mali sektörlerindeki benzer çoğalmayı da aynı ölçüde eleştirirlerdi.

Fiilen Varolan Kapitalist Firma

Bu savurgan üretim biçimlerine bir şey daha (farklı şirketlerin iç işleyişlerindeki savurganlık ve verimsizliğin çok büyük boyutlarda artması) eşlik etmiştir. Aynı zamanda, piyasacıların argümanına yıkıcı bir darbedir bu. Piyasa yanlısı argüman, verimli işlemeyen firmaların piyasadan çekilmeye sürükleneceğini varsayar. Ne var ki, dev firmaların krizlerin etkilerini atlatma yollarını geliştirmeleri gibi, onlar da kendi iç örgütlenmeleriyle başbaşa kaldıklarında zorunlu olarak piyasa disiplinini fazla gözetmemişlerdi. Bunun sonucunda, bir yandan on yıllarca piyasaya yaslanarak sağlanan başarıya sık sık yeniliğin gözardı edilmesi ve kötü kalite üretime bile bile göz yumulması eşlik ederken, öte yandan iç savurganlık ve verimsizlik de çoğalmıştır.

Geleneksel Batılı ekonomistlerin yazılarında, böylesi feno-

38) "Waste: US 1970", **Capitalism and Theory**, s.56'da. Kidron "savurganlık" ölçütünün dar kaldığında ısrar eder. Savurganlık sermayenin bakış açısından (ya da en azından, klasik burjuva ekonomi politikçilerinin kapitalizmi kendinden önceki üretken-olmayan sistemler karşısında 'üretken' bir sistem olarak görmelerini benimseyenler açısından) israf edilen şeydir. Nove'nin tüm savlarının altında "üretken", "verimli" ve "savurgan-olmayan" kapitalizm görüşü bulunduğu için, rakamlar onun argümanını hedef alan bir iddianame işlevi görür.

39) Rakamlar **Monthly Review**, "Review of the Month", Mayıs 1983'de verilmiştir.

menlerin ("X-inefficiency"[40] denen şey) anlatımına çok az raslanır. Onların bütün yaklaşımı, piyasanın firmaları içerden disipline ettiği ve tartışılması gerekenin firmalar, arzları ve piyasaları (ister mikro, ister makro ölçekte olsun) arasındaki dış ilişkilerle sınırlı olduğu varsayımına dayanır. Sonuç olarak, ekonomik literatürde Rus ekonomistlerinin saplanıp kaldıkları sorunlar (tek tek üretken birimler içindeki savurganlık ve verimsizlik) pek tartışılmaz. O tartışmaları bulmak için, artan iç verimlilikle ilgilenen yönetim danışmanlarının incelemelerine, tekil sanayi ya da firmalarla ilgili inceleme yapmış kişilerin genelikle yarı gazetecilik türü yazılarına bakmak zorundasınız. Bu kaynakların hepsi korkunç boyutlara varmış savurganlık ve verimsizliğe işaret eder. Burada bir kaçından fazlasına değinmeye yer yok. Ama bir kaç tanesi de, "fiilen varolan kapitalizm" denmesi gereken şeydeki piyasanın, "fiilen varolan sosyalizm"de karşılaşılan problemlerin altından kalktığı doğrultusundaki kolay kolay yok olmayan, Nove'ci türde bir nosyonu geçersizleştirmeye yetse gerekir.

Örneğin, David Halberstam'ın son kitabı **The Reckoning**'de[41] betimlendiği haliyle Amerikan otomobil sanayiini alın. Elde edilen tablo, Batı'nın resmi ideologlarının vaazettiği ve Doğu'lu muhaliflerin çoğunca kabul edilen imajdan (üretimi durmadan tüketici gereksinimlerine uydurmakla ve işyeri düzeyindeki savurganlığı ortadan kaldırmakla uğraşan, dinamik, yenilikçi, kalite ve maliyet bilinçli firmalar) daha değişik olamazdı. Oysa büyük Amerikan şirketlerinin on yıllardır yeniliğe başvurmadan ve kaliteye ya da güvenliğe ilgi duymadan usul usul yol aldıkları görülmektedir.

Henry Ford, kitlesel çapta üretilen araba olan T Modeli'yle isim yaptı. Sonra, şirketi 1920'lerin sonunda para kaybetmeye başlayana kadar, daha güncel bir model üretme girişimlerine karşı direndi. Ardılı II. Henry Ford'un şirkette yeniliğe karşı çıkan tutucu muhalefeti eninde sonunda kırmasından önce 15 yıl daha geçti. Ancak bir kaç yıl içinde, önden çekişli otomobil gibi yeniliklere yıllarca ayak direyerek, tekrar büyük babasının alışkanlıklarına çark etti. Halberstam, Ford üzerinde yoğunlaşsa da,

40) H. Liebenstein, "Allocative inefficiency v x-inefficiency", **American Economic Review**, Haziran 1960.

41) Londra 1987.

aynı özelliklerin diğer iki büyük otomobil şirketi General Motors ve Chrysler için de geçerli olduğunu düşündürür. Onlar 30 yıl yüksek basınçlı motor, yıllarca disk frenler, radyal lastikler, önden çekiş ve mazot püskürtme gibi yeniliklere karşı direndiler.

> Detroit... elverdiğince az risk alarak ve gözlerini en düşük kâr çizgisinden ayırmadan yükselmiş insanların yeriydi. Yenilik para istiyor, risk gerektiriyordu, bunu pek kaldıramazlardı... Otomobil sanayii durağandı. Sanayideki şirketler değişiklik görüntüsü versin diye araba boylarını her yıl değiştirdilerse de, doğrusu, ürünlerini iyileştirmek yerine konumlarını korumakla daha ilgiliydiler...

İç yönetim yapısı da piyasa mitologlarının kusursuz işleyen ahenkli mekanizmasından uzaktı. Şirketlerde yalnız yapılan işle değil, tanıdıklar sayesinde de ilerleniyordu. I. Henry Ford zamanında izlenen politika bir totaliter devleti andırıyordu -Ford'un mutlak denetimi vardı ve kimsenin yoluna çıkmasına olanak tanımazdı. Yaşlılığı ise Brejnev tipi bir dönemdi. Asıl güç giderek daha çok, ilk başta sendikaları fabrikaların uzağında tutmakta yararlanılan ve eski boksörlerden Harry Bennet'in başında bulunduğu güvenlik şubesi canilerin ellerine geçiyordu. II. Henry Ford zamanında, patronun dikkatini çekmek için mücadele eden rakip "hizipler"le birlikte, bir derece "çoğulculuk" görüldü. Hizipcilik şirketin kaynaklarının ne olduğunu gerçekte kimsenin bilmediği bir duruma yol açtı. Çünkü fabrika yöneticileri işleri rakip ve üstlerinden sürekli saklıyorlardı.

> Fabrika yöneticilerinin iç dünyası sırlarla doluydu. Oyunun adı Detroit'ti... Yöneticiler, kendi çalışmalarının bütünlüğünü korumak için Detroit'i kandırmayı öğrendiler. Arabaların pencerelerinin korkunç bir fırtına gücündeki bir su testinden geçirilmesi mi düşünülüyordu? Vincent'in adımları su sayaçlarını hafifçe sallamakta beceriksiydiler. Bir modelin ömrünün sonunda arta kalmış çok fazla parça mı vardı? Binlerce yararsız parçayı yakındaki Delaware Nehri'ne boşalttılar. Savurganlığın azlığı, üretim miktarlarının birbirine uygunluğu Detroit için gurur vesileleleriydi. Hattı hızlandırmanın bir yolu bulunduğu zaman, ekstra üretimin tümü sadece sendikadan değil, aynı zamanda Detroit'ten de gizli tutuluyordu. Detroit olanaksız bir üretim kotasına ulaştığında, kara günler içindi...

Ford'un başlıca rakibi General Motors'da da işler çok farklı gelişmişe benzemez. Bir anlatım şöyledir: "Yetkili kişiler bir yönetimden ötekine kişisel sadakatlerini aktarırken, sistemin korunmasını yönetim becerilerinin üzerinde tutarlar".[42] Ve "otomobil sanayii, ürün yenileme yerine, genelde yeni ve yararlı bir şey kılığında eski ürünün aynısını piyasaya çıkardığı"[43] pazarlama eğlencesini yirmi yıl sürdürdü.

Britanya'da, ABD'deki, tüm pazarları ele geçiren ve korkunç kârlar sağlayan firmalar otomatikman yenileşmemiştir. Bir kuruluş ekonomistinin 1950'lerin sonunda yakındığı gibi:

> Belli Britanya sanayilerinin olağandışı davranışının nedenini açıklamak gerçekten de zordur. Gemi yapımı, içlerinde en kayda değer örnektir herhalde. Çarpıcı olan, yatırım yapmaya karşı inatçı direnişitir... 1950'lerin çoğunda makine ve donatıma harcana para miktarı normal yıpranma, aşınma ve eskime payını karşılamaya zorlukla yetebilirdi... Yeni gemi yapımı tekniklerinin istediği gelişmeler için hiçbir şey yapılmasına fırsat vermez o miktar.

Sonuç olarak 1950'lerin ortalarına gelindiğinde "aynı gemi bir Britanya tersanesinde 18 ayda yapılırken, Japon gemi yapımcıları bir gemiyi dokuz ayda bitiriyorlardı" [44] Piyasaya uyuşukluğun, bürokratik yönetimin ve geri yenilik düzeylerinin eşlik etmesi, yalnız eskiden kurulmuş sanayilerle sınırlı kalmamıştır.

Bu özelliklerin bir çoğuna en modern sanayilerde de rastlanır. Örneğin, **Wall Street Journal** yakınlarda dünyanın en büyük bilgisayar firması IBM hakkında şöyle yazabiliyordu: "Yaşlı IBM, bütçeleri plânlayan kat kat bürokrasiye sahipti, diye alay eder bir yönetici. Çok sayıda insan ürünleri çifte kontroldan geçirir, diye bildirir bir başkası." IBM, "şiddetli bir yapısal modernizasyon gereksinimi duyan dev, kireçlenmiş bir kurumdur...Koca dev, toplam personelinde büyük kısıntılar yaptıktan sonra bile, dünyanın en lüks ve koyu bürokrasilerinden biridir.

---

42) E.J. Patrick Wright, **On a clear day you can see General Motors**, s.4.

43) **A.g.y.**, s.4.

44) A. Schonfield, **British Economic Policy Since the War**, Harmondsworth, 1959, s.41-43.

.. IBM, eskiye dayanan alışkanlıklar ve verimsiz süreçler ıssızlığında at koşturmaktadır. Neredeyse saçma boyutlara varan bir görevdir. Bu...IBM bütçe plâncıları gelen raporlara ilişkin raporlar yazarlar"

İlginçtir, **Wall Street Journal** gazetecileri IBM içinde olup bitenleri Rusya'daki **perestroika** süreciyle kıyaslarlar! Ve, piyasacıların ideolojik iddialarına karşı, kâr peşinde koşarken kalitenin tamamen yokolması olası gözükmektedir: "IBM şirketi, Kuzey Carolina'daki Research Triangle Park'ta fabrika katlarında devriye gezen ve yeni yapılmış ürünleri gözleyen 100'ü aşkın 'müfettiş'in işini ortadan kaldırdı" [45] IBM örneği önemlidir, çünkü iç savurganlığın en ileri sanayilerin bir özelliği olduğunu, mitolojiye karşın, bu sanayilere eskilerinden daha da büyük firmaların egemen olduğunu gösterir. Yeniliklerin genelde küçük firmalardan geldiği (silikon chip'i ve mikro bilgisayarı geliştiren orta büyüklüktcki Silicon Valley firmalarının yaptığı atak gibi) doğrudur. Ancak bu firmaların büyüklükleri ender olarak sanayilerin uğradığı sarsıntılar karşısında ayakta kalmalarına elverir. O sarsıntılarda öncülüğü yaptıkları yeniliklerden yararlanmayı sanayi devlerine bırakmış buluverirler kendilerini.

Bu eğilim modern kapitalizmi, Novc'nin piyasayla özdeşleştirdiği çeşitli erdemleri cesaretlendirmek yerine, zıt yöne itebilir. **Financial Times** yazarı John Plender, kapitalist düzenin kendi içindeki en son sanayi birleşmeleri dalgasıyla ilgili yaygın bir görüşü özetliyordu:

> Bugünkü şirket ele geçirme patlamasının, ekonomik kaynakların daha etkin bir dağılışının ders kitaplarında yazdığı gibi izlenmesinden çok, pazarlık avcılığının kaba biçimleriyle güdülenmiş olduğu görülür...
> Problem, verimli ve yeniden bölüştürücü teklifleri ayıracak nesnel bir denek taşının olmayışıdır. Kâr getiren uzun dönemli yatırım ya da araştırmalar baskılar karşısında kuşa çevrildiği zaman başgösteren ele geçirme tehdidiyle ve denge sağlayıcı verimsizlikle, yönetimde kullanılan yararlı disiplinin miktarını ölçmek de olanaklı değildir.[46]

Büyüklük, başarı ve bürokratik etkisizlik, "fiilen varolan ka-

45) **Wall Street Journal**, 11-12 Kasım 1988.
46) **Financial Times**, 21 Kasım 1988.

pitalizm"in bir diğer ve oldukça önemli özelliğiyle (devletin canalıcı rolü) bağlantılıdır. Savunma sanayileri, en önemli sanayilerin bir bölümüne pazar sağlamakta yaşamsal önem taşırlar. Ne var ki, yeni silah geliştirme işi ancak en büyük şirketlerin atılabileceği ölçekte yatırımları gerektirir. Öte yandan, silah sistemlerinin er geç başarılı olacağının pek garantisi yoktur ve hükümetlerin savunma bakanlığıyla sözleşmesi olan şirketler içinde olup bitenleri dikkatle izleyebilmesinin çok az yolu vardır. ABD savunma sanayiine ilişkin bir raporda belirtildiği gibi, 1950'lerin sonuyla 1960'larda: "59 milyar dolar değerindeki en azından 68 silah sistemi, işlemez diye bırakılmak zorunda kalındı" Başkaları "montaj hattını söz verilenden iki yıl sonra bitirdiler... Hava ve deniz kuvvetleri için 1955'den beri 40 milyar dolar maliyetle kurulmuş belli başlı 13 uçak ve füze sisteminin içinden, 5 milyar dolara mal olan ancak dört tanesinin özelliklerinin yüzde 75'ine çıkan bir performans düzeyine varmalarına güvenilebilirdi".[47]

Hükümetlerin asgari potansiyeli ne pahasına olursa olsun arttırma hedeflerinin yol açtığı hovardalık, zorunlu olarak, ilgili firmaları kaplayan dev boyuttaki savurgan yöntemleri doğurur. Firmalar, ne yaparlarsa yapsınlar, hükümetlerin mahvolmalarının sonuçlarını kaldıramayacaklarını bilirler: Son aşamada Pentagon bir Lockheed, bir Boeing ya da IBM'yi desteklemek zorundadır -tıpkı bugün Amerika'da mikro-chip sanayiini yeniden yüzdürmek için kendisinin yüklü bir yatırıma girişmekten söz edişi gibi.[48] Aynı zamanda, bu firmaların askeri sözleşmeleri elde edişi sanayiye girmek isteyen öteki firmalar karşısında korkunç bir üstünlük sağlar. Bu yüzdendir ki IBM, etkisizliğine karşın, dünya çapındaki ana bilgisayar sanayiine, Boeing de uçak sanayiine hâlâ egemen olabilir. Bu yüzdendir ki belli başlı telekomünikasyon firmaları hükümetle bağlantıları olanlardır.

Fiyatlama ve Tekelci Devlet Kapitalizmi

Modern kapitalizme dev firmaların egemen oluşu, fiyatlama sistemi üzerinde çok önemli etkilerde bulunur: Reel üretim maliyetlerini, sistemin klasik versiyonu zamanında görülenden da-

47) Sidney Lens, **the Military Industrial Complex**, s.6.

48) Örneğin bkz. "The Pentagon takes initiative in war against chip imports", **Financial Times**, 27 Ocak 1987.

ha az yansıtmaya başlar. Dev firmalar, kendi kârlarını sürekli maksimize etme düşüncesiyle fiyat saptamaya çalışacaklardır. Dev firmaların o yolla fiyat düzeylerini belirlemekte işbirliği yaptıkları tekelci ve oligopolcü uygulamalar iyi belgelenmiştir. Tekelci ve oligopolcü uygulamalar, örneğin, firmaların mallarına duyulan talepteki bir azalmaya, neo-klasik ekonomi kuramının olması gerektiğini iddia ettiği gibi fiyatları aşağı çekerek değil, genellikle, az satışa rağmen kâr düzeyleri korunsun diye yükselterek karşılık verdiklerini gösterir. Sözgelimi, ABD'de 1953, 1958 ve 1969 resesyonları rekabetin egemenliğini koruduğu sanayilerde fiyat düşüşlerine tanık olurken, tekel sanayilerde fiyatlar yüzde 1.9, 0.5 ve 5.9 yükseldi.[49]

Fiyat politikası, ayrıca, firmaların rakipleri zararına kuvvetlenme uğraşlarının bilinçli bir aracı haline gelir. IBM'yle ilgili bir rapor, firmanın 1950'lerin başında, ilk ticari bilgisayarı üretmekte rakiplerinden iki yıl geri olduğu halde, bilgisayar piyasasına nasıl egemen olmaya başladığını anlatır.

> IBM'nin ilk bilgisayarların kullandığı kart okuma makinesinde tekeli sürüyordu... Bunun için, tekel üstünlüğünü bir sektörden ötekine taşıyabilirdi. Pratikte, rakipleri IBM'in ilk bilgisayarlarını geliştirme çabasına sermaye sağladılar. IBM kapıya ayağını atınca, bağımlı üretim ve karşılıklı sübvansiyon teknikleri tekel oluşturmakta kullanıldı.
>
> 1960'ların büyük başarısı olan 380 seri makinenin altında yatan buydu -serilerin "sıradan" olduğunu firma içi IBM belgeleri bile kabulleniyordu oysa. Standart makineler süper ucuzdu, ama bellekleri kasten azgeliştirilmişti. Böylece kullananlar fahiş fiyatlarla ekstra kapasite eklemek zorundaydılar. Sonra öteki şirketler çok üstün büyük bilgisayarlar dizisiyle ortaya çıktıklarında, IBM emir çıkardı: "Herşeyi ve herkesi havaya uçurun". Süper bilgisayar geliştirmeye 100 milyon dolar yatırdılar. Kesin sonuç "sıradan" olanın alcyhineydi, ancak bir IBM süper makinesinin yakında çıkacağı vaadi bile rekabet piyasalarını çökertmeye yetti.[50]

49) H. Sherman, "Class conflict and macropolicy", **Review of Radical Political Economy**, Yaz 1976, s.56.

50) D. Blackie, **Socialist Worker**, 9 Temmuz 1988, R. DeLamarter'in bir değerlendirmesi, **IBM's and abuse of power**, Londra 1988.

IBM'nin yöntemlerine az ya da çok derecede tüm devlerde rastlanır. Dev kuruluşlar tekelleştikleri iç pazarlarda fiyatları üretim maliyetlerinin üstüne çıkarırlarken, rakiplerini yutmak istedikleri piyasalarda düşürürler; maliyetleri, kâra konan vergilerin düşük olduğu ülkelerdeki operasyonlardan, yüksek olan ülkelerdeki operasyonlara transfer ederler; kendi ürettikleri hammadde ve parçaların fiyatlarını kasten yüksek tutarlar, böylece son ürün fiyatlarını düşük bırakıp kâr elde ederler. Güçlü firmaların zayıf rakiplerini duvara sıkıştırarak, bir sanayideki ücretlerin yükselişine göz yumduğu durumlar bile görülmüştür.[51]

Bu hileler dışında bile, firmaların iç üretimlerini maliyetlere dayandırmamasına yol açan kuvvetli etkenler vardır. Yaşlanan kapitalizmdeki üretim, üretime geçmenin genellikle yıllar aldığı yüklü yatırımlara dayanır. Bu yatırımlar, çok büyük olmanın yanı sıra, Nove'nin sık sık sözünü ettiği karmaşık yapıyı tam anlamıyla sergilerler. Bunun için 20 yıl önce bile Britanya otomobil sanayiinde:

> Üretim mühendisinin güçlükleri ara sıra mutlaka keyifleri kaçıracaktır. Hafif bir araba serisini, sözgelimi Rootes'i üretmek için, 16.000 farklı parçayı yanlışsız ısmarlamak, zamanlamasını düzenlemek ve biraraya getirmek gerekir. O durumda parçalar üretim makinesiyle öyle bir şekilde beslenmek zorunda kalınır ki, bir avuç temel modele dayanarak binlerce varyasyon elde edilebilir... Coventry'deki Rootes fabrikasının malzeme yöneticisi, şirketin verili bir modelde yaklaşık beş yıllık bir kalıp üstünde çalışmak durumunda kaldığını, çünkü her yıl tümüyle yeni bir model çıkarmanın altından kalkamayacağını söylüyordu.[52]

Tüm bunlar, çok büyük sayıda değişik parça yaparken gereken ayrı ayrı üretim süreçlerinin birbirlerine bağlanmasını gerektirir. Süreçler arasında sıkı teknik ilişkiler oturtulmak zorunludur, öyle ki fiziksel bir etkileşime girdiklerinde bitmiş ürün fiilen işlesin. Ve parçaların uygun oranlarda yapılması için önlemler alınmalıdır: Elinizin altında motor olarak üç kat fazla karbüratörünüz, her araba için yedi kapınız olmasının iyi bir yanı yoktur.

---

51) Bu göz yummanın, Britanya'da 1960'lar ve 1970'lerde büyük gazete sahiplerinin rekabete dayalı stratejisinin parçası olduğu söylenmişti.

52) G. Turner, a.g.y., s. 65 ve 70.

Aynı etkenler büyük sanayilerin hepsinde işlerliktedir. Hepsi de değişik hammaddeler, makineler, parçalar ve nihai ürünler arasında sınırları titizlikle çizilmiş teknik ilişkilere dayanırlar. Bir teknikler düzeneğini kullanan bir üretim sürecinden başka düzenek kullanan bir diğer sürece aktarılabilecek türdeş girdileri kullandıkları enderdir. Böylece yatırıma bir kez girişilince, firmalar, büyük çaplı harcamalar dışında bir yolla, piyasadaki fiyat değişikliklerine uydurarak üretimi yeniden örgütleyemezler. Bir otomobil ya da uçak sanayii devi, dünya petrol fiyatları iki katına çıktığı gün eski montaj hatlarını hurdaya çıkaramadığı gibi, kimya şirketleri de fiyatlar yarıya düştüğü gün yeni fabrika açamaz.

Piyasa fiyatlarındaki değişikliklerden kendilerini şöyle ya da böyle yalıtmak, firma içindeki "iç fiyatları"nı dış fiyatlardan belirgin ölçüde farklılaştıran önlemleri almak zorundadırlar, en azından kısa dönemde. Hepsi bununla da kalmaz. En büyük ve en güçlü olanlar, içinde olabildiğince faaliyet gösterdikleri piyasanın büyük bölümüne kendi "iç fiyatlar"ını dayatmaya (gerekirse, ulusal devletin doğrudan ya da dolaylı eylemiyle) girişeceklerdir.

Bu yüzdendir ki Britanya'da Thatcher hükümeti gibi "serbest" piyasa hükümetleri, benzin fiyatlarını "piyasa" fiyatlarının yüzde 30 üstüne çıkmaya kasıtlı olarak zorlamışlardır ve şimdi de, piyasa fiyatlarının petrol ve kömür gibi tamamen "güvenilmez" kaynaklara bağlı nükleer güç ve enerji çıktısına yatırımı sona erdireceği gerekçeleriyle elektrik fiyatlarını yüksek tutmaya zorlamaktadırlar. Bu yüzdendir ki belli başlı şirketler fiyatları istikrara kavuşturmak için hammadde üreticileriyle uzun dönemli sözleşmeler bağlamaya çalışırlar. Bu yüzdendir ki devletler on yıllardır uluslararası havacılık yollarındaki uçakların sayısını kısıtlamışlardır. Bu yüzdendir ki Avrupa Komisyonu tüm AET çapında çelik yapım kapasitesine plânlı bir indirim dayatmış, tarım çıktısına bir yığın denetim koymuştur.

Ancak, firmaların fiyatlarını yükseltirken ulusal devletle ilişkilerine güvenebilmeleri için mutlaka resmi hükümet denetimleri olması gerekmez. Örneğin elektirik üretimi sektöründe, "donatım aletlerini sağlayanların korunan iç pazarlarda, açık rekabet koşullarındakinden yüzde 30'a kadar daha fazla fiyat isteyebildiği şeklinde yaygın bir inanç vardır" .[53] "İç" fiyatlarla

53) **Financial Times**, 20 Ocak 1989.

piyasa fiyatları arasındaki farklılıklar, en belirgin haline ulusal devlet için silah üretiminde kavuşur. Savaşı sürdürme potansiyeli isteyen yönetici sınıflar, eski üretim tekniklerinin bırakılmasına neden olan fiyat değişikliklerivle bu potansiyelin sürekli altüst olmasını kaldıramazlar. Örneğin Pentagon, aynı tanklar dünyanın başka bir yerinde -diyelim SSCB, İran ya da Çin'de- daha ucuza üretilebilir diye, varolan tanklar serisinden vazgeçmeye cesaret edemez. Silah sistemlerinin parçaları için bile dış kaynaklara dönmeye cesaret edemez. Demek ki piyasa, "iç" fiyatı dünya piyasa fiyatları düzeyine tek başına indiremez. Ulusal bir ekonominin silah sektörü ne kadar geniş olursa, o ekonomideki büyük işletmelerin iç fiyatlarıyla piyasa fiyatları arasındaki farklar da o kadar büyük olur.

Marx, klasik kapitalizmde fiyatların sürekli olarak sistemin bütününde üretimin en verimli örgütlenmesi sırasında egemen olan üretim maliyetlerine indirgenme yaklaşımına gönderme yapmak üzere "değer yasası" deyişini kullanıyordu. Ancak yıllardır işlerlikte olan büyük ölçekli bir yatırımınız varsa, değer yasasının kısa dönemli işleyişi fiziksel üretim süreçlerinin uzun dönemli gereksinimleriyle durmadan çatışır.[54] Firma ve devletlerin karşılık vermesinin tek yolu, değer yasası temelinde bile olsa, değer yasasını yadsımaktır.[55] Ama bu hareketle, fiyat sinyallerinin üretimin akılcı örgütlenmesini sağlama olasılığını daha da zayıflatırlar.

Bu konuda Rusya'da ve Doğu Avrupa'daki fiyat sisteminin kaosu konusunda özellikle anormal bir yan yoktur. Oralarda ulusal üretimin tamamı, sadece büyük dilimleri değil, dünya piyasasının azizliklerinden yalıtılmıştır. Üstelik SSCB'nin büyüklüğünün iki katı bir ekonomiyle rekabet etmenin yükü, silah üretiminin ABD'deki ulusal üretimin iki katını, Batı Avrupa'dakinin yaklaşık dört katını, Japonya'dakinin 12 katını yiyip bitirmesine yol açar. Sonuç nitel bir farklılık olmasa bile, iç fiyatlarla dünya piyasa fiyatları arasındaki büyük nicel farklılıklardır.

---

54) Değişim değeriyle kullanım değeri arasındaki daha genel çelişkiyi yansıtan çatışmalar.

55) **State Capitalism in Russia** adlı kitabında bu ifadeyi kulanan Tony Cliff'tir.

Kalite ve Tüketici Seçişi

Nove'nin argümanında eğilinmesi gereken iki nokta daha vardır: Piyasanın yüksek kalite üretim sağladığı düşüncesiyle, tüketicilere seçme şansı tanıdığı iddiası.

İlki, çıktının kalitesi sorunudur. Savurganlık ve yenilik sorununda olduğu gibi, fiilen varolan kapitalizme nesnel, ampirik bir bakış Nove'nin varsaydığı yüksek kalite çıktıya ilgi duyulmadığını açığa vurur. Sadece bir kaç örnek alırsak: ABD otomobil firmaları on yıllardır yerleşmiş kalite kontrol tekniklerini görmezlikten geldiler. Çıktılarının kalitesi o denli kötüydü ki, yeni arabalarda 50.000 mil, beş yıllık garanti önerileri bulunması mali yıkıma bir çare sayılıyordu.[56] Son aşamada, şirket yönetim kurullarını ürünlerinin kalitesi hakkında bir parça endişelenmeye başlatan etken piyasa değil, Ralph Nader'in kampanyasıyla Kongre'nin yasama eyleminin sonucu olan **politik** müdahaleydi. Benzer bir kalite kontrol eksikliği, Britanya otomobil sanayiinin de belirgin bir özelliğiydi. 1960'ların başlarındaki bir incelemede şunlar anlatılıyordu:

> "Kalite sizin yaşamınızdır" ve benzeri sözler ziyaret ettiğim fabrikalar çevresine yerleştirilmişti. Anlamlı biçimde, kitlesel üretim yapan fabrikalardaki en deneyimli Britanyalı işçilerin bir kısmı bu flamaları en katıksız ikiyüzlülük sayıyorlardı."Boş laf" yaygın bir hükümdü... Firmada istenen kalite düzeyi sezona göre değişiyordu. Sipariş listeleri kısa ve müşteri yitirme olasılığı yoksa, ilk öncelik sırasını kalite alır, ama ilkbahar ve yaz satışlarına yetişme telaşı içinde en ısrarlı dürtü miktardan yanadır. Satıcılar tutturabildiği kadar araba satarlar... Bir müfettiş şunları söyledi bana: "Daha ferah bir durumda olsak onaylamayacağımız malları onaylayıp çıkarıyoruz". Bir başka işçi, "teftiş maskaralıktır" diyordu. "Müfettiş yeterince iyi değil der, sonra ihtiyar (yani, üretim patronu) çıkagelir ve işin devamına karar verir".[57]

Batı uçak sanayiine üç dev, Boeing, Mc Donald Douglas ve Lockheed egemendir. Kaliteye ne kadar ilgi gösterdikleri, Britanya'da Ocak 1989 MI kazasından sonra su yüzüne çıktı. Med-

56) Halberstam, s.566.
57) G. Turner, **the Car Makers** (Harmondsworth, 1964), s.157-9.

yanın dikkati kısa süre Boeing'in Seattle fabrikalarında toplandı. Açığa çıkarılan şuydu:

> Boeing, sipariş defterlerinin şişmesiyle artan baskılarla yüz yüze geldikçe, geçen yıl ciddi kalite sorunlarıyla karşılaşmıştı. İşçiler aşırı mesaiden, hızlı tempoyla başa çıkmak için alınan personelin eğitimsizliğinden yakınıyorlardı. Bir müfettiş, "Kalite olası değildir. Eğitimsiz insanlar gerçek uçaklara başıboş salınıyor" diye yakınıyordu. British Airways baş mühendislerinden biri, Boeing'e, havayolları işçilerinin "eğitimleri genelde yetersizdi ve temel iş becerileri düşük düzeydeydi, üstelik, hepsinden çok ilgiye değerdir, bir hata yapılsa güvenliğin doğrudan tehlikeye düşeceği bir uçak inşa ettiklerini unutmuş görünürler" diye yazıyordu. Dikkat çekilen hatalar arasında, "kayıp bağlayıcılar, kaybolan parçalar, çatlaklar, beceriksizce yapılmış perçinler, yanlış takılmış bağlayıcılar" vardı.[58]

Boeing, dikkatleri bir ürünün düşük kalitesine toplayan uzun bir felaketler listesinde ancak en son sırada yer alır: Londra'da yakında inşa edilmiş çok katlı bir blok çöktüğü zamanki Ronan Point felaketi; zehirli kimyasal maddeler sızıntısından sonra Milano'nun Seveso semtinin tamamının zorla boşaltılması; ABD'de Üç Mil Adası'ndaki nükleer santral felaketi; Hindistan'da Bhopal'de Union Carbide kimya fabrikasındaki patlama; hileli koza tohumu yağından yüzlerce İspanyol tüketicinin zehirlenmesi; adına çok uygun **Herald of Free Enterprise** isimli yolcu feribotunun batması. Düşük kalitede üretimin daha küçük felaketlere yol açan biçimlerinin kapsamı, tüketici danışma kurullarının çeşitli raporlarıyla doğrulanır.

Düşük kalite üretimin en çok rastlandığı yer işçi sınıfından insanların tükettikleri maddelerdir. Sistemin mantığı, tek tek sermayelerin ücretleri alabildiğine düşük tutmalarını zorunlu kılar. Böylece işçiler kendileri ve ailelerini üretmek için gerekli malları alırken sürekli tasarruf yapmaya zorlanır. Bu malları üreten firmalar, işçilerin gereksinimlerini karşılayabilecek bozuk ürünleri üretmeye korkunç çaba harcarlar. Marx, Viktorya Britanya'sında besin maddelerine hile katılmasının örneklerini

58) **Observer**, 15 Ocak 1989.

sıralayarak, **Kapital**'de bunun üstünde durmuştu.[59] Yüz yirmi yıl sonra hileli mallar anlaşılması çok daha güç yollarla üretilmektedir: Beslenme açısından yararsız hamur işi kahvaltılıkların kitlesel promosyonu; et ürünlerini arttırmak için çiftlik hayvanlarına hormon, miktarını arttırmak için süte su katılması; undan en besleyici değer taşıyan şeylerin çıkarılmasıyla ve yirmi kadar bozulmayı önleyici madde eklenmesiyle ekmek üretim maliyetlerinin en aza indirilmesi; gerek anne babaların çalıştığı, gerekse yedikleri besinlerin incelikleri hakkında endişelenmeye zaman bulamayan işçi sınıfı ailelerine yönelik yiyeceklerin ve hazır yiyecek satış yerlerinin çoğalması; işçi sınıfı çocuklarının karınlarının gevrek, kuru yiyecekler, bisküvi, ucuz tatlılar ve öteki ömür kısaltan ürünlerle doldurulması. Britanya'daki bütün araştırmaların, işçi sınıfının yedikleri besinlerin yöneticilerinkine kıyasla daha az besleyici ve sağlıksız olduğunu, ortalama ömür sürelerinde 10 yılı aşan bir fark çıkmasına yardım ettiğini göstermesinde şaşılacak bir durum yoktur.

Yiyecekte geçerli olan, dayanıklı tüketim malları için de geçerlidir. Britanya motor sanayiinde, kitlesel üretim yapan fabrikalarda kalitenin gözardı edilmesi hep söz konusudu. Buna karşılık, Crewe'deki Rolls Royce fabrikasında "Teslim tarihleri, bitmiş ürünün kalitesinden sonra ikinci sırada yer alır", "çok küçük çıktı miktarları için gerekli işçilere göre çok yüksek oranda müfettiş kadrosu bulunur"ken, Coventry'deki Jaguar fabrikasındaki bir işçi "Oraya gittiğimden beri kafama sokulan şey 'zarar işten atılma demektir' oldu" diye anlatabiliyordu.[60] Kalite düzeylerindeki zıtlığa, işçi sınıfı ailelerinin kendileri için aldıkları dolap ve rafların paramparça olabileceği, yatak ve koltuk malzemelerinin yangın tehlikesi yarattığını herkesin bildiği mobilya sanayiinde de rastlanır.

Bu arada, işçi sınıfından insanları barındıran, işe getirip götüren, sınırlı dinlenme biçimlerine fırsat sağlayan, fiziksel ve ruhsal hastalıklara yakalandıklarında başvurdukları hizmetler, bilinçli olarak görmezden gelinir. Piyasa bunların işçi sınıfı geliriyle ancak düşük kaliteli alternatifler arasında seçim yapılabilecek kadar alt düzeyde karşılanmasına olanak verir.

Kitlesel ölçüde tüketilen mal ve hizmetlerin kalitesini düşürücü baskı, ileri ülkeleri yakalamaya çalışan geri kapitalizmler-

59) **Capital**, c.1 (Moskova 1961), s.601.
60) Turner, **a.g.y.**, s.171 ve 169.

de en büyük oranda görülür. Bunun nedeni, geri ülkelerin birikime daha fazla, işçi sınıfının tüketimine çok daha az kaynak ayırma gereği duymasıdır. Bu yüzdendir ki konut koşulları Sao Paulo ya da Bombay'da, Londra ve Paris'e göre çok daha kötüdür. Binaların depremlerde çökme olasılığı Mexico City'de Kuzey Kaliforniya'ya göre daha fazladır. Santiago ya da Kalküta'da kötü beslenmeye, İsveç ve Batı Almanya'ya göre daha sık rastlanır. Bu yüzdendir ki kitlesel tüketim araçlarının kalitesi[61], pek çok Doğu Bloku ülkesinde, ileri Batı kapitalizmleriyle kıyaslandığında görece düşüktür. Bu ülkelerin yönetici sınıflarının Batılı rakiplerine "yetişmek" için gerek duydukları yüksek birikim oranı, ulusal çıktının daha küçük oranının tüketimi geliştirmeye ayrılması zorunluluğunu doğurmuştur.

Doğu'da nice tüketim maddesinde görülen ve Nove'nin iddia ettiği gibi Marksist fikirlerin uygulanmasından kaynaklanmayan düşük kalite, Marksist dünya devrimi perspektifinin yıllar önce Stalinist perspektif, yani devlet kapitalizminin dünya sistemiyle rekabet etmesi lehine terkedilişinin sonucudur.[62]

İşçi kitlesi açısından tüketici seçiminin gerçekleşmesi, ileri

---

61) Yönetici sınıfa ayrılan malların kalitesinin kötü olduğunun kanıtı olmasa bile, örneğin bkz. üstü kapalı Çayka otomobilinde yüksek kalite —ve maliyetle— çalışma yürüten Gorki motorlu taşıt tesislerindeki tesviye ekibi başkanı S. Baraşabin'in anlatımı, **Sotsialisticheskaya industriya**, 11 Kasım 1988.

62) Nove'nin "tüketici tercihi" hakkındaki argümanları, Rus sisteminin Batı kapitalizminden daha ileri olduğunu düşünen insanlarca bile çok yaygın kabul görmüştür.

Sözgelimi Tariq Ali şöyle yazar: "Kalküta ya da Mexico City'yi anmazsak, Sao Paulo, Seul ya da Delhi'deki bir işçi Togliattigrad'daki bir Sovyet otomobil işçisinden, Sverdslok'taki bir çelik işçisinden daha az kazanıyor olabilir... Yine de Kalküta'da çalışan adam, Mexico City'de sokak tezgahında çanak çömlek satan kadın, alabildiği mallarda çok daha geniş bir tercih şansına sahiptir... Tüketiciler basit mallara gerek duyar: traş bıçağı, tuvalet kâğıdı, diş macunu, her tür yedek parça, elbise yapımında kullanılan çok çeşitli renklerden malzeme... bol miktarda transistörlü radyo malzemesi... O durumda besin maddelerinde de seçme şansı vardı". (Tariq Ali, **Revolution from Above**, Londra 1988, s.79-80). Bu cümlelerde rastlanan Doğu ve Batı'nın koşulları konusundaki bilgisizliğe ancak hayret edilebilir. Delhi ya da Kalküta gibi kentlerde lüks otellerin dışına adımını atan birisi, Hintli işçi ve köylülerin büyük kitlesinin tuvalet kâğıdı kullanmadığını, Sri Lanka'dan kaçak sokulmuş elektronik saat ve kamera gibi düşük düzeyli tüketim mallarında korkunç boyutlu bir karaborsanın varlığını farkeder. Rusya hakkında kitap yazmaya tenezzül eden biri de, Rus işçilerinin tamamına yakınının sadece radyoya değil,

Batı ülkelerinde bile, Nove gibi insanların inandırmak istediğiyle karşılaştırıldığında bütünüyle bir efsaneden ibarettir. Seçebilme gücü gelire bağlıdır ve çoğu insanın geliri sınırlıdır, ancak birbirine çok benzeyen alternatifler arasında seçim yapabilirler. Sadece bir avuç dev şirketin (Proctor and Gamble ya da Unilever'in yaptığı gibi çeşitli ürün isimleri kullanmalarına karşın) ürettiği ve bir avuç perakende satış zincirinin sattığı kitlesel olarak üretilen ürünleri satın alabilirler. Britanya'da "ambalajlı bakkaliye satışlarının yüzde 74'ünü beş şirket karşılar". Vestey ticaret imparatorluğunun bölüm başkanlarından birine göre, ayrıca şimdiki eğilimler korunursa, "1995'e kadar Britanya'da perakende yiyecek satışının dörtte üçüne üç süper market zinciri egemen olabilir".[63]

Dev firmaları idare edenler, yalnızca nakit sıkıntısı çekmekle kalmayan, aynı zamanda iş çıkışı pek zaman ve enerjisi de kalmayan müşterilerine yönelik üretim yaptıklarının pekâlâ bilincindedirler. Firmalar, halkı "maliyetinin altında satılan mallarla" dükkânlarına çekmeyi amaçlarlar. Çünkü insanların alışveriş arabalarını nasılsa ne ucuz, ne de özellikle yüksek kaliteli olan öteki mallarla dolduracaklarını bilirler. Tercih yapılsa bile, konserve sebzelerde Cross and Blackwell ya da Heinz, dondurulmuş yiyeceklerde Findus ya da Birds Eye, kahvede Nescafe ve Maxwell House alternatiflerinin bulunuşunun tüketici egemenliğinden söz etmeyi haklı çıkarması zordur.

Aynı denetim yoğunlaşması ve fiili seçim şansının olmayışı, bütün kitlesel tüketim alanlarını karakterize eder. Gerek üretim, gerekse perakende satış alanında ("bağlı" meyhane ve bira dükkânları zincirinin mülkiyeti sayesinde) biraya (ve giderek sert içkilere) üç dört bira fabrikası hakimdir. Dayanıklı tüketim malları, iki üç firmanın ürününü satan (yine çeşitli isimler altında) iki üç zincir tarafından pazarlanır. Toplu dış tatil işinde Thompson's, en büyük rakibi Horizon'u almak için teklif verdiğinden bile önce, işlerin üçte birini denetliyordu. Dev petrol şirketleri, petrol perakende satış bayilerini paylaşmakla yetinme-

---

televizyon setine ve buzdolabına da sahip olduğunu bilmelidir! **Narodnoe khoziastvo**, 1984'te SSCB'deki ailelerin yüzde 85'inde TV, yüzde 91'inde buzdolabı, yüzde 96'sında radyo olduğunu gösterir. Hepsi de Hindistan'ınkinden çok daha yüksek rakamlar!

63) Dewhurst et satış yerleri yönetim müdürü C. Cullilmore, akt. **Independent**, 6 Ocak 1989.

miş, birinin sağladığı petrole genellikle öteki ismini koymuştur. Avrupa'da motor sanayiine şimdi yedi büyük şirket (beşi Avrupalı, ikisi Amerikan) egemendir; çeşitlilikten uzak kalan bu rekabetin sonucu, bir kaç adım uzaktan bakılsa bile birbirinden ayrılmayan model serilerinin üretimi olmuştur.

Bu tür dev firmalar reklâma, ambalajlamaya ve ana bulvarlardaki kilit yerlerin kontrolünü ele geçirmeye muazzam paralar yatırarak, malların piyasalarını saptamaya ve "biçimlendirmeye" uğraşırlar. Novc cinsinden piyasa kuramcılarını düşündüreceği gibi tepki göstermekten çok, tüketicinin seçmeci alım yoluyla anında ifade edilen arzularına göre hareket edip onlar için talep yaratmaya koyulurlar. Bu demek değildir ki, firmaların ürettikleri hiç değişmez. Değişir, öncelikle farklı türden iki baskıya yanıt olarak. Birincisi, modaları zaman zaman kasıtlı olarak değiştirmeye çalıştıkça, sanayilerin iç teşvik sonucu yaptıkları değişiklikler vardır, bu sayede yalnız kendilerinin sunabildikleri yeni ürünlere talep doğacağını bilirler. İkincisi, baskı gruplarının kampanyaları sırasında ve medya dikkatleri ansızın eski marka ürünlerdeki hatalara çektiği zaman değişir ("asıl bira" ve kepekli buğdaydan yapılmış ekmek kampanyaları, sigara içmeme kampanyası ya da paket tatil ticaretindeki kolaylıkların düşük düzeyine ilişkin ardı ardına yinelenen TV açıklamaları gibi). Bununla beraber ilginç olan, iki tür değişikliğin de asıl olarak tüketici tercihinin bir mal serisinden piyasadaki bir başkasına kayışıyla gerçekleşmeyişidir. Tersine, sanayi içinde tepeden alınan kararların, dışardan gelen politik baskıların sonucudurlar.

Tüketici egemenliği iddiaları, insanların tüketim gereksinimlerini sürekli olarak özelleşmiş bir tarzda sağlama zorunluluklarının doğası gereği yararlı bir şey olduğu varsayımına dayanır. Ne var ki alışverişe çıkma, çoğu işçi sınıfı ailesi açısından tüketici egemenliğiyle yapılan zevkli ve özgür bir egzersiz değil, bütçesine uygun malları araya araya dükkân ve süpermarketleri dolaşarak katlandıkları bir yüktür. Üstelik insanların yaşamlarındaki en yıkıcı anlar, arabalarını, televizyonlarını, bulaşık makinelerini ya da onarılmış evlerini almak üzere "piyasaya gitmeye" zorlandıkları anlar olabilir. Bu görevlerin yerine getirilmesi Doğu Avrupa ve SSCB'nin görece daha geri ekonomilerindeki kadar uzun sürmeyebilirse de, işçi sınıfı ailelerine, üniversite profesörleri ve medya uzmanlarının hayal ettiğinden çok daha fazla zaman harcatırlar.

Kapitalist şirketler içinde olup bitenlerin ampirik bir incelenmesinden çıkan tablo, Nove'nin varsaydığı modelden[64] çok değişiktir. Yetersizlik, uyuşukluk, bürokratik politika, savurganlık tablosu; kötü kalite ürünlerini gizleme çabalarının tablosu; yeniliğin bile bile cesaretsizlendirilişinin tablosudur. Bildiğim kadarıyla, bu "iç" savurganlığın genel kapsamını ölçmek için tek bir bilimsel adım atılmamıştır. Ne var ki, sıkıntılı şirketlere görüntü değişikliği yapmanın yollarını önersinler diye tutulmuş yönetim danışmanlarının incelemeleri, bu savurganlığın tekil örneklerde yüzde 40-50 gibi yüksek bir orana çıkabileceğini akla getirir.[65] Bu oranlar, Doğu Bloku sanayilerinin davranışından yakınan reformcu Rus ekonomistlerinin rakamlarından pek farklı değildir. Olsa bile, derece farklılığı vardır, tür değil.

Günümüzün fiilen varolduğu haliyle kapitalizmi hakkında son bir yorum getirmeye değer. Bu kapitalizmin sunduğu genel piyasa tablosu, değişik savurganlık biçimlerine rastlanan ve tüketici seçiminin olmadığı bir işleyiş biçimi gösterir. Bu tablo, bütününde hiç de yeni değildir. Gerek sistem özürcüleri, gerek sistemi eleştirenler açısından, gerçekliğin klasik modelden ne denli farklı olduğunu vurgulamanın moda olduğu bir zaman vardı (ister Smith'de, ister Ricardo'da isterse Marx'ta o model görülmektedir). Sistemin doğal kriz eğilimini aşmış göründüğü 1950'ler ve 1960'larda da vardı. Baran ve Sweezy, Anthony Crosland ve Herbert Marcuse gibi çeşitli yazarlar, sistemin artık salt rekabetçi piyasa ilkeleriyle ilerlemediğini iddia edebiliyorlardı; Vance Packard gibi insanlar, firmaların hem kaliteye, hem de halkın gereksinimlerine gerçek bir ilgi duymadan talebi biçimlendirmek için hangi yöntemlere başvurduklarını açığa çıkardılar; Andrew Schonfield gibileri firmaların kendi kapitalist şöhretine yakışır hayat sürmemelerine büyük önem verirken,

64) Ve Doğu Blokunun "yeni sınıf" kuramcılarını kabul eden kimi sosyalistlerin modellerinden. Sözgelimi bkz. **The Soviet Union Demystified** (Londra 1986), s.148'de Frank Furedi'nin iddiası: "Kâr güdüsünün etkililiği üretici güçlerin bölüşülmesini düzenleme yeteneğindedir. Kâr dürtüsü, kâr etmeyen etkinliklerin elenmesine ve kaynakların kapitalist dürtüsü, kâr etmeyen etkinliklerin elenmesine ve kaynakların kapitalist bakış açısına göre verimli sektörlerde yoğunlaştırılmasının özendirilmesine yol açar." Piyasa hakkında böylesi çekicileştirilmiş bir bakışla, Furedi'nin savurganlığın SSCB'nin kapitalist olmasını engellediği sonucuna varmasında merak edilecek bir durum yoktur.

65) Rakamlar Leibenstein, **a.g.y.**'den alınmıştır.

ABD'de Galbraith, Britanya'da Joan Robinson gibi çeşitli ekonomistler tüketici egemenliği efsanesine saldırdılar. Biz devrimci marksistler çağdaş kapitalizmle ilgili anlatımları hep yetersiz, tek yanlı ve kuramsal bakımdan zayıf saydık. Ancak hem tek tek firmaların, hem de bütün sistemin davranışı hakkında saptadıkları oldukça doğru ampirik malzeme yığınını ciddiye almak zorundayız.

Buna karşılık, piyasanın bugünkü havarileri (Nove gibi) bu tür ampirik malzemenin şimdiye dek gün ışığına çıkarılmadığını -bugün bile gazeteci ve yönetim danışmanlarının gün ışığına çıkardığını- unuttururlar. Çünkü o konuda konuşmak bile, piyasaya tapanların temel iddialarına kuşku gölgesi düşürmektir. Nove bunları aktaracak olsaydı, bütün argümanı açısından öldürücü bir şeyi ("fiilen varolan sosyalizm" dediği şeyin gerçekliğinin fiilen varolan kapitalizmin gerçekliğine dikkate değer ölçüde benzediğini, merkezi olarak idare edilen Stalinist ekonominin hatalarının Batılı biçimdeki yaşlanmış kapitalizmin hatalarına göre nitel bir farklılık sunmadığını) kabullenmek zorunda kalırdı

Kuram ve Gerçeklik

Böylece yeniden Nove'nin ilk baştaki argümanına (hızla değişen bir dünyada yapılması gerekenin öngörülemeyeceğine) geliriz. Bununla birlikte, bu USSR A.Ş. yöneticileri için olduğu kadar, dev Batılı korporasyonlar açısından da problemdir. Üstelik "moda değişiklikleri"nden ileri gelen değil; tüm sistemin rekabetçi birikime dayanmasından kaynaklanan bir problemdir. O sistemde devletler ya da özel sermayeyi denetleyenler, üretim araçları (ve, modern dünyada, yıkım araçları) biçimindeki ölü emeğin daha da büyük miktarlarını yığarak rakiplerini geçmeye çalışırlar. Böylesine kendiliğinden bir yatırım patlaması ister istemez iki tür etki doğurur ve ikisi de var olan arz-talep dengesini (ve onun yanı sıra, eski fiyat ilişkileri düzeneğini) bozar. Birincisi, üretim araçlarının kitlesel oranda genişlemesi ancak çok geniş kaynakların yatırılmasıyla gerçekleşebilir. Yalnız bu durum üretimin öteki parçalarının gereksindiği mevcut hammadde ve emek kaynaklarını kaçınılmaz olarak daraltır ve fiyatlarında hızlı artışlara neden olur.[66]

66) Marx, a.g.y., s.515-6 ve 496.

İkincisi, yeni üretim araçları üretime geçince, işçileri eskisinden üretkenleştirir. Yeni üretim araçları piyasayı daha ucuz mal yağmuruna tutarlar ve eski yöntemlere saplanıp kalmış kapitalistler fiyatlar hep birden düştükçe pazarlarını yitirirler.[67]

Dev firmalarla devletler arasındaki etkileşimin plânsız işleyen dinamiği şu anlama gelir: Hiç birisi reel üretim maliyetlerinin gelecekte ne olacağının akılcı değerlendirilmesi kapsamında plân yapamaz hiç birisi, gerçekte, burjuva ekonomi kuramının akılcı ekonomik hesaplamanın ona dayandığını iddia ettiği fiyat yapısına sahip olamaz. Bütün yapabilecekleri, herhangi bir anda sistemin başka yerindeki değişikliklerin iç kaynakların göreli değerlerini baştan aşağı değiştirebileceğini bilerek, iç örgütlenme ve kaynaklar kapsamında hesaplamaya girişmektir. Bu tür değişiklikler gerçekleştiğinde, tek tek sermayeleri kontrol edenler (firma ya da devletler), birdenbire, tüm hesaplarının yanlış çıktığını, kendi faaliyetlerini kitlesel ölçekte yeniden biçimlendirme (bu, sistemdeki değişik unsurların ilişkilerini daha çok bozacak, başka akıldışılıklara ve yeni baştan biçimlendirme zorunluluğuna yol açacak olsa bile) baskısını hissettiklerini anlayıverirler. Marx'ın Ricardo üstüne yorumu, Nove için de hayli geçerlidir:

> Yanıtlanması gereken soru şudur: Kapitalist üretim temelinde, herkes kendi için çalıştığı ve özgül emek aynı zamanda zıttı olarak, soyut emek -ve genel emek- olarak görünmesi gerektiği için; çeşitli üretim alanlarının birbirlerine göre büyüklük ve oranlarının zorunlu dengesini ve birbirlerine bağımlılığını sağlamak, süreklilik kazanmış uyumsuzluğun sürekli nötralize edilmesi dışında bir yolla ne kadar olanaklıdır? Bu görüş, rekabet yoluyla ayarlamalardan söz edenlerce kabul edilen bir görüştür. Çünkü bu ayarlamalar, ayarlanacak bir şey olduğunu, bu yüzden uyumun her zaman için varolan uyumsuzluğu nötralize eden hareketin bir sonucu gündeme geldiğini önvarsayar.[68]

Bu durum tek tek sermayelerin kendi geleceklerine ilişkin tahmin yürütmelerinde kesinlikle çok akıldışı ve zarar verici bir etkiye sahip olduğu içindir ki; yirminci yüzyılda, firma ve dev-

---

67) Marx, s.496.
68) Marx, aynı yer, s. 529.

letlerin üretken olmayan etkinliklere (reklâmcılık ve yüksek finanstan, savaş ve devlet kapitalizmine dek) bel bağlayarak, piyasanın etkisinden korunmayı amaçlayan dev boyutlu girişimlerin artışına tanık olunmuştur. Sözgelimi, sistemin 1930'ların ortalarından 1970'lerin ortasına kadar kırk yıllık varlığını açıklayan budur. O kırk yılda uzun dönemli plânlama, ister Stalinist bir yönetimde, isterse ithal ikameci ya da Keynesçi bir kılıkta olsun, geçici bir hevesti. Bu bakış açısından, Stalin'in askeri kuvvete başvurması ve Rusya'yı dünya sisteminden yalıtmak düşüncesiyle dış ticarette devlet tekeli kurması sistemin başka yerindeki eğilimlerle uyum içindeydi. Zaten bir yandan da zora dayalı sanayileşme sonuna kadar götürülüyordu. Ama yalıtmayla tecrit etme aynı şey değildi. Rusya içindeki iç rejimi, dış güçlerle askeri rekabete girmenin katı koşullarına uyarlayarak böyle yapabilirdi ancak. Fiili otarşi yıllarında Rus bürokrasisinin, Rus toplumunun kaynaklarını (ve her şeyden önce işçi ve köylülerin yaşam standartlarını) son noktasına kadar zorlayarak ve bu kaynakların akılcı bir hesaplaması çabalarını sürekli baltalayarak, bir iç birikim düzeyi tutturmada başvurduğu yolun kökeni burasıydı.

Yine de, dünya ekonomisindeki devlerin kendileri dışında gerçekleşen değişiklikleri sonsuza değin görmezden gelmeleri olanaksızdı. Bunu yapabileceklerine inananlar (Amerikan radikal ekonomistler Baran ve Sweezy gibi) er geç yanıldıklarını kanıtladılar. Korunmak için bürokratik zırhlarının ardındaki büyüklüklerine bel bağlayan bir Ford, bir General Motors, bir USSR A.Ş. açısından, bütün olarak sistemin, üretimin uluslararasılaşması ve Pasifik havzasındaki yeni ticaret yönelimli devlet kapitalizmlerinin yükselişi gibi temel değişiklikler yaşamadığı görüntüsünü vermek olanaklıydı. Ama gerçekliğin etkisini enine de sonunda en acımasız biçimde göstereceği de kesindi.

Amerikan sanayiinin başına 1973 ve 1980'nin iki büyük petrol fiyatı yükseliş şokunda geldi bu. Birdenbire yabancı ithal malları- özellikle Japonlarınki- Amerikan devlerine kendi evinde meydan okuyuverdi. Gerçi en büyük isimlerin bir kısmı iflas etmezdi, ama yine de ansızın geniş kapsamlı bir yeniden yapılanma sürecine girmek zorunlu oldu. 1980'lerdeyse aynı baskıyı hissetme sırası; iç ekonomik düzenlemelerini dış baskıları dikkate almak üzere silkelemedikçe sistemin öteki devlerinin ekonomik ve dolayısıyla askeri açıdan gerisinde kalacağı olgusunu kabullenme sırası, birdenbire Rus devine gelmiştir.

Ne var ki yeniden yapılanma devler açısından kolay, hatta akılcı bir operasyon olamaz. Üretim yapısının ve maliyetlerinin bir kaç yıl içinde neye benzeyeceğini hiç biri bilmez. Petrol ve enerji maliyetlerinin ne doğrultuda değişeceği, başlıca paralar arasındaki ilişkinin nasıl olacağı, dünya çapındaki üretim temposunun ve ona bağlı olarak talep yapısının ne olacağı gibi en temel şeyleri bilmezler. Ford, modası geçmiş sayılan motorlu araçlara güvenme sayesinde parlak başarı kazanabiliyorsa, başka firma ve devletler de benzeri rastlantılar sayesinde aynısını, üstelik şok derecesinde yapabilir.

Devler, kâr etmenin üretken olmayan araçlarını kullanmayı da kesinlikle bırakmışlardır. Ford ve USX (eskiden US Steel), bir ölçüde ABD Kongresi'nin Pasifik'teki rakiplerinden imtiyazlar koparmak üzere çıkardığı koruma yasası tehdidi sayesinde talihlerinin döndüğünü görmüşlerdir. Dünya telekomünikasyon devleri birbirleriyle rekabete girerken yardım etsin diye hükümete bakmayı sürdürürler. Uçak sanayiine hâlâ ABD silah kampanyasıyla bağlantılı firmalar egemendir.

Japon şirketleri, dünya piyasasına görece yeni sokulanlar olarak, bir tek ABD'li rakiplerinden daha yenilikçi ve dinamik olmakla piyasalara dalabilir. Yine de iç örgütlenmeleri hâlâ piyasa mitolojisinin öngördüğünden çok farklıydı. Japon şirketler her zaman Japon devlet bürokrasisiyle kuvvetli bağlarla bütünleşmişlerdir (General MacArthur bir keresinde Japonya'yı "özel sosyalizm" diye betimlemişti). Japon sanayicileri yönetici partinin politikacılarına rüşvet vermeye bugün de pek çok çaba ve kaynak harcarlar (son rüşvet skandalı yüzünden bakanların istifa yağmuru buna tanıklık eder). Yönetim kariyerinde başarı kazanma, yeteneğe bağlı olduğu kadar, şirket politikasına oynamaya da bağlıdır (Nissan'ın orta düzey yöneticilerinin 1950'lerin başında bir grevi ezmek için kurduğu grev kırıcı sendika, yıllardır şirket içinde sanki totaliter bir parti gibi işlemekte, ancak sendikada aktif olanlar yüksek mevkilere çıkabilmektedir).[69] Dahası, Japon şirketleri dünyada önde gelen bir konuma eriştikçe, ABD devlerinin "rekabetçi olmayan" özelliklerinden pek çoğunu (yenileşme, düzgün kalite ve tüketicilerin daha iyi tatmin edilmesi gibi zahmetlere katlanmadan, piyasalarda sürekli egemenlik sağlamak için büyüklüğe güvenme) kaçınılmaz olarak kapmaya başlarlar. Ve bu, Ford'da ya da

69) Bkz. Halberstam, **The Reckoning** (Bantam 1987), s.183.

IBM'de rastlanan her türlü iç verimsizlik biçimlerinin sıkıntısını giderek daha çok hissetmeye başlayacakları anlamına gelir. Tokyo büro işçileri üstüne bir raporun saptadıkları:

> Dış ülkelerdeki benzerlerinden yılda 200 saat daha fazla mesai yapıyor olabilirler, ama mutlaka çalışarak değil. Araştırmaya katılanların yarıdan fazlası, gazete ve dergi okuduklarını, iş dışı kişisel telefon görüşmeleri yaptıklarını söylediler. Tıpkı çoğunun, resmi saatler içinde bankaya gittiklerini, kişisel işlerini takip ettiklerini söylediği gibi.[70]

Marx'ın 120 yıl önce işaret ettiği gibi, rekabet kaçınılmaz olarak tekelin babasıdır. Kapitalizmin gençliğinin genç, dinamik firmaları kaçınılmaz olarak eski devrin tembel, uyuşuk devlerine davetiye çıkarır. Ve bu bir kez olunca, herhangi bir kapitalist firma, Doğu Avrupa'lı muhaliflerin yalnız kendi ekonomilerinde görüldüğüne inandıkları özelliklerin bir çoğunu üreteceklerdir. Bu koşullarda yeniden yapılanma , eski biçimler ortadan kalktığı kadar hızla beliren yeni verimsizlik ve savurganlık biçimlerini doğurabilir. Üretim maliyetlerinin akılcı hesaplanışı her zamanki gibi erişilmez bir şey olarak kalır.

Konu dışı bir yerde, "yatırım ölçüleri üstüne Batılı kuramların ne doyurucu, ne de tam olduğunu" yazdığı zaman, Nove kendi oyununu açık eder. Böyle bir kuram olmadan bir piyasa sisteminde yatırımı düzenlemenin akılcı temelinin bulunduğunu nasıl iddia edebileceğini anlamak zordur. Ama geçerken bu noktayı kabullendikten sonra (üstelik bu, Nove'nin iki yüzlülüğünü göstermesi bakımından tipiktir) sanki kabullenmemiş gibi devam eder.[71] Verimliliği saptamanın net bir ölçütü yoksa, ye-

---

70) Fukoku Karşılıklı Yaşam Sigortası Şirketi'ne sunulan rapor, akt. **Guardian**, Aralık 1988.

71) Onun ima ettiği şey, aslında, Cambridge Okulu'nun sadece yerleşik yatırım kuramlarındaki değil, aynı zamanda Nove'nin dayandığı neo-klasik, marjinalist ekonomik modelin tüm mantıksal yapısındaki temel kuramsal kusura ilişkin açıklamasıdır. Cambridge'in argümanı, özünde, marjinalistlerin marjinal değerinden, sermayenin değerini de metaların değerinden çıkardıklarıdır. Kuramın baştan aşağı totolojiye dayandığı, dolayısıyla hiç bir şey açıklamadığı gösterilir. Argümanın daha ayrıntılı işlenmesi için bkz. Joan Robinson, **a.g.y.**, ve Alfredo Medio, "Neo-classicals, neo-Ricardians and Marx", der: Jesse Schwartz, **a.g.y.**, s.386-390. Nove için bu argümanlarla ilgilenip zaman yitirmek, kendisinin tam anlamıyla sığ kaldığını göstermek olur.

niden yapılanma girişimleri kolayca başarı getirebileceği gibi, felakete de sürükleyebilir. Pudingin kanıtı yenmesindedir. Piyasanın Nove'ci havarileri açısından, Doğu Avrupa'da görülen büyük umut son zamanlara dek Macaristan'dır. Nove şöyle yazar:

> Tüketicinin konumuna bakarsak ... Macaristan deneyiminin avantajları ezici görünmektedir. Arz ve talep varolan fiiyatlarla dengede kalma eğilimi göstermiştir... [72] Macaristan deneyimi, "piyasa sosyalizmi" denebilecek şeyi uygulama girişiminin gerek avantajları, gerekse güçlüklerini açıkça sergiler. Denge durumunda olumlu özellikler ağır basar gibidir...[73]

Nove bu sözleri beş yıl önce yazmıştı. O zamandan beri doğrular onu kapana kıstırmıştır. Macaristan ağır bir ekonomik ve politik kriz yaşamaktadır. Yaşam standartları 10 yıl öncekinden aşağıdadır, ekonomik büyüme durmuştur, hükümet belli başlı sanayileri kapatmayı hedeflemektedir, işsizlik yükselmektedir ve enflasyon yerleşmiştir. "Arz ve talep" dengede duruyorsa bile, varolan fiyatlarda değil, Macaristan nüfusunun en yoksul kesimine korkunç pahalı patlayarak durmaktadır.[74] Macaristan tipi piyasanın, SSCB ve Polonya gibi yerlerdeki merkezden idare edilen ekonomilerin başına bela kesilen problemlere çözüm getirdiği iddialarına en iyi yorumu sağlayan, Budapeşte TV'sinde Yeni Yıl kabaresinde çıkan bir skeçti. Bir aktör, Polonya hükümet sözcüsü Jerzy Urban'ı oynuyordu:

> Sunucu: Bay Urban, şimdiki işinizi sekiz yıldır yapıyorsunuz. Bu zaman içinde en sancılı anınız hangisiydi?
> Urban: Bugünkü Macaristan'ın en büyük başarımız olduğunun farkına vardığımıza göre, şu an.

Sosyalist Alternatif

Nove'nin argümanlarının hepsinin altında yazgıcılık yatar: İşler Batı'nın kimi yerlerinde kötü gidebilir, ama gerçekte başka alternatif yoktur:

---

72) A. Nove, s.130.
73) A. Nove, s.133.
74) Bu konuda daha fazla ayrıntı için bkz. Mike Haynes, "Nightmares of the market", a.g.y.

> Kusursuz sistemlere sadece kitaplarda rastlandığını, Doğu'nun ve Batı'nın gerçek dünyasının akıldışılıklar, yanlış dağıtımlar, kaynakların yanlış kullanımı, çeşitli biçimlerdeki savurganlıkla dolup taştığını asla unutmamalıyız. Gerçek dünyada, sosyalist olsun olmasın, kimi başa çıkması zor problem ve çelişkiler olacaktır. Aslında öyle olması iyidir, çünkü çelişkisiz bir dünya dayanılmayacak kadar sıkıcı bir yer olur ve toplum bilimciler işsizlik tehdidiyle karşı karşıya kalır.[75]

Etyopya'nın açlıktan ölenleri, Ermenistan'ın deprem kurbanları, Sao Paulo'nun gecekondu çocukları, Londra ve New York'un evsizleri, fiyatlar yüksek kalsın diye yiyecek stokları yakılırken her yerde açlıktan kıvranan kişiler için, ne yüreklendirici bir mesaj! Siz kötü halinizden endişe etmeyin, bir İskoç profesör için dünyayı ilginçleştirmeye yarar!

Olay şudur: Doğu'da ve Batı'da şimdiki rekabetçi birikim sisteminin alternatiflere duyduğu gereksinim çok yoğundur. Nove' nin böylesi alternatifleri ortaya koyanlara karşı çıkarabildiği tek gerçek argüman, bizi dünyayı yeniden, sıfırdan, bir çırpıda kurabileceğimize inanan "fundamentalist" ve "ütopyacılar" olarak suçlamaktır. Marx'ın görüşü bu değildi (aslında, onun Bakunin okulu anarşistleriyle temel anlaşmazlıklarından birisi, 'evrensel yıkımın evrensel yeniden kuruluşu öncelemek zorunda olduğu' şeklindeki iddiaları üzerineydi) ve bugünkü gerçek Marksistlerin de görüşü bu değildir.

Marksistler, bir üretim tarzından bir başkasına geçişin önceki tarzın baştan aşağı yok edilişine bağlı olduğunu hiç bir zaman benimsememiş; tersine, belirli bir üretim tarzının, üretici güçleri (insanoğlunun doğayı denetleme yeteneği) toplumu paramparça eden derin çelişkilerle karşılaşmadan daha fazla geliştiremediği bir noktaya vardığını ileri sürmüşlerdir. O noktada toplumun bileşiminin değişmesi zorunlu olur. Eski toplumun ezilen sınıflarından birisi, insanların birbirleriyle ve üretim dünyasıyla ilişkilerini bilinçle yeniden düzenlemeye (sıfırdan kurmaya değil!) koyulur.

•Bu nedenle feodalizmden kapitalizme geçiş, üretimi örgütlemenin bin yıldır yetkinleşmiş tüm yollarının yıkılmasına değil, eski üretim örgütlenmesinin biçimlerinin bir kısmının yeni bi-

---

75) A. Nove s.141.

çimlere (ve bunları somutlaştıran sınıfa) bağımlı kılınmasına dayanmıştı. Üstelik bu sürecin başarısında gerekli politik devrimler kesinlikle tedrici olmamasına karşın, süreç bir gecede tamamlanamazdı, yüzlerce yılı aldı. "Ani" politik devrimler, gerek toplumun ekonomik yapısında, gerekse insanların düşüncelerinde çoktandır yer etmiş değişikliklere bağlıydı. Antikitenin köleci toplumlarından feodalizme geçiş bile, Roma İmparatorluğu'nun dağılışını, uygarlığın kısmi bir çöküşünü gerektirmişti; basitçe eskinin mezarı üzerinde sıfırdan yeni bir düzenin inşa edilmesi sorunu değildi. Feodalizm, antikite içinde boy vermiş gelişmelerden fışkırmıştı ve o toplumun başarılarının belirli bir desteğine gerek duyuyordu.

Kapitalizmin sosyalizme dönüşümü de, aynı biçimde, yükselen bir sınıfın politik iktidarı ansızın ele geçirişiyle yeni bir ekonomik düzene çok daha ağır bir geçişin birleşmesini, insanların yaşamın her yönüne karşı tamamen yeni tutumlar edindikleri daha uzun süreli bir "kültürel devrim"i gerektirir. Sosyalizm kapitalizmden devrimci bir kopuş dışında olanaksızsa da, aynı zamanda kapitalizimin bize sunduğu malzemeyi kullanan toplumun yeniden yapılandırılmasına bağlıdır:

> Üzerinde durduğumuz şey komünist bir toplumdur. Bu toplum kendi temeli üstünde gelişmez; tam tersine, ekonomik, moral ve entelektüel, her açıdan hâlâ rahminden çıktığı eski toplumun doğum izlerini taşıyan kapitalist toplumdan doğar.[76]

İki öğenin bileşiminin pratikteki anlamı, işçi konseylerine dayalı devrimci işçi hükümetinin neler yapabileceğine bakarak görülebilir. Bu hükümet, devrimin hemen ertesi gününde, halk kitlesinin koşullarını iyileştirmek üzere birbiriyle bağlı üç adım atabilir.

Birincisi, yönetici sınıfların servetinin çalışan sınıflar yararına toptan yeniden bölüştürülmesini gerçekleştirebilir. Bunun örnekleri nelerdir: Kocaman evlerin bölümlerinin evsiz ve gecekonduda yaşayan ailelere verilmesi; yöneticilerin özel mallarının (ya da, Doğu Avrupa ülkelerinde, "özel" hastane, kulüp ve kır malikâneleri yani daçalarının) acil toplumsal gereksinimleri karşılamakta kullanılması; lüks arabalarının (ya da tükettikleri aşırı miktardaki yakıtın) kitle ulaşımı sorunlarının

76) K. Marx, **Critique of the Gotha Programme** (Moskova 1971), s.16.

çözümünde kullanılması; lüks restoran ve otellerinin halkın dinlenme merkezleri olarak yeniden düzenlenmesi. Britanya'da nüfusun yüzde 10'u kişisel servetin yüzde 50'sine sahiptir. Yeniden bölüştürücü önlemler halkın geniş kesiminin koşullarında bir gecede gözle görülür düzelmeleri kolayca sağlayabilir.

İkincisi, bir işçi hükümeti, ekonomideki savurganlık, verimsizlik ve taklitçilik öğelerini derhal azaltmaya başlayabilir. Önceden rekabetçi birikime ve silah yarışına ayrılan kaynakları, kendi demokratik organları aracılığıyla dile getirildiği biçimde halkın gereksinimleri doğrultusunda bilinçle yeniden yönlendirmeye geçebilir. İşçiler katındaki savurganlık, düşük kaliteli üretimi ve çevre açısından tehlike doğuran çıktıları açığa çıkarmak için aşağıdan gelen kitle insiyatifine güvenebilir.

Üçüncüsü, işçilerin üretim noktasındaki temel yabancılaşmasının üstesinden gelmeye başlayabilir -tekdüze, sıkıcı ve yorucu çalışmayı anında zevkli kılma anlamında değil, işçilerin yaptıkları işin bir anlamı olduğunu, kendilerine ve kendileri gibi insanlara yararlı nesneler ürettiklerini hissetmeye başlaması anlamında. Böylece zamanla daha yüksek kalite çıktı üretilecek, daha az saatte daha çok ürün çıkarılacak (çalışma haftası kısalacak böylece) ve işgücü üzerindeki dışsal disiplin biçimleri azalacak, daha doğrusu kollektif özdisiplin doğacaktır.

Nove, "fundamentalist" sosyalistlerin, 'sosyalist devrimin ertesi günü işçiler birdenbire işlerini sevecek ve varolan toplumu niteleyen tüm bencillik öğelerini yitireceklerdir' şeklindeki bir iddiaya bel bağladıklarını öne sürer. Biz bunu idia etmiyoruz. Ne yazık ki, kapitalist toplumun psikolojik kötü izleri kapitalizm yıkıldıktan sonra da on yıllarca silinmeyecektir. Ama bu demek değildir ki, bencillik yaradılıştan gelir ve bu nedenle üretimi güdülendirmek için büyük gelir farklılıklarının zorunlu olduğunu iddia eden Nove'nin ortaya attığı düşüncelerin alternatifi yoktur:

> Piyasa tipi özendirici ve farklılaşmalar, çalışma zorunluluğu ve yönetim yokluğunda emeği "dağıtmak" için zorunlu hale gebilir... Zorlayıcılığın yerine koymak üzere tasarlanabilecek tek şey, bir özendirme şemasıdır.[77]

Nove, eşitsizliklerin mutlaka bugünkü kadar büyük olacağını

77) A. Nove, **a.g.y.**, s.52.

kastetmediğini söyler. Ama başka bir yerde, "zenginleri sağan vergi politikaları" ve "insani tutumların akıl almaz boyutlarda değişebileceği"ne inanmalarından dolayı sola saldırmıştır. "İş özendiricileri eşitsizlik demektir" diye tutturmuştur. Aslında, insanın bu gezegendeki yarım milyon yıllık yaşamı boyunca hem zorlama, hem de "özendirici" olmadan yararlı ve yüksek kalite ürünler üretmeye motive edilmelerinin çok, pek çok örneği görülmüştür. Nove, işin gerçeği, Batı Avrupa'nın birtakım bölgelerini yalnızca üç dört yüzyıl önce (ve genelde zora dayanarak) fethetmiş, insanlığın geri kalan kısmına ise ancak geçen yüz yılda yayılmış belirli akli tutumlar düzeneğinin her nasılsa yaradılıştan geldiği ve değişmeyeceği yolundaki, tarihsel-olmayan ve dar ufuklu burjuva nosyonuna bel bağlamaktadır.

Kapitalizmde bile çok değişik etkenlerin gücünü koruduğu önemli yaşam hücreleri vardır. Gerçekten de insanlar, en yabancılaşmış hallerinde bile, işlerini hem kendilerinin, hem de başka insanların yararlanacağı tarzda yapmasalardı, sistem zorlukla işleyebilirdi. Hastahanelerde hemşireler hastaların umutsuz sıkıntılarıyla ilgilenmeden önce mesai saatlerine ve ücret cetvellerine bakmazlar; okullarda öğretmenler okuma güçlüğü çeken çocuklara yardımcı olmadan önce ikramiye istemezler; kapitalizmin ordularındaki askerler, hiç bir bedel arzusunun ya da ceza korkusunun haklı gösteremeyeceği bir tarzda canlarını riske atıp, en saçma biçimlerde kendilerini feda ederler; otomobil fabrikalarındaki işçiler, yöneticilerin hatalı çalışmaya göz yumma istekleri güvencesiz araçlarla sonuçlanmasın diye kaygılanırlar.

Sistemin (Doğu ve Batı) çelişkilerinden birisi, süreçler daha karmaşıklaştıkça, tepeden yüksek standartlar dayatmayı hedefleyen denetlemenin (ister özendiriciye, ister baskıya dayansın) daha da güçleşmesidir. Çünkü yönetim tabanda olup bitenleri asla tam olarak bilemez. Fedakârlık öğelerine, iyi iş çıkarmak için işbirliğiyle motive edilmiş arzulara güvenme isteği daha da büyür. Yine de, üretimin doğrudan üreticilerin gereksinimleriyle belirlenmediği sınıflı toplumda, işçileri birbirlerine düşüren ve kızgınlıklarını işlerinden çıkartan tepeden denetim, tek mevcut denetim yoludur. Bundan ötürü yöneticilerin durmadan "katılım şemaları"na ve "kalite çevrimleri"ne başvurması, işçilere işlerinde reel çıkarları olduğunu (denetim korkusu ya da maddi ödül dışında) hissettirmek amacıyla tasarlanıyordu. Böylesi şemaların sürekli boşa çıkmasının nedeni de budur.

Bizim söylediğimiz şu: Sınıf egemenliğinin yıkılmasıyla, insanların işbirliği duygularını, bencil düşünmeyenlerin okkanın altına gittiği bir toplumun bunaltıcı sınırlamalarından kurtarmaya **başlamak** olanaklıdır. İnsanlar üretimin gerçekten kendi yararlarına olduğunu bir kez görebilseler, ne kadar bencil de olsalar, belirli bir iş parçası üzerinde belirli bir kalite düzeyini tutturmak için gerekenden daha fazla oyalanmalarına neden kalmaz. Başkalarının kullanacağı bir şey üretirken iyi standartta olmasın diye büyük bir arzu da duymazlar. Tıpkı "ilkel" toplumlar sınıflı toplumlar önünde boyun eğdiği, feodalizm de yükselen kapitalizm tarafından yıkıldığı zaman büyük tutum değişiklikleri görüldüğü gibi, maddi gerçekliğin değişmesinin ilk adımları atılınca tutumların değişmesinin de ilk adımları atılacaktır.

Nove, ortalama bir kişinin yaşam süresi içinde yararının görülmesi anlamında, sosyalizmin "uygulanabilirliğini" kanıtlaması gerektiğini söyler. Evet, bu önlemlerin hepsi işçi kitlesi adına çok daha çabuk kazanç sağlayacaktır.

Sosyalizme Geçiş

Bu acil önlemlerin hiç biri, kapitalizmde olgunlaştığı biçimiyle eski ekonomik mekanizmadan tam bir kopuşu kapsamaz -ve kapsayamaz. Devrimci işçiler, bu görevleri nasıl yerine getireceklerini, kaynakları nasıl dağıtacaklarını, bir üretim biçiminden ötekine geçmenin sonuçlarının ne olacağını, alabildiğine akılcı yıllarla tasarlamaya gerek duyarlar. İlk başta, kapitalizmden miras kalan yöntemleri (varolan fiyat sistemini, malların alım satım yoluyla bölüşümü, bireysel işçinin emek-gücünün karşılığının ödenmesi için varolan para kullanımını) kullanmak zorunda kalırlar. Marx'ın koyduğu gibi:

> Bireysel üretici, toplumdan, ona verdiğinin (/daha önce sıralanmış, toplumsal olarak sağlanan çeşitli hizmetler için -C. H./gerekli indirimler yapıldıktan sonra) tam karşılığını alır. Topluma verdiği, kendi bireysel emek miktarıdır... Topluma bir biçimde verdiği emeğin aynı miktarını başka biçimle geri alır. Burada besbelli, eşit değerlerin eşit değişimi söz konusu oldukça, meta değişimini düzenleyen aynı ilke egemendir... Tüketimin...bireysel tüketiciler arasında... bölüşümü sözkonusu olduğunda, meta eşdeğerleri değişimlerindeki aynı

ilke egemen olur: Bir biçimdeki verili emek miktarı, verili bir başka biçimdeki miktarla değiştirilir...[78]

Ama, Marx'ın acelesyle işaret ettiği gibi, eski toplumla yenisi arasındaki biçim sürekliliği içerikteki değişikliliği gizler, çünkü:

> Değişmiş koşullarda kimse emeğinden başka şey veremez ve bunun için de bireylerin mülkiyetine bireysel tüketim araçları dışında bir şey geçemez.

İşin özü şudur: Emek ürünlerinin değiştirildiği genel ortam dönüşmüştür. Tek tek kapitalistler (ya da, yaşlanmış kapitalizmde, delte tekelci kapitalist ve bürokratik devlet kapitalisti grupları) ölü emek yığınlarının, üretim araçlarında cisimleşmiş değişim- değeri yığınlarını artık denetlemezler. Daha fazla üretim aracına yatırım yapma kararları, artık, kapitalist grupların her birinin ötekilerin zararına genişlemeye kalkıştıkları kör rekabet kapsamında alınmaz.

Bir bütün olarak ekonomideki itici güç, artık sermayenin özgenişlemesi değil, tersine, halkın bilinçle dile getirilmiş arzularıdır (bu arzuların akılcı temelde nasıl realize edileceğini çözmenin bir temeli olarak eski fiyat sisteminin kullanılması sürse bile). O sistem, sosyalizmin erken aşamasında, farklı türden insan gereksinimlerini karşılamakta gereken toplumsal açıdan zorunlu emek miktarını hesaplamanını, ne denli kaba da olsa, mevcut bir aracıdır. Yararlanılması gereken bir araçtır. İşçi denetiminin zorunlu olduğunu, ne var ki işçilerin hâlâ "devlet kapitalizmi" doğrultusunda işleyen işletmeleri denetlediğini söylediği zaman, Lenin'in sözünü ettiği şey buydu. Troçki'nin ısrarla kastettiği de budur:

> Devlet mülkiyetindeki her fabrikanın, teknik yöneticisine kadar, tepeden denetlenmesi zorunludur...ama aynı zamanda aşağıdan, gelecek uzun süre devlet ekonomisinin düzenleyicisi olarak kalacak piyasayla da denetlenmelidir.[79]
>
> Ekonomide yer alan sayısız canlı kişiler... gereksinimlerini ve onların görece yoğunluklarını sadece plânlama komisyonlarının istatistiki derlemeleriyle değil, aynı za-

78) K. Marx, **Critique of the Gotha Programme**, s. 16.
79) 1922, Dördüncü Komintern Kongresi.

manda doğrudan arz-talep baskısıyla da bildirmek zorundadırlar. Plân, piyasayla kontrol edilir ve önemli ölçüde o sayede gerçekleştirilir. Piyasadaki düzenleme kendilerini onda gösteren eğilimlere dayanmalı, ekonomik akılcılığını ticari hesaplamayla kanıtlamalıdır. Rublenin "denetimi" olmadan geçiş dönemi ekonomisi düşünülemez.[80]

Ne var ki bu alıntılar, Nove'nin tasarımladığı gibi, kendi savını ya da genel piyasa sosyalizmi savını kanıtlamazlar. Piyasa sosyalizmi, ekonominin dinamiğinin özünde kapitalizmde de sosyalizmde de aynı olduğu, her şeyi piyasanın kararlaştırdığı, hükümetin olaylar olup bittikten az sonra işleri düzeltmek üzere müdahale ettiği öğretisidir. Marx, Lenin ve Troçki ise bütünüyle başka bir şeyden, çeşitli alternatif ekonomik kararların maliyetlerinin hesaplanışında eski (ve epeyce yanlış) yöntemlerin nasıl kullanıldığından, sonra da bu kararların nasıl rakip sermayelerin kör, sonu gelmez biçimde yıkıcı ve savurgan, rekabetçi birikim mantığından çok farklı bir temelde alındığından söz ediyorlardı.

Kesinlikle Marksist olmaları nedeniyle, olayları ya eski üretim tarzının basitçe sürdürülmesi, ya da yeninin hemen empoze edilmesi bağlamında değil, birinden ötekine karmaşık, diyalektik bir geçiş bağlamında ortaya koydular. Bu geçiş, hareketi (piyasa mekanizmalarından bilinçli denetime hareketi, tüketimin birikime bağımlılığından birikmiş emeğin "yalnızca emekçinin varoluşunu uzatma, zenginleştirme, yükselme yönünde bir araç"[81] olarak kullanılışına hareketi, zorunluluk âleminden özgürlük âlemine hareketi) kapsıyordu.

Geçiş süreci "zıtların içiçe geçmesini" kapsar. Yeni ilkeler eklenir ve bu yeni ilkeler, eninde sonunda, üretimin gerçek maliyetlerini değerlendirme söz konusu olduğunda eskinin yerini alır. Bu ister istemez böyledir, çünkü, gördüğümüz gibi, eski yöntemler üretim süreci tarafından sürekli demode kılınmaktadır. Dahası, üretimin yoğunlaşma derecesi -kapitalizmde bilene kadar büyük olursa, piyasadaki fiili fiyatların cari maliyetlerin hesaplanmasının bir aracı olması durumu o kadar azalır. Gerçek işçi devletinin üretimde taklitçiliği ve rekabetçi biriki-

80) Muhalefet Bülteni, Kasım 1932.
81) **Communist manifesto'da Marx ve Engels.**

min savurganlığını kökünden kazıma yönündeki adımları, piyasa fiyatlarını daha az etkili bir ölçme aleti haline getirir.

Yeni Bir Üretim Maliyetleri Ölçüsü

Üretim kapitalizmin çarpıtıcı etkisinden kurtulunca, yeni -ve müthiş ölçüde daha etkili- bir ölçme aletine kavuşulur. İşçiler üretimde harcadıkları emek miktarını kendileri değerlendirebilir. Her işçi kolektifi harcadığı ekstra emeği hesaplayıp kaydedebilir; öyle ki son nesne, deyiş yerindeyse, somutlaştırdığı emek miktarını "yazmış" olur.

Nesnede belirtilmiş emek belirli bir "somut emek", tüm toplum açısından belki en verimli olmayan belirli üretim teknik ve yöntemlerini belirli bir işyerinde sonuçlandırmış emektir. Öte yandan, hem doğrudan işçilerin, hem de bir bütün olarak toplumu idare eden kolektif organların üretimi daha verimli, insani gereksinimlere daha uygunlaştırmakta gerekli teknik değişiklikleri nasıl uygulamaya sokacakları konusunda bir tartışma zemini sağlayabilir. Çünkü bir şey üretmekte kullanılan somut emek miktarları hesaplanınca, onu, ekonominin başka köşesindeki bir işyerinde gerekli miktarla karşılaştırmak zor olmaz. O durumda ölçüler, bütün toplumda en düşük emek gerektiren tekniklerin genelleştirilmesine bilinçli yönelim adına varolur.

Nove, insanların huylarını hiç değiştirmeyeceğini, harcadıkları emek miktarını yanlış söyleyeceklerini öne sürecektir. Onun argümanını boşa çıkarmak için herkesin bir çırpıda değişeceğini iddia etmek gerekmez. Tutumların tamamen değişmesi on yıllar, hatta kuşaklar boyu sürebilir. Ancak burada konunun özü, kapitalizmde bir işçinin ne kadar iş çıkarabileceği konusunda denetçilerine yalan söylemesinin **akılcı** olduğudur. "Resmi olmayan" kısıtlayıcı işyeri uygulamalarıyla ilgili klasik bir incelemenin -Hawthorne deneyi- daraltılmak zorunda kalındığı, çünkü o işçilerin sanayide "aşırı üretim" yüzünden kovulduğu anımsanmaya değer! Toplumun karar yapısı tepeden tırnağa değişince, üretim önceliklerini kendileri belirledikçe davranışlarında büyük değişiklikler yapmak işçiler açısından akılcı hale gelir. İşçilerin hepsi bu rasyonalitenin farkında olmayabilir (nasıl bugün bir çoğu kapitalist rasyonalitenin farkında değilse ve yönetimin taleplerini karşılarken gerekenden daha çok, daha etkin çalışıyorlarsa), ama bunun farkına varacak kişilerin sayısının artması beklenebilir.

Bu süreç, kapitalist üretimde yabancılaşmamış üretim gerçekleştiği zaman işleyen etkenleri devreye sokar. Hiç bir aklı başında insan kendi evini dekore ederken, toplumdaki genel teknikler düzeyi karşısında gerekenden daha fazla çabayı bilerek harcamaz. Hiç bir aklı başında insan yıkılacak bir duvar, konuklarını zehirleyecek bir yemek yapmaz. Macar yazar Miklos Haraszti, çalıştığı fabrikadaki işçilerin işleri nasıl kendi yararlarına döndürmeye çalıştıklarını anlatırken, buna, günlük konuşma diliyle "evciller" diyordu:

> Götürü çalışan işçiler için, evcilik kendi başına amaçtır... Bizim anlamsız "reel" işimizin antitezidir: evcilik yapan bir işçi kafasını kullanır ve gözlerini açık tutar. Çevresindeki hammaddeleri inceden inceye gözden geçirir, makinelerinin kulanılmayan kapasitelerini tartar... Gizlice ve ancak büyük özverilerle, hiç bir saklı güdü olmadan yapılan mütevazi evcilik, özgür ve yaratıcı çalışmanın olanaklı tek biçimidir... Bulduğumuz şeyleri, hayatımızı kazanma zorlamasından kurtulmuş olarak ve çıkar gözetmeyen bir hazla dönüştürüyoruz...
> Evcilik yapma, fabrikada yürürlükte olan aralıksız rekabetin dışında kalan tek iştir... Sağladığı yardımın ne değer taşıdığını, ne kadar zaman harcandığını kimse hesaplamaz. Kimi zaman, "reel" çalışmada asla görülemeyecek bir karşılıksız davranış dürtüsüyle kendini düşünmezliğe bile rastlanabilir.
> Çalışmamızın tamamının evcilik yapanların zevkleriyle yönetilebileceğini varsayın... dışardan ücretle dayatılan yabancılaşma duygusunun yerini, gerçek ihtiyaçların başdöndürücü sevinci alacaktır.. Sadece birleşmiş evci-işçilerin gereksindiğini ve evcilik yapımında birleşen işçiler olarak kalmamıza olanak verecek kadarını üretecek, üstelik bugünkünden bin kat daha etkili şeyler üreteceğiz.
> Bütün dünyayı hesaba katmak, kuvvetimizi birleştirmek, rekabet yerine işbirliğini koymak, istediğimizi yapmak, plânları birlikte yapıp uygulamak, yalnızca hoşlanacağımız şeyleri ortaya çıkarmak... Büyük Evcilik kuvvetimizi anlamsız yere tüketme riski taşımayacak; tersine, uğraşlarımızın reel yararlılığını keşfetmenin tek yolu olacaktır...Yaşamlarımızı Büyük Evciliğe yöneltebilirsek, gerekli oldukça günde bir kaç saati mekanize çalışmaya seve seve ayırırız.

Sosyalist devrimle ilgili söylenecek şey, emeği ölçmenin es-

ki yollarını tamamen yok etmek değil, bir yandan onlardan sürekli yararlanırken yeni -ve daha üstün- yolların giderek etkinleşme koşullarını da yaratmaktır.

Bu dönüşüm kesinlikle olanaklıdır, çünkü kapitalist (ve Stalinist, devlet kapitalist) toplumun bütün temeli yabancılaşmadır. İnsanlar kendi emeklerini, ürünlerini denetlemezler. Çalışma gibi akıldışı şeyleri (kol emeğiyle yapılmayan nice işteki gibi, hızlı çalışma yerine ağır ağır yapılmaya çok daha elverişliyse bile) alabildiğine yavaşlatan budur. Böylece herkes kullanabileceği kadar düşük kalitede ürünler çıkaracak, ölçülmesi halinde ücret düzeylerine zarar verecek olan üretken faaliyetelerini çevreden gizleyecektir.

Modern Üretimin Karmaşıklığı

Nove, ekonomik kararlar almanın karmaşık yapısına çok önem verir. İleri bir sosyalist ekonomi kuşkusuz karmaşık olacaktır. Alınacak kararlar her zaman sosyalist ekonomik sistemin değişik yerlerindeki değişik insanlar açısından dolaylı-dolaysız sonuçlar doğuracaktır. Ama, önceden işaret edildiği gibi, böylesi kararların alınması zorunluluğu kapitalizmde de vardır. Şu farkla ki: Kapitalizmde kararlar, söz konusu malları üretip tüketmek durumundaki insanların açık ve demokratik tartışması sonucu değil, sadece başka gruplarla yaptıkları rekabet kavgalarına ilgi duyan küçük, kapalı, son derece ayrıcalıklı gruplarca alınır.

Gerçek sosyalizm, kapitalizmden daha karmaşık olmayacaktır. Karmaşıklığın kapitalist sistemde çözüldüğü saçma ve yıkıcı biçimler (en saçma olanları da kapitalist hızlı büyüme/durgunluk çevrimi ve savaş dürtüsüdür) yerine bilinçli insan müdahalesini geçirerek başlayacaktır.

Bunu kesinlikle yapabilir, çünkü gözlerini Nove'nin elinin tersiyle ittiği güçlerin (varolan toplumda üretimin örgütlenmesi konusunda söz hakkı tanınmayan milyonlarca işçinin bilinç ve insiyatifi) seferber edilmesine çevirir. İşyeri toplantıları, fabrika genel toplantıları, yerel, ulusal ve uluslararası işçi konseyleri aracılığıyla, üretim önceliklerini saptayabilecek, ekonomik mekanizmanın iyi ve kötü işlediği yerler konusunda yorumlar yapabileceklerdir. Daha önce fiyatların maliyetlerle ilişkilerini kaybeder kaybetmez o ilişkinin yine nasıl kurulduğuna bakarken gördüğümüz gibi; kapitalizmde karmaşıklığı çözmek için

kullanılan yöntemin (krizle sonuçlanan rekabet) sürekli zorlukları ağırlaştırması da bu görevi kolaylaştıracaktır. Tekelci kapitalizmde olsun devlet kapitalizminde olsun, kapitalistleri, ekonomik mekanizmayı ve bin bir noktayı bozarak, eski yatırım plânlarını çöpe atıp yenilerini benimsemeye zorlayan etken sürekli rekabet baskısıdır. Rus ekonomisi gibi bir ekonomiyi, plânlama kandırmacasını kaosa varan kısıntılara çevirerek ve tabandaki işçiler düzeyinde varolan üretim programlarını değiştirerek, mevcut emek ve maddi kaynaklar kapsamında sürdürülemeyecek kadar çok yüksek bir birikim oranına kavuşmaya yönelten etken de rekabet baskısıdır.

Burada bir şey daha belirtmekte yarar var. İlerleme, üretimin temposunu belirleyen bir etmen olarak kör piyasa güçlerini ne kadar ortadan kaldırırsa, korkunç sayıda kararların alınışındaki karmaşıklık da o kadar az olur. Hemen bir örnek alalım. Hiç bir modern kapitalist devlet ardı ardına gelen kentsel krizlerden kaçınmayı başaramamıştır. Üretim modeli rekabetçi birikim olduğundan, halk kitleleri önceden kestirilemez bir şekilde kent merkezlerine sürüklenirler. Bu, ikincil düzeyde üretken etkinliklerin muazzam oranda genişlemesini doğurur: Ambarlar, toptan dağıtım merkezleri, perakende satış bayileri, garajlar ve servis istasyonları, taksi firmaları, kafe ve restoranlar. Kitlesel ulaşım sistemleri, yollar, okul ve hastane sistemleri üzerindeki baskı neredeyse dayanılmaz boyutlara ulaşırken, kentte barınmaya çalışan insanların sayısı kitlesel oranlarda büyür. Bu hizmetlerin üst üste yığılması kent yetkililerine büyük zorluklar çıkarır. Genişledikçe keşmekeşi arttıran işletmelerin gereksindiği emek-gücünü barındırma, eğitim ve ulaşım yollarını sağlamak sorun olur. Trafik sıkışıklığı, kirlilik ve halk sağlığı önlemleri, görünüşe bakılırsa insan eylemiyle asla çözülemeyecek kadar karmaşık önlemlere dönüşebilir. Yine de bu sorunları hafifletip eninde sonunda çizmek için bütün gereken, kör rekabete dayalı birikim yerine, üretken mekanizmanın genişlemesinin, bilinçli denetim ve yönetimin geçirilmesidir.

Piyasadan bilinçli bir uzaklaşma zorlukları korkunç oranda azaltabilir, en azından ekonominin belirli alanlarında. Kent insanlarının hareketinin salt rakip taşıma şirketlerinin rekabetiyle düzenlendiği yerde, otobüsler ve metro sistemleri halkın yoğun olduğu güzergâhlarda toplanırlar ve kendi arabalarını kullananlara yer açılması için halkı uzaklaştırmış olurlar. Daha fazla otomobil yola çıkarsa o kadar çok yol tıkanır ve daha fazla in-

san otobüsten vazgeçerek otomobile yönelir. Yetkililer otomobiller için daha fazla yol ayırmaya çalıştıkça, yola çıkan otomobil sayısı artar. Bu kısır döngüler dizisinden, çok uzak görüşlü kapitalist yorumcuların bile kabullendiği tek bir çıkış yolu vardır: Hükümetler ve kent yetkilileri açısından piyasa-dışı bir kamu ulaşım sistemi kurmak. Düşük ücretli (daha iyisi, parasız) otobüs ve metro hizmetleri özel otomobil kullanmadaki özendiriciliği kaldırır; daha az otomobil yola çıkarsa, otobüs hizmetleri hızlanır; başkalarının otomobil kullanması için özendirici azalırsa, kent daha az kirlenir.

Nove, hem piyasaya, hem de tepeden bürokratik denetime karşı yaşama şansı bulabilecek bir alternatif olasılığını bir yerde kabul eder. Basit yeniden üretime dayalı, insanların geçmişteki görevlerini yinelemekten öteye gidemedikleri bir ekonomi olasılığına değinir. Sonra kendi örneğini iki gerekçeyle bir kenara koyar. Birincisi, der, bu **plânlı** bir ekonomi değildir (ve o noktada haklıdır), çünkü geleneksel olarak mevcut ritmlere göre işler, bilinçle organize edilmiş ritmlere göre değil. İkincisi, yeni, uzun dönemli yatırımları yaptıramaz. Ama basit yeniden üretimin ötesine asla geçmese, bunlara gereksinimi kalmaz. Daha önemlisi, tüm argümanını paramparça edecek çözüm (yeni, uzun dönemli yatırımların, önceden demokratik kararlar alınmasına olanak vererek bilinçle aşamalara ayrılabilmesi) üstünde kafa yormaz. Piyasa dışı bir basit yeniden üretim modeli olanaklıysa, onun genişlemiş yeniden üretim modelinde bilinçli biçimde aşamalara bölünmesi de olanaklıdır.

Nove'nin bunun üstünde bile durmamasının nedeni, genişlemiş yeniden üretimin (sanayi ve tekniğin gelişmesi) ancak bugünkü biçimiyle, sistemin birimlerini çok çabuk çıktının koordinesiz biçimde genişlemesine girişmeye zorlayan dışsal baskılar sonucunda gerçekleşebileceğidir. Koordinasyonsuz birikim varsayarsanız, ekonomik kararlar almanın güçlükleri, insanoğlu açısından asla hükmedemeyecekleri kadar büyük olur elbette. Ama ekonominin rekabetçi kapitalist birikim ilkeleriyle işlemek zorunda olduğunu varsayıyorsanız, bunun anlamı sosyalist ilkelerle işleyemeyeceği demektir. Nove'nin varsayımını reddederseniz, vardığı sonucun çok sığ kaldığını görürsünüz.

Pratikte, sosyalist bir toplumun asla basit yeniden üretim düzeyindeki ve geleneksel iş pratikleriyle işleyen bir toplumdan doğmayacağı kuşkusuzdur. İster piyasa ağırlıklı tekelci devlet kapitalizmi, isterse yönetsel bakımından merkezileşmiş, bürok-

ratik devlet kapitalizmi olsun, varolan bir kapitalizmin yıkıntılarından boy verecektir. Kapitalizmi dönüştürmeye başlarken eski ekonomik metabolizmayı da çalışır durumda tutarak, eski düzenin yöntemleriyle her türden kısa dönemli uzlaşmalara girecektir. Demek ki bir takım güçlüklerle başa çıkmak her zaman zor olacaktır. Yalnız rekabetçi birikimin dinamiğinden uzaklaşmak yönünde atılan her bilinçli adım, karar mekanizmasının karmaşıklığını azaltacak ve ekonomik mekanizmada yapılacak herhangi bir değişikliğin sonuçlarını görme yeteneğimizi arttıracaktır.

Kollektif üreticilerin demokratik tartışmasından hep doğru kararlar çıkmaz elbette. Her türden hata ve yanlış hesap olabilir. Kuşkusuz hangi gereksinimlerin en yoğun, hangi görevlerin nefret edilesi (ilk onların otomatikleştirilmesini gerektirecek kadar) olduğu tartışmaları çıkacaktır. Yer yer, bir kaç yıl önce yapılan plânların günün koşullarına hiç uymadığının anlaşıldığı çok kötü işler bile yapılabilir. Ama bunların herhangi birisinin nasıl olup da bugün Doğu'da ve Batı'da tanık olunan akıldışılık düzeyine (kuruluşunun üstünden on yıl,geçmeden silinmiş sanayiler, yararlı mallar üretebildikleri fabrikalardan fiziksel olarak dışlanmış aç ve işsiz işçiler, yıkılmak üzere tasarlanmış konut blokları, batacak gemiler, havaya uçacak santraller) varabileceğini anlamak çok zordur.

Son olarak, toplum varolan mekanizmanın akıldışılığından uzaklaştıkça, bir şey daha değişecektir. Kapitalizmin tipik güdüsü olan "cimrice para biriktirme"nin egemenliği önlendikçe, insan yaşamı çok genişleyecektir. Çünkü insanların gereksinimleri yalnızca piyasasız değil, aynı zamanda insanların harcadıkları emeğe oranla ölçme gereği duyulmadan da sağlanabilir.

Nove buna elverecek kaynak düzeyine asla ulaşılamayacağını, çünkü insanların gereksinimlerinin sonsuz olduğunu, bu nedenle hep "kıtlık" görüleceğini iddia eder. Ne var ki her tükettiğimizin gereksinimi sonsuz değildir. Kapitalizmde bile parasız hizmetler vardır: Britanya'da çoğu sağlık hizmetleri ve, bu yıla dek, su sağlanması ücretsizdir. NHS /Ulusal Sağlık Hizmeti/ bedava diye, her hafta yerel hastanede kırık kolumu taktırmam. Su bedava diye, evden her çıkışımda musluğu açık bırakmam. Aynı şekilde metro serbest olsaydı, çok azımız günümüzü Circle Line çevresinde dolaşarak geçirmeyi yeğlerdik. Tiyatrolar serbest olsaydı, haftada yedi geceden fazla gidemezdik.

"Doygunluk" noktasının pek uzak olmadığı bu tür bir sürü

gereksinim vardır. İleri sanayi toplumlarında artan sayıda insan, herhalde çok yiyecek tükettiklerinin farkına varmaktadır - bir yanda iş (ve evişi) baskıları, öte yanda kitlesel çapta üretilen besin maddelerinin kalitesizliği çalışan çoğu kişinin bu konuda fazla şey yapmalarını çok zorlaştırsa bile. Elektrikli aletler gibi şeyler bile sınırsız sayıda talep edilmez. Çok az sayıda firma kendi büro ve işyerlerinde ısıtma sistemlerine sayaç takar, çünkü o zaman insanların ısıyı anında düşürdükleri bir sıcaklığa varılır. Ve tıpkı serbest kamu ulaşım hizmeti sağlanmasının özel arabaların kullandığı enerji miktarını hızla azaltması gibi, evler için serbest yalıtma sistemleri kurulması da ısıtmaya giden enerji miktarını azaltır.

Giyim gibi bir şeyde bile, çoğu insanın binlerce çift ayakkabısı olan Imelda Marcos'a benzemediğini düşünmek akla yatkındır: Bugün kapitalist toplumda karşılanandan hayli yüksek olmakla beraber, ayakkabı talebi görece sınırlıdır. Bu konuda da, temel gereksinimlerin, en acil olanların, karşılandığı ve karne türü bir mekanizmayla sınırlanması gerekmeyen bir toplum tasarlamak olanaklıdır. Sosyalizmde şimdiye göre **daha az** gerekecek şeyler bile vardır. İnsanların haftada yalnız bir iki saat kullansalar bile kendilerine aldıkları, bulaşık makinesinden çim biçme makinesine ve bilgisayara kadar uzanan aletler vardır. Onları işbirliği yaparak paylaşmaları kendileri açısından ne kadar çok akılcı olurdu.

Marx; **Gotha Programı'nın Eleştirisi**'nde, insanların yine harcadıkları emeğe oranla ürün alacakları sosyalizmin "aşağı" evresiyle, kıtlığın sona erişinin "herkese gereksinimine göre, herkesten yeteneğine göre" ilkesinin uygulanmasına olanak verecceği daha yüksek bir evre arasında ayrım yapıyordu. Nove, gereksinimlerin sonsuzluğu nedeniyle bu ikinci evreye erişilemeyeceğini ileri sürer.

Kuşkusuz gereksinimlerin sonsuz olduğu bir anlam vardır: İnsan yaratıcılığı öyledir ki, her zaman doğayı denetlemenin yeni yollarını keşfetmeye uzanıyor olacak, onların bir bölümü de herkesin hemen edinemeyeceği kadar pahalı olacaktır. Karşılanmaları bir ölçüde kameye bağlanacaktır. Ancak bundan, yeme, giyinme, iklim etkilerine karşı korunma gereksinimiyle aynı olağanüstü önemde gerek duyulacağı sonucu çıkmaz. Kimi gereksinimler ötekilerden daha temeldir ve, Marx'ın yaptığı gibi, insanların istediklerini bir ölçüde alabilecekleri bir insanlık hayal etmek oldukça akla yatkındır. Daha az önemli gereksinim-

lere gelince, birleşmiş üreticilerin onları dağıtmasının nice yolu vardır - kurayla, çöp toplayıp dökme gibi tatsız işleri yerine getirme ödülü olarak ve yaşamın özel anlarında hediye olarak vererek. Bu noktada da kendi yazgısını elinde tutan bir insanlık, gelecekte sadece şimdinin bir yansımasını gören ütopyacı (ya da Nove örneği gibi, anti-ütopyacı) yazarların tasarımladığına göre son derece daha hayal edilebilir olacaktır.

Son bir nokta. Nove, Marx'ın **1844 Elyazmaları**'ndaki ünlü deyişini aktarır: Hakiki komünizmde insanlık "sabah ava çıkıp öğlen balık tutabilecek, akşama doğru inek yetiştirip akşam yemeğinden sonra edebiyat eleştirmenliği yapabilecektir". Nove'ye göre, böylesi bir özgürlük modern üretim yöntemlerinin kısıtlamalarıyla bağdaşmaz. Ne var ki Marx, sanayi üretiminin öyle örgütlenebileceğini asla ileri sürmedi. Onun söylediği, tam tersine, kapitalizmdeki savurganlık ve akıldışılık giderildikçe, insanların birbirleriyle ve dünyayla etkileşimlerde yabancılaşmamış ilişkiler kuracakları, boş zamanlarının artacağıydı. Bu da bir hayli yabancılaşmamış emeği kapsayacaktı (her şeyden önce, Nove gibi kitap yazmakla uğraşan birinin farkında olması gerektiği gibi, yabancılaşmamış emek çok zevkli olabilir!). Bu emek, zamanla, marjinal önem taşır hale gelene dek, yabancılaşmış emeğin yükünü hafifletecekti.

Marx'ın argümanları bugün daha yerinde olamazdı. Doğu'da olsun Batı'da olsun, üretimin en az yarısının israf edildiği, toplam üretimin çevrimsel krizlerin etkisi olmasa yaklaşık yüzde 50 artacağı bir dünyada yaşıyoruz. İnsanların temel ihtiyaçlarını karşılayıp iş gücünü azaltmakta gerek duyulan mal çıktısını arttırmak, böylece boş zamanı çoğaltmak epeyce olanaklıdır. Süreç içinde, insanları birbirlerinin boğazına sarılan kıtlığın ve deliye döndüren yabancılaşmanın elimine edilmesine doğru müthiş bir adım atabileceğiz. Her alandaki kıtlığa ve her türden yabancılaşmış emeğe son verme amacı belki de erişilmez bir şeydir. Belki de ona asla ulaşamasak bile hep daha çok yaklaşabileceğimiz asimptotik bir çizgidir. Ama o doğrultuda adım atmakla, insan toplumunda ve onun yanı sıra kendimizde nitel dönüşümler gerçekleştirebiliriz.

Reform, Devrim ve Piyasa

Sosyalist bir alternatif uğruna kavga verme, sadece gelecekle ilgili bugüne ilişkin olduğundan farklı bir bakışı olma sorunu değildir. Aynı zamanda kaynaklandığı yer de doğrudan doğruya, hem "piyasa ağırlıklı", hem de merkezi biçimde yönetilen ekonomilerdeki toplumun yüz yüze geldiği problemlerdir.

Piyasalaşma yanlıları, piyasanın ekonomideki verimsizliği aşacağını ve Doğu Avrupa devletlerindeki kalitesiz çıktıları ortadan kaldıracağını iddia ederler. Doğrusunu isterseniz ikisi de olmaz. Şimdiki durumda Doğu Avrupa devletlerinin yöneticileri, ekonomileriyle dış dünya karşısında tek bir varlıkmışçasına hareket etseler bile, askeri ve ekonomik açıdan rekabet içindedirler. Piyasacılar bu ayrı birimlerin rekabet eden işletmeler biçiminde bölünmesini önerirler. Bu rekabetin verimsiz ve düşük kalite üreten işletmeleri yöntem değiştirmeye zorlayacağı düşünülür. Ne var ki o adımın sonuna dek götürülmesi yönündeki her girişim, kısa sürede ekonomik (ve politik) engellere çarpar.

Dış rakiplerle doğrudan rekabet etmenin çok sayıda işletmeyi piyasadan çekilmeye zorlayacağı (dolayısıyla ekonominin büyük parçalarındaki geçmiş yatırımların değerini sileceği) korkusundan, değişiklikler bir anda gerçekleşemez. Bir hazırlık dönemi zorunludur.

İşletme yöneticileri bu hazırlık dönemini dışardaki dev rakiplerle doğrudan rekabete hazırlanmakla geçireceklerse, yüksek oranda birikime gereksinirler. Ve dış rekabette şanslı olacak kadar büyüyeceklerse, iç pazarda en azından yarı-tekelci bir konum edinmeleri olasıdır. Ama birikim düzeylerini hep birden yükselten çeşitli yarı-tekellerin ortaya koyduğu genel sonuç, ücretlere ayrılan toplam tutarı ve hammadde talebini -tüketim malları ve malzemelerini farkedilebilir ölçüde yükseltmeden- yukarı itmek olacaktır. Darlık (ve onunla beraber fiyat zamları ve halkın daha düşük kalitede mal ve malzeme alma isteği) kaçınılmaz sonuç olur. Aynı zamanda, tek tek işletmeler üzerindeki merkezi denetimin son buluşu, yöneticilerin belli başka işletmeler için temel girdi üretimini durdurmayı seçmeleri (bütün olarak ulusal ekonomiye zarar verse bile) anlamına gelebilir.[82]

---

82) Bu senaryo basit bir spekülasyon değildir: Reformlar sonucu SSCB'deki işletmelerin pek çoğu üzerindeki merkezi denetim gevşedikçe, son aylarda olup biten şeyin kesinlikle bu olduğu yolunda pek çok gösterge vardır.

Verimlilik artışını, kalitenin düzelişini, maliyetlerin daha iyi denetlenmesini ve yaşam standartlarının yükselmesini getiren reformlar yerine; birikim düzeylerinin artışına, kalitenin bozulmasına, maliyetler üzerindeki denetimin daha fazla yitirilmesine ve yaşam standartlarında daralmalara yol açabilir bu. O zaman rejimin kendisi, fiyatları düşük tutma, firmalara ne üretecekleri konusnda talimat verme ve merkezileşmiş kalite denetimlerini uygulamak üzere doğrudan müdahale etme baskısını hissedecektir. O zaman rejim, dünya piyasasının ekonominin tüm sektörlerini doğrudan silip süpürmesine zemin yaratma tehlikesiyle, işletmeler üzerinde doğrudan, merkezi denetimin bir çeşidine geri dönüş tehlikesi arasında seçme yapma ikilemiyle karşı karşıya kalır.

Bugün Çin, Macaristan ve Yugoslavya yöneticilerinin karşısına çıkan, çok uzak olmayan bir gelecekteyse Gorbaçov'un (ya da ardılının) karşısına çıkacak seçim budur. Seçim, görünenden güçtür. "Kriz öncesi" durum büroksasinin çeşitli kesimlerini birbirine düşürdükçe, dolayısıyla ekonomi üstüne tek amaçlı bir doğrultuyu dayatmakta gerekli tutarlılıktan yoksun bıraktıkça, merkezi yönetsel denetime dönüş giderek zorlaşır. Ekonomik kararlar almada tek bir iradenin egemen olması yerine, tutarlı ekonomik yönetim anlayışını hepten yok eden (bugün Polonya'da görüldüğü gibi) çok sayıda ve rakip iradelerin belirmesi olasıdır.

Yine de, yabancı işletmelerle doğrudan rekabete açılma yoluyla yeniden yapılanma işleyemez artık. Çünkü, bugün dünya rekabetinin baskıları sonucu yeniden yapılanmış bir ekonominin bir kaç yıllık bir zaman diliminde önünc çıkacak baskıları göğüsleyebileceğinin garantisi yoktur. Arada geçen sürede döviz düzeylerinde, enerji fiyatlarında, dış piyasalardaki talep düzeyinde ve dünyada karşılaşılacak rekabet düzeyinde çok büyük değişiklikler görülebilir. Bugün dünya standartları karşısında verimsiz kalması nedeniyle kapatılan kömür sanayiinin, dünyanın en iyisi olma potansiyelini taşıdığı anlaşılabilir; bugün geniş olan kimya sanayiinin fuzuli bir yük -yararsız ama pahalı- olduğu anlaşılabilir. Dev rekabetçilerle baş etmeye çalışan orta büyüklükteki bir kapitalist firmanın geleceği konusunda önüne çıkan belirsizlikler, Doğu Avrupa'nın yeniden yapılanmış ulusal ekonomilerinin önüne de çıkacaktır.

Reform ve piyasa, bürokratik yönetici sınıfların önüne bile açık bir ileri yol sunmaz. Reform ve piyasayı tercih ederlerse,

bunun nedeni sadece kendi reformdan geçirilmemiş yöntemleriyle sürüklendikleri umutsuz açmazdır. İşçi kitlesinin beklentileri açısından durum daha da umut kırıcıdır. Reformdan geçirilmiş bürokratik, devlet kapitalizmi ekonomisi, reform geçirmemiş biçimi gibi, başarı için çok yüksek birikim düzeylerine bel bağlar. Tabii yüksek birikim düzeyleri de, halk kitlesi açısından düşük yaşam standartlarına ve kalitesiz tüketim mallarına (yönetici sınıf ve orta sınıfın kesimleri açısından kalite ne kadar düzgün olursa olsun), ayrıca kendi başına halkı bu düzeyleri benimsemeye zorlayabilecek otoriter politik düzene bağlıdır. Rus ekonomisti Selyunin, geçen yıl **Sotsialistischeskaya Industria**'da çıkan bir makalesinde şunlara işaret ediyordu:

> SSCB'de tüketim fonu gelirin yüzde 60'ını oluşturur, tasarruf fonuysa yüzde 40'ını. Bu denli yüksek oranda bir tasarruf bileşimi, özünde savaş zamanı standartlarına denk düşer. Üretim mallarının imaline kayış, hızlanmış kalkınma oranları ile ulusal gelirin daha hızlı büyümesinin yaşam standardını çok az etkilediği paradoksal bir duruma sokmuştur bizi. Ekonomi insan için olmak yerine, giderek daha çok kendisi için işlemektedir.

Böylesi koşullarda **perestroika** başarıyla uygulansa bile; çalışan başına ortalama geliri ayda ancak 1.5 ruble[83] (haftada 25 penny'den daha az) yükseltecektir. Bu durumda işçilerin yanıtı "piyasa"yla değil, üretim araçları üzerindeki (ve bu, toplumun geri kalanı üzerinde de demektir) iktidarın ele geçirilmesiyle verilir. Ayrıca, üretim araçlarını "birleşmiş üreticiler"in kendi başlarına saptayacakları insani gereksinimleri karşılayacak bir şekilde kullanmaya geçilir.

Piyasacının reçeteleri Batı'da yaşayan bizim piyasacıların işine de yaramaz, çünkü o reçetelerin anlamı zaten sahip olduğumuza (ya da, milyonlarca insanın durumunda, sahip olmadığımıza) yalnızca küçük küçük ayarlamalar yapabileceğimizi kabullenmektir. Nove durumu aynı şekilde koymaz. "Doğal tekeller"i oluşturan belirli ekonomik faaliyetler yelpazesini ("elektrik, petrol, telefon, çelik, demiryolları "[84], "limanlar, havaalanları, yollar, genelde kamu ulaşımı, su, posta, telefon, çöp

83) Tüm alıntı ve rakamlar **Sotsialistischeskaya Industria**, 5 Ocak 1988'den alınmıştır.

84) Nove, **Economics of Feasible Socialism**, s. 210.

toplama "[85]) denetleyen devleti olan bir "sosyalizm"i "uygulanabilir" saydığını söyler. Ekonominin artakalanı ya kooperatiflere (büyük sanayilerde), ya da özel firmalara (küçük sanayilerde) dayanacaktı. Ama iki durumda da faaliyetleri tamamen piyasa ilişkileri belirleyecekti.

Devlet ekonomik faaliyetleri etkilemeye çalışacak, ama iradesini dayatmayacaktı. "Enflasyoncu baskıları dikkatle izlemek" ve "aşırı talepten kaçınmak" için harekete geçecekti.

"İstihdam ve işsizliğin sorunları temsil edeceği kesindir. Vergiler ve sübvansiyonlarla manevra yaparak ve kamu hizmetleriyle (emek yoğun) toplumsal hizmetler sayesinde, işsizliği hoşgörülebilir düzeylerde tutması gerekirse de, bunun otomatikman gerçekleşebileceğini hayal etmek boşunadır. Çevrime karşı önlemler gerekli olabilir". "Gelir politikaları, emek piyasasının baskılarıyla, neyin aşırı boyutta gelir farklılaşması sayılacağı arasında bir uzlaşmayı temsil etmek zorunda kalacaktır". "Büyük yatırımlar besbelli, dış ticaret dahil mal ve hizmetlere duyulan talep beklentisinin yanı sıra bölgesel ve istihdam problemlerini de hesaba katan, merkezi plâncıların sorumluluğunda olması gerekir"[86].

"Doğal tekel olmayan" işletmelerin özel kuruluşların mülkiyetinde değil, kooperatiflerin mülkiyetinde kalacağı olgusunu bir an gözden kaçırsanız bile, bu reçeteler, Batı Avrupa işçi hareketlerinde çeyrek yüzyıl önce egemen olan ve yalnız "sol" hükümetlerce değil,. aynı zamanda pek çok tutucu hükümet tarafından bile (örneğin, Britanya'da Macmillan ve Heath hükümetleri) kullanılan, sağ sosyal-demokrat ideolojinin reçeteleridir. İtalya'daki muhafakâr Hıristiyan Demokrat hükümet, sanayiye hükümet mülkiyetini getirmekte Nove'nin önerdiğinden bile ileri gitti. Yine de bir teki bile 1970'lerin ortasındaki ekonomik krizin ansızın çıkagelişiyle yeterince başa çıkamadı. Çünkü böylesi önlemler, gelişmesinin bugünkü aşamasındaki dünya sisteminin baskılarıyla başa çıkabilecek bir mekanizma sağlamaz. Devlet güdümündeki kapitalizm, bürokratik devlet kapitalizmi kadar gününü doldurmuştur.

Nove'nin eski reçetelere yaptığı yama (kooperatifler) olayları

---

85) "Planning and markets", der: Peter Nolan ve Suzanne Paine, **Rethinking Socialist Economics**, Camridge 1986.

86) "Planning and Markets", **a.g.y.**, s.80.

değiştirmez. Batı'daki kooperatifler ve Yugoslavya'daki "işletme kollektifleri" deneyimi, özel şirketlerle istemeden de olsa aynı ilkelerle işlediklerini göstermiştir. Hayatta kalmaları pazar rekabetine girişmeye ve bankalara faiz ödemelerine bağlıyken, başka türlüsü nasıl olabilirki? Kooperatifler, özel şirketler kadar çok, saçma hızlı büyüme/durgunluk çevrimleriyle yüz yüze gelirler. Pazar dürtüsü, sermaye birikimi açısından aynı baskılara yol açar ve yaşam standartları arka plâna atılır. İşçilerin işlerini fiilen etkileyememeleri, işlerine ilgiyi yitirmelerine yol açar. Ve kooperatifler içinde, özel sanayide görülenlerden ayırt edilemeyecek bir yöneticiler katmanı belirir. Marx'ın **Kapital**'de koyduğu gibi "piyasa anarşisi" "fabrikanın tiranlığı"na zemin hazırlar.

Bu yüzden, Nove'nin ölçülerinin, diyelim son İşçi Partisi hükümetinin ilk yıllarında, ya da Fransa'da Mitterand hükümetinin ilk yıllarında alınan önlemlerden daha etkili olmasını beklemek için bir neden yoktur. Bu politikalara dayanan bir ekonomi, çok geçmeden ücret kısıntılarına başvurma, refah devletinde derin yaralar açma, işsizliğin yükseklerde seyretmesine izin verme ve devlet denetiminden monetarizme yönelme baskılarıyla karşılaşacaktır. Böylesi yöntemlerden hoşlanmayanlar bugünkü sisteme saldırırken aşırı yollara başvurma zorunda kalacaklar, çünkü piyasa üzerinde gerçek bir denetim uygulamak amacıyla alınan devrimci önlemler uğruna savaşım yürüten biz "fundamentalist"lere katılmaya zorlanacaklardır.

Nove bu yönelişe sıcak bakmaktansa, işlerin olduğu gibi kalmasını yeğler. Kendi "uygulanabilir" sosyalizmini Britanya'da başarılamaz olarak görmektedir sanki:

> Tüm bunların "seksenlerin Britanya'sı için tutarlı bir sosyalist strateji" tasarlamakla ne ilintisi var? Ne yazık ki yanıt "hiç", ya da çok az olabilir. Sanayinin belli başlı sektörlerini ulusallaştırmayı önermekte bir seçim çıkarı yoktur... Ben kişi olarak...toplumu dönüştürecek bir programdan yana değilim ve "keskin sol"un kuvvetle karşısındayım.[87]

İşçiler açısından, Doğu'da olsun Batı'da olsun yüzünü reformlara dönenlere açık olmayan bir alternatif vardır. Bu alternatif, üretim araçlarının denetimini almak ve bu denetimi, biri-

87) "Planning and markets", a.g.y., s.82.

kim uğruna birikime son vererek, ekonominin dinamiğini baştan aşağı değiştirmek amacıyla kullanmaktır.

Piyasa ideolojisi bugün çok güçlüdür. Batı'nın yanı sıra Polonya, Macaristan ve Yugoslavya'da medya tarafından pompalanmakta ve SSCB'yle Çin'de en güçlü simaların bir kısmınca onaylanmaktadır. Geleneksel Stalinist, Fabyancı ve ithal ikameci alternatiflerin pratikte gözden düşmesiyle daha fazla güç topluyor. Bununla berabar, dünya sisteminin herhangi bir yerinde çıkan yoğun savaşım noktalarında işçi ve entelektüel kesimler pratikte onu aşmaya; ne devlet tekelci kapitalizminin, ne de bürokratik devlet kapitalizminin tanıyabileceği şeyler talep etmeye başlamışlardır. Başkaları zar zor geçinirken kimi insanların lüks içinde yüzmelerine karşı koymaya; zaten en kötü durumda olanlara balyoz gibi inen krize "çözümler" çıkarmaya; çalıştıkları işletmelerin saçma öncelik sıralarına ve savurganlığa karşı durmaya; işlerinde karşılaştıkları koyu yabancılaşmaya bir alternatif aramaya başlamışlardır. Tüm bu soruları ortaya atarken, aynı anda, kendi sınıf örgütlenmelerinin toplumun bugünkü sisteme göre daha iyi idare edilmesinin zeminini oluşturup oluşturamayacağı sorununu da ortaya koymaya başlamışlardır.

Doğu Avrupa'da bu alternatifin öğeleri sürekli belirmektedir. Ona genellikle "toplumsal özyönetim" (ekonomiyi rekabet eden birimlere bölmek isteyenlerin önerdiği fabrikaların tekil "özyönetimi" yerine) denmektedir. İşçi konseyleri Budapeşte'de Kasım 1956'da Rus işgaline karşı direnirken, el yordamıyla alternatif arayan insanlar bulursunuz.[88] Radikal unsurlar fabrika konseylerini eski düzeni yeniden kurmayı hedefleyenlere karşı kullanılacak bir silah olarak görmeye başlarken, Ağustos 1968'deki Çekoslovakya işgalini izleyen karanlık günlerde aynı eğilimlere rastlarsınız. Yugoslavya'da 1968-1972 yıllarında en radikal öğrenci ve entelektüellerce desteklenmeye başlayan da bu bakıştı. 1981 Sonbaharında Polonya'nın Lodz bölgesindeki Dayanışma'da fabrikalarda iktidarın nasıl ele geçirileceğini ve insanların şiddetle gereksinimini duydukları şeyleri nasıl üreteceklerini tartışan o akımı güdülendiren bu projeydi.[89]

Reformdan söz edenler, kendi şemalarına yer açılsın diye

---

88) Egemen olan fikirlerin ve tartışmaların bulunacağı kaynakların bir kısmıyla ilgili bilgi için bkz. benim **Class Struggles in Eastern Europe** (Londra 1988), Bölüm Yedi.

89) Şu ciltlerde derlenmiş makalelere bkz. der: Carlo Boffito ve Lisa

dikkatle kontrol edilen belirli ölçülerdeki işçi seferberliklerinden yararlanmaya hazırdırlar. Ancak, bu şemalar için gerekli olduğunu düşündükleri değişikliğin sınırlarını aşmasınlar diye de işçilerin kendiliğinden kabarışından korkarlar. Polonya'da 1981'de, sistemin krizi ağırlaştıkça, Dayanışma'nın Walesa gibi reformcu liderlerinin işçileri eylemi bırakmaya zorlamaları bu yüzdendi. İçişleri Bakanlığı'nın sağlık merkezlerinin ve parti bürokratlarının avlanma yerlerinin halkın tasarrufuna geçirilmesini talep eden, grev gibi yerel grevleri bitirmek için ellerinden geleni yaptılar. Onların, yiyecek yokluklarına karşı greve çıkan çaresiz kadın işçilere söyleyecek bir şeyleri yoktu. Sadece bürokrasinin ve piyasanın yadsınmasını savunanlar, böylesi kendiliğinden öfke patlamalarının olumlu bir yöne kanalize edilmesinin bir yolunu görebiliyorlardı.

SSCB'deki işçi hareketi, bu yazı yazılırken, Polonya'daki 1981 düzeyine kıyasla hâlâ çok geridir. Yine de şimdiden, ülkenin şu ya da bu yöresinde piyasa reformcularının yanıt bulabileceğini aşan talepler adına kitlesel bir destek vardır. Sanayi kirlenmesi, nükleer güç , tüm bölgelerin ekonomik açıdan mahvedilmesine karşı çıkan ve temiz sağlık ve besin maddelerinin ivedilikle düzeltilmesi uğruna verilen savaşımlar, kaynakların birikim kaygısından uzak kullanılmasını gerektirir. Yüzünü piyasa reformlarına dönenler, böylesine büyük çaptaki bir yeniden dağıtımı tasarlayamazlar.

Moscow News'un yakın bir sayısı, sadece bir tek Rus kentinde, Yaroslav'da gelişen hareketi anlatır. Rejimin Bölge Yürütme Komitesi liderleri "halkın acımasız sorularını Şinnik Stadyumu'nda binlerce dinleyici önünde yanıtlamak" zorunda bırakılmışlardır:

> Gelenek 8 Haziran 1988'de, kent halkı 19. Parti Konferansı delegesi olarak 25 yıldır bölge komitesine başkanlık eden F. Loşçenkov'un seçilmesini protesto etmek üzere, Rus şairi Nikolay Nekrasov'un anıtı başında toplandıkları zaman doğdu. Loşçenkov konferans delegesi olmadı, ama Yaroslav'ın merkezi yerindeki toplantılar

---

Foa, **La crisi del modello sovietico in Cecoslovacchia**, Turin 1970; der: Pierre Broué, **Ecrits a Prague sous la censure** (Paris 1973); ve der: Vladimir Fisera, **Workers Councils in Czechoslovakia.** Ayrıca bkz. **Class Struggles in Eastern Europe**'da Bölüm Sekiz'deki benim görüşlerim.

süreklilik kazandı: İnsanlar ivedi sorunları tartışmak amacıyla biraraya gelmeye devam ettiler.
Bugün bölgenin et tüketimi ulusal ortalamanın aşağısındadır. 103.000 kadar aile, bölgenin kent nufusunun kabaca dörtte biri, konut beklemektedir. Yaroslav yöresinin yüzde sekseni "tehlikeli kirlilik" kategorisine girer. Her gün 25.000 insan işe gidemeyecek kadar hastadır.
Toplantılardaki sorunlar doğallıkla her zaman netlikle dile gelmiyordu. "SBKP bölge komitesinin daçalarını", şimdi terkedilmiş bir manasturda bulunan "çocuk verem senatoryumuna aktarma" talebi dahil kesin kararlar alındı. Olasılıkla bu tür talepler yüzündendir ki, Halk Cephesi "öznelcilik"le, "sağlıksız duygularla oynamak"la ve "aşırılık"la suçlanmıştır.
Halk Cephesi gebe kadınlar ve genç anneler için yiyecek kumanyaları örgütlemek amacıyla (bu yakınlarda bölge komitesince de onaylandı) ve bölge çocuk hastanesinin esmer buğday ve yulaf ezmesi tüketiminde yüzde 50'lik artışa yönelik bir girişim başlattı.
Yaroslav'daki en büyük kuruluş olan motor atelyesinde Halk Cephesi'ne ait bir işçi kulübü kuruldu. Kulüp, "kara Cumartesiler" konusunda yönetimle süregen bir anlaşmazlığa düştü. Yedi "herkesin çalıştığı" Cumartesi, kurallaşmış iş başarısızlıklarını telafi etmekte yetersizdi. Kulüp destekçileri, başarısızlıkların işçilerin boş zamanları pahasına telafi edilmek yerine, nedenlerinin ortadan kaldırılması gerektiğini ileri sürüyorlardı.
Ekim sonunda, Parti Komitesi sekreter yardımcısı Smirnov, fabrikada işçi kulübünün gereksiz olduğunu söylüyor, parti örgütçülerinin işçi kulübünün el ilanlarını yırtıp atmalarını istiyordu.

Öte yandan kulübü örgütleyenlerin bir sorun yaşadıkları bellidir. Piyasa yönelimli formlara bağlanmış olmaları, etkinliklere geniş sayıda işçinin katılması istekleriyle çatışır:

> Perestroykaya destek otomatik değildir. Atelye içi ve atelyeler arası ilişkilerde maliyet hesaplaması yapma fikirleri işçileri bölmüştür. Daha az usta ve çalışkan olanlar, işe göre ödemeyle daha az kazanabilirler. Böyle bir sürü insan vardır ve gereksinimlerinin dikkate alınması gerekir... Kulüpteki ekonomi sınıfları insanlara çekici gelmez. Çok donuk ve biçimseldirler.[90]

90) Moscow News, 15 Ocak 1989.

Batı'da hareket sık sık benzer hedeflere uzanmıştır. Fransa'da 1968 yılındaki genel grevin doruk noktasında azınlık bir insan topluluğu, ama onbinlerce kişi gücünde bir azınlık, toplumu bütünselliği içinde nasıl dönüştürebilecceklerini tartışmaya başladılar. "Contestation" hareketi sadece işçileri değil, teknik uzmanları, mimarları, film yapımcılarını, hatta varolan toplum hiyerarşisinin ve onun arkasındaki piyasa güçlerinin emeklerine öncelik tanımalarına karşı çıkan profesyonel futbolcuları da kapsıyordu. Toplumun varolan yapılarını yeni bir kalıba dökmeye yönelik gerçek bir girişimde, işçi sınıfının arkasında seferber edilebilecek çok geniş toplumsal güçler bir anlığına görünüp kayboldular.

Portekiz'de 1974-75'te, işçiler devleti ulusallaştırmaya zorlayarak fabrikalarını işgal ederken, gazeteci ve radyocular medyanın denetimini eski faşist atamalardan elc geçirip aylarca kendi denetimlerinde tutarken, askerler subayların emirlerini sorgularken, tarım emekçileri toprağı efendilerinden zorla alır ve evsizler zenginlerin boş saraylarına el koyarken, bu güçler bir kez daha kendilerini göstermişlerdi.

Dünyanın pek çok köşesinde, derinlere inen bir toplumsal değişiklik uğruna döğüşmek isteyen, ama piyasa ideolojisiyle kafası karışmış nice insan vardır. Piyasa ideolojisi, onların savaşma ve başka insanları savaşıma katma yeteneklerini sürekli zayıflatacak bir ideolojidir. Bunun içindir ki Novc okulunun umutsuz, yılgın ve tuzu kuru kötümserliğini onaylamamak zorunludur.

Piyasa Sosyalizmi mi, Piyasanın Toplumsallaşması mı?*

Diane Elson

Piyasanın erdemleriyle merkezi plânlamanın kusurları, gerek kapitalist ülkelerdeki, gerekse "fiilen varolan sosyalizm" ülkelerindeki nice sosyalist ekonomist açısından ortak duyu halini almıştır.[1] Son zamanlarda, özellikle Ernest Mandel[2] tarafından piyasa-dışı ekonomik koordinasyon biçimlerine ilişkin birtakım ateşli savunmalar yapılmışsa da, kanımca, piyasa sosyalizmi savunucuları karşısında tam anlamıyla doyurucu yanıtlar getirmez onlar. Ben, elinizdeki bu denemede, Mandel'in **New Left Review**'nun son sayılarda ortaya attığı argümanlarla, eleştirilerinin baş hedefi olan Alec Nove'nin argümanlarını tartışacağım. Nove'nin karşı yöndeki argümanına karşın, Mandel'in piyasayla bürokratik plânlama arasında bir alternatif bulunduğu şeklindeki görüşüne katılıyorum. Ancak bambaşka doğrultuda bir alternatif arayışı içindeyim. Fiyat mekanizmasının sosyalist ekonomi açısından vazgeçilmez bir koordinasyon aracı olduğunda Nove'yle aynı görüşü paylaşmakla birlikte; o mekanizmanın, sosyalizm aleyhine değil de sosyalizmden yana işleyecekse, toplumsallaşması gerektiğini savunuyorum. Mandel'le Nove arasındaki tartışma, fiilen varolan sosyalizmin "piyasalaşması" üzerine değil, daha çok, meta üretiminin geride bırakıl-

---

* Bu yazı, **New Left Review** dergisinin Kasım-Aralık 1988, 172. Sayısından çevrilmiştir. (ç.n)

1) İlk taslak üzerindeki yorumları için, Manchester Üniversitesi ve **New Left Review**'daki seminerlere katılanlara teşekkür etmek isterim. Ayrıntılı önerilerinden dolayı Andrew Glyn, Ben Fine, Geoff Hodgson ve Ian Steedman'e ise özel teşekkürlerimi iletiyorum.

2) E. Mandel, "In Defence of Socialist Planning", **New Left Review 159**, Eylül-Ekim 1986, ve "The Myth of Market Socialism", **NLR 169**, Mayıs-Haziran 1988. Ayrıca bkz. P. Devine, "Market Mania of the Left", **Marxism Today**, Haziran 1988, ve **Democracy and Economic Planning**, Oxford 1988.

dığı ve özgürce birleşmiş üretcilerden oluşan bir toplumun olabilirliği hakkında bir tartışmadır. Piyasa sosyalizmini savunanların piyasayı özgür bir birleşme biçimi olarak gördüklerini kabul etmek zorunludur: Gerçekten de, onların savlarının başlıca noktalarından birisi budur. Piyasa **a priori** yok sayılamaz. Tartışma, piyasanın özgür bir birleşme biçimi olarak uygun işlev görmesinin koşullarının fiilen sağlanıp sağlanamayacağı üzerinde yürültülmelidir daha çok. Ayrıca, sosyalizmi meta üretiminin olmayışı temelinde tanımlayıp, meta üretimiyle alım satım olayı arasında basit bir eşitleme kurarak, tartışmanın önü de tıkanmamalıdır. Burada, Marx'ın meta ve meta fetişizmi kavramlarını ayrıntılı olarak gözden geçirmeye niyetim yok. Bu kavramları analitik bakımdan yararlı yapan yönlerinin, metaların, "hem birbirleriyle, hem de insan soyuyla ilişkilere giren, kendilerine özgü bir yaşamla donatılmış özerk varlıklar"[3] olmalarına dayandığını önermekle yetineceğim. Meta, Marx'ın yazılarında, asıl olarak para için alınıp satılan bir mal değildir. Kuşkusuz metanın yalnız para için alınıp satılan bir mal olduğu anlamını veren yerlerin bulunup çıkarılması olanaklıdır, ne var ki Marx'ın metinlerinin bütünsel yapısı daha az bayağı bir şeyi akla getirir. Metaların tartışmalı konumu, yalın alım satım olgusundan değil, bağımsız yaşama kavuşmalarını sağlayacak koşullarda gerçekleştirilen alım satım olgusundan ileri gelir. Kişiler arasındaki toplumsal ilişkinin, şeyler arasındaki fantastik ilişki biçimine bürünmesini sağlayan, metaların bu bağımsızlığıdır: "Kişilerin birbirleri için varolması, ancak metaların temsilcileri, dolayısıyla sahipleri olarak söz konusudur."[4]

Böyle bir yorum, malların para karşılığında değiştirildiği, ama kendilerine özgü bağımsız yaşama kavuşamadıkları (ve kişilerin birbirleri için sadece metaların temsilcileri olarak varolması durumu rastlanmayan) bir toplum yaratma olasılığını açık bırakır. Alım satımı ve fiyat oluşum sürecini kaldırmayı değil, toplumsallaştırmayı gerektiren bu olasılık, elinizdeki denemenin II. Bölüm'ünde tartışılacaktır. I. Bölüm ise, Nove'nin ve Mandel'in anahtar öğelerinin bir eleştirisini yaparak temelleri atar.

Bu deneme her ne kadar ekonomik koordinasyon biçimleri

3) K. Marx, **Capital. Volume One**, NLR/Penguin Harmondsworth, 1976, s.165.

4) **A.g.y.**, s.178-9.

hakkındaysa da, çıkış noktası ne piyasa, ne plân, emek-gücünün üretim ve yeniden üretimidir. Kapitalist bir ekonomide yol gösterici tema sermayenin üretim ve yeniden üretimidir: İnsanların yaratıcı gücüyle gereksinimlerin ifade edilip gelişmesi, kâr dürtüsü karşısında ikincil kalır. Sosyalist bir ekonominin yol gösterici temasıysa emek-gücünün üretim ve yeniden üretimi olmalıdır. Buna öncelik tanımak, üretim ve tüketim araçlarıyla ilişkilerde, işyerleri ve hane halkları içinde, üreticilerle tüketiciler arasındaki ilişkilerde bir dizi dönüşümü gerektirir. Ekonomik koordinasyonun belli bir biçimi hakkında bir yargıya varmanın denek taşı, emek-gücünün üretimi ve yeniden üretimi sürecine yansıyan uzantıları olacaktır. Geleneksel sosyalist yaklaşımın işçilerde odaklanmasından daha geniş bir bakıştır bu. Geleneksel sosyalist bakış, öncelikle, karşılığı ödenmiş emek sürecindeki emek-gücü açısından uzantılara bakma eğilimindedir. Bu bakış, kesinlikle önemli bir boyuttur ve emek-gücünün tüketiliş tarzı, onun yeniden üretiminin gerektirdiği şeylere güçlü etkilerde bulunur. Ancak, feministlerin her fırsatta öne sürdükleri gibi, hane içinde ve toplulukta görülen karşılığı ödenmemiş emek süreçleri emek-gücünün üretim ve yeniden üretiminin can damarını oluşturur. "Üreticiler" teriminc, "karşılığı ödenmiş emekteki işçiler"den daha geniş bir anlam yüklenmelidir: Her üreticinin bir zamanlar çocuk olduğunu, bir gün sağlığının bozulup yaşının ilerlemesiyle gücünün azaldığını göreceğini hesaba katan bir anlam. Sosyalist plânlamanın savunucuları, koordinasyon biçimlerinin emek açısından sonuçlarını, piyasa sosyalizmini savunanlara göre çok daha fazla vurgulamışlar, ama, bir kaç istisnayla, emeğe karşı dar bir "işçici" görüş benimsemişlerdir.[5] Bense, buna karşılık, hanehalkına merkezi bir rol yükleyeceğim.

1. Nove'nin Piyasa Sosyalizmi ve Mandel'in Sosyalist Plânlaması

Nove'nin piyasa sosyalizmi savunusu,[6] gerçekçilik adına üstlenilir: Fiilen varolan sosyalizm, merkezi plânlamanın eksiklikleri nedeniyle çökmüştür. Marksist geleneğin sunup sunaca-

5) Greater London Council, **The London Labour Plan**, 1988, istisnalar arasındadır.

6) A. Nove, **The Economics of Feasible Socialism**, Londra 1983. Aksi belirtilmedikçe, Nove'ye yapılan bütün göndermeler bu kitabadır. Ama ayrıca bkz. A. Nove, "Markets and Socialism", NLR 161, Ocak-Şubat 1987.

ğı, ütopyacı ya da açıkça hatalı temel kurallardır. Tek uygulanabilir çözüm, merkezi plânlamanın rolünü azaltıp piyasanınkini arttırmaktır.

Nove'nin İkili Ekonomisi

Nove'nin görüşünce, tek gerçekleşebilir sosyalist ekonomi, ikili bir ekonomidir: "plânlama bürolarından gelen bağlayıcı talimatlar sistemi" (s.44) biçiminde örgütlenen başat bir sektörle, piyasalarla örgütlenmiş, geniş ama ikincil kalan bir sektör. Bu ekonomiyi kapitalist "karma ekonomi"den ayıran ana özellik, üretim araçlarında geniş kapsamlı bir özel mülkiyetin bulunmayışıdır. Ekonomi üç tip işletmeden bileşir: Devlet mülkiyetindeki işletmeler, kooperatifler ve bireylerin elindeki işletmeler. Seçim şansı ve demokrasi, ağırlıkla, piyasanın işlemesine ve plâncıların seçilmiş bir meclise karşı sorumlu oldukları politik sisteme bağlıdır. Değişim, dağıtım ve tüketimin değil, toplumsal ve maddi üretim ilişkilerinin dönüşümüne ilgi duyulur. Emek sürecinin, küçük firmaları savunmanın ötesine giden bir yeniden örgütlenmesinde pek odaklanılmaz; mal ve hizmet üretimi ile emek-gücünün üretim ve yeniden üretimi arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenmesindeyse hiç.

Bu gözardı etme, Nove'ye özgü değildir: Sosyalist ekonominin nasıl örgütleneceği tartışmalarının büyük bölümü, aynı üretimci önyargıyı taşır. Nove, işyerindeki üretim ilişkilerinin dönüşümüne ağırlık verirse de, işyeri ve hanehalkları arasındaki üretim-tüketim ilişkilerini yeniden gözden geçirmez; tüketimin emek-gücünün yeniden üretimini sil baştan düzenlenmeye gerek duyulmasını da ele almaz. Sosyalist ekonomi sorununa feminist yaklaşım, mal ve hizmetlerin üretimiyle emek-gücünün yeniden üretiminin eklemlenişini kesinlikle sorunların merkezine koyar. Başka şeylerin yanı sıra, hanehalklarının mal ve hizmetleri dış kuruluşlardan nasıl edindiklerinin, alışverişe çıkma, yaşayacak yer bulma, okullar ve sağlık kurumlarıyla bağ kurma gibi işleri kimin ve hangi tür toplumsal-maddi ilişkilerle yaptığının yeniden gözden geçirilmesini ister feministler. Nove, konuyla ilgilenen çoğu yazarla birlikte, bu konulara kafa yormaz. Üretimin nasıl dönüşeceği tartışılırsa da, işletmelerle hanehalkları arasındaki bağ ya piyasa, ya da hiyerarşik idari sistemler olarak kalır. Hanehalklarının kullanacağı mal ve hizmetlerin tasarımını belirleme insiyatifi, üretim örgütlerinde kalır.

Kullanım-değerleri politikası yönünde, ya da üretici örgütleriyle onların ürünlerini kullanan haneler arasındaki doğrudan bir işbirliğiyle yapılan plânlamaya halkın katılımı yönünde bir işaret yoktur[7]. Nove, tabanın özörgütlenmesine fazla değer vermediği gibi, sendikaların rolüne özellikle kuşku besler. Sendikalar, gerek kapitalist, gerekse sosyalist ülkelerdeki zorunlu ekonomik reformların önünde engel görülür. Nove'nin tasarladığı sosyalist toplumun üyelerine tanınan kamusal eylem biçimleri, satınalma, satma ve oy vermeyle sınırlı gözükür.

Demek ki, Nove'nin sosyalizm anlayışı resmi mülkiyeti vurgular. Sosyalizm, öncelikle büyük ölçekli kapitalist girişimin **yokluğu** ekseninde tanımlanır. Nove'nin kendi sosyalist ekonomisinde bulunduğuna iddia ettiği avantajlar, esneklik, verimlilik, seçme şansı ve dizginlenmemiş kapitalizmin aşırılıklarından da, dizginlenmemiş merkezi plânlamanın aşırılıklarından da uzak durmadır.[8] Mandel'in işaret ettiği gibi, kimin için esneklik, kimin için verimlilik, kimin için seçme şansı sorunlarıyla uğraşmaz. Kapitalist ekonomide bunların tümü sermayenin lehine işler Verimlilik, kâr sağlamada verimlilik demektir: Emek açısından, harcadıkları zaman ve çabada **daha yüksek** maliyetler anlamına gelebilir; çünkü verimlilik kârları denen şey, genellikle, görevleri karşılığı ödenmiş emekten karşılığı ödenmemiş emeğe aktarmakla, ya da karşılığı ödenen emeği yoğunlaştırarak sağlanır. Hastalık durumunda daha yüksek maliyetler de doğurabilir, çünkü sağlık ve güvenlik önlemleri paraya malolur. Göreceğimiz gibi, Mandel'in çözümünde halkın mal ve hizmet gereksinimine öncelik tanınır; ayrıca, insanların bu mal ve hizmetleri emek-gücünün üretim ve yeniden üretilmesinde kullanma gereksinimleri gözardı edilir. Ancak, özel girişimin yokluğunda bile, bir malın üretici ve kullanıcıları arasında anlaşmazlık çıkması gibi güç bir sorunla yüz yüze geliriz. Kullanı-

7) Bu tür kaygılar, Biritanya'da yakında görülen belediye sosyalizminin özünü oluşturmuştur. Bkz. der: M. Mackintosh ve H. Wainwright, **A Taste of Power: The Politics of Local Economics**, Verso, Londra 1987.

8) Son zamanlardaki sosyalist ekonomi örgütlenmesi üstüne çıkan öteki yazılar, piyasanın erdemleri ve kaçınılmazlığı hakkında benzer sonuçlara ulaşmışlardır. Sözgelimi, üretimin örgütlenmesine işçinin katılımı ve plânlamanın demokratikleşmesi konularına Nove'den çok daha fazla dikkat ayıran Geoff Hodgson, "sanayideki denetimin desantralizasyonunun kaçınılmaz olarak bir piyasa mekanizmasının kurulması anlamına geldiği"nde de ısrarlıdır: "gerçekçi bir alternatif bulunmamıştır" (**The Democratic Economy**, Harmondsworth 1984, s.174.)

cı payına esneklik, verimlilik ve seçme şansı, üretici payına tedirginlik, stres ve belirsizlik doğurabilir. Verilecek doyurucu bir karşılığın, bu anlaşmazlıkları aşmanın birtakım yollarını önermesi gerekir: kullanım-değerleri politikasının özüdür bu. Ancak Mandel ve Nove, ikisi de tek yanlı karşılıklar önerirler. Mandel, üretici açısından; Nove, tüketici açısından. "Üretici"yle "tüketici" arasında bir karşıtlık varsaymak, her koşulda yapaydır. Çünkü biz hem o, hem öbürüyüz. Ama bunu kabul etmek, anlaşmazlığı ortadan kaldırmaz. Ben bu denemede, bu anlaşmazlığı, iki değişik tür toplumsal kurumlar, işletmeler ve haneler arasındaki etkileşimler bağlamında tartışacağım. İşletmeler ve haneler, ikisi de alım satımla uğraşır. Haneler emek-gücü satarken, işletmeler de emek-gücünü ve öteki girdileri satın alır. Dolayısıyla iki kurum da "tüketici" ve "üretici" özellik taşırlar.

Nove'de, piyasaların gerçekte ne olduğu, kapitalizmde nasıl işledikleri, sosyalizmde nasıl düzenlenececkleri konusunda ayrıntılı tartışmaya pek rastlanmaz. Az sayıdaki dağınık referansın verdiği imaj, "özgürce tercih edilerek bağıtlanmış sözleşmeler""den (s.44) ya da mal sağlayanlarla müşteriler arasında pazarlık yapmaktan oluşan bir sistemidir. Sözgelimi: "Mal ve hizmetlerin büyük çoğunluğunun fiyatı fiilen ancak malı sağlayanla müsteri arasındaki görüşme (ayrıntılı özellikleri, teslim tarihlerini, kalite gibi şeyleri kapsayan pazarlık) sürecinde konabilir. Doğallıkla üretici işletmelerin fiyatları "idare etme"ye çalışmalarını beklemeliyiz; toptancı ve perakende kuruluşları da uygun saydıkları "fiyat zammı"nı elde etmeye uğraşırlar, ama darlıklar olmazsa ve seçme şansı sözkonusu ise alıcılar bu zammı kabul etmeyeblir, başka yere gidebilir, pazarlığa girişebilir. Bir başka deyişle, rekabetin üreticilerin güçlerinin kötüye kullanmasını önlemesi gerekir"(s.210).

Gerçekçi Olmayan Bir Model

Bu "pazarlık modeli", ekonomistler arasında yaygın kabul gördüğü şekliyle, sabit fiyatlı piyasaların egemen olduğu bir modern piyasa ekonomisinin gerçekçi betimlenişi değildir. Elbette alıcı tercihleri fiyatları dolaylı yoldan sınırlar -firmalar istedikleri fiyatı koyamazlar. Ama, alıcılar verili fiyatlarla karşılaşırken, satıcılar fiyatları kendileri saptar. Üstelik fiyat stratejisinin seçimi, uzman işi bir yönetsel işlevdir. Örneğin, hanehalklarının perakendecilerle fiyatları görüşmemeleri tipik bir

durumdur. Görüşebildikleri durumlardaysa, örneğin inşaatçı ya da dekoratör örneğindeki gibi, iyi bir pazarlık kotarma gücü ağırlıkla zaman ve bilgi kaynaklarını kullanma yeteneğine bağlıdır. Çoğu durumlarda, seçme şansı sadece önceden belirlenmiş fiyatlardaki önceden belirlenmiş bir mallar dizisi içinde geçerlilik kazanabilir. İşletmelerin hanehalkı tercihlerini biçimlendirmek ve hanehalkının ürünün nitelikleri hakkındaki bilgisini denetlemek amacıyla büyük kaynaklar kullandığı koşullarda, hanehalklarının özgürlüğü alıp almamakla sınırlıdır. Hanehalkları, "en iyisini almaları"nı sağlayacak uzman satınalma görevlileri kullanacak konumda değillerdir. Joan Robinson'un öne sürdüğü gibi, "kapitalist dünyada yaşamış hiç kimse, piyasa sisteminin tüketici egemenliği sağladığı aldatmacasına kanmaz. Tüketici egemenliğine gerçeklik kazandırmanın yolunu bulmak, sosyalist ekonomilere kalmıştır"[9]. Robinson devam eder: Sosyalist bir ekonomi açısından "en iyi umut, meslek yaşamları ve özsaygıları tüketicileri tatmin etmeye bağlı olan toptan dağıtıcılar rolünü yerine getirecek bir görevliler sınıfı geliştirmektedir. Onlar, dükkânlar sayesinde taleple ilişkiyi koruyabilirler. Kapitalist dünyada ev kadınının nasıl kandırılacağını öğrenmeyi amaçlayan piyasa araştırması, ev kadınının gerçekten gereksindiği şeyi keşfetmeye yöneltilebilir. Tasarım ve kalite ölçütleri imalâtçı işletmelere zorla uygulatılabilir. Ve ölçek ekonomileriyle beğeni çeşitliliği arasında bir denge kurmayı hedefleyen emirlerle, ürüne hangi maddelerin katılacağı sorunu halledilebilir".

Robinson, alışverişin yeniden düzenlenmesinin, tıpkı üretimin yeniden düzenlenmesi gibi, sosyalist sürecin bir öğesi olduğu noktasına eğilmiş az sayıda ekonomistlerdendir. Yorumunun önemi, önerdiği özel çözümde değil, hanehalklarıyla üretim süreci arasındaki bağlantıyı dönüştürmenin sosyalizmin yaşamsal bir yönü olduğunu kabul edişindedir. Nove, Robinson'un yaklaşımı üzerinde durmadığı gibi, hanehalklarının mal satıcıları karşısındaki pazarlık gücünün nasıl arttırılacağına ilişkin bir öneri de sunmaz; çünkü bu sorunun çözümünde "rekabet"e bel bağlar. Ancak 'rekabet'le tam olarak neyi kastetmektedir? Verdiği örneği ele almak öğretici olur: "Mal ve hizmet sağlamakla uğraşan on altı kadar firma (toplumsallaşmış ve kooperatif yapı-

9) A. Nove ve D.Nuti, **Socialist Economics**, Harmondsworth 1972 içinde, J. Robinson, "Consumer's Sovereignty in a Planned Economy".

sında) düşünün. Ürettikleri yünlü kumaş, diş macunu, bilye, tatilde gidilen oteller ya da herhangi bir şey olsun. O firmalar, üretim çalışmalarını müşterilerle görüşmelere temellendirirler. Müşteri, gereksindiği mal ya da hizmeti kimden alacağını kendi seçebilir. Satıcılar da, üretim yapmakta gerek duydukları girdileri, seçebildikleri **kendi** satıcılarından alabilirler. Müşteriyi tatmin etmeye içsel bir ilgi duyarlar ve böylece özel bir önleme (saf besin, hileli olmaması, doğru etiketleme vb. konularında "olağan" düzenlemeler dışında) gerek kalmaz"(s.204).

Çok idealize edilmiş bir rekabet görüşüdür bu: Standart ürünler; tüm alıcıların görüşürken yeterli bilgi ve yetenekle donatıldıkları yönünde örtük varsayımlar; diş macunu gibi nihai tüketim mallarıyla bilye gibi üretici malları arasında farklılık getirilmemesi; en önemlisi de, rekabetin dinamiğinin tartışılmaması. Bunun uzantısı şudur: Fiyatları düşük, kaliteyi yüksek tutarak müşteri çekmek amacıyla birbirleriyle çekişen on altı üretici işletmenin sunduğu mutlu tablo zamanla kalıcılaşacaktır. Daha yağmacı rekabet biçimleri üstünde hiç durulmaz: Birleşmeler, devralma teklifleri, rakipleri iflas ettirmeyi amaçlayan stratejiler. Mal sağlayanlar arasındaki gizli anlaşmayla rekabeti sınırlama önlemleriyle de ilgilenilmez. Pek çok kişinin yanı sıra Marx, Schumpeter ve Kalecki'nin de vurguladığı rekabet piyasalarındaki merkezileşme ve yoğunlaşma dinamiği hiç görünmez. Rekabet, potansiyel bir tekel doğurucu olarak değil, tekelin antitezi olarak; tekelleşmeyi artırmaktan çok, işletmelerin gücünü kontrol altında tutan bir süreç olarak alınır.

Ömrünü piyasaların ve rekabetin büyük ölçüde bulunmadığı Rus ve Doğu Avrupa ekonomilerini incelemekle geçirdiği gözönüne alınırsa, Nove'nun idealize edilmiş düşüncesi herhalde şaşırtıcı gelmez.[10] Oysa kapitalist ekonomilerle ilgili ampirik incelemelerden çıkan tablo olması bambaşkadır. Merkezileşme ve yoğunlaşma nosyonunu destekleyen dev bir kanıt yığını vardır:

10) Piyasanın rolünün öteki "fiilen varolan sosyalizm" ülkelerindekinden çok daha büyük olduğu Yugoslavya'da, yoğunlaşma ve merkezileşme kanıtlarına rastlanır. 1970'de imalâtta ve madencilikte en büyük 130 işletme, toplam satışların yüzde 45.1'ini, toplam istihdamın yüzde 33.7'sini oluşturuyordu. 1977'de bu paylar yüzde 70.1 ve yüzde 48.3'e çıkmıştı. 1965'den 1967'ye kadar, Yugoslav işletmelerinin tümünün yüzde 12'si birleşme olaylarına karışmıştı ve birleşme faaliyeti 70'lerde devam etti. (A. Zimbalist ve H.J. Sherman, **Comparing Economic Systems**, Orlando 1984, s.429.) Nove, Yugoslav deneyiminin kimi eksik yanlarını tartışmakla beraber, değindiği tek şey bu değildir.

Bu durum, küçük firmaların elimine edildiği anlamına gelmese de, büyük firmaların egemen olması demektir. Küçük firmalar alt-sözleşmeli, daha net bir deyişle, yerelleşmiş roller oynarlar. ABD firmalarının satışlarının katma değer (satışlar, eksi, öteki firmalardan alımlar) oranındaki istikrar kanıtları,[11] bu sonucu değiştirmez: Firmalar öteki firmalarla aktif ticarete girerler. Ama bu ticaretin önemli bir dilimi, kişisel-olmayan piyasalarda yürütülen "mesafeli" ticaret değildir: Tersine, geniş bir "çekirdek" firmayla, altında yer alan alt-sözleşmeli şirketlerden oluşan çevresi arasında yapılan ticarettir. Yoğunlaşma ve merkezileşme kesinlikle dinamik bir süreçtir. Yalnız bu noktaya değinmem, "tekelci kapitalizm"le ilgili analitik düşünceye (ve stagnasyon eğilimine) destek verdiğimi ima etme olarak alınmamalıdır. Belirli uygun yerlere yeni girenler rekabetin dışında kalmaz: Amstrad gerçekten de kişisel bilgisayar piyasasında IBM'ye kafa tutabilir -ama yalnızca IBM'nin koyduğu teknik standartlara uyarak. Hiç bir bireysel işadamı, ne kadar dinamik olursa olsun, ana bilgisayar alanında IBM'ye meydan okumayı umamaz.

Merkezileşme ve yoğunlaşmaya varan yağmacı rekabetin anlamı, emek-gücünün üretim ve yeniden üretim koşullarının gittikçe büyüyen firmaların birikim stratejisiyle belirlenmesi, hanehalklarıyla işletmeler arasındaki ayrımın giderek belirginleşmesidir. Hanehalklarının çoğunluğu açısından, emek-güçlerinden başka bir şey satmak gittikçe olanaksızlaşmaktadır. Merkezi yetkililerin rolü, fiyatların ve miktarların satıcı ve alıcılar arasındaki özel etkileşimlerle, onun içinde belirlendiği "olağan düzenlemeleri" koymakla sınırlı kalacaksa; üretici işletmelerin çıkarlarının hem tüketici, hem de emek-gücü satıcısı olan hanehalklarının çıkarları üzerinde egemen olmasını ne önleyecektir? Nove'nin "uygulanabilir sosyalizm"i, ilk bakışta görünenden daha ütopyacıdır.

Kurumlar ve Süreçler Olarak Piyasanın Gözardı Edilmesi

Nove, sosyalist ekonomi tartışmasına katılanlar içinde, piyasanın gerçekte ne olduğu, fiilen nasıl işlediği konusuna az dik-

11) Bkz. P. Auerbach, M. Desai, A. Shamsavari, "The Dialectic of Market and Planning", NLR 170, 1988.

kat ayıran tek kişi değildir. Ekonomik koordinasyon (ve piyasalara karşı plânlar) kuramı üstüne çıkan hatırı sayılır ölçüdeki literatürün büyük bölümü, piyasaları toplumsal ve maddi kurumlar olarak ele almakta başarısızdır.[12]. Onun yerine, üç gözde imgenin bir ikisinden medet umulur: Nove'nin pazarlık modeli; satıcı ya da alıcıların karşılıklı teklifler verdikleri bir açık arttırma (ihale) yöntemi; komisyoncuların verili alım satım fiyatlarıyla hisse senedi alıp satmayı teklif ettiği, düzenleyen rolünde komisyoncunun göründüğü bir piyasa (bu piyasaya'hisse senedi edinmek ya da elden çıkarmak isteyenler tepki verir). Ne var ki, bu imgeler alışılmışın dışında zayıf kalır. Piyasaların işlerken kaynağa gereksinim duyması, ekonomik sistemlerin koordinasyonu tartışmasıyla ilintili görülmez.[13] Keskin bir zıtlık içinde, sosyalist plânlama için büyük boyutlu kaynakların gerekmesi, tartışmaya her zaman aleyhte bir etmen olarak girmiştir. Özel işletmelerin kendi bünyelerindeki plânlama çalışmalarını yürüten görevlilerin sayısının gözardı edilmesi gibi[14]; piyasalar işlerken gerekli sayısız satış personeli, pazarlama uzmanı, reklâmcılar, borsa komisyoncuları vb. de genelde gözden kaçırılmıştır.[15] Örneğin Hayek, bilgi üretimindeki tasarrufu, piyasa dağıtımının plânlı dağıtım karşısındaki kesin üstünlüğü sayıyordu.[16] Ama Helm'in işaret ettiği gibi, Hayek piyasanın bilgi-

12) Bu eksiklik son zamanlarda G. Hodgson, **Economics and Institutions**, Oxford 1988'de tartışılmıştır; ve L.M. Lachmann, **Market as an Economic Process**, Oxford 1986.

13) Bir kaç istisna sıralanabilir: S. Moss, **An Economic Theory of Business Strategy: An Essay in Dynamics without Equilibrium**, Londra 1981, ve der: M. Baranzini ve R. Scazzieri, **Foundations of Economics**, Oxford 1986'içinde D. Helm, "Price Formation and the Costs of Exchange".

14) R. Murray, "Ownership, Control and the Market", **NLR** 164, Temmuz-Ağustos 1987, ekonomistler, muhasebeciler, yatırım analistleri, tasarımcılar ve şirket plâncıları dahil, yalnız Londra'da "özel girişim" plânlamasının çeşitli yönleriyle 375.000 kişinin uğraştığı sonucunu veren bir hesaplamayı aktarır. Üstelik bu hesabın içinde sekreterler ve veri işleyiciler gibi yardımcı personel yoktur.

15) Bir Yugoslav tekstil firmasının 1965 reformları karşısındaki hareketiyle ilgili bir inceleme, pazarlama bölümünün bir yıl içinde 12'den az kişiden 39 kişiye yükseldiğini gösteriyordu. İstikrarsız piyasaya daha hızlı yanıt verme gereksinimi ve piyasa koşullarını etkileme çabası, işçi katılımı yönündeki resmi düzenlemelere karşın, karar yetkisinin genişlemiş orta düzey yönetici katmanının ellerinde toplanmasında artış doğurdu. Zimbalist ve Sherman, **a.g.y.**, s.439.

16) F. von Hayek, "Economics and Knowledge", **Economica**, yeni dizi 4, 1937.

yi bedel ödemeden sağladığı şeklinde örtük bir varsayım yürütmekteydi. Bununla beraber, açık arttırma görevlileri, komisyoncular ve satış personeli besin almak zorundadır çalışmaları kaynak gerektirir. Eksiksiz bilgileri yoktur; bilgiyi toplamak zorundadırlar. Çok sıklıkla, piyasa dağıtımının üstün olduğu iddiası, dışsal olarak ya da bedelsiz biçimde verili fiyatlara sahip bir piyasa sistemiyle, gözle görülür yığınla idare maliyetin olduğu plânlı bir sistem arasındaki kıyaslamaya temellenmiş; piyasaların tam olarak nasıl çalıştığı sorusu sorulmamıştır.

Bir piyasa alıcılarla satıcılar arasındaki bir para ilişkisidir; ama bu ilişki kendi kendine varolmaz, kurulmak zorundadır. Piyasa, fiyat saptayıp arz ve talep hakkında bilgi sağlayan, satıcılarla alıcıları buluşturan piyasa-oluşturucular işlevine sahip bir kaç aracıyı içerir. Ekonomik koordinasyon konusunda hem sosyalistlerin, hem de liberallerin düşünüşüne engel olmuş Walrascı genel denge kuramında, piyasa-oluşturucu unsur ekonomik sürecin dışında duran "hayalet gibi" bir açık arttırma görevlisidir, kâr peşinde koşan biri değil. Hayek'in ait olduğu Avusturya Okulu, piyasaları kâr peşinde koşan aracıların, işadamlarının, tüccar ve finansörlerin oluşturduğu bir şey olarak görerek, daha sağlıklı bir tutum takınır. Ancak ikisi de, piyasa oluşturmanın kredi, iletişim, ulaşım, depolama ve bilgi gibi ticaret araçlarının denetimini gerektirdiğine fazla dikkat ayırmaz.

Kapitalist bir ekonomide piyasalar öncelikle özeldir (piyasa oluştururken gerekli ticaret araçlarının ağırlıkla kâr peşindeki işletmelerce denetlenmesi anlamında). Kuşkusuz hükümetin piyasalara müdahalesi, düzenleme yapıp yol göstermesi, yollar gibi ticaret için zorunlu altyapıların bir bölümünü karşılaması söz konusudur. Ama müdahale ve düzenleme, kapitalist işletmelerin piyasa oluşturma güçlerinin temelini etkileme çabasından öteye gitmez; piyasa-oluşturuculara boşluklardan yararlanma ve "düzenleme ganimeti" olarak korkunç kapasiteler bırakır. Piyasayı görünüşte düzenleyen devlet kuruluş ise tam tersine piyasa-oluşturucuların avukatına döner.

Sosyalizmin piyasalaşmasıyla ilgili çoğu tartışmada, piyasa oluşturmanın işletmelere bırakılması savunulur. Kendi kendilerini finanse eden bu işletmelerin, satışlar sayesinde piyasa-oluşturmanın maliyetlerini karşılaması gerekir. Böyle bir piyasa, ayrı ayrı artılarını çoğaltan ölçütlere göre, tek tek işletmelerin oluşturması anlamında da özeldir. Fiyatlar o tür özel piyasalarda (ister kapitalist, ister sosyalist olsun) özel aracılarla, fiyat

koyucularla saptanır. Piyasadaki öteki unsurlar bu fiyatlara tepki verir; onlar fiyat-alıcılardır. Piyasalar, işlerken, fiyat-koyucuların saptadığı fiyatların reklâmını yaparlar. Ve fiyatlar kümesinin dayanıklılığını, fiyat-alıcıların tepkileri belirler. Fiyatların böylesi piyasalarda belirlenmesi, ister istemez fiyatların sürekli dalgalanmasını kapsamaz. Mali ve birincil ürün piyasaları gibi kimi piyasalar, fiyatların dalgalanmasına neden olur (esnek-fiyat piyasaları). Ama çoğu mamul mal piyasaları, ara sıra - ama kesinlikle günlük olarak değil- değişen fiyat listeleriyle karakterize edilir (sabit fiyat piyasaları).

Fiyatların yararlı sinyaller verebilmesinin koşulu, kararları alanların cari fiyat düzeylerinin "olağan" olup olmadığına ilişkin kimi fikirler oluşturabilmeleridir. "Olağandışı" görülürlerse kalıcı olmaları beklenmez ve kararlar ona göre alınır. Piyasa kurumlarının normları yerleştirmek gibi önemli bir işlevi vardır. Ticaret yapısının kurulması ve bilginin yayımlanması, sınırlı sayıda piyasa-oluşturucu tarafından, fiyat beklentileri ve normlarının oluşumuna yardım edecek şekilde seçmeci biçimde yapılır: Genelde "düzenli ticaret" diye bilinen uygulama.[17] Böylece, sınırlı sayıda fiyat-oluşturucunun fiyat saptaması, fiyat normlarını (bu normlar olmasa belirsiz bir dünyada karar vermek son derece güç olur) yerleştirme gibi yararlı bir işlev görür. Ne var ki bu yararlı işlevin yerine getirilmesi, fiyatları saptayanlara olaylar üzerinde oransız bir etkileme gücü sağlar: Reel dünyanın tarihsel süreçleri "çizili yol"da ilerler ve fiyat-saptayıcılar çıkış noktasını belirlemede insiyatif sahibidirler. Lachmann'ın koyduğu gibi, "fiyatları kimin saptayıp kimin aldığı önemlidir" Emekgücünün üretim ve yeniden üretimi süreci, öncelikle "fiyat-alıcı" bir süreçtir kuşkusuz.

Piyasa Eleştirileri

Mandel'in gerek piyasaya, gerekse merkezi plânlamaya çıkardığı alternatif, piyasa-dışı, desantralize bir koordinasyon sistemi sağlamayı deneyen, "birleşmiş işçilerin özyönetimi" sistemini gerekli kılar. Sosyalist bir ekonominin piyasa koordinasyonunu aşmayı hedeflemesi gerektiği, bunun desantralize yolları bulunduğu konularında Mandel'in görüşünü pay-

17) Bu noktanın başka bir yerdeki tartışılması için bkz. Hodgson, **Economics and Institutions**, s.185.

laştığım halde, Mandel'in özel çözümü hiç doyurucu gelmemektedir. Mandel'in yaklaşımının temel zayıflığı, salt piyasaları değil, fiyatları da reddetmesidir. Desantralize bir sosyalist ekonominin desantralize bir fiyat mekanizmasına gerek duyduğunu, yalnız bunun fiyat oluşumunun özel piyasalar aracılığıyla sağlanmasını (yani, fiyatların piyasa-oluşturucu işlevi gören işletmelerce saptanmasını) içermediğini öne süreceğim.

Öyleyse piyasa koordinasyonunda yanlış olan nedir? Ortak noktaların bir bölümü şöyle sıralanabilir: Piyasa koordinasyonu, gereksinim için değil, kâr için üretim demektir; işbirliğinin antitezidir; kişisellikten uzaktır ve "kör"dür; işçileri disipline etmenin bir yoludur; ürünlerin satılıp satılmayacağını önceden bildiren bir yol olmadığı için ekonomik istikrarsızlığa yol açar. Ancak bu tür argümanlar çok dikkatli biçimde ifade edilmedikçe, piyasa savunucularının onları gözden çıkarması kolay olur.

Savunucuları, piyasa koordinasyonunun tüketici tercihine olanak tanıdığı için gereksinimlerin karşılanmasını sağladığını öne sürerler. Kârlılık, üretimin gereksinimleri hangi ölçüde karşıladığının bir göstergesidir. Karşılanan gereksinimler elbette zorunlu satınalma gücünün olanak verdiği gereksinimlerdir; ama sorun buysa, yoksul insanlar gereksinimleri piyasada zenginlerle aynı oranda dile getiremezler. Bu durumda çözüm, vergileme ve yardımlar -ve üretim araçlarının mülkiyetini değiştirme- yoluyla satınalma gücünün bölüşümünde değişiklik yapmaktır, piyasayı kaldırmak değil. Alıcı ve satıcıların satış ve alım işlemlerindeki ortak çıkarlarını tatmin etmesi nedeniyle, piyasa koordinasyonunun işbirliği ve karşılıklılık duygularını özendirdiği iddia edilir.[18]

Piyasa koordinasyonunun kişisel nitelik taşımamasının bir kazanç ve kişi özgürlüğünün savunulması olduğu, kişiselleşmiş zorbalığa karşı bir siper gibi işlediği iddia edilebilir. Desantralize bir karar alma mekanizmasının, sonucun katılanların bilinçli istekleriyle biçimlenmesi değil de, biriysel kararların toplamı olarak görünmesi anlamında "kör" kaldığına işaret edilecektir. Yani bir seçimde her seçmen oyunu tercih ettiği adaya kullanır,

18) Bununla birlikte, Sen'in işaret ettiği gibi, piyasa çıkarların uyuşması temelinde işlediği halde, piyasa mekanizması ticari kazançların bölüşümünde alıcı ve satıcı arasındaki çıkar **çatışmalarına** bir çözüm getiremez. A.K. Sen, **Resources, Values and Development**, Oxford 1984, s. 93-94.

ama çıkan sonuç, özel toplama yönteminin "kör" işleyişinin ürünüdür. Karmaşık bir ekonomide arz ve talep arasında bir dengesizlik doğması olasılığına önem verileceği gibi, herhangi bir ekonomik sistemde iş disiplinini korumak gereksinimi de önemle vurgulanacaktır. Önemli olanın, piyasanın böyle bir uyumsuzluğu önlemediği, ama düzeltmek için uygun mekanizmaya sahip olduğu ileri sürülecektir. Piyasanın iyi bir ayarlama mekanizması olduğu iddia edilir -"görünmez el"in Adam Smith'teki belirleyici yararı gerçekten de buydu. Adam Smith, yirminci yüzyıldaki neo-klasik ekonomistlerin piyasayı bir koordinasyon sistemi olarak tartışmalarında başat öğe olmuş Paretocu statik optimal genel dengenin kurulmasıyla ilgilenmemişti. Adam Smith'in ilgisini çeken, kaynakların arz ve talep koşulları değişince doğru yönde yeniden dağıtılmasıydı.[19] Piyasanın ayarlama mekanizması çok ağır işlerse; işsizlik ya da enflasyonun sonucu olan makro-ekonomik problemlerle baş ederken, uygun mali ve para politikalarına başvurulması düşünülür. Bu politikalar, mekanizmanın işleyiş hızını arttırmaya yönelik müdahaleyle tamamlanacaktır. Böylelikle piyasa savunucuları, hiç bir amaçlarının kesin olmadığı sonucunu çıkaracaklardır. Sosyalistler piyasanın, desantralize ve esnek kararlar almaya olanak tanıyan, bireyleri kendi çıkarlarını kovalarken kamunun çıkarı gözetmeye de güdülendiren bir araç olma avantajından yararlanmalıdırlar.

Karar Verme ve Piyasalar

Sosyalistler, piyasa koordinasyonunun ilerici yönünün kesinlikle farkında olmalıdırlar. Marx açıkça farkındaydı: Onun yazılarındaki kimi pasajlarda, piyasaların karşılıklı gereksinimlerin sağlanmasını kolaylaştırabileceği kabul edilir. Kimi pasajları, piyasaların feodalizmin karakteristik özelliği olan kişisel bağımlılık bağlarını süpürüp temizlemesine övgü şarkılarıdır neredeyse. Ancak, Marx'ın da vurguladığı gibi, piyasalar salt bireyler açısından özgürlük ve aracılık etme yolları, bireyler arasında işbirliği araçları değildir; Nove'nin tasarımladığı şekliyle idealize edilmiş piyasalar bile, yeri gelince, bireyler üze-

19) Hayek, piyasa mekanizmasının dinamik yararlarını da vurgular ve Paretocu optimallik kavramını bir değerlendirme çerçevesi olarak reddeder.

rinde bir güç (Marx'ın "metaların fetişizmi" dediği ve halk dilinde "piyasa güçleri" olarak yerleşmiş bir güç) kullanabilirler.

Piyasaların bireyler üzerinde güç kullanması, piyasalar karar almayı desantralize etmekle kalmayıp, ayrıca atomlaştırdıkları için gerçekleşir. Çünkü temel piyasa ilişkisinde -para ilişkisi- her karar verme birimi öteki birimlerden koparılır ve sadece malların fiyat ve miktarlarıyla ilişkilendirilir. (Karar verenin fiyat-alıcı mı, yoksa fiyat-koyucu mu olup olmadığında da geçerlidir bu.) Hisse senedi fiyatlarını veren bir video görüntüsünün önünde alım satım direktifleri dağıtan Şehir Tüccarı canlı bir örnek sağlar. Ama, piyasa kurumlarıyla fiziksel bakımdan ayrılmadıklarında bile, alıcı ve satıcılar birbirlerinden ayrılır. Bu ayrılış, genelde piyasa mekanizmasının -para ilişkisi- bireysel alıcı ve satıcı birimlerine, başkalarının niyet ve değerleri hakkında doğrudan bilgi sağlamaması anlamındadır. Her biri başkalarının niyetini bilmeden ayrı ayrı hareket etmek zorundadırlar ve fiyat ve miktarların değişmesi yoluyla başkalarının tercihlerinin açığa çıkmasını beklemeleri gerekir. Tek tek birimler bu koşullarda, kararlarının toplam sonuç açısından ne değiştireceğini -değiştirirse- önceden hesaplayamazlar pek. (Karar verenin marjinal kaldığı -yani, ayrı ayrı tercihlerin piyasa sonuçlarına etki etmediği -varsayımıyla, çoğu ekonomik akıl yürütmede bu problemden uzak durulur.) Bireysel kararların toplam sonuç açısından önemi, yalnızca kararlar uygulandıktan **sonra**; fiyatlar -ve mevcut stok düzeyleri, çıktı ve istihdam- değiştiği zaman kendini gösterir. Farklı karar-verenler arasında karşılıklı bağların kurulması, fiyat ve miktar değişiklikleri dışında bir yolla olmaz: "Üreticiler arasındaki ilişkiler... emek ürünleri arasındaki toplumsal bir ilişki biçimine bürünür".[20] Bunu, katılan her kişinin, bir karara varılmadan önce ötekilerin niyet ve tercihlerini öğrenebileceği, bir komite ya da ekip halinde karar vermeyle kıyaslayın.

Karar verenlerin yalıtılması halinde her birinin ele aldığı sorun şu olur: Cari fiyatı ve mevcut malları bilerek, ama başkalarının ne yapmaya niyetlendiğini ve ne yapmaya hazır olacağını bilmeden, kendi çıkarlarına en uygun şey nedir? Yanıt, oldukça farklı bir soruya (cari fiyatı ve mevcut malları bilerek, ama başkalarının niyetlerini ve ne yapmaya hazır olacaklarını

---

20) Marx, a.g.y., s.164.

da bilerek kendi çıkarlarıma en iyi nasıl hizmet ederim?) verilecek yanıtın aynısı olmak zorunda değildir. Çağdaş refah ekonomisinde bireysel ve kollektif karar verme hakkındaki tartışmalara bir zemin sağlayan "yalıtılma paradoksu"nun özü budur.[21] Bu paradoksun görünmesinin nedeni, kendimize ayrı ayrı uygun bulduğumuz tercihlerin, sağladığımız doyum başkalarınınkine bağlı olduğunda, başkalarının niyetlendiği tercihlerden bağımsız olmamasıdır. Piyasa mekanizması niyetler, istekler ve değerler hakkındaki dolaysız bilgiyi iletmez bize; sadece gizli kapaklı alınan kararların sonuçlarının bilgisini iletir. Piyasa mekanizmasının "kör" diye betimlenmesine en uygun düşen anlam, bizim karanlığımızı aydınlatmamasıdır. Marx'ın meta fetişizmi kuramı (ekonomistlerin gözünde, Marx'ın yaydığı en anlaşılmaz kavramlardan biri), yalıtma sorunu açısından dramatik bir eğretilme sayılabilir -"insanlar arasındaki belirli toplumsal ilişki, burada, insanlar açısından, şeyler arasındaki fantastik bir ilişki biçimine bürünür".[22] Kararı verenler piyasalarda başkalarının istek, özlem ve değerleriyle doğrudan bir bağ kuramazlar. Tersine, başkalarının istek, özlem ve değerleri, doğa gücüyle işliyor gibi gözüken ve her karar biriminin uyum sağlaması gerektiği piyasa fiyatları ve miktarlarının diline çevrilmiştir. Bu uyum sağlama, farklı bir tercihler dizisi doğurabilecek kolektif toplumsal düşünce ve tartışmalara fırsat çıkmadan gerçekleşir. Bu şekilde, piyasadaki sonuçlar dıştan dayatılan ve bireylerin boyun eğmesi gereken bir baskı gibi hissedilir. Piyasa işleri, işleri, karar verenlere, belirli bir tercihler kalıbından kaynaklanacak toplam sonuç ışığında, satış ve alımlara kalkışmadan önce tercihlerini yeniden düşünmeleri için de, değişik amaçlar güden başkalarıyla ortaklaşa düşünmek için de bir kanal bırakmaz.

Bir kişinin tercihinin doyumu ile başkalarının tercihleri arasında karşılıklı bağlılığın olmadığı varsayılırsa, bu problem anlaşılmaz. Çoğu ekonomi kuramında, böylesi karşılıklı bağımlılıklar önemsiz kabul edilir. Çevreciler olayların birbirine bağlılığının ne kadar kapsamlı olduğunu bize göstermişler, yalnız daha çok kirlilik ve trafik sıkışıklığı gibi fiziksel bağıntılarda yoğunlaşmışlardır. Paretocu refah ekonomisi (ekonomi öğrencilerine, piyasa mekanizmasının kuvvetli ve zayıf yanları konusunda bu çerçeve içinde bir yargıya varmaları öğretilir) kir-

21) Örneğin bkz. A.K. Sen, a.g.y., giriş ve bölüm 4.
22) Marx, a.g.y., s.165.

lilik gibi sorunlarla boğuşmak için hükümetin piyasalara müdahale etmesini tasarlamaya isteklidir. Ama başka tipte bir karşılıklı bağlılık olayını kabul bile etmez. Kabul etmediği, piyasaların yokluğundan (kirlilik gibi birbirine bağlı olayların nedeni) değil de, yalıtılmış bireylerin kararların meyvalarının toplanışından önce kararlaştırması gereken reel-zaman tipi bir piyasa sürecinin (hatta gelecekte teslim edilecek mallar piyasasının) ardışık dengesizlik karakterinden ileri gelen bir bağımlılıktır. Karar almayla meyvalarının toplanması arasındaki zaman aralığında, başkalarının sonucu etkileyen müdahaleci kararlarından ötürü bir çok değişiklik olabilir. Bu tür karşılıklı bağlılıklar emek-gücünün kullanımıyla ilgili kararlarla yatırım kararlarına yayılır, ama piyasa mekanizması bu bağlılığı ifade etmenin bir yolunu ortaya koyamaz.[23]

Farklı insanların (ya da insan gruplarının) aldığı kararlar büyük oranda birbirine bağlıysa, kendi çıkarını düşünen bir bakış açısıyla bile, kamunun çıkarını gözeten kararlar almanın müthiş avantajları vardır.[24]. Her karar verenin yalnız kendi çıkarını (ivedi sonuç alma) kovalaması ve yaptığı tercihlerin başkalarının ve kurumların yaşamına yansımalarını düşünmemesi, kendine zarar verir. Ama piyasa, kamu yararını gözeten kararlar almayı kolaylaştırmadığı gibi, gerçekte altını oyma eğilimindedir.

Piyasa ekonomilerinde, karar verenler aslında "atomlaşma"dan ve başkalarının niyetlerini doğrudan bilememekten hoşnut kalmazlar. Marx'ın not ettiği gibi: "Yabancılaşmanın gelişmesiyle birlikte ve aynı temelde , onu altetme çabalarına girilir: Her bireyin o sayede başkalarının faaliyetleri hakkında bilgilenip kendini ona göre ayarlayabileceği kurumlar belirir: Cari fiyatların listeleri, değişim oranları, posta, telgraf vb. aracılığıyla aktif ticaret yapanların birbirleriyle bağları".[25] Ticaret demekleri oluşur; karar alanlar iş yemeklerinde plânları hakkında bilgi alışverişinde bulunur; piyasalar, parayla dolayımlanmayan piyasa-dışı ilişkiler ağıyla kuşatılır. Yine de, para ilişki-

---

23) Bu tip bir karşılıklı bağımlılık, "parasal" ya da "dinamik" bir dışsallık diye adlandırılmıştır. Bkz. T. Scitovsky, "Two Concepts of External Economies", **Journal of Political Economy**, 1954.

24) Bu konunun daha ayrıntılı tartışılması için bkz. F. Hirsch, **Social Limits to Growth**, Londra 1977, özellikle bölüm 10.

25) Marx, **Grundrisse**, NLR/Penguin, Harmondsworth 1973, s.161.

sinin sağlayamayacağı türde bilginin işletmeler arasında ortaklaşa aktarılmasının kapsam ve niteliği, en azından kimi piyasa sosyalizmi savunucularının kabul ettiği gibi, rekabete dayalı üstünlük arayışıyla sınırlı kalır[26]. Bilgi akışları parça parçadır; bilgi ağlarına açıkça ulaşmak söz konusu değildir; bilgi toplama çalışmaları gizlilik adına taklit edilmek zorunda kalındıkça kaynak savurganlığına rastlanır. Ya da, Marx'ın **Grundrisse**'de yer verdiği deyişleri kullanırsak, piyasanın yabancılaşmasını altetmeye yönelik işbirliği denemeleri, bir piyasa ekonomisinde, yabancılaşmayı aştırmaz; tersine, bizzat yabancılaşmayla sınırlanır. Böylelikle, piyasanın sonuçları hâlâ bireylerin üstünde dışsal güçler olarak etkisini gösterecektir.

Ayarlama Süreci ve Emek-Gücünün Üretim ve Yeniden Üretimi

Piyasa güçlerine duyulan ilginin derecesi, ayarlamanın kolaylığı ve istikrarı hakkındaki, piyasadaki atomlaşmış koordinasyona hangi alternatifler bulunduğu düşüncelerine bağlıdır. Bireylerin alım satımlarını değişen ekonomik koşullarla birlikte gelişen modaya uydurmaları görece kolaysa ve çekici yönleri çoksa, piyasanın baskıcı güçlerine ilgi duymak için fazla neden kalmaz.

Piyasa savunucuları, piyasa işleyişinin engellenmemesi koşulluyla ve hepsi bu inancı aynı kurama temellendirmeseler bile, ayarlamanın görece kolay olduğuna inanma eğilimindedir. Örneğin, Walrascı genel denge kuramı (neo-klasik ekonominin entelektüel temeli), bireylerin fiilen alım satıma geçmeden ve kaynakları üretime bağlamadan **önce**, üretip tüketmelerinde fiyat sinyallerine göre ayarlama yapabilecekleri şeklindeki rahatlatıcı varsayımı içerir. Değişen fiyat sinyallerine gösterdikleri değişen tepkiler tercihlerini dışa vurur, böylece birbirlerinin niyetlerini bilmemeleri problemini ortadan kaldırır. Varsayım şöyledir: Piyasa sanki (bedelsiz) bir açık arttırma görevlisi tarafından koordine edilmiş gibi davranır. Piyasa açılın-

26) "Rekabetçi piyasa alanında... güven ve uzun vadeli işbirliği, bir dereceye kadar varken, çok sayıda farklı ve geçici unsur arasındaki rekabetle temelinden sarsılır. Piyasada, her bireyin kâr zarar hesabı çerçevesinde ağırlıkla kendi amaçlarını kovalayan, değişen ve kolayca dönebilen insanlar vardır" (Hodgson, **a.g.y.**, 1988, s. 210).

ca, görevli bağıra bağıra rastgele bir dizi fiyat söyler ve piyasadakiler o fiyatlarla ne alıp satacaklarını kararlaştırırlar. Bu bilgiyi (bedel ödemeden) görevliye aktarırlar. O da, aşırı miktarda sunulan mallara daha düşük, aşırı talep edilen mallara daha yüksek olmak üzere yeni bir fiyatlar dizisi hazırlar. Herkes ne alıp satacağını yeniden kararlaştırır. Talebi arzla eşitleyip piyasayı dengeleyen bir fiyatlar dizisine erişilinceye kadar, bu işlem sürer gider. Satış ve alımlar ancak o zaman gerçekleşir. Demek ki, ardışık atomlaşmış karar vermenin getirdiği problemlerden kaçınılır: Görevli kararları koordine eder. Gerçek satış ve alımlar eşzamanlı olup, ardışık değildir. Üretim herkes plânların sonuçlarının farkındayken gerçekleşir. Böyle olacağı sanılan ayarlama süreci, reel zamanın dışında gerçekleşen kurgusal bir süreçtir.[27]

Avusturya Okulu (Monger, von Mises, Hayek ve onların Lachmann'la Kirzner gibi modern takipçileri), kahraman rolünü açık arttırma görevlisinden çok işadamının oynadığı daha sağlıklı bir anlatım sunarlar. Ayarlama eşzamanlı olmayıp ardışıktır ve girişimcilerin hakemlik, spekülasyon ya da yenileme eylemleriyle gerçekleşir. İnsanların karşılaştıkları kısıtlamalar yerine, çok yönlülük ve esnekllikleri vurgulanır. Bu okulun temsilcileri, kılıçları saban demirine, madencileri de elektronik mühendislerine çevirmenin zorluklarını silikleştirerek, tüccarların satınalmadan satmaya, finansörlerin rahatlıkla bir sanayiden ötekine atlayabilmelerinden yola çıkar ve aşırı genelleştirme eğilimi sergilerler. Neo-klasik ekonominin merkezinde yer alan statik denge kavrayışını bir kenara koyup, belirsizlik ve değişimi vurgularlar. Ancak Avusturya okulu, talep arzdan büyük olduğunda fiyatları yükselten, arz talepten büyük olduğunda ise düşüren rakip işadamlarının bir denge durumu sağladığı fikrini korurlar.[28] Aslında, piyasaların çoğunda, fiyatların piyasadengeleyici yönde hareket etmemesinin geçerli nedenleri vardır. Belli bir piyasadaki unsurlar, iki rol arasında salınmaktan çok, sürekli olarak ya alıcı, ya da satıcı olduğunda, alıcılarla satıcılar ilişkilerinde sürekliliğe değer verdiklerinde ve alışveriş pahalı

---

27) Ayarlama kavramının eleştirel bir tartışılması için bkz. G. Duménil ve D. Lévy, "The Classicals and the Neo-Classicals: a Rejoinder to Frank Hahn", **Cambridge Journal of Economics**, c.9, no: 4, 1985.

28) Neo-klasik ve Avusturyalı yaklaşımların kıyaslanması için bkz. D. Lavoie, **Rivalry and Central Planning**, Cambridge 1985.

bir süreç olduğunda, o zaman işletmelerin talep düşünce fiyatları azaltmamaları, hatta talebin düşmesi karşısında yükseltmeleri oldukça akılcı görülebilir.[29] Ne var ki, Lachmann'ın kabul ettiği gibi, Avusturyalı ekonomistler fiyatların gerçekte nasıl oluştuğunu açıklamakta, ya da piyasalarda fiyat-saptayıcılar ile fiyat-alıcılar arasındaki ilişkiyi tartışmakta başarısız kalmışlardır. İşadamlarının rekabetinin ayarlama fiyaskolarıyla sonuçlanma olasığı ele alınmamıştır.

İki okul da, ayarlama sürecinde, emeği öteki üretim etmenlerinden ayırmaya gerek duymaz. Piyasanın yönlendirdiği ayarlama, üretimle uğraşan çoğu insanın, en kârlı çıktıyı elde etmek uğruna basit üretim etmenleri konumuna indirilmesini kapsar. Bu, insanların kendi başına amaç olarak değil, araçlar gibi ele alınması demektir. Piyasa beni başkalarıyla, yurttaşlar olarak, ürünlerini satma dışında başkaca hedefleri olan aynı topluluk üyeleri diye değil, yalnızca almam için mevcut malları üreten üretim süreçlerindeki etmenler olarak ilişki kurmaya özendirir. Ben bu malları satın alabilirim. Çünkü, emek-gücümü başka biri adına mal üretiminde bir araç olarak satarak, satınalma gücü edinmiş durumdayım. Marx'ın "bir piyasa ekonomisinde üreticiler arasındaki ilişkiler şeyler arasındaki toplumsal bir ilişki, 'üreticilerden ayrı ve onların dışında varolan bir ilişki' biçimine bürünür" şeklindeki iddiayla kastettiği budur.

İnsanlar, robotlarla aynı kefeye konmaya kuşkusuz karşı çıkarlar. Arz ve talep değişikliklerine pasifçe boyun eğmezler. Parametreleri kendi lehlerine değiştirmeye, pazarlık gücü edinip kullanmaya, piyasa güçlerinin merhametine daha az boyun eğmeye çalışırlar. Eğitimi, becerisi, kaynağı, bağı ve örgütlenmesi daha fazla olanlar daha başarılıdır; ayarlamanın yükünü en az şeyi olanlar çeker. Bu karşı koyma, direnişle ayarlamanın yüklerinin arttırılacağını, yalnızca insanlar alternatif bulunmadığını kabullenirlerse maliyetlerin azalacağını ileri süren piyasa koordinasyonu savunucuları tarafından sık sık yerilir.

İroni şuradadır: Yalnız ve yalnız edilgen insanlarla dolu bir ekonomi başarısızlığa uğrar. Örneğin, teknik ilerleme insanların parametreleri değiştirme çabalarına bağlıdır, alternatif olmadığını kabullenmelerine değil; yüksek üretkenlik düzeylerine ulaşmak, en rutin işleyen montaj hattında bile, imgelem, insiyatif ve

29) Örneğin bkz. A. Okun, **Prices and Quantities: A Macroeconomic Analysis**, Washington 1981.

tasarlama yetisinin kullanılmasına bağlıdır; insanlar, kalite standartları yükselecekse, mesleklerine bir bağlılık, işlerinde gurur ve doyum duygusu hissetmeye gereksinir. Buna verilecek sınıfsal yanıt, işgücünün ayrıcalıklı bir parçasına (işadamları, yöneticiler, bilimsel araştıramacılar, öğretim üyeleri vb.) insiyatif ve imgelem gücünü kullanma (ve işgücü kitlesinin edilgen uyum-göstericiler olmasını sağlama) olanağı tanımaktır. Kitlesel işgücü böylesi bir edilgenliği reddettiği zaman, çoğunun üretim sürecini biçimlendirmekte bulabildikleri tek çözüm, ayarlamanın savunmaya yönelik engelleyicileri olmaktır. Sınıfsal yanıt, sosyalist topluma erişmeye gerçekten ilgi duyanlar için açık bir çözüm olmaktan uzaktır.

Başka bir ironi, kimi anahtar kaynaklar tam anlamıyla metalaşamayacağından, hiç bir ekonominin salt piyasanın yönlendirdiği bir ayarlama süreciyle ayarlanamayacağıdır. O anahtar kaynakların en önemlileri, emek ve çevredir. Emek-gücü alınıp satılabildiği halde, meta olarak üretilmediğinden tam anlamıyla metalaşmamıştır. Ekonomik maliyetler ve kazançlar çocuk yapma kararlarında rol oynasa bile, çocuklara genelde maliyet-kazanç dengesi değişirse kenara atılacak ekonomik bir kaynak gözüyle bakılmaz. Kâr getirmez olursa makineler parçalanabilir ve ürünler yakılabilir, ama uç örnekler dışında, çocuklar doğunca onlara kendi başına amaçlar olarak -ekonomik kaynaklar olarak değil- davranılacak, hiç olanak kalmasa bile beslenecekler-dir. Bir piyasa ekonomisi hanehalkı içinde başkalarını düşünen kollektif davranış ister ve fiyat sinyallerine tam bir tepki biçiminde belirlenmeyen bir kaynak dağıtım kalıbı gerektirir.[30] Bunun ataerkil yanıtı, kadınları genel hanehalkı yararına kendilerini feda etmeye, karşılığı ödenmemiş emekleriyle erkeklerin piyasa sinyallerine göre hareket etmesine olanak tanıyan esnek bir yumuşatıcı işlevi görmeye özendirmektir. Özverici, kollektif davranış biçimlerini özendirmekten kaçındığımız için değil, onları tek yanlı bağımlılık yerine her yönden bağımlılık koşullarında özendirmek istediğimizden, bu yanıtın sosyalistlerce kararlılıkla yadsınması gerekir.[31] Karşılığı ödenmiş emek sürecinde ve hanehalkı içinde önemli eşitsizliklerin gözlendiği

30) N. Folbre, "Cleaning House: New Perspectives on Households and Economic Development", **Journal of Development Economics**, c.22, 1986.

31) Çok-yönlü ve tek-yönlü bağımlılık arasındaki yararlı ayrım, Marx, **The German Ideology**, Londra 1974, s.55'de yapılmıştır.

bir piyasa ekonomisindeki ayarlama süreci, dolayısıyla, edilgen adaptörler olmaya ya da kendini feda etmeye daha az eğilim duyanları ikna edebilecek, onlara baskı yapabilecek daha büyük güç sahiplerine dayanır; insiyatif kullanarak kendi yazgısını çizebilme (bu nedenle Avusturya Okulu'nun kutladığı bir tutum) çok az kişinin payına düşer.

Makro Problemlerin Mikro Temelleri

Piyasa-yönelimli ayarlamanın başarı kazanması için gerekli davranışlardan başka, sonucun kalitesi ve ardışıklığın istikrarı problemleri de vardır. Piyasadaki atomlaşmış kararlar, seçimin dünyadaki alternatif devletler arasında değil, alternatif, parça parça, marjinal ayarlamalar arasında yapılmasını sağlar: Küçükteki tercih, büyükteki tercihi getirmez. Çevre sorunlarında özellikle önemlidir bu. Hirsch şu örneği verir: "Kamu taşımacılığı bozuldukça, kendi ulaşım modelimiz için ekstra özendirici ararız. Bu, beraberinde, daha fazla bozulmayı ve özel ulaşım karşısında kamu ulaşımının kötüleşmesini getirir. Seçim dinamik bir sürecin her aşamasında ortaya konur; sürecin her iki ucundaki devletler arasında seçme yapma sözkonusu değildir."[32] Atomlaşmış ardışık karar vermenin kapı açtığı mikro-rasyonalite ile makro-rasyonalite arasındaki uçurumun, piyasa sistemlerinin toplam istikrarı açısından (yani, ayarlama sürecinin dengeye gelme eğilimi mi göstereceği, yoksa aşırılığa kaçmaya, iflasların izlendiği hızlı büyümelere, krizler sonucunda ani yıkıcı ayarlamaya, süregen stagflasyon dönemlerine mi götüreceği açısından) özellikle önemli uzantıları vardır.

Piyasanın en ateşli savunucuları bile, domuz çevrimi gibi problemleri tanır.[33] Pek çoğu, Üçüncü Dünya'nın bugünkü dayanılmaz ve ödenmesi olanaksız borç yükünü, dünya borsalarında son yılların uzun süreli hızlı büyüme ve ani çöküntüsünü doğurmakta büyük rol oynamış finans piyasalarındaki istikrarsızlık problemini de tanırlar. **Financial Times**'da çıkan bir de-

---

32) Hirsch, a.g.y., s.18.

33) Pastırma fiyatı yüksekken çiftçiler daha fazla domuz besler; tüm domuzlar pastırma olarak pazarlanacak kadar büyüdüğünde, fiyatlar iner ve domuz yetiştirme azalır, böylece pastırma fiyatları tekrar yükselir, vs. vs. Nove (a.g.y., s.210) bu problemi tanır ve temel tarım ürünlerinin denetlenen fiyatlar listesine alınmasını önerir.

ğerlendirmede koyulduğu gibi, "Günde yüzde yirmilik hisse senedi fiyatı düşüşleri, borsaların 'etkin' olduğu şeklindeki akademik iddialarla alay eder". Bu istikrarsızlık, ardışık bir atomlaşmış karar verme sürecinin belirsizlikle nasıl boğuştuğuyla bağlantılıdır. Problem şudur: Ardışık bir süreçte yalıtılmış bir karar-vericinin kendi risklerini sınırlamak üzere attığı adımlar bütünsel sistemin göğüslediği riski artırabilir. Bunun için, tamamen Üçüncü Dünya hükümetlerine yaslanan bir bankanın karşılaştığı riskleri azaltmak düşüncesiyle tasarlanmış dalgalı faiz oranları, toplu ödünç vermeler ve taahhütlerin uygulanmamasına karşı hükümler, Üçüncü Dünya hükümetlerine yaslanan bütün banka sisteminin göğüslediği riskleri arttırdı.[34] Aynı biçimde, işlem başına düşük maliyetle ticareti olanaklı kılan "likid" borsaların varlığı, tek tek yatırımcıların karşılaştığı riskleri sınırlarken, bütünsel olarak yatırımların önündeki riskleri arttırır. Keynes'i borsaları "kumarhaneler" diye betimlemeye, piyasaların erişilmez ve pahalı olmasını önermeye götüren bu etmendi işte.[35] Keynes'ten beri borsalar elbette çok daha erişilebilir ve daha ucuz olmuştur. 87 Çöküntüsündeki hisse senedi fiyatları düşüş hızının 29 çöküntüsünden çok daha fazla oluşunun bir nedeni budur.

Tek bağları para ilişkisi olan atomlaşmış karar-vericilerin her birinin, yalıtılmış durumda, kendi riskini azaltma denemeleri sonucunda ortaya çıkan sistemin riski sorunu, piyasa ekonomisinde makro-ekonomik bir düzlemde görülen yetersiz talep probleminin de temel kaynağıdır. Belirsiz bir gelecek karşısında, yalıtılmış ekonomik birimler elde para tutarak esnekliği korumaya çabalar. Çünkü genelleşmiş alım gücü, mal ve hizmetlerden çok daha esnektir. Keynes'in likidite tercihi diye vurguladığı kapitalist moneter ekonominin bir özelliğidir bu. Ne var ki, para şeklindeki toplumsal aracın yalıtılmış ekonomik birimlere tanıdığı bu esneklik, bu tür birimlerden oluşan bir moneter ekonomiyi temelden istikrarsızlaştırır da. Elde para tutmanın sağladığı esneklikten ötürü, tek tek birimler beklentilerde küçücük bir değişiklik halinde kendi tasarılarını çabucak değiştirebilirler. "Güven" duygusu, yatırım ve kapasite kullanım dü-

34) H.Lever ve C.Huhne, **Debt and Danger: The World Financial Crisis**, Harmondsworth 1985.

35) J.M. Keynes, **The General Theory of Employment, Interest and Money**, Londra 1973, s.159.

zeyinin başlıca belirleyicilerinden biri olur. Bhaduri'nin koyduğu gibi: "Paradoksal olarak, belirsizliği daha iyi koşullarda karşılamayı düşünen **bireysel çözüm** olarak elde para tutma, güncel ekonomik faaliyetlerdeki belirsizliğin etkilerini çok büyük oranda büyütür ve **toplumsal bir araç** olarak başarısız kalabilir."[36]

Paranın yalnız değişim aracı ve değer kaynağı olarak değil, sermaye -yani, malların kendisinin (per se) değil, daha çok paranın kazanılmasını kolaylaştırmak amacıyla elde tutulan para olarak da işlev gördüğü bir ekonomide, bu olumsuz yönün ağır basması daha olasıdır. Hanehalklarının parayı kullanma biçimini alın. Para karşılığında emek-gücü, giyecek ve yiyecek karşılığında da para vererek, bir tipte malı (diyelim, emek-gücü) başka tip mallarla (diyelim, yiyecek ve giyecek) değiştirirler. Bu alım satım zincirinin yeniden üretilmesi, bir ölçüde beklentilerin durumuna bağlıdır -örneğin, hanehalkı fiyatların düşmesini beklerse, alımları geciktirip parasını elden çıkarmayabilir. Ama bir hanehalkının fiyatların düşmesi beklentisiyle satınalmadan ne ölçüde uzak durduğu, yiyecek ve giyecek gereksinimlerinin belli bir noktadan öte ertelenememesiyle sınırlıdır. Kiler tamtakırsa, ertesi hafta daha aza malolsa da, yiyecek bugün alınmak zorundadır.

Kâr etmeyi baş hedefleri yapmaya zorlanmış işletmeler açısındansa durum farklıdır. Onlar malın kendisiyle ilgilenmezler (ve ilgilenemezler). İlk başta önemli olan, bilançonun en dip sırasında yer alan paradır. (Söylediğine göre, Henry Ford otomobil yapma işiyle değil, para yapma işiyle uğraşıyordu.) Bu olgu, Marx'ın para sermayesi P-M-P'in dolaşımını kavrayışında dile getirilebilir. Burada konu, bir mal dizisini başka bir diziyle değiştirmek değil, bir para tutarını daha büyük bir tutarla değiştirmektir. Bu dolaşımın yeniden üretimi, likidite tercihiyle kesintiye uğratılmaya, hanehalklarının satış ve alış zincirinden çok daha yatkındır. Bir işletme ürününü satacağına güvenemiyorsa, parasını üretim araçları ve emek-gücü almaya harcamaktansa elden çıkarmaması daha anlamlıdır. Kendi başına mal gereksinimi para biriktirilmesine hiçbir sınır koymaz -korporasyonların yemek gereksinimi yoktur. Böylesi koşullarda, para kendine özgü bir varlığa bürünerek fetişleşir.

36) A. Bhaduri, **Macroeconomics -The Dynamics of Commodity Production**, Londra 1986, s. 91.

Kâr arayışındaki işletmeler, girdi fiyatları düşüyor olsa bile (sözgelimi, işçiler ücretlerini azaltsalar ve bunun sonucunda öteki girdi fiyatları düşse bile) parayı dolaşımdan çekebilirler. Fiyatlardaki bir düşüş başka düşüş beklentileri doğurursa, o zaman parayı elde tutup harcamaları ertelemeye devam etmek oldukça akılcıdır.[37] Bunun için, fiyatların ne kadar esnek olduğunun ve piyasaların -Say Yasası'nın doğrulanacağının garantisi olmayan bir monetер ekonomide- ne kadar çabuk piyasa-dengeleyici bir doğrultuya yöneldiğinin hiç önemi yoktur. Yetersiz talep olasılığı hep vardır. Mandel, makro-ekonomik problemlerin kökeninin piyasa süreci olduğunda ısrar etmekte epeyce haklıdır.

Keynesçi Yanıt: Piyasalara Müdahale

Mikro-rasyonellikle makro-rasyonellik arasındaki açıklığa verilen Keynesçi yanıt, devlet adına, alıcı, vergi koyucu ve son başvurulacak borç verici olarak piyasalara müdahale etmektir. Devlet bunu yetersiz talep olasılığının önü tıkansın diye (sözgelimi, aksi takdirde depresyona yol açabilecek olan, likidite tercihindeki bir artışı dengeleme düşüncesiyle daha fazla likidite sağlamak için) yapar. Ama, piyasa süreçlerinde içerili olan ve basitçe halledilemeyecek kimi problemler görülür. Piyasalara müdahale, piyasa-oluşturucuların ve öteki karar sahiplerinin yüz yüze geldiği cari parametreleri (fiyatlar, faiz oranları, değişim oranları, vergi oranları, talep düzeyi vb.) değiştirse de, piyasa sürecinin karakteristik özelliklerini değiştirmez. Özel olarak, karar verenlerin toplumsal açıdan yalıtık durumlarını etkilemez; öyle ki, karar verenlerin her biri, miyopça kendi çıkarlarını gözetmek ve merkezi yetkililerin yaptığı değişiklikleri atlatmak ya da bozmak üzere ağır baskı altında kalırlar.[38] Piyasalara müdahale, piyasadaki unsurlar yalnızca parça parça bireysel avantajlara göre hareket ederlerse, etkisiz kalır ya da aşırı pahalıya patlar. Bununla beraber, piyasaların zorunlu kıldığı toplumsal yalıtma, bireylerin başka bir adım atmalarını zorlaştırır. Piyasalara müdahale, hiç bir kuruma, tek tek birimlerin karar almasından önce kollektif düşünme kolaylığı sağlamaz.

37) A.g.y., s. 91.
38) Bkz. Hirsch, a.g.y., bölüm 9.

İleri sanayileşmiş ülkelerde rastlanan stagflasyonla nasıl baş edileceği probleminde özellikle görünür bir hal almıştır bu. Geleneksel Keynesçi mali ve para reçeteleri, fiyatlarla ücretlerin yükseldiği, çıktı ve istihdamın düştüğü bir durumun altından kalkamaz. Bu durum, "monetarist" politikaların problemi olan bir bileşimle; yani talep düşerken fiyatların da düştüğü Walrascı ve Avusturya kuramının tasarladığı piyasalara benzer anlamda, deflasyondan ve piyasaları daha "rekabetçi" yapma girişimlerinden oluşan bir bileşimle göğüsleme yolunu açmıştır. Böylesi politikalar işsizlik ve kaynak savurganlığı açısından korkunç maliyetler getirir ve kendi kendine zarar verir. Çoğu piyasalar, rekabet yokluğundan değil, tersine kesinlikle piyasaların varlığından ötürü Walrascı ve Avusturya kuramındaki piyasalar gibi davranmazlar. Bu noktanın bulunabilir bir açımlaması, şu sonucuyla Okun'dadır: "...tüketici piyasaları ile profesyonel emek piyasalarının doğru biçimde işlemesi, rekabetçi modelin fiyat esnekliğinden belirgin bir kopmayı gerektirir. Tüketiciler ve mal sağlayıcılar, çalışanlar ve firmalar, ilişkileri süreklileştirmeye ve işlem maliyetlerini uzun dönemde en aşağı düzeye çekmeye yardım eden fiyat değişikliklerini azaltma yöntemleri geliştirirler".[39] Mikro düzeyde, firmaların ücretleri yükseltmeleri ve çıktıyla istihdam azalırken çoğalmış maliyetleri fiyat artışlarına eklemeleri için iyi nedenler vardır. Bu şekilde, müşterileri ve işçilerinin işbirliği ve sadakatini ücretleri ve fiyatları kısma yolundan daha iyi koruyabilirler.

Bu tipte bir akıl yürütmeden çıkarılan politik sonuç, Keynesçi para ve mali politikalarının, firmaları ücret zammından alıkoyacak ve böylece geleneksel Keynesçi politikaların, enflasyon problemiyle karşılaşmaksızın, daha yüksek talep düzeyini koruma olanağını doğuracak bir tür gelir politikasıyla tamamlanma gereksinimidir. Ne var ki bu durum, fiyatları kısıtlayan bir tamamlayıcı mekanizma olmazsa, hanehalklarını işletmeler karşısında cezalandırır. Bunun farkına varmış kimi gelir politikası savunucuları, fiyat denetimlerini de savunurlar. Ama fiyat saptama süreci işletmelerin ellerine kalırsa, temel bir dengesizlik

39) Okun, **a.g.y.**, s.342. Stagflasyon gibi problemlerin nasıl piyasa süreçlerinin doğasından türediğini gözden geçiren ve makro-ekonomik sorunların mikro temelleri üstünde duran literatür gittikçe genişlemektedir. Sözgelimi bkz. S. Fisher, "Recent Developments in Macroeconomics ", **Economic Journal**, c. 98, no:391, Haziran 1988.

durumu sürer gider: Hanehalklarının fiyat oluşumunu işletmeleri kısıtlayacak bir tarzda gözlemleme olanağı, işletmelerin ücret oluşumunu gözlemleyip işçilere ücret kısıntısı programı dayatma olanağından çok daha azdır.[40] Dahası, birim maliyetleri ve kâr marjlarıyla ilgili kesin bilgiler işletmelerde kalır. O bilgi olmadan Fiyat Komisyonları'nın otoritesi kalmaz ve fiyat kılavuzlarının uygulanması etkili biçimde gözlenemez. Bu dengesizliği kaldırmanın yolu, fiyat oluşum sürecini toplumsallaştırmak, birim maliyetleri ve kâr marjları bilgilerini kamuya mal edip o süreci hanehaklarının gözünde saydamlaştırmaktır. Kapitalist işletmeler buna her zaman karşı koyacaklardır, çünkü gizlilik sayesinde rekabet üstünlüğü sağlarlar ve bilgiyi kendilerine alıkoyma halkına kavuşurlar. Devlet mülkiyetindeki işletmeler de, çabalarını kendi artılarını maksimize etme amacında yoğunlaştırmaları, başka işletmelerle -ve hanehalklarıyla- öncelikle piyasa aracılıyla ilişki kurmaları emredilmişse, bilgilerin açıklanmasına karşı çıkacaklardır. Demek ki, sosyalizmin piyasalaşmasında fiyat oluşumunun çok hassas bir konuyu oluşturması şaşırtıcı değildir.

Sonuç olarak, kökü piyasa süreçlerinde yatan makroekonomik problemlerin çözümünde, gelir politikaları ve fiyat kılavuzlarıyla tamamlanmış Keynesçi piyasalara müdahale politikasına ve mali ve para politikalarına bel bağlanamaz. Piyasadan mikro-düzeydeki kaynak dağıtım problemlerini çözmekte yararlanacağımızı ve Keynesçi politikaları da makro-düzeydeki problemleri halletmekte kullanacağımızı söylemenin bir yararı yoktur. Çünkü iki düzeydeki problemler de birbirleriyle çok yakından ilintilidir. Bir kurum olarak piyasa, Keynesçi politikaların başarıyla uygulanmasını baltalama eğilmi gösterecektir.

"Üçüncü Yol Yok"

Nove, piyasaların bu olumsuzluklarının bir çoğunun farkında olmakla birlikte, bürokrasinin biricik alternatifinin piyasa olması nedeniyle olumsuzlukları kabullenmek durumunda kalacağımıza inanır. Koordinasyon ya para ilişkisi, ya kural bağı, ya da ikisinin bileşimiyle gerçekleşebilir. Yine de bir çok insan, ekonomik koordinasyonda yaşamsal rol oynayan başka bir bağ

40) Okun, a.g.y., s.344-46.

daha olduğunu öne sürmüştür. Örneğin Dietrich,[41] plân/piyasa ikiliğini reddederken, hem plânlayıcı mekanizmaların, hem de fiyat mekanizmalarının işlemeleri açısından, kendisinin "gayri-resmi ilişkiler" dediği üçüncü bir bağ türünün gerekliliğini ortaya koyar. Özel sektörde olsun kamu sektöründe olsun, herhangi bir plânlama sisteminin kendi yasal işleyişlerine güvenemeyeceğini belirtir. Karar verenlerin özgür olmayan rasyonalitesi, sistemin çalışması açısından karar sahipleri arasında gayri-resmi ilişkiler kurulmasını zorunluluk haline getirir: Destek olarak da, çok uluslu şirketlerin ve idari sistemlerin iç işleyişleri üstüne incelemeleri aktarır. Aynı biçimde, piyasalar içinde, para ilişkisi gayri-resmi ilişkilerle tamamlanır. Bunun dayanağı, ekonomik birimler birbirine bağımlıyken, bağımsız kararların optimal sonuçlara ulaşmasının gerekmeyişidir. Okun[42], böyle gayri-resmi ilişkilere, piyasanın "görünmez el"i karşısında "görünmez el sıkışma" der. "Görünmez el sıkışma" , alıcı-satıcı ilişkilerinde sürekliliğin harcını karmaya yardım eden örtük bir sözleşme, ahlâki bir bağlanma olarak görülür. İş tarihi üstüne bir kitabı değerlendiren Hannah şöyle yazar : "Ekonomik başarıyı analiz ederken ele alınan güncel gelişmelerdeki bir çok şey, ne Adam Smith'teki piyasanın 'görünmez el'ini, ne de Alfred Chandler'deki bürokratik hiyerarşilerin 'görünür el'inin onu açıklayabileceğini ortaya koyar. Tersine, varolan ağların ve birbiriyle ilişkililiğin 'üçüncü eli' (yer yer sadece güven ve karşılıklılığa, yer yer daha kolay gözlenen ve ölçülü bağlar örgüsüne dayanır) önemli olan bir bileşen olarak gözükür."[43] Japonya, Güney Kore ve Tayvan'ın ekonomik başarısını konu alan literatürün çoğunda benzer bir noktaya dikkat çekilir: Güven, iyi niyet ve karşılıklılık bağı, ulusal ekonomik gelişmede yaşamsal bir rol oynamıştır.[44]

---

41) M. Dietrich, "Organisational Requirements of a Socialst Economy: Theoretical and Practical Suggestions", **Cambridge Journal of Economics**, c.10, no:4, 1986.

42) Okun, **a.g.y.**, s.89.

43) L. Hannah, "Fully Interlocking", **Times Literary Supplement**, 28 Temmuz 1985.

44) Örneğin bkz. R. Dore, "Goodwill and the Spirit of Market Capitalism", **British Journal of Sociology**, c. 34, no: 4, 1983.

Böylesi bir bağa Mandel de değinir: Mandel o bağı "nesnel gayri-resmi işbirliği" diye niteler ve Okun'a benzer bir tarzda alıcı-satıcı ilişkilerindeki sürekliliğin değerinin altını çizer.[45] Bununla beraber, üçüncü bağın varlığını kaydetmekle yetinmeyen Mandel, o bağın para ilişkisinin yerini almakta olduğunu ve fiyatları ekonomik açıdan ilgisizleştirdiğini de ileri sürer. Ben durumun böyle olmadığını savunacağım, yalnız Mandel'le yukarıda anılan öteki kişilerin, üçüncü türden ve koordine edici bir bağ bulunduğu görüşlerine katılıyorum.

Problem, üçüncü yolun yokluğu değil, onun nasıl kurumlaşacağı, işbirliğinin özgürce gerçekleşen, gerçekten güven ve iyi niyetin ürünü oluşunun nasıl sağlanacağıdır. Kapitalist ekonomilerde "görünmez el sıkışma", sıklıkla "görünmez kol burkma"ya verilen yanlış isim olabilir.

Mandel, piyasa mekanizmasının problemlerini, kaynaklar fiilen üretime bağlanmadan önce **ex ante** bir arz-talep dengesine ulaşılamamasından kaynaklanıyor diye görür. Tüketici tercihlerinin ve kaynak dağılımının dengelenmesinin üretime geçilmeden önce yapılmasını temel sayar. Plânlamanın değeri, onun gözünde, arz ve talep arasında uyumsuzluk çıkmasın diye bu amacı başarabilmesidir. Pratikte plânlama sistemi, Walrasçı açık arttırma görevlisiyle aynı rolü oynayacaktır. Çoğu sosyalist ekonomist gibi Mandel de, sosyalist bir ekonominin değerlendirileceği hedef olarak neo-klasik genel denge standardını örtük olarak kabul etmektedir.[46]

Görevi bu biçimde ortaya koyuştur ki, sosyalist plânlama eleştirisinde büyük yer kaplayan korkunç bilgi gereklilikleri ve karar sürecinin muazzam derecede kümeleşmesini doğurur.[47] Sosyalist ekonomiyi koordine etme görevine "**ex ante** bir denge" yaklaşımı, üretim olasılıklarıyla her türden mal talebi bilgisinin, kaynaklar dağıtılıp üretime geçilmeden önceki kısa bir plân hazırlığı döneminde toplanması ve işlenmesi gerekliliği demektir. Dev boyutlarda bilginin bu **eşzamanlı** işlenmesi problemi, bilgisayarların problemi azaltmadığı argümanının özünü

45) Mandel, "In Defence of Socialist Planning", s.22-23.

46) Neo-klasik ekonomi ile pek çok ortodoks Marksistin ekonomisi arasındaki bu koşutluğa, Geoff Hodgson **a.g.y.**, 1984, s.158'de dikkat çekmiştir.

47) Örneğin bkz. Lavo

oluşturur. Piyasa sistemlerinin merkezi plânlama karşısındaki bir avantajı, bilgiyi daha aza malederek üretmesi değil, kararların göreli özerkliğine fırsat tanımasıdır. Öyle ki, ancak üretim olasılıkları ve talep bilgisinin bir kesitinin herhangi bir anda ve herhangi bir yerde işlenmesine gerek duyulur.

Bu amaç karşısında, Mandel'in temel kaygısı bürokrasiyi azaltıp kaynak dağıtımını desantralize etmektir. Bu iki yolla yapılır. Plân çerçevesini (GSMH'nın yirmi-otuz kilit üretim sektörüne paylaşılma oranı, büyüme oranı, "temel-olmayan" sektörlerin kaynak hacmi, gelir farklılıkları vb.) belirlemenin sorumluluğu, işçi ve halk konseyleri delegelerinin yıllık kongrelerine dayanacaktır. Plâncılar, girdi-çıktı tablolarından yararlanan, her üretim dalı için mevcut kaynakları gösteren bu çerçeveye temellenmiş daha ayrıntılı bir plân hazırlanırken hâlâ gerekli olacaktır. Ama sonra, kaynakların her üretim dalı içinde dağıtılmasını, o sanayideki işçi konseyleri kongreleri gibi kendi kendini yönetten kuruluşlar üstlenecektir. Ürün demetinin ayrıntılı olarak belirlenmesi, yurttaşlar kitlesinin demokratik yollarla seçtiği işçi konseyleriyle tüketici konferansları arasındaki ön danışmalardan çıkacaktır. Her üretim sektörü için merkezi bakanlıklardan oluşan bürokrasi, büyük ölçüde kaldırılacaktır.

Parayla alım satımın rolü en aza indirilecektir. Mandel'in hedefi, paranın ve alım satımın sönerek yok olmasıdır. Temel gereksinimler için gerekli malların doğrudan ve ücretsiz dağıtımıyla başarılacaktır bu: "Fiyat konmamış mal ve hizmetler satın alınan mal ve hizmetleri sayıca geçtikçe, bütün ekonomide paranın rolünü azaltmak olanağı büyür."[48] Demek ki, Mandel'in alternatifinde tasarımlanan şey farklı bir fiyat belirleme süreci değil, fiyatların kaldırılmasıdır. Engels'i yineleyerek şunları yazar Mandel: "Maddi kaynakları toplumsal isteklere uydurmanın en basit -en demokratik olduğu kadar- yolu, ikisi arasına parayı sokmak değil, insanların gereksinimlerini sadece kendilerine sorarak öğrenmektir."[49]

Bununla birlikte, fiyatlar kalkarsa, plân çevçevesini belirlemenin ilk evresi uygulanamaz. Kaynakları tek bir ölçüde birleştirmenin yolu varsa bile, GSMH payları yalnız bir hareket

48) Mandel, a.g.y., s.17.
49) A.g.y. s.17.

noktası olarak olanaklıdır. GSMH aslında fiyatlardan yararlanarak hesaplanır. Mandel, bu amaçla "gölge" fiyatların kullanmasına izin verip vermeyeceğine açıklık kazandırmaz; ama hareket noktası, fiyatların bu türde kullanımını kesinlikle gerektirir.

Hanehalklarının seçim yapması için düzenlemeler getirilir: "Çeşitli modeller -örneğin, farklı ayakkabı modelleri- kendi iradelerine bırakılacak, tüketiciler bunları sınayıp, eleştirip, başkalarıyla değiştirebileceklerdir. Sergi salonları ve tanıtım katalogları sınamanın temel araçları olacaktır. Tanıtım katalogları bir 'referandum' yerine geçebilir -yılda altı çift ayakkabı alma hakkı olan bir tüketici, yüz ya da iki yüz seçeneği kapsayan bir katalogda altı numune işaretler. Modelin malzeme bileşimi, peşi sıra gelen tüketici eleştirilerini yansıtan üretim-sonrası düzeltici mekanizmalarla birlikte, böyle bir referandum sonucunda belirlenecektir."[50]

Açıkçası, bu toplumun hanehalkları ileriye dönük bir sürü plân yapmak durumundadır. Hanehalklarının beklenmedik gereksinimleri nasıl çözecekleri de belli değildir. Temel gereksinim kalemleri plân dönemi için sipariş edilince, hanehalklarının büyüklük ve bileşimi beklenmedik şekilde (örneğin doğum ve ölümlerle) değişirse, ya da hastalık, iş değiştirme ve taşınmadan ötürü gereksinimler değişirse ne olur? Mandel, "düzeltici mekanizmalar"ın ne olacağı ve nasıl işleyeceğine de açıklık kazandırmaz. Kendi bakışının içerdiği üretimci önyargıyla çakışır bu. Mandel, tüketicilerin üreticiler karşısındaki "despotizmi" diye nitelediği şeyle, üretimin uygun zamanda kaliteli mal ve hizmetlerin uygun karışımını verimli biçimde çıkarması gereksinimiyle olduğundan daha ilgilidir. Mandel'in görüşünce, "ileri bir sanayi ülkesinin ortalama yurttaşları, yalnızca ve hatta asıl olarak tüketiciler... değildir. Hâlâ öncelikle üreticilerdir. Günde ortalama en az dokuz on saati, haftada beş günü yine çalışmaya, işe gidip gelmeye harcarlar. Çoğu insan gecede sekiz saat uyursa, tüketim, eğlenme, cinsel yaşam, sosyal ilişkiler, tüm bunlara altı saatı kalır."[51] Bundan bellidir ki, Mandel'in "ortalama yurttaş"ı aslında yetişkin erkeklerdir -hane halkı içindeki karşılığı ödenmemiş emekten söz edilmez, bir hanehalkının üretimi sürecini gerektiren tüketim kavrayışı yoktur. Mandel'in argümanı, yetişkin erkeklere bile bir şey ifade etmez: Bir otomobil fabri-

50) A.g.y. s.28
51) A.g.y., s.21

kasında çalışan ve yapım kusurlarından dolayı otomobili bozulan bir adamı, kendisinin öncelikle otomobil tüketicisi değil, üreticisi olduğunu anlatarak avutamazsınız. Sorun şurada: Mandel, tüketime "tüketici"nin yaptığı bir şey olarak, yani reklâmcınınkiyle aynı şekilde bakar. Biz hepimiz ürün ve hizmetleri kullananlarız; çoğumuz (çocukluk ya da hastalık günlerimiz dışında) onların üreticisiyiz de. Kullanıcı olarak gereksinimlerimizle üretici olarak gereksinimlerimiz arasındaki kaçınılmaz uyuşmazlık, bizim "öncelikle" üreticiler olduğumuz düşüncesiyle giderilemez. Dahası, hepimizin kendimizi "öncelikle" üretici saydığımız bile doğru değildir: Çok sayıda kadın kendini hem işçi, hem de hanenin yönetiminde sorumluluk üstlenmiş eş ve anne olarak görür. Pek çok kadın yetişkin yaşamlarının önemli bölümlerinde karşılığı ödenmiş işgücünde yer **almazlar**. Hanehalkı görevlerinin kadınlarla erkekler arasında çok eşitsiz dağıldığı bir ortamda, üretim birimlerinde uygun kalitede malları çıkarmakta uğranılan başarısızlıklar kadınlara özel yükler bindirir. Mandel'in işsizlik, hızlılık, sağlığı tehdit eden şeyler, "üretim müfrezelerinin otoriteryen disiplini", gibi "tüketici özgürlüğü"nden kaynaklanıyor diye değerlendirdiği olumsuz etkiler, tüketici tercihinin kendisinden (**per se**) doğmaz, seçimin yapıldığı genel koşullara bağlıdır.

Her sanayideki işçi konseyleri kongresinin, kaynakları işletmeler arasında nasıl dağıtacağına karar vereceği belli değildir. Bu kongreler aslında Bakanlıkların SSCB'de yerine getirdikleri görevlerin aynısını yapıp aynı problemlerle karşılaşmak durumunda kalırlar. Mandel, "kendi kendini yöneten organlar"a başvurarak bu sorunları silikleştirme eğilimindedir: "Kendi kendini yöneten işçiler, olguları gizlemeye gerek duymazlar". Ancak kendi kendini yöneten bir birim, o şekilde kişi başına düşen işin azalmasını, girdi dağıtımını arttırmayı sağlayabilirse, olguları işçi konseyleri kongresinden gizlemeye ilgi **duyar**. Özyönetim, bir işletmedeki tüm işgücünün, sadece yöneticilerin değil, yanlış bilgi sayesinde kazanç sağlaması anlamına gelecektir. Özyönetim, kendi başına, kendi kendini yöneten farklı guplar arasındaki bölünmeleri ortadan kaldırmaz. Mandel'de kendi kendini yöneten organların nasıl düzenleneği fazla tartışılmaz: "Özyönetim", "bürokrasi"yi yerinden edecek bir **deus ex machinax*** işlevi görür daha çok.

*) Beklenmedik kurtarıcı. (ç.n.)

Tekrar Ekonomisi

"Eklemlenmiş özyönetim"in görevleri aşırı basittir, çünkü Mandel'in ekonomisinde beklenmeyen etkenler pek dikkate alınmaz. Rutinleşmiş, neredeyse otomatik hale gelmiş süreçler vurgulanır: "Çoğu işyeri bugün kapitalist -ve 'sosyalist'- ülkelerde, karşılıklı bilgi ve öngörülebilir sonuçlardan çıkan, alışkanlık, âdet, rutin çalışma ve doğal işbirliğine dayanarak yürütülür."[52] Bir tekrar ekonomisi varsayımı, koordinasyon problemini hemen hemen yok der. Mandel'in **ex ante** dengenin başarısını vurgulayışını ve parayla fiyatların koordinasyon sürecinde temel bir rolden yoksun bırakılabileceği ve bırakılması gerektiği inancını destekleyen, anahtar bir varsayımdır bu. Ayarlama süreçlerine gerek duymayan bir ekonomi, aşırı basitleşmiş bir gereksinimler görüşüyle desteklenir. Mandel, insanların gereksinimlerini karşılayan mallar demetinin plâncılar açısından önceden bilinebildiği ve fiyatlardan bağımsız olduğu varsayımında bir gereksinimler hiyerarşisinin de yer aldığı şeklindeki yaygın görüşten yola çıkar. Ancak yiyecek, içecek, giyim ve barınma gereksinimlerinin temel olması, insanların ne tür yiyecek, içecek, giyim ve barınma istediğini anlatmaz. Mandel bu zorunlu ayrıntıda, yiyecek, içecek, giyim ve ev satışlarının bugünkü kalıplarının kestirilmesine bel bağlayabileceğimizi düşünür. Ancak bu kalıplar, gereksinimlerin yanı sıra, göreli fiyatlar ve gelir dağılımıyla (ve bunların ardında yatan güç ilişkileriyle) belirlenmiştir. Değişik göreli fiyatlar ve değişik gelir dağılımı olursa, tüketim kalıbı adamakıllı değişebilir. İnsanlar ekmek için bile fiyatını düşünmeden ne kadar alacaklarını kararlaştırmazlar. Mandel ise bu fiyatların insanların alımlarında önem taşımadığını sanır, çünkü "sabit fiyat" piyasalarının ve tüketicilerin küçük fiyat değişikliklerine tepki göstermedeki başarısızlığın anlamını yanlış değerlendirir. Bu fenomenler, kaynak dağıtımına fiyatların rehberlik etmediğini anlatmaz; tam tersine, firmaların sık sık fiyatları değiştirmenin maliyetlerini kazançlarla karşılaştırdıklarını ve yalnızca üretim maliyetleri belli bir sınırı aştığı zaman liste fiyatlarını değiştirdiklerini anlatır. Ekledikler fiyatlar, tüketici talebiyle sınırlıdır. Aynı biçimde, tüketiciler de düşük maliyetli mal arayışının maliyet ve ya-

52) **A.g.y.**, s.23.

rarlarını karşılaştırırlar. Sınırlı bilgiyle işlem maliyetlerinden ötürü ve alıcı-satıcıların sürekliliğe değer vermeleri nedeniyle, çoğu piyasaların fiyatları tam anlamıyla esnek değildir ve kısa dönemde üretime yol gösteren miktar sinyalleridir. Ama bu demek değildir ki, fiyatlar gereksiz bir fazlalıktır. Çünkü fiyatlar, kârlılıkta önemli bir belirleyicidir; kârlılık yatırım kararlarına da yön verir. Kısa dönemde bile, Mandel'in dikkat çektiği fenomenler, fiyatların önemsizliğinin değil, çoğu işlemlerde fiyat **normlarının** önem taşıdığının göstergeleridir. Bir işletme "normal" fiyattan çok fazlasını isteyerek kârları arttırmaya çalıştıysa, müşterilerini çok çabuk yitirir. Durağan bir ekonomiye ilişkin varsayımla uyum içinde, ekonomik çöküntü koşulları dışında göreli fiyat normlarının istikrarlı olduğunu örtük şekilde varsayar Mandel. Ama bu şekilde teknik değişimin etkilerini de gözardı eder: Avrupa'da 30 yıl önce TV alıcılarının göreli fiyatı yüksek, TV alıcıları lükstü. Bugünse, göreli oranlarda, fiyatı çok daha düşüktür ve bir TV alıcısının, hem halkın düşüncesinde, hem de toplumsal araştırmacıların yoksulluk ölçülerine göre temel gereksinim sayılması yaygındır.

Mandel şu fikri ortaya atar: "Temel gereksinimleri, piyasada paranın dolaylı dağıtım yoluyla değil de, onlar için mevcut toplam kaynakların doğrudan bölüşümü - ya da yeniden bölüşümü- yoluyla karşılamak çok daha aza malolup akla daha yatkındır."[53] Ne var ki Mandel'in verdiği tüm örneklerin aşırı koşullarda geçerli olduğu görülebilir -Pinochet Şili'si, Sahel'deki açlık, Bangladeş'teki salgınlar. Kuşkusuz öylesi koşullarda en etkili politika bedelsiz doğrudan yiyecek dağıtımıdır, bunda aynı görüşteyiz. Ama, çok eşitsiz gelir dağılımı ve başlıca kaynaklarda özel mülkiyet koşullarındaki bir afet yardımı için gerekli önlemlerle, başlıca kaynaklara toplumun sahip olup, gelir dağılımının görece eşitlendiği sosyalist bir ekonomiyi işletmekte gerekli önlemler aynı mıdır? Mandel, kapitalizmin sonuçlarıyla fiyat mekanizmasının sonuçlarını ayırmayı başaramaz.

Belirli malların piyasa-dışı bölüşümüne bir örnek, sağlık ve eğitimdir. Yalnız bu, o özel malların belli ayırıcı özelliklerinden kaynaklanır. Olay, temel gereksinimleri karşılamaları değil, üretim ve kullanımındaki özel türde karşılıklı bağımlılıklara denk düşmesidir. Mandel kendi savını böyle argümanlara dayandır-

53) **A.g.y.**, s.20.

maz: Tersine, fiyatların ve paranın elimine edilmesini arzular. Bu, kimi tuhaf önerilere yol açar -toplum payı, "herkes için bedava tatil ve seyahatin genişletilmesi (çoğunluğun tercihi olursa)" biçimini almalıdır.[54] Tabii bu, evde kalmayı yeğleyen azınlık adına iyi bir pay değildir. Peki, herkes kendi tercihine göre harcayabilsin diye para şeklinde bir toplumsal pay niçin olmasın?

Para ve fiyatların canalıcı özelliği, alternatifler (ulusal ürünün yüzde kaçının sağlığa ayrılmasına karar vermekten, bireysel gereksinimlerimiz için hangi mallar edinileceğini saptamaya uzanan) üstünde düşünmemizi sağlamalarıdır. Fiyatlar, alternatifler arasında seçim yapmak için tek bilgi kaynağı değilse de, vazgeçilmez bir unsurdur.

Mandel'in paradan ve fiyatlardan tiksinmesi, herhalde, para ve fiyatların bir anlamda iflah olmaz kapitalist biçimler oluşuna inancından kaynaklanır. Avusturyalıların görüşü ve sosyalist ekonominin iyi işleyemeyeceğine inanmalarının temeli budur. Lavoie'in dile getirdiği, "Fiyat, Marx'a göre kapitalizmin çelişkisi olan şeyin bir yansımasıdır. Fiyat üretim kararlarının alınışında hem düzenleyici, hem de akılcılaştırıcı yol gösterici olduğu gibi, öte yandan alıcılarla satıcılar arasındaki uzlaşmaz toplumsal ilişkilerin bir yansımasıdır" şeklindeki görüş, Mandel ve öteki fiyat-karşıtı Marksistlerce herhalde paylaşılır. Ama benim ulaştığım sonuç, fiyatlarla sosyalizmin bağdaşmadığı değil, alıcılarla satıcılar arasındaki toplumsal ilişkilerin, anlaşmazlık **çıkmasın** diye, değiştirilmesi gerektiğidir; fiyatın oluşum süreci açık bir süreç olmalıdır, işletmelerin denetlediği bir süreç değil; bilgi de, piyasaya bağımlı olmayıp, piyasanın içinde işlediği sınırları belirleyen güven, karşılıklılık ve iyi niyet bağıyla ortaklaşa paylaşılmalıdır.

2. Piyasanın Toplumsallaşması

Başkalarının fikirlerini eleştirmek, yaşayabilir bir alternatif üretmekten çok daha kolaydır. Bu denemenin ikinci bölümü, genelde, ilk bölümden çok daha deneme niteliğindedir ve kesinlikle daha kısa tutulacaktır. Hem Nove'nin ikili ekonomisine, hem de Mandel'in fiyatsız ekonomisine alternatif arayışımın çıkış noktasında kendime oldukça güveniyorum, ne var ki, ayrın-

54) **A.g.y.**, s. 35.

tıların çoğu, sarsılmaz inançlardan daha çok, şu andaki düşünüş evremi temsil eder. Fikirlerimde ilk taslaktan bu yana büyük değişiklikler olmuştur ve kuşkusuz başka değişiklikler de geçirecektir.[55]

Emek-Gücünün Üretim ve Yeniden Üretimi

Sosyalist ekonomik örgütlenmeyle ilgili çoğu tartışma işletmelerin mülkiyet biçimleriyle başlar. Oysa mülkiyet, yalnızca emek-gücünün üretim ve yeniden üretim koşulları açısından sonuçlar doğurdukça önemlidir. Kapitalist bir ekonomide emek-gücü geçim araçlarından ayrılır. Emek-gücünün üretim ve yeniden üretim süreci, birikim süreciyle biçimlenen bağlı bir değişkendir. Alıcıyla satıcı arasındaki temel uzlaşmazlık, emek-gücünün satıcıları olarak hanehalklarıyla, emek-gücünün alıcıları olarak işletmeler arasındadır. Emek-gücünün üretim ve yeniden üretimi sürecinin, birikim sürecinin ona uyduğu bağımsız değişken durumuna gelmesi için, bu ilişkinin değişmesi zorunludur.

Bunu başarmak için, hanehalklarının kamu mülkiyetindeyken bile kendi dışlarındaki işletmelere emek-gücü satmaya zorlanmadan temel bir gelire kavuşmaları gerekir. Asgari düzeyde ama doğru düzgün bir standartta yaşam sürmeleri, bağımsız biçimde garanti edilmelidir. O zaman, zorunluluktan dolayı satmak yerine, emek-güçlerini işletmelere tercihe bağlı olarak satabilirler. Bunun kesinlikle başarılabilmesinin yolu, ekonominin yapısına ve kalkınma düzeyine bağlıdır: Yoksul bir tarım ekonomisiyle, daha zengin bir sanayileşmiş ekonominin yolları aynı olmayacaktır. Her durumda, sağlık, eğitim, su ve halk sağlığı hizmetlerinin büyük olasılıkla ücretsiz olarak toplu ve kamusal temelde sağlanması uygun düşecektir. Yoksul bir tarım ekonomisinde hanehalklarının toprak edinmesinin anahtar bir etmen rolü oynaması olasıdır; daha zengin sanayileşmiş ekonomideyse, parasal bir gelirin toplu ve kamusal temelde dağıtılması daha yerinde olur. Ben de, Nove ve Mandel örneğini izleyerek, zengin bir sanayileşme ekonomi örneğindeki daha küçük ayrıntılarda yoğunlaşacak, ama her tip ekonomiye uygulanabilmesi için temel fikirler formüle etmeye çalışacağım.

---

55) Konuyu yeniden düşünüş tarzım, Michael Barratt Brown'un yorumlarına çok şey borçludur.

Bir sanayi ekonomisinde, hanehalkları seçimi ve özgürlüğü iki yönlüdür: Sağlık, eğitim, su ve halk sağlığı gibi temel hizmetlerin ücretsiz karşılanması; her yurttaşa, asgari bir yaşam standardı için yeterli miktarda yiyecek, giyecek, barınma ve hanehalkı mallarının alınmasını karşılayacak kadar, haklarına göre, asgari bir para geliri sağlanması (biftek değil mercimek? tasarımcılar için değil, kitlesel olarak üretilen blucinler? saf yün halılar değil hindistan cevizinden yapılmış hasır kilimler?)

Sağlık ve eğitim gibi hizmetlerin ücretsiz karşılanma nedeni, "temel" olmaları değil, özel ayırıcı nitelikleridir (karşılıklı bağımlılık ve dışsallıklar). Kent ulaşımı gibi başka hizmetlerin de aynı gerekçelerle ücretsiz karşılanmasından yana kuvvetli gerekçeler gösterilebilir. Ama bu konularda bütün sosyalistler pratikte aynı görüşü paylaştığından, daha ayrıntılı olarak irdelemeyeceğim. Bununla birlikte, bilgi ağlarına (basımevi, telefonlar, fotokopi ve fax makineleri, bilgisayarlar vb.) ücretsiz ulaşmanın sağlanmasını listeye ekleyeceğim. Sonra görüneceği gibi, piyasanın toplumsallaşmasının zorunlu koşullarından biri bilginin eşit düzeyde ve kolayca edinilmesidir. Bilgiyi bir havuzda toplama ve paylaşma; iyi niyet , güven ve karşılıklılık ilişkilerinin gelişmesi açısından temeldir. Bu, her hanenin kendi kişisel bilgisayarı, telefonu ve uydu anteni olmasını kapsamaz; ama her hanehalkının bu tür donatımı okullar ve hastanelere ulaşmakla aynı biçimde edinmelerinin sağlanmasını içerir.

Ücretsiz sağlanan hizmetler, hanehalkı gereksinimlerine (sadece üreticilerinkine değil) göre hareket edecek bir şekilde düzenlenmelidir. Bu, kullanıcı örgütleri aracılığıyla temsil edilen hanehalklarına karşı sorumluluk biçimlerini yerleştireceklir. Böylesi sorumluluk biçimleri kimi Batı Avrupa ülkelerinde (sözgelimi, Britanya'da Topluluk Sağlık Konseyleri) çok embriyonik biçimde görülmekle birlikte, ellerinde gerçek bir güç yoktur.

Mandel'in önerilerini tartışırken öne sürülen tüm nedenler bir yana, diğer asgari gelir unsurları ücretsiz değil, bir para tutarı biçiminde sağlanacaktır. Sosyalizmin kuruluşunda evrensel ödeneklerin (grant) yeri üstüne literatür genişlemektedir.[56] Burada ayrıntılı bir yoruma kalkışmayacağım. Ancak yanıt bekle-

56) Sözgelimi bkz. van der Veen ve Parijs'in makaleleri; Olin Wright; Nove, ve **Theory and Society**, c.15, no: 5, 1986'da Elster; ayrıca D. Purdy, **The Theory of Wages**, Londra 1988.

yen bir soru var: Herkes kendini emek-gücünü işletmelere satma zorunluluğundan kurtaran bir ödenek alırsa, ödeneğin harcanacağı malların üretilmesini ne sağlayacaktır? Bir yanıt şudur: Çoğu kişi ödeneğin olanak sağladığından daha fazlasını (mercimek ve su yerine ara sıra biftek ve şarap) almak isteyecek, dolayısıyla daha yüksek bir gelire kavuşmak için emek-güçlerini seve seve satacaklardır. Bir başka yanıt şöyledir: İnsanlar parayı kendi üretim araçlarını satın almakta ve hanehalkı işletmeleri kurmakta, kooperatifler oluşturmak üzere başka hanehalklarıyla ortak olmakta kullanacaklardır. Bir diğer yanıt da şudur: Ödeneğin reel bir satınalma gücü olacaksa, insanlar üretime katkıda bulunmaları gerektiğinin farkında olarak kamu çıkarını gözeten kişiler olmalıdır. Yalnız bu nokta, kimileri kamu çıkarını gözetirken, bir takım insanların da gözetmediği şeklindeki itiraza açıktır. Açıkçası çok şey ödeneğin verildiği ortama bağlıdır: Sosyalist ekonominin temel bir özelliği olarak evrensel ödeneklerin savunusu, bence, çalışanların haklarını koruyan yasaların bulunduğu refah devleti kapitalizmini evrensel-ödenek kapitalizmiyle değiştirmeye dayanak oluşturmaz.[57] Evrensel ödenek, sermayenin kaldırılmasına yaşamsal bir önkoşul olarak yer veren toplumsal düzenlemeler paketinin bir parçası olarak düşünülmelidir.

Emek-gücünün üretim ve yeniden üretimi için gerekli olan karşılığı ödenmeyen çalışmanın toplumsallaşmasına da katkıda bulunabilecek "free-ri- der" problemini çözecek bir önerim var. Öneri şu: Bir ödenek hakkının yanı sıra, gücü kuvveti yerinde kişilerin kendilerine bakamayan kişilerin gereksinimlerini karşılama gibi karşılığı ödenmeyen bir hanehalkı işini üstlenmeleri görevleri olmalıdır. Genç ya da ihtiyar, hasta ya da özürlü bir kişinin bakımını zaten üstlenen insanlar dışta tutulacaktır. Onlar dışında herkes bir çeşit karşılığı ödenmeyen topluluk hizmetini üstlenmek zorundadır; sözgelimi, çocuğun bakıcısı başka bir etkinlik -boş zaman ya da çalışma- için izinliyken, özürlü bir çocuğa refakat etme. Hanehalkı ve öteki karşılığı ödenmeyen ev içi görevlerin toplumsallaşması, sosyalist feministlerin hedeflerinden biri olmuştur hep. Ama bunu, o tür etkinlikleri hanehalkının dışına çıkarma (kreşler, huzurevler, akıl hastaneleri, komünal yemek salonları ve çamaşırhaneler) yönünde belki aşırı bir eğilim görülmüştür. Bu düzenlemeler bir rol oynayacaksa

57) Bkz. **Theory and Society**, a.g.y'deki tartışma.

da, sosyalist feministler bireysellik, kendine ait bir oda, toplu-luk bakımının yararlarına karşı çok olumsuz bir tutum takınır-lar. Yaşamın hanehalkı içindeki kapsamını azaltmayı hedefle-mektense, hanehalkında başkalarına bakma işine katkıda bulunmayı toplumun üstlenmesini hedeflemeyi önereceğim. Be-nim önerdiğim düzenleme, o tür işlerdeki cinsel işbölümünü dö-nüştürme için de kullanılabilir. Erkekler, kadınların kullandığı bakım becerilerinin daha çoğunu edinmek üzere yetiştirilebilir. Çocuklar dahil tüm yurttaşların haklarına göre bir ödenek elde etmeleri, kadın ve çocukların erkeklere bağımlılığını zayıflat-maya da büyük katkı getirecektir.

Bir başka endişe, ödeneğin reel satınalma gücüyle ilintilidir. Bu tür bir ödeneğin satın alabileceği reel yaşam standardı fiyat-lar bağlıdır ve enflasyonla kemirilecektir. Ayni gelir karşısında parasal bir gelirin değeri, bu yüzden fiyatların saptanma süreci-ne çok bağlıdır. Demek ki, parasal ödeneğe (Mandel'in temel malların "doğrudan bölüşümü" dediği şeyden çok) bel bağlama ile piyasa mekanizmasının toplumsallaşması arasında doğrudan bir bağlantı vardır.

Hanehalklarının çoğunluğu yalnız alıcı değil, satıcı da ola-caklardır, en azından ömürlerinin bir evresinde. Kimisi hanehal-kı işletmesi kurmayı, ya da hanehalkı üyelerinin mülkiyetindeki kooperatifler oluşturmakta ötekı hanehalklarıyla ortak olmayı seçecek ve ürünlerini satacaklardır. Bu faaliyetler herhalde kü-çük bir ölçeği kapsayacaktır. Hanehalklarının çoğundaki kimi üyelerin, ömürlerinin herhangi bir evresinde, ücret karşılığında emek-güçlerini satarak büyük ölçekli kamu mülkiyetindeki iş-letmelerde çalışması da olasıdır. Bunun zorunlu olmaktan çıka-rılması, emek-gücünün alıcılarıyla satıcıları arasındaki antago-nizmanın temel nedenini kaldırır. Ama buna karşın, işletmeler içinde işin örgütlenmesi, ekonomik koşullar değiştikçe emeğin yeniden dağıtılması ve ücretlerin belirlenmesi yaşamsal sorun-lar olarak kalır. Emek-gücünü bağımsız değişken yapmanın an-lamı, işletme hesap defterlerinde ikisi de para tutarıyla göster-mekle birlikte, emek-gücünün makina ve hammaddelerle eş değerde bir kaynak sayılmamasıdır.

İşçi Yönetimindeki Kamu İşletmeleri

Bu durum, kamu işletmelerinin işçi yönetiminde olmasını, kamu işletmeleri çalışanları için "çalışma hakkı" bulunmasını

ve temel ücretlerin "toplumsallaşmış" bir emek piyasasıyla belirlenmesini gerektirir. İşçi yönetimi, bir işletmedeki toplam emek maliyetlerinin genelde en aza indirilecek harcama kalemlerinden sayılmaması anlamına gelir. Bu durum "verimsizlik" korkusuna ve artık yenilik yapılamayacağı endişelerine yol açabilir. Ne var ki, işçi-yönetimindeki bir işletme birim çıktı başına emek maliyetlerini azaltmakla niçin uğraşmasın ki? Üretimin daha iyi örgütlenmesinin getirdiği kazanç ya ekstra boş zamanda, ya da ekstra gelirde yansır. İşçi-yönetimindeki bir işletme, emek yoğunluğunu arttırarak, sağlık ve güvenlik önlemlerinde kısıntı yaparak ve işsizlik yoluyla birim çıktı başına emek maliyetlerini azaltma çabalarına karşı koyacaktır. Çünkü bu üç önlem kârlılıkta yansıyarak verimliliği çoğaltıyor görünebilir, ama bu tek yanlı bir verimliliktir: Alıcılar olarak hanehalkı gereksinimlerinin karşılanması düzelebilirken, emek-gücü satıcıları olarak hane halkı gereksinimlerinin karşılanması kötüleşir.

İşçi yönetimindeki kamu işletmelerinde çalışan işçiler, kooperatiflerde çalışan işçilerle aynı oranda denetlenmezler, çünkü aktif kıymetlerinin elden çıkarılışı ve kullanımında belli kısıtlamalar konacaktır. Merkezi plânlamalı ekonomilerde böylesi kısıtlamalar, çeşitli sanayi sektörleri bakanlıklarından oluşan dev bir merkezi bürokrasi tarafından getirilmişitir. NLR okurlarını bu bürokrasinin kalkması gerektiğine ikna etmeye gerek yok. Onlar yerine bir Kamu İşletmeleri Düzenleyicisi Bürosu kurulmasını öneririm. Bu büronun işi, çıktı hedeflerini saptayıp girdileri kamu işletmelerine dağıtmak değil, kamusal aktif kıymetlerin kullanımı için demokratik şekilde kabul edilmiş belli normaları uygulamak; sözgelimi, bir kamu işletmesinde çalışanların işletmelerin toplam aktif kıymetlerine kendileri ya da iş arkadaşları adına el koymalarını önlemektir. İşletme çalışanlarının haklarını kullanmaları kısıtlanırken; Kamu İşletmeleri Düzenleyicisi, topluluk namına, işletmelerin mülkiyet hakkını kullanacaktır. Devralma teklifleri ve iflasların görüldüğü sermaye piyasaları olmayacaktır. İşletmelerin yeniden kurulması Düzenleyici'nin sorumluluk alanına girecektir. Öte yandan kamu işletmeleri çalışanlarına, haklarının kısıtlanması karşılığında, işletmenin ürettiği artıdan bir pay alma yerine gelirlerinin önemli bir dilimi basit ücret olarak ödenecektir. Yalnız bireyin, ekibin ve işletmenin performansına bağlı olarak üretkenlik primleri dalgalanabilir. İşletmeler, "toplumsallaşmış" piyasalarda -ücretsiz hizmetler dışında- kendi malzeme ve donatımlarını sa-

tın alıp, çıktılarını satacaklardır. İçinde çalışacakları sıkı çevre, sağlık, güvenlik ve tüketici koruma düzenlemeleri çerçevesi, elinde bol kaynak bulunan müfettişlik organlarınca denetlenecektir. Bu hizmetlerin normalde kendi kendilerini finans etmeleri beklenecektir, bir tek vergilemeyle finanse edilecek ücretsiz hizmetler dışında.

Yeni girenler özendirilecektir. İşçi ekipleri yeni bir kamu işletmesi kurarken ve kurduktan sonra faizli kamu fonlarının dağıtılması izni için Düzenleyici'ye başvuracaklardır. Kimi sanayilerde, işçi ekiplerinin belirli bir dönem kamusal kolaylıklardan yararlanmak için Düzenleyici'ye teklif götürebilecekleri bir sistemin varlığı uygun düşebilir. Çeşitli biçimlerle kamu denetimi ve desantralize insiyatiflere de bir alan tanınacaktır.[58]

Açıkçası, bir işletmenin masraflarını karşılayamayacağı ve yeniden yapılanmasının gerekeceği durumlar doğacaktır. Bu noktada Kamu İşletmeleri Düzenleyicisi devreye girecektir. Kimse işsiz bırakılmayacaktır. Düzenleyici, çalışanların başka işletmelerindeki benzer işlere, ya da yetişme kurslarına ve ardından yeni işlere yerleştirilmesi plânlarına yardım edecektir. Çalışanların iyi tanımlanmış hakları bulunacak, haklarının uygulanması için yasal eylemler yapabileceklerdir. Geçiş döneminin finansmanını Kamu İşletmeleri Düzenleyicisi karşılayacak, ayrıca işçiler yeniden yapılanmaya gitmeyip ek işçi almaya çabaladıkları durumlarda finansmanı kesebilecektir.

Gerçek bir işçi-yönetimi açısından zorunlu iç işleyişler konusunda bir şey söylemediğimin farkındayım. Farklı iş yapanların becerilerinde -ve iş alanlarında -büyük farklılıklar vardır, herkes eşit bir rol yerine getiremez. Becerisi daha az, iş alanı kısıtlı kişilerin dezavantajlarını gidermeye çalışmak önemlidir. Tüm çalışanların erişebildiği açık bir bilgi sistemi temel önem taşır. Ama bilgiyi kavrama yeteneği de önemlidir ve açıklık bunu kendi başına garanti etmez. Bu nedenle farklı işçi grupları politika çizerken ve yeniden yapılanma boyunca hakların kullanırken yardıma gereksinirlerse, kendi seçtikleri temsilcilere (sendikalar aracılığıyla sağlanabilecek) başvurabilmelidirler. Bir sürü keyfi karar yetkisinin az sayıda kişinin ellerinde toplanmasına yol açan istikrarsız bir ortam olursa, açıklık da yet-

58) Kamu sektörü düzenlemesinin biçimlerindeki yenilenmeyle ilgili daha geniş bir tartışma için bkz. R. Murray, a.g.y.

meyecektir. Sonuçta, işçi-yönetiminin eşitçi biçimler sağlama olasılıkları, işletmeler arası ilişkiler açısından kimi uzantılar getirecektir ve o ilişkilere bağlıdır. Bir işletim içinde tam anlamıyla açık bir bilgi sistemi yaratmak ve sırları öteki işletmelerden saklamak olanaksızdır. Bunun yanı sıra, işletmeler **arasında** her yönden açık bir bilgi sistemi bulunması toplumsallaşmış piyasalarda anahtar bir özelliktir. İşletme ortamının istikrarını korumasına yardım eden alıcılarla satıcılar arasındaki uzun dönemli bağlantılar da bu özelliktedir. O zaman toplumsallaşmış piyasaların işyeri demokrasisiyle bağdaşması, işletmelerin düzenlediği piyasalara göre çok daha fazla olacaktır.

Toplumsallaşmış Piyasalar

İzin verin, ilkin toplumsallaşmış piyasalar konusundaki bir takım genel karakteristikleri açayım. Sonra, bunların emekgücü açısından, üretici malları (yani, işletmeler arasında alınıp satılan mallar) açısından ve tüketici malları açısından nasıl işleyebileceğini daha ayrıntılı olarak ele alacağım. Toplumsallaşmış bir piyasada, piyasayı kamu organları oluşturur. Bu kamu organları, satışlardan çok, işletme ve hanehalklarından gelen vergilerle finanse edilir. Ayrıca, piyasa ekonomilerinin kurmayı en azından bir derecede zorunlu saydığı "görünmez el sıkışmalar"ın, iyi niyet ve karşılıklılık ilişkilerinin, herkesin açıkça ulaştığı kamusal bilgi ağlarına dönüşmüş olduğu bir piyasadır. Bu bilgi ağları, "yabancılar"ı dışlayan "büyülü çevreler" yani "centilmenler kulübü"nden tamamen farklıdır. Bu tür ağlar, hizmetlerin satışı yerine vergilerle finanse edilen sekreterliklerle donatılacaktır.

Kamusal piyasa-oluşturuculara (onlara Fiyat ve Ücret Komisyonları diyelim) sahip olmanın anlamı, piyasalar özelleştiğinde varolan bilgi aktarımının önündeki engelleri yıkmaktır. Avusturya Okulu, piyasaların bilgi üretme kapsamını her zaman övmüş, ama piyasaların bilgileri parçalara ayırışını vurgulamamıştır. Para ilişkisiyle bağlı ve kâr arayan işletmelerin, kendi üretkenlikleri, üretimleri ve yeniliklerinin maliyetleri hakkındaki bilgiyi gizlemede çıkarları vardır. Piyasanın bir avantajı insiyatifin yayılmasına olanak vermesiyse; dezavantajlı yanı da, bilginin paylaşılmasını engellemesidir. Toplumsallaşmış bir piyasa, insanları özgürleştiren bir toplumun ana özelliklerinden olan insiyatifin yayılmasına olanak sağlarken, kişisel insiyatifle-

rin ortak yarara hizmet etmesi için de yeni kanallar ve özendiriciler yaratır.

Bu durum, Fiyat ve Ücret Komisyonları'nın üç çeşit etkinlik üstlenmesini gerekli kılar. En başta bu Komisyonlar, işletmeler arası ve işletmelerle hanehalkları arası satış ve alım koşullarıyla ilgili bilgi aktarımı açısından fiziksel kolaylıklar sağlayacaktır. Kolaylıkların niteliği, ekonomik kalkınma düzeyine bağlı olmalıdır. Yoksul bir tarım ekonomisindeki ilk adım pazarların kurulmasıdır. Mikro-bilgisayarlara ulaşmış bir sanayi ekonomisinde ise elektronik bir pazar olanaklıdır. Elektronik pazarlar kapitalist sanayi ekonomilerinde, parçalanmış bir biçimde uç vermektedir. Kamusal temeldeki bir elektronik pazar, müthiş standartlaşma avantajları doğuracaktır -şu anda farklı çeşitte ve özel mülkiyet altındaki donatımlar arasındaki bağdaşmazlık, kapitalist elektronik pazarların gelişimini engellemektedir. Bütünleşmiş ve kamusal temeldeki bir elektronik pazarın maliyet işlemlerinin düşüreceği , bilgi toplama ve işlemede geniş ölçek ekonomileri vardır. Bu, kamusal temeldeki piyasadan yararlanmakta işletmelerle hanehalklarına olumlu bir özendirici sunar: Piyasadan yararlanmak, alım satım koşulları hakkında kendi başına, parça parça, bilgi aramaktan daha ucuza gelir.

Fiyat ve Ücret Komisyonları ne tür bilgi toplamalı ve birleştirmelidir? Birim fiyatları hakkındaki bilgiyi aşmak gerekir. Toplumsallaşmış bir piyasa hedefinin bir parçası, fiyat oluşum sürecini saydamlaştırmak, kamu denetimlerine açık tutmaktır. Sanayileşmiş piyasa ekonomilerinde, çoğu işletmeler fiyatlarını birim maliyetlerine bir ek koyarak saptarlarsa da, maliyetler ve ek miktar açıklanmaz. Fiyat Komisyonu, kamuoyu maliyet-fiyat ilişkisini değerlendirebilsin diye, birim maliyetlerle ilgili bilgiye gerek duyar. Bu, her işletmeye bu bilgileri toplamaları için ekstra maliyet yüklemek anlamına mı gelir? İşletmeler bilgiyi kendi iç yönetim amaçlarıyla toplarlarsa, gelmez. Maliyet muhasebesi, aslında kapitalist ekonomilerdeki işletmelerin temel bir yönetim aracıdır. Farklılık, yeni bilgi üretme yükümlülüğü değil, genelde gizli tutulan bilgiyi açıklama yükümlülüğü olacaktır. Bu nedenle ikinci görev, kamusal temeldeki pazara girişin bir ön koşulu olarak, standartlaşmış muhasebe uygulamalarıyla bilginin açıklanmasını sağlamak olacaktır.

Üçüncü etkinlik, fiyat ve ücretlerin oluşumuna yol göstermektir. Fiyat ve Ücret Komisyonları'nın her anlaşmayı gözetmeleri, tüm fiyat ve ücretleri merkezden denetlemeleri kuşku-

suz olanaksızdır. Merkezi denetimin dışında kalan gayri-resmi "gri" ya da "kara" işlemler olasılığı her zaman vardır. Yine de Fiyat ve Ücret Komisyonları fiyat ve ücret normları saptayabilir, alıcı ve satıcıların fiyat ve ürretleri kendilerinin desantralize bir şekilde "denetleme"sini sağlayacak bilgiyi verebilir. Normlara bağlı kalmayı özendirip aykırı hareketleri cezalandırmakta, vergi yasalarıyla sözleşmelere uyma yasalarından da yararlanılabilir. Belirli bir işlemde sunulan fiyat ve ücretler, normlarla karşılaştırılabilir. Alıcılar ve satıcılar, belli bir işlem için, normdan sapmayı (daha hızlı teslimat, kalite değişikliği vb.) dilerlerse bunu yapabilirler. Ama öte yandan, normdan sapmalara itiraz etme ve ilgili Komisyon'un soruşturma açmasını isteme hakları da olacaktır. Çok sayıda alıcı ve satıcı normdan ayrılmakta aynı düşünceyi paylaşırsa normun gözden geçirilmesi gerektiği akla gelebilir. Yine de kısa vadede, sanayileşmiş, desantralize ekonomiler, temel rol oynayan miktar ayarlamasıyla (sipariş listelerini uzatıp kısaltarak, envanterleri azaltıp çoğaltarak ve ürün demetinde değişiklik yaparak) fiyatlarla oynamama eğilimindedirler. Uzun vadede, yatırım değerlendirmesine etkisinden ötürü fiyat ayarlaması önem kazanır. Komisyon ara sıra, fiyatlar değişmediğinden, işlemlerin yönünü izlemektense önceden kestirmeye, kayıtlı işlemlerdeki fiyatlar görünür derecede değişmeden **önce** fiyat normlarını değiştirmeye gerek duyabilir. Bu amaç için, envanter hareketleri ve kapasite kullanımı konusunda ağlardan bilgi toplaması gerekecektir. Alıcı ve satıcılardan gelen bilgiye dayanarak normların etkileşim içinde oluşturulması, alıcı ve satıcı gereksinimlerine aldırmadan merkezden dayatılmaması gerekir.[59] İleri bir ekonomi, elektronik pazarı elektronik ödemeler sistemine bağlayabilir. Anlaşmaların yerleşmesi için kamusal temelde sağlanmış bir elektronik sistem bütün işlemlerin koşullarını kaydedecektir ve bu bilgi normdan sapmaları açığa çıkarmak üzere işlenebilir. Yine, kamusal temelde sağlanan bir hesap bağlama sisteminin düşük işlem maliyetleri, alıcı ve satıcıların o sistemi kullanmalarını özendirecektir. Elektronik, "nakitsiz " paraya çevirme sistemleri, kapitalist sanayileşmiş ülkelerde gelişmektedir, ama elektronik pazarında olduğu gibi,

59) Etkileşim içinde fiyat oluşumu fikrine Lange'in sosyalist ekonomi modelinde rastlanır, ama Lange'in fiyat oluşum prosedürü burada önerilenden farklıdır. Bkz. Lange, "on the Economic Theory of Socialism", der: Nove ve D. Nuti, **a.g.y.**

teknik standartların ve yüksek kuruluşların maliyetlerinin birbirini tutmaması gelişmeyi engellemektedir.

Kamusal piyasa-oluşturucular, mallarla üretim süreçlerinin ayrıntılı özellikleri ve yatırım plânları hakkında doğrudan bilgi aktarımını sağlamaya aynı ilgiyi duyan kamusal temelde örgütlenmiş alıcı ve satıcı gruplarıyla tamamlanmaya gerek gösterir. Böylesi bilgi ağları,[60] güç hiyerarşileri ve kural bağlarına sahip bürokrasilerden de, ilişkilerin kesintisiz olmadığı ve para ilişkisiyle dolayımlandığı piyasalardan da değişik olacaktır. İşletmeler arasında gayri-resmi alt-sözleşme bağlarına da benzemeyecektir, çünkü bilgi değişimi kolaylaşsın diye vergilerle fon sağlanan sekreterliklerle donatılacak, kamusal bir ölçütler sistemine uyan her toplumsal birime erişilecektir. Bilgi ağları fiyatlar ve maliyetlerde değil, mallarla üretim süreçlerinin miktar ve karakteristiklerinde odaklanacaktır. Gönüllü ağlar kurmak yolları herkese açık olacak, yalnız gönüllü çabalar kamusal bilgi ağlarıyla tamamlanacaktır. İkisini koordine edenlere bilgiyi açıklama zorunluluğu getirilecektir. Alıcı-satıcı ağları, karar verenlerin karşılıklı bağlılık noktalarının bir bölümünün karar alınmadan önce çıkmasını sağlayacaktır; öyle ki, tek tek birimler, hem kendileri hem de başkaları açısından uzantılarını düşünerek, kararlarını kamu çıkarını daha fazla gözeten bir tarzda alabilirler.

Fiyat ve Ücret Komisyonları gibi söz konusu ağları koordine edenler, üç tip görev üstlenecektir: Bilgi değişiminin kolaylaştırılması; bilginin açıklanmasının sağlanması ve, bu örnekte mal ve üretim süreçlerinin tasarım ve özelliklerinin belirlenmesinde, etkileşime dayalı bir rol. Çeşitli ağlara gerek duyulacaktır. Örneğin, enerji, ulaşım, beceriler, tüketici malları ağları. Alıcı/satıcı ağlarının yoğunlaşacağı bilgi, güncel ve plânlanmış envanterler, kapasiteler, tasarımlar ve özellikler olacaktır. Yine bu, işletmelerin maliyetlerine ek yük getiren bir bilgi üretimini gerektirmez; tam tersine, işletme içi amaçlar için nasılsa gereksindikleri bilginin paylaşılmasını sağlar. Sözgelimi, sanayileşmiş kapitalist ekonomilerde, envanter düzeyleriyle ilgili bilgi, envanter denetiminin "anında" yapıldığı sistemlere doğru adım-

60) Sosyalist birekonominin örgütlenmesinde bilgi ağlarının potansiyeli üstüne başka bir açılım için bkz. Michael Barratt Brown, "Information Networks", teksir, 1988.

larla birincil önem kazanmaktadır.[61] Elektronik teknolojisi, envanter düzeylerini gözlemeyi çok daha kolaylaştırıp ucuzlatmıştır.

Alıcı-satıcı ağları, farklı birimlerin yatırım plânlarının birbirleri açısından sonuçlarının plânlara son şekiller verilmeden önce ele alınabildiği, desantralize bir toplumsal plânlama sürecinin temelini oluşturacaktır. Bu tür ağların sekreterlikleri, ulusal ekonomi için genel geçer bir strateji üretmekte ulusal bir plânlama kuruluşuyla ortak hareket edebilir. Kapasite kullanımı ve yenilik kararlarının desantralize edilmesinin arzu edilirliği, tüm ekonomi açısından merkezi plânlamaya hiç bir şekilde gerek olmadığıyla aynı anlama gelmez. Doğrusu, hangi sektörlerin genişleyip hangilerinin daralacağını, ne kadarının yatırıma ne kadarının tüketime ayrılacağını ve hangi dar boğazların genişletilip hangilerinin kısıtlamalar olarak benimseneceğini saptayacak genel bir strateji olmalıdır. Ne var ki bu strateji, maddi kaynakların ve çıktı hedeflerinin her işletmeye merkezden dağıtılması yoluyla uygulanmayacaktır. Japon ve Fransız usulü stratejik plânlama benim aklımdakine belki en yakınıdır -ama, sosyalist bir ekonomiye açık pek çok uygulama işleyişinden yoksundurlar ve dayandıkları bilgi ağları, herkesin açıkça ulaştığı ağlar olmayıp, "eski dost" ağları ve ticaret birlikleridir. Komisyonlar ve ağlar, emek gücü, üretici ve tüketici malları örneklerinde bir parça farklı işleyeceklerdir. O nedenle bunları şimdi ayrı ayrı ele alacağım.

Emek Piyasası

Ücret Komisyonu, iş açıkları ve iş arayanlar hakkında bilgi aktarımına kolaylıklar getirecektir. Bu durum sanayileşmiş ekonomilerde kendi başına yeni bir şey olmasa da, kapitalist ekonomilerde böylesi kolaylıklar acınacak kadar kaynak yetersizliği çekmiş, gerek boş yerler gerekse iş arayanlar hakkında çok sınırlı bilgi sağlanmıştır. Bu sınırlılık, kâr peşinde koşan özel iş bulma kuruluşlarına ve hem kâr arayan, hem de kârı düşünmeyen araştırma organlarına doldurulacak geniş bir alan bırakmıştır. Özele inersek, işletmelere ve çalışanlara, iş tekliflerinin süre ve koşullarını **değerlendirmeleri** için emek piyasasının genel

61) A. Sayer, "New Developments in Manufacturing: The Just-in-Time System", **Capital and Class** 30, Kış 1986.

durumu hakkında karşılaştırmalı bilgi vermemişlerdir. Göreli ücretlerin, ister resmi iş değerlendirme şemaları, isterse "gelenek ve uygulama" şeklinde olsun, hangi zeminde belirlendiği konusunda da bilgi sağlamamışlardır.

Etkin işlev görmek istiyorsa, Ücret Komisyonu'nun sadece iş açığı olan yerleri zorunlu olarak bildirmesi değil, ayrıca işletmelerden istihdam edilenlerin kazanç ve koşulları üstüne, iş değerlendirme ve derece şemalarının işleyişi üzerine bilgi alması da istenecektir. Personel şubeleri bu bilgiyi nasılsa toplarlar: Ek olarak gereken, bu tür verilerin açıklanması ve Ücret Komisyonu'nca daha geniş olarak işlenmesidir. Spread (yaygın) sheetsleri (tabakaları) ve grafik kapasiteleriyle mikro-işleyicilerin, tek tek iş arayan ya da işçi toplayanların anlayacağı şekilde verileri özetleyip sunması çok az zaman alacaktır. Ücret Komisyonu, uygun kaynak sağlanırsa, bürokrasiye maliyet getiren bir tabaka eklemeyecek; tersine, kapitalist ekonomilerde hem bilgi üretmekte, hem de bilgiyi parçalayıp gizlemekte rol oynayan bir sürü aracının yerini dolduracaktır.

Ücret Komisyonu, bu standartların altında kalan iş önerilerinin toplumsallaşmış piyasaya girmesini kabul etmeyerek, iş süresi ve koşulları için asgari standardın uygulanmasına yardım edebilir. Aynı yolla, belirli asgari gerekliliklerı karşılayan iş değerlendirme işleyişlerinin (el becerisine kıyasla kas gücüne her zaman ağırlık vermeyen eşit değer ve değerlendirme işi için eşit ödeme gibi) uygulanmasına da yardım edebilir. Böylesi asgari standartların yasalara kesinlikle dahil edilmesi gerekir; ama Ücret Komisyonu, fazladan, "en iyi uygulama" işleyişleriyle ilgili bilgileri yayabilir ve düzeltmeleri gerçekleştirebilir.

Ücret Komisyonu, bilgi toplama, işleme ve yaymadan başka, hem göreli taban ücretler açısından, hem de taban ücretlerde herkesi aynı ölçüde etkileyen artışlar için temel "normlar" koyacaktır. Hem toplumsal bakımdan adil bir gelir bölüşümünün sağlanmasına, hem de enflasyonun denetlenmesine kilit bir katkısı olacaktır bunun. Bu normlara, (demokratik biçimde seçilmiş) Başkan'ınkilerden en az beceriye sahip kol işçisininkine kadar, **bütün** ücretlerin dahil edilmesi, kesinlikle temel bir önem taşır. (Kişisel tararruflarla ilgilenme dışında mülkiyet geliri bulunmadığını varsayıyorum.) Herkese asgari bir gelir tabanı garanti edileceğinden, beceri gerektirmeyen, sıkıcı ve tatsız işlerin göreli ücretinin şu ankinden daha yüksek saptanması da buna dahildir, çünkü başka türlü kimse o işleri almaz.

Göreli ücret normlarının yerleştirilmesi, demokratik yollarla denetlenen iş değerlendirme uygulamalarıyla ilerleyecek; iş açıkları ve iş arayanlar istatistiklerine yansıdığı gibi, değişen ekonomik ve toplumsal yapıları hesaba katmak üzere yıllık olarak gözden geçirilebilecektir. Ücret artışlarında herkesi aynı ölçüde etkileyen bir normun yerleşmesi, toplam yatırım ve tüketim düzeyleri hakkındaki makro ekonomik kararlara, onların altında yatan üretkenliğin büyümesine bağlı olacaktır. Uygulamanın yapılması için çeşitli kanallar olacaktır: Vergileme; sözleşmeye uyma; ihlâller için teşhir kampanyası; bir de, Fiyat Komisyonu'nun koyduğu normlarla, açık bir fiyat oluşum süreci dahil, açık topluma dayanan bir güven atmosferinin yaratılması. Amaç, ücret oluşumu sürecini alabildiğine saydamlaştırmaktır.

Böyle bir sistemde, sendikaların merkezi yeri, işletme yönetimiyle taban ücretlerin düzeyi hakkında toplu pazarlık yürütmekten kaynaklanacaktır kuşkusuz. Ancak sendikalar önemli bir rol oynamayı kesinlikle sürdürecektir: Üyelerinin haklarına kavuşmalarını sağlama; üretimin örgütlenmesi ve işletmenin sağladığı artıların (vergilendirmeden arta kalan) tasarrufu konusunda pazarlık yürütme; ulusal iş değerlendirme standartları ve karşılaştırılabilirlik uygulamaları üstüne öğütler verme. Sendikalar, işbölümünün bir ifadesidir. İşbölümü değiştikçe, onların rolü de değişir. Ama, başkaları yalnız uygulama sorumluluğu taşırken ("kol emeği") birilerinin de yalnız plânlama sorumluluğunu yerine getirmesi ("zihinsel emek") gibi iş alanlarında önemli farklılıklar görüldüğü sürece. İşte o zaman sendikalar kol emeğinin çıkarları savunmada temel bir görev üstlenirler. Bu, grev yapma ve örgütlenme özerkliğini pratikte uygulama hakkını da içermelidir.

Kamu İşletmeleri Düzenleyicisi, eski işleri değersizleşmiş insanlar için, yeni işlere yerleştirilene kadar taban ücretlerini ödeyip, örgütsel bir yapı ve eğitim olanağı sağlayarak bir tür "holding şirket" işlevi göreceğinden, gönüllü işsizliğe rastlanmayacaktır. Emek-gücünün kullanıcılarıyla sağlayıcıları arasındaki ağlar (hanehalkları ve eğitim ve yetiştirme kurumları dahil) bu tür işleyişlerin maliyetlerini azaltmada önemli bir rol oynayabilir; emek-gücünün, gelecek gereksinimlerin meslek yapısı ve ön tahminleri üzerine niceliksel bilgi toplayarak plân yapmasının temelini de sağlayabilir. Beceri, nitelik ve meslek kümeleri çevresinde çeşitli ağlar örgütlenebilir. Emek-gücünün hem kullanıcıları, hem de sağlayıcılarının becerilerin (yaratıcılık, özdi-

siplin, teknik bilgi vb.) gelişmesinde çıkarları vardır. Beceri ağları sayesinde emek gücünü yetiştirip kullanmanın yararlı yolları geliştirilecek; beceri arttırma açısından güdük kalan işlerden ve tek yanlı, sınırlı, devredilemeyen türdeki becerilerden uzak durulacaktır. Bu sayede iş doyumu arzusuyla işletmelerin kendi kendilerini finanse etmeleri hedefi arasında uyuşmazlık çıkması olasılığı yok olmayacaksa da, farklı unsurların kendilerini başkalarının konumuna koyma ve öğrenme, eğitim ve emek süreci tasarımına değişik bakış açılarıyla yaklaşma alanları sağlanacaktır. Böylesi ağ sekreterliklerinin bilgi toplama ve biriktirme dışındaki önemli bir görevi de, başkalarının deneyimini (taklit etme egzersizlerinden, işletme ile eğitim-öğretim kurumları arasında personel değişimine ve birbirlerine danışmanlık yapmaya) paylaşma fırsatlarını sağlamak olacaktır.

Emek piyasasını toplumsallaştırma önlemleri olmasa, piyasa dağıtımıyla işsizlik doğacağı hemen hemen kesindir. Macaristan ve Yugoslavya gibi piyasa sosyalizminde en ileri gidilmiş ülkelerde, iş bulma ve yetiştirme kolaylıkları ümit kırıcı derecede yetersiz kalırken, işsizlik artmaktadır. Bakanlıklar aracılığıyla merkezi, bürokratik kaynak dağıtımı, üretkenliğin büyümesini ve yenilikleri boğar. Benim önerdiğim türden önlemlerin, arzulanmayan bu iki uç durumdan kaçınma şansı vardır sanırım.

Üretici Malları Piyasası

Üretici mallarının alım satımı işletmeler arasında gerçekleşir. Kamu mülkiyetindeki işletmelerin, Kamu Sektörü İşletmeleri Düzenleyicisi'nin genişleme ve daralmalarını düzenleyip, aktif kıymetlere haksız yere el konulmasını önlemek amacıyla saptadıkları belli ana kurallar içinde üretici mallarını alıp satarken, desantralize şekilde insiyatif kullanmamalarının bir nedeni yoktur. Fiyat Komisyonu'nun satış ve alım koşulları hakkında bilgi aktarımına kolaylıklar getirmede, üretici mallarıyla ilgili olarak girişiği etkinlikler hakkında bir kaç şey daha söylenmesi gerekir. Bilginin açıklanması apayrı önemdedir, çünkü kartelleşme ve fiyat halkaları kapitalist ülkelerde kimi üretici malları sanayilerinde özellikle yaygındır. İşletmelerin kabul edilen muhasebe standartları kullanacağına ve gerektiği gibi birim maliyetlerini açıklayacağına güvenebilir miyiz? Biri Fiyat Komisyonu'na, öteki kendilerine olmak üzere iki takım defter tutmazlar mı? Bilginin niteliği sorunu önemli bir etkendir. Merke-

zi kaynak dağıtımının bulunduğu sistemlerde iyi bilinen problemler vardır, çünkü işletmeler merkezi plâncılara birim çıktı başına kaynak gereksinimi konusunda doğru bilgi vermezler. Bu sistemlerde işletmelerin "yanlış bilgi" vermesi için sistemin doğasından gelen bir özendirici vardır. Çünkü merkezi plâncılar hem işletme hedeflerini belirlerler, hem de bu hedefler için gerekli işletme girdilerini dağıtırlar. Doğallıkla işletmeler, çıktı hedeflerine daha kolay ulaşmak için, birim çıktı başına girdi hesaplarını şişirirler. Birim maliyetleri Fiyat Komisyonu'na eksik ya da fazla bildirmenin özendirici yanları var mıdır? Bunu yanıtlamak için, fiyat oluşum sürecinin doğasına eğilmemiz gerekir.

Kapitalist sanayi ülkelerindeki çoğu işletmelerin, fiyatları birim maliyetlerine bir pay ekleyerek (bu payın miktarı rekabet edenlerin -ve müşterilerin- davranışıyla sınırlanır) saptamaları yerleşik bir uygulamadır. Fiyat Komisyonu, tabanın ortalama birim maliyetleri olması ve artışın ekonomik yatırım gereksinimleriyle belirlenmesi dışında, fiyat normlarını benzer bir yolla belirleyecektir. Plânlama süreciyle formüle edilen stratejinin gerekli kıldığı toplam yatırım oranı ne kadar yüksekse, artış da o kadar yüksek olur. Bu pay stratejinin genişleme gerektirdiği sanayilerde yüksek, kasılma gerektirdiği sanayilerde düşük bir artı olarak değişebilir. Bu durum, Kalecki'nin [62] benimsediği fiyat oluşum işleyişidir. Ve piyasa dengeleyici fiyat normları yaratmayı değil de, farklı etkinliklere farklı kazançlar doğrultusunda yeniden yapılanmayı cesaretlendirecek fiyat normları yaratmayı amaçladığına göre, Lange'in savunduğu deneme-yanılma işleyişinden farklıdır. Üretici malları sanayilerinin kimi kesimlerinin ayırıcı özelliği olan standartlaşmamış, benzersiz mallar fiyatlarının konmasına olanak verir. Fiyat normları her yıl gözden geçirilebilirse de, eş zamanlı olması zorunlu değildir bunun. Yıllık gözden geçirmeler arasında fiyat normları durağan kalabilir. Sonra yapılacak değerlendirme sonucu, maliyet ve talep değişikliklerinin (envanter değişimleriyle de açığa çıkar bunlar) hangi oranda fiyat değişikliği gerektirdiğine karar verilir. Maliyet artışlarının fiyat normlarında hangi oranda yansıtılacağı, belirli bir sektördeki üretim düzeylerinin hangi ölçüde artma, azalma ya da istikrarını korumaya gerek duyduğuna bağlı olacaktır. Fiyat oluşum süreci, halkın fiyat normlarının

62) M. Kalecki, **Selected Essays on Economic Planning**, Oxford 1986.

hangi temelde belirlendiğini bilmesi ve normlara bakarak gerçek fiyatları kontrol edebilmesi anlamında saydam olacaktır. Normlar ortalama maliyetler ve artışlarla ilgili olacağından verimliliği özendirecektir: Ortalamadan düşük maliyetle üretim yapabilen bir firma daha büyük artı elde edebilir. Böylece genişleme fonları yaratacak, ya da işçilerine yüksek prim dağıtacaktır. Büyük işletmelerin, küçük alt-sözleşmelilerin kâr marjlarını kısma sayesinde kârlarını beslemeleri olanağı azalacaktır. Ayrıca, işletmelerin, tam kapasiteyle çalışılmadığında bile, kâr marjlarını korumayı deneyip, kapasite kullanımını arttırmak için fiyatları kısmakta gönülsüz davranmalarını (kapitalist ekonomilerdeki işletmeleri karakterize eden ve toplam talebin yetersiz kalmasının temelini oluşturan eğilimler) etkisizleştirecektir.[63]

Fiyat normlarının oluşmasında (bu normlara bağlı kalınsın düşüncesiyle çeşitli sopa ve havuç taktikleriyle birlikte) böyle bir işleyiş, makro-ekonomik stratejinin uygulanmasına yardım edecek, ekonominin stagflasyon tuzağına düşmesi olasılığını azaltacaktır. Makro-ekonomik problemlerden kaçınılması ve yeniden yapılanmanın kolaylaşması, fiyat oluşum sürecini tümüyle işletmelerin ellerine bırakmamanın temel nedenleridir. Düzeyler ve çıktı bileşimleri (ve girdi bileşimleri) hakkındaki kararlar, bilgi ağlarından bilgi alan işletmelere bırakılacak, ama fiyat oluşum işleyişi toplumsallaşacaktır. Bu işleyişin uygulanabilirliği açıkça Fiyat Komisyonu'na aktarılan bilgilerin niteliğine bağlıdır. Küçük bir işletmeler grubunun bir sanayiye egemen olduğu ve çok sayıda maliyet bilgisini Fiyat Komisyonu'na aktarırken ortaklaşa dolap çevirebilecekleri durumlar göz önüne getirilebilir. Böylece Fiyat Komisyonu'nun tasarımladığından daha yüksek artılar elde ederler.

Yanlış bilgi olasılığına karşı tetikte durmaya yarayabilecek çeşitli önlemler vardır: Şirket kayıtlarını alma yetkilerine ve iyi kaynaklara sahip müfettişlik kurumu; bilgisayarlı yönetsel bilgi sistemlerinin "tamamen açık" olma gerekliliği; bir işletmenin iki takım defter (ya da bilgisayar kasetleri, gevşek diskler vb.) tutamayacağı kadar çok karmaşık ve maliyetli çeşitli önlemler; süresi sınırlı sözleşmeler için rekabet edebilecek teklifler verme gibi , yeni girenlere kolaylık sağlayacak, gizli anlaşma olanak-

63) Bu eğilim çeşitli biçimlerde kuramlaştırılabilir -iki örnek, Okun'un "görünmez el sıkışma"sı ile Kalecki'nin "tekel derecesi"dir.

larını azaltacak önlemler. Fiyat Komisyonu büyük kaynaklara gerek duyacaktır -ama bunlar, kapitalist ekonomilerde sermaye piyasasındaki mali kurumlarca emilmiş kaynakların yeniden dağıtılmasıyla sağlanabilir. Bir tüccar bankası adına çalışan bir yatırım analistinin becerileri, tam da Fiyat Komisyonu'na uygun becerilerdir.

Üretici mallarının alıcı ve satıcıları arasındaki ağların özellikle iki önemli işlevi olacaktır: Bir, pek çok üretici malı sanayii için oldukça belirgin olabilecek, yatırımların paket niteliğinden dolayı kapasite kullanımındaki dalgalanmaların en aza indirilmesi; iki, teknik yeniliklerin yayılması. Kapitalist ekonomilerde alıcılarla satıcılar arasında üretici mallarının tasarımı ve özelliğiyle, gelecek yatırım gereksinimlerinin göstergesi hakkında önemli sayılabilecek bir işbirliği vardır. Yeni elektronik-temelli otomasyon teknolojilerine yanıt olarak, kapitalist ekonomilerdeki işletmeler arası ağların faaliyet alanlarının genişlediği görülür. Bu genişleme sadece belli ürünler için uzun vadeli sözleşmeleri değil, tasarım ve plânlama bütünleşmesini kapsayacaktır. Kimi araştırmacılar bunu sistemleşmiş üretim (systemofacture) diye betimlerler. Bu sistemdeki üretim birimi, mikroelektronik bilgi işlem teknolojisini kullanarak ürün geliştirme ve üretim tarifelerinin ayrıntılı bir koordinasyonundan yararlanan, bütünleşmiş ama yine de ayrı işletmeler kümesinden oluşur.[64] Bununla beraber, özel mülkiyetteki işletmelerin -rekabet avantajı sağlıyorsa- bilgiyi saklama haklarıyla sınırlanır bu. Burada geliştirilen sosyalist ekonomi senaryosunda bu hak olmayacaktır. Kamu işletmeleri, kamu mülkiyetindeki aktif kıymetlerden yararlanmanın bir koşulu olarak, teknolojik yenilikler ve üretim plânlarıyla ilgili bilgiyi paylaşmak zorundadırlar. Kooperatifler ve hanehalkı işletmeleri, kamusal temelde sağlanmış piyasa ve ağlara kabul edilmenin bir koşulu olarak bilgiyi paylaşmak zorundadırlar. Yeniliği maddi açıdan özendirmek düşüncesiyle, özelliklerin bir Teknoloji Bankası'nda (herkesin ulaşacağı ve işletmelerin araştırma-geliştirme etkinliklerine girişme amacıyla ödenek almak için başvurabildikleri bir banka) saklanması karşılığında bir ücret ödenebilir. Ama gizlilik yoluyla rekabet alabildiğine azaltılacaktır. (Bu konuda, benim tasarımladığım sosyalist ekonomi, kapitalist ya da piyasa sosya-

64) R. Kaplinsky, "Electronics-based Automation Technologies and the Onset of Systemofacture", **World Development**, c.13, no: 3, 1985.

lizmi ekonomisine oranla, bütünü teknolojileri herkesin bildiği varsayılan neo-klasik rekabet modellerine çok daha yakındır.)

Tüketici Malları Piyasası

Yukarıda tartışılan işleyişlerin bir çoğu, tüketici malları için de geçerlidir. Burada, ikisi arasındaki farkta, yani bu piyasada hanehalklarının alıcı olmalarında odaklanmak istiyorum. Hanehalkları, bir yandan, işletmelerin elindeki kaynak genişliğinden ve uzmanlaşmış bilgiden yoksundur. Öte yandansa, en iyi pazarlığı elde etmek için, üretim ve kullanım koşullarının birbirine bağlılığını gözardı ederek her satınalış kalemini ayrı ayrı tartma gibi dar kapsamlı ve parçalı bir politika izlerlerse, hareketleri sık sık kendini vuracaktır.[65] Toplumsallaşmış bir piyasa, hanehalklarına daha fazla bilgi verecek ve üretici-tüketici etkinlikleri arasındaki bağlılıkların daha çok farkına vardıracaktır.

Fiyat Komisyonu'nun sağladığı bilgi, hanehalklarının dükkândaki bir malın fiyatının nasıl oluştuğunu görmesini sağlayacaktır: toplam fiyata katkıda bulunan her işleme ne kadar gider; üretim zincirinin her noktasında artış ve maliyetler nasıl bölünür; fiyata ne kadar vergi ve sübvansiyon konur, vb. Bir fiyat yükseldiğinde, bunun nedenini hanehalklarına açıklamak olanaklıdır- hangi maliyetler artmıştı, üretimin genişlemesi özendirilirken hangi fiyat artışları büyütülmüştü, vb. Hem kapitalist, hemde fiilen varolan sosyalist ekonomilerin işleyişinde, hanehalklarının zamlara tepkisi kritik bir etmendir. İki ekonomi tipinde de fiyatları değerlendirmek, zammın haklılığına karar vermek, ekonomi yeniden ayarlanırken zorunlu olan göreli fiyat değişimleriyle genel fiyat düzeylerindeki yükselişler arasında ayrım yapmak için hanehalklarına yeterli bilgi verilmemiştir. Gerçekten de, fiyatların aşağı doğru inmesi, göreli fiyatlarda ayarlamaların yalnızca genel fiyatlar düzeyinin yükselişinin bir parçası olarak başarılabildiği anlamına gelmiştir. Hiç bir fiyat sistemi, fiyatlar cari maliyetleri ve gelecek yatırım gereksinimlerini karşılamazsa, akılcı bir kaynak dağıtım sistemi kuramaz. Ama fiyat oluşumu saydam olmadığından, fiyat yükselişleri zorunlu dendiğinde hanehalkları yetkililere (ister kapitalist girişimciler, isterse sosyalist plâncılar olsun) güvensizlik duyarlarsa, bu şaşırtıcı olmaz. Gerekli olan, **bütün** mal ve hizmetler

65) Bu konuyu aydınlatan örnekler için bkz. Hirsch, **a.g.y.**

hakkında ayrıntılı bilgi değildir; hanehalkı giderlerinin büyük oranını oluşturan ana kalemler için bilgi sağlansın, bu yeterlidir.

Alt-sözleşmelerle kurulan ağlar, kapitalist ekonomilerde, üretici malları örneğindekine benzer biçimde büyük perakendecilerle onlara mal sağlayanlar arasında zaten vardır. Doğrusu, Marx and Spencer, Body Shop ve Benetton gibi perakendeciler sistemleşmiş üretimin (systemofacture) çok iyi örnekleridir. Yalnız bu tür ağlar hanehalklarıyla bütünleşmemiştir: Çok bulanık bir "görünmez el sıkışma" ya da "nesnel toplumsal işbirliği"nden öteye gitmezler. Bu da "oynamayan" fiyatlar sayesinde alımları aynı kaynaktan yapma dışında bir sonuç vermez. Tüketici olarak hanehalklarının görece zayıf konumunu düzeltmek için, hanehalklarıyla tüketici mal ve hizmetlerini üreten, toptan ve perakende satışını yapan işletmeler arasında koordinatör işlevi görecek bir Tüketici Birliği oluşturulmasını öneririm. Bu kuruluş Tüketici Dernekleri'nin kimi kapitalist sanayi ülkelerinde yaptıkları gibi mal ve hizmetlerin **kalitesi** hakkında bilgi toplayacak, ama onunla yetinmeyecektir. Mal ve hizmetlerin üretim koşulları ve çevre açısından sonuçları hakkında da bilgi toplayacaktır. Belli koşullarda yapılmış mallardan uzak durup başkalarını tercih etmek isteyen hanehalkları, bunun için gerekli bilgiyi edineceklerdir. "En iyi uygulama" koşullarında (ekoloji, eşit fırsatlar ya da insanca koşullar açısından "en iyi") üretilen mallara özel dikkat çekilebilir. Tüketici Birliği, hanehalklarını, ivedi gereksinimleri için en ucuz yolu aramaktansa, alımların sonuçları hakkında daha geniş bir görüş benimsemeleri doğrultusunda eğitecektir. Hanehalkları bu sayede, kısa vadede -ve bireysel bakış açısıyla- "en iyi alım" gibi görünen şeyin, uzun vadede her türden zararlı yan etkileri olduğunu anlayabilirler. Dolayısıyla Tüketici Birliği, "eko-sosyalistler"in bir çok kaygısına seslenebilir.

Tüketici Birliği'nin çalışmaları eğitici rolünü aşacak, çünkü alışverişi kolaylaştırıp, hanehalklarının malların tasarım ve özelliklerinde insiyatif kullanmalarına yönelik hizmetler de sunacaklardır. Birliğin, her yörede, Prestel gibi sistemlerle donatılmış TV alıcıları yoluyla hanehalklarına iletilecek, mevcut mal ve hizmetler hakkında günlük bilgi tutan kolları bulunacaktır. Satış konusu elektronik teknolojinin kullanımı, stok düzeyi verilerini toplamayı hızlandırıp basitleştirir. Bir hanehalkı, dokuz yaşındaki oğlan çocuğuna koyu mavi fitilli bir pantolonu o yö-

rede nereden alabileceğini öğrenmek isterse, Tüketici Birliği çeşitli depolara yararsız ziyaretlerden kurtaracak bilgileri sağlayabilir. Tüketici Birliği, hanehalklarının, mal sağlayanların insiyatiflerine göre hareket etmekten çok, ürün siparişinde kendilerinin insiyatif kullanmalarını sağlayacaktır. Birlik personeli içinde sadece tüketici hakları ve tüketici korunmasında uzman kişiler değil, doyurucu bulunmayan gereksinimlerin saptanıp karşılanması için mal sağlayanlarla ortak çalışabilecek tasarımcı ve mühendisler de yer alacaktır. Kuşkusuz satılmayan mallarını saptamak için mal sağlayanlar da çaba gösterir, ama ikisi aynı şey değildir. Çünkü, azami gelir sağlayacak yollarda içsel bir özendirici görür onlar. Teknik olasılıkların kapsamını bilmiyorlarsa, hanehalkları, gereksinimlerini en iyi hangi yolun karşılayacağını bulamazlar. Soyut bakıldığında mal özelliğini bilmek genelde zor, ama belirli olasılıklar yelpazesiyle karşılaştırıldığında çok kolaydır. Kuşkusuz, ölçek ekonomileriyle özgül mallar için özel değişiklikler arasında potansiyel bir uyuşmazlık durumu vardır. Ama bu uyuşmazlık, esnek uzmanlaşmanın gelişmesi sayesinde azaltılmaktadır. Yani, aletlerle uğraşıp yeni biçimler için zaman kaybetmeden, çıktı üretimlerinde değişiklik yapma kapasitesine sahip donanımın kullanılması bunu sağlar.

Hanehalklarına mal ve hizmet üretip satmak isteyen tüm işletmeler, Tüketici Birliği'ne kaydolmaya, ürünleri, üretim yöntemleri ve envanter düzeyleri hakkında bilgi açıklamaya (kendi amaçları için nasılsa gereksindikleri bilgiler) gerek duyacaklardır. Kapitalist ekonomilerde piyasa araştırmasına ve reklâmcılığa ayrılan bir çok kaynak, ölçek ekonomilerinden ve azalan işlem maliyetlerinden yaralanacak Tüketici Birliği'ne verilebilir. Tüketici Birliği'nin bağımsız kalması ve "baskı yaparak satış" tekniklerini kendi çıkarına kullanmaması için, vergilemeyle finanse edilmesi temel bir zorunluluktur.[66]

Bu ekonomide rekabet görülecek, ama sınırlı kalacaktır. Sınırlar, kapitalist ekonomidekini aşacaktır. Doğallıkla, sağlık, güvenlik ve çevre koruma yasaları, bireysel çalışanların ve tüketicilerin haklarını koruma yasaları çıkarılacaktır. Ama ayrıca, hanehalklarının yaşama araçlarına bağımsızca ulaşmalarının ve bilgide özel mülkiyetin yokluğunun koyduğu sınırlar olacaktır.

---

66) Britanya'da abonelerin finanse ettiği Tüketiciler Derneği'nin şimdi yeni aboneler edinmek için bu tür tekniklere başvurması ironiktir.

Bilgide özel mülkiyetin olmayışı yenilikleri boğmayacak, çünkü ücretler Teknoloji Bankası'nca ödenecektir. Her durumda, yeniliği mahmuzlayan sadece ekstra kârlar değildir; daha çok boş zaman, daha az çetin iş, toplumda saygı, yeni bilgiler üretip problemleri çözmenin verdiği saf haz duygusu, bunların hepsi güçlü özendiricilerdir. Dahası, Kamu İşletmeleri Düzenleyicisi, yeni işletmeleri çalıştırma sözleşmelerini kime vermeye ve yeniden yapılanmanın nasıl gerçekleşeğini kararlaştırırken, işçi ekiplerinin getirdiği yenilikler hakkında bilgi edinmek isteyecektir.

Koordinasyon ve Bilinçli Denetim

Şimdi de, sosyalist ekonomik koordinasyonun nasıl gerçekleşmesini tasarımladığımı özetleyeyim. İlkin, koordinasyonun amacı, arz ve talebin üretimin gerçekleşmesinden önce eşitlendiği **ex ante** bir denge olmayacaktır. Olanaksız bir hedeftir bu. Özel piyasa koordinasyonunun problemi, bu amaca erişememesi değil, doğru yönde ayarlama yapmamasıdır. Kendi kendini finanse eden işletmelerin arzı aşırı malların fiyatlarını **azaltmayıp**, talebi aşırı mallarınkini arttırmasının çeşitli nedenleri vardır. Kalecki, fiyatların oynamamasının köklerini oligopolcü gizli anlaşmalarda görür; son zamanlarda, Keynesçi ve kurumsalcı ekonomistler, kendi kendini finanse eden işletmelerden oluşan bir piyasa ekonomisinin bilgi ve işlem maliyetleriyle bağlı başka nedenler aramaktadırlar. Piyasa mekanizmasının mikro-düzeyde ayarlama yapamaması, sosyalistlerin büyük ilgisini çeken işsizlik ve enflasyon gibi makro-düzeyde problemlerin temelini oluştur. Mikro ve marko düzey problemler ayrı ayrı ele alınamaz. Bu nedenle amaç, bir yandan üretkenlik artışına ve gereksinimlerin karşılanmasına kapı açarken, işsizlik ve enflasyondan kaçınmada da yardımı dokunan bir koordinasyon sürecidir.

Genel kapsamdaki ekonomik plânlama, işletmelerin içinde işlediği parametreleri saptamada ve temel karşılıklı bağlılıkları önceden kestirmede yaşamsal bir rol oynar. Yalnız bu, maddi girdilerin ayrıntılı bir dağıtımı biçimini değil, yol gösterici bir strateji, geleceğe bakış biçimini alacaktır. Merkezi Ekonomik Plânlama Bürosu'ndaki plâncılar, demokratik bir politik süreçte herhangi biri seçilebilecek alternatif senaryolar formüle ederken, anahtar kaynakların alıcı ve satıcılarının bilgi ağlarından

yararlanacaklardır. Plân uygulanırken, mali ve para politikası da, Japon ekonomik koordinasyonunda görülen karşılıklılık, iyi niyet ve ikna ilişkileri de önemli rol oynayacaktır.

İşletmeler, kooperatif ya da serbest çalışan kuruluş olmasalar, kamu mülkiyetinde olup Kamu İşletmeleri Düzenleyicisi'ne bağlı kalsalar bile, bakanlıkların bağlayıcı doğrultularına bağlı **olmayacaklardır**. Kamu sektörü işletmelerinde çalışanların mülkiyet hakları yoksa da kullanım hakları olacak, bu işletmeler kendi kendilerini finanse edeceklir. Emek-gücünün işletmeler arasında yeniden yerleştirilmesini düzenleyici örgütleyecektir. İşletmeler kendi mal sağlayıcıları ve müşterilerini özgürce seçecek, yalnız birbirlerini (ve hanehalklarıyla) ilişkileri Fiyat ve Ücret komisyonları'yla bir Tüketici Birliği dahil çeşitli ağların koordinatörlerince dolayımlanacaktır. İşletmeler, vergilemeyle finanse edilmiş kamusal kanallarla müşteri ve mal sağlayıcılarla ilişki kuracaklar (ve ilişkileri sürdüreceklerdir). Bu kanallardaki bilgi de açık olacaktır. Fiyat ve ücret oluşumuyla ürün ve üretim süreçlerinin tasarımı saydamlaşacaktır. Özel piyasaların oluşturduğu bilgi transfer engelleri kalkacaktır.

Bu koordinasyon sistemi, yığınla bilginin, en son bilgisayar teknolojisiyle bile uygulanamayacağı iddia edilen etkili plânlama için zorunlu bilginin eşzamanlı işlenmesini gerektirmez. Tersine, işletmelerin kendi yararlarına zaten ürettikleri bilginin (birim maliyetler ve envanter düzeyleri, süreç ve ürün özellikleri gibi), ayrı sürelerde ve ayrı ayrı paketler halinde toplanıp işlenmesini gerektirir. Bunu engelleyen teknik değildir: Mikroişleyici teknolojisinin bugünkü düzeyi, çok hızlı işlenen bilgiyi kesinlikle kullanabilir. Yoksul ekonomiler elektro-mekanik teknikler (hatta hesap tabloları) kullanıp, piyasaların toplumsallaşmasının kapsam ve derinliğinde daha seçmeci davranabilir. Kamusal bilgi sistemi eklenti olmayacak, özel işletmelerin sayısız derecede parçalı operasyonlarının yerini alıp, büyük ölçek ekonomilerinden yararlanacaktır. Engel teknik değil, toplumsal ve politiktir. Bilgiyi koruyacak konumlarda yer alanlar bilginin açıklanmasına karşı koyarlar. Açıklamayı yaptırmanın şaşmaz bir reçetesi yoktur, ama insiyatifin yaygın olarak dağıtıldığı ve işletmelerin alınıp satıldığı sermaye piyasasına rastlanmayan bir ekonomide, bilgi paylaşımının karşılıklı yararlarının farkına varılması daha olasıdır.

Herkese açık bilgi, ekonominin bilinçli denetiminin anahtarıdır. Marksistler arasında (Marx'tan başlayarak), bilinçli deneti-

mi, tüm bilgileri tek bir karar noktasında toplayıp, tüm içbağlantı ve kolların tam bilgisine dayanarak kararlar alma şeklinde yorumlama eğilimi görülmüştür. Olanaksız -ve arzu edilmez- bir hedeftir bu. Her karar verenin herkesle aynı bilgilere ulaşması için, bilinçli denetimin, ürün ve ürün fiyatı üzerine eldeki tüm bilgilerin açıkça edinilmesi şeklinde yorumlanması daha işe yarar.

Şimdiki yerimizden benim tasarımladığım türde bir sosyalist ekonomiye nasıl ulaşacağımız sorununa yansımaları vardır bunun. Kapitalist ekonomilerde önemli olan, sermayenin bilgi ayrıcalıklarına saldırıp sosyalist ekonomimin ne gerektirdiğini önceden tasarlayan ağlar geliştirmeye başlamak gibi gözükür.[67] Piyasa düzenlemesi, kısıtlayıcı uygulama ve karteller, çevre sorunları, tüketicinin korunması gibi konulardan başlayıp işyeri demokrasisine ve ulusal sanayi stratejilerine uzanan bir sürü şey, bilgiye açıkça erişme çevresindeki tutarlı bir kampanya halinde örülebilir. Yalnız bilgiye en az ulaşıp bilgiyi en az denetleyenlerin (en az beceriye ve eğitime sahip, genellikle de en yoksul insanlar) açısından önceliklerin öne alınması gerekir. Bu yönelliş, sermayenin emeği sömürme yeteneğini yüreğinden vururken, yüksek bir moral mevzi kazanma ve, sosyalistlerin yanı sıra, geniş bir yelpazedeki sosyalist-olmayanlara da seslenme avantajı getirecektir.

Fiilen varolan sosyalist ekonomilerde önemli olan ise, hem bürokrasinin bilgi ayrıcalığına, **hem de** işletme yönetiminin bilgi ayrıcalığına saldırmak gibi gözükür. Glasnost, kesinlikle doğru yönde bir adımdır: Ama daha ileri gitmek gerekir. Piyasa sosyalizme, kendi başına, sıradan işçilerin zararına işletme yönetiminin gücünü pekiştirir ve genişletir. Piyasalar yaratma önlemleri, piyasaları toplumsallaştırma önlemleriyle tamamlanmalıdır.

---

67) "Öngörüye dayalı" ağın bir örneği, Michael Barratt Brown'un liderğinde, İngiltere'deki mal ve hizmetlerin üreticileri ve kullanıcılarıyla çeşitli Üçüncü Dünya ülkelerini bağlayan Twin Trading'dir (İkiz Ticaret).

Fiilen Varolan Kapitalizmden Geçiş*

Paul Auerbach
Meghnad Desai
Ali Shamsavari

Sosyalizm sorunu bir kez daha gündeme geliyor. Ne denli paradoksal görünürse görünsün, Batı Avrupa'daki çeşitli Sosyalist, Sosyal-Demokrat ve Komünist partilerin karşılaştıkları terslikler, ileri kapitalist ülkelerde sosyalizmin uygulanabilirliği sorununu gündeme sokmuştur. Aynı zamanda, çağdaş sosyalist (merkezi olarak plânlanmış) ekonomilerdeki -Macaristan, Çin, Sovyetler Birliği- radikal yeni düşünüş tarzı, bu ekonomilerin yönetiminde plânlama karşısında piyasanın rolüne ilişkin tartışmaya bir canlılık katmıştır. Batılı ülkelerde, daha doğrusu dünya çapında piyasa-yönelimli/özgürlükçü ekonomik felsefenin yeniden başgösterişi, çok sayıda sosyalisti çözümlemelere hazır duruma getirmiştir. Piyasa sosyalizmi, yaklaşık elli yıl uykuda kaldıktan sonra, bir kez daha çözümleme nesnesi haline gelmiştir. Ünlü kitabı **Uygulanabilir Sosyalizmin İktisadı**'nda Alec Nove, bu konuyla enerjik biçimde uğraşmış, nitekim tartışma yaratması şaşırtıcı olmamıştır.[1] Ama bizi burada ilgilendiren şey Ernest Mandel'in Nove'ye verdiği yanıt, özellikle de şu çıkış noktası, ya da, deyiş yerindeyse, hipotezidir: "Kapitalist üretim tarzının hareket yasalarıyla iç çelişkileri, geç kapitalizmde, doğrudan dağıtılan emeğe kıyasla piyasanın dağıttığı emekte köklü bir azalmayı getirir."[2]

---

* Bu yazı **New Left Review** dergisinin Temmuz-Ağustos 1988, 170. Sayısından çevrilmiştir.(ç.n)

1) A. Nove, **The Economics of Feasible Socialism**, Londra 1979; W. Brus, "Socialism -Feasible and Viable? ", **New Left Review 153**, Eylül-Ekim 1985.

2) E. Mandel, "In Defence of Socialism Planning", **New Left Review** 159, Eylül-Ekim 1986, s.5-6.

Bununla birlikte, Mandel'in geç kapitalizme değinirken, 'piyasanın aşılmasının, büyük üretim biriminin gelişmesiyle kapitalizmin rahminde hazırlandığı' şeklindeki (Engels'in **Anti-Dühring**'inden beri hep söylene gelen) iddiayı yineledğini göstermek kolaydır. Kapitalist gelişmenin sınırlarına ulaşmış ekonomi, tek bir büyük fabrikaya benzer. Bunun sonucunda, (dolaylı) değişim yoluyla dağıtım, ekonomi/fabrika içinde doğrudan dağıtım lehine askıya alınır. Asıl olarak Marksistlerin savunduğu bu görüş, son zamanlarda Marksist-olmayan ekonomi politikçiler arasında da onay bulmuştur. Bu görüşün Marksist literatürde yüzyılı aşan sürekli bir tarihi bulunduğu gösterilebileceği gibi, İkinci Enternasyonal döneminden bu yana Marksist sosyalist düşünüş içindeki bir başka kolun karşılığı olarak da gösterilebilir. O akım, kapitalist toplumların ekonomik işleyişi saydam değilken, pre-kapitalist toplumlardaki ekonomik işleyişin saydam olduğu fikridir. Ekonomi politik/ekonomi bilimi, bu saydam olmayan işleyişin içine nüfuz edip kapitalist toplumun asıl doğasını açığa çıkartmakta gereklidir. Tasarımlanana göre, kapitalizm-sonrası/sosyalist toplumlar saydamlığa yeniden kavuşacak ve ekonomi bilimi gereksizleşecektir.

Biz elinizdeki denemede, kapitalist ekonomideki eğilimlerin bu şekilde algılanışının, sosyalist hareketin düşünce ve eylemine kılavuzluk etmede zararlı olduğunu öne sürmek istiyoruz. Zararlı oluşunun nedeni, yanlış bir algılama olmasıdır. Kapitalist gelişme yol aldıkça piyasaların doğrudan ve bilinçli koordinasyon lehine aşılacağı görüşü, ekonomik tarihin yanlış bir okunuşudur. Karmaşık ve diyalektik değil de mekanik ve doğrusal olan bu görüş, 1920'lerle 1930'ların tartışmalarında geliştirilen aynı naif plân/piyasa ikileşmesine dayanır. Plânla piyasa doğru bir ilişki içinde göründükleri zaman, hem birbirlerinin zıttıdırlar, hem de aynı zamanda diyalektik bir tarzda birbirlerini etkilerler. Biz bu diyalektik ilişkiyi yakalayarak, hem kapitalist gelişme, hem de yaşama şansına sahip sosyalizme geçişlerin olabilirliği konusundaki anlayışımızı geliştiriyoruz.

Tanımlar

Usandırıcı tartışmalardan kaçınacaksak, başlangıçta kimi tanımlar vermek ve açıklamalarda bulunmak yerinde olur. Plânlama çeşitli düzeylerde (hanehalkı içinde, özel ya da kamu kuru-

luşlarında, ordularda ya da bürokrasilerde vb.) olanaklıdır. Piyasaya karşı plânlama konusunu ele almakla yalnız ve yalnız bütün ekonomi düzeyindeki makro-ekonomik plânlama üzerinde durmuyoruz. Aslına bakarsanız, şirketler düzeyindeki plânlamayla makro-ekonomik plânlama arasındaki sınırları bulandırma eğilimine de eleştirel bir dikkatle eğileceğiz.

Plânlama, makro-ekonomik anlamda bile, sosyalizmle eşanlamlı değildir. Plânlama, kapsamı ve doğası zaman içinden ve ülkeden ülkeye değişebilmekle birlikte, sosyalist ekonominin zorunlu özelliklerinden olabilir. Ancak sosyalist-olmayan ekonomiler de plânlamadan yararlanabilir. Bir özel mülkiyet ekonomisinin baştan aşağı merkezi biçimde denetlenmesi, Birinci Dünya Savaşı'na katılan ülkelerin çoğunda denenmişti ve kuşkusuz Nazi dönemi Alman ekonomisinin de temel özelliklerindendi.[3] Piyasalar, bizim tanımımızda, ders kitaplarında görülen kusursuz rekabet nosyonuyla da sınırlanmaz. Piyasaların özü, desantralize dağıtım ile değişimden kapsamlı biçimde yararlanmadır. Bu durum herhangi bir derecedeki ekonomik yoğunlaşmayı dışta bırakmadığı gibi, firmaların fiyatları idari temelde belirleme yoluna başvurmalarını da dışlamaz. Özel mülkiyet egemendir, ama kamu mülkiyetinin birtakım unsurlarını dışlamaya gerek yoktur.

Sorunun Kökeni

Mandel öğretisini uygun bir biçimde Engels'in yazılarına dayandırır. Engels'e göre, sosyalizm "büyük bir fabrika"dır. Bilinçli koordinasyon -fabrikadaki biçimiyle "plânlama"- değer yasasının ve piyasanın egemenliğinin yerini alır: "Üretim /artık/ **toplumsal** bir edim olmuştur. Değişim ve mülk edinme **bireysel** edimler olmayı sürdürür...Büyük çaplı üretim ve haberleşme kurumlarını ilkin anonim şirketlerin, sonra tröstlerin, daha sonra da devletin devralması /yoluyla/ kapitalistlerin de üretici güçlerin toplumsal karakterini kısmi ölçüde tanımaya zorlandıklarını /görürüz/. Burjuvazi gereksiz bir sınıf olduğunu dışa vurur. Bütün toplumsal işlevlerini artık aylıklı memurlar görmektedir... Proletarya, kamu iktidarını ele geçirir... Bu eylemiyle proletar-

3) Bkz. W. Eucken, "On the Theory of the Centrally Administered Economy: An Analysis of the German Experiment", **Economica**, yeni dizi, c.XV, no:58, Mayıs 1948.

ya, üretim araçlarını şimdiye dek taşıdıkları sermaye karakterinden kurtarır ve toplumsal karakterinin kendini göstermesine tam bir özgürlük tanır. Önceden belirlenmiş bir plâna dayalı toplumsallaşmış üretim, bundan böyle olanaklı olur".[4] Demek ki öğretinin unsurlarını Engels'te buluruz: Kapitalizmde dev firmaların ortaya çıkışı, piyasa koordinasyonu yerine, üretim araçlarında özel mülkiyetle birarada bulunmanın çelişkilerini taşısa da, **şimdiden** plânlamanın bir biçimini geçirmiştir. İleri kapitalizmin "rahminden" sosyalizme geçiş bu yüzden sorunsuz, aslında mantıksal bir gelişme olacaktır.

Öğretinin bütünlüğü adına bile olsa, Engels'in görüşünün Marx'ınkiyle ister istemez çakışmadığı belirtilmeye değer görülebilir. Ekonomiyle fabrika arasında benzeşme kurmanın, bir açıdan, firma-içi işbölümünü (toplu iğne fabrikası) bütün ekonomi çapında firmalar-arası işbölümüne kadar genişletmiş Adam Smith'le başladığı söylenebilir. İkisi arasındaki farklılık, derece ve ölçek olayı diye değerlendirilir. Öte yandan Marx, meta üretiminin varlığı ya da yokluğunu ölçüt alarak, firma-içi işbölümüyle ekonomin bütünü düzeyindeki işbölümü arasında nitel bir ayrıma gitmişti. Kapitalizmde toplumsal işbölümü metalarla dolayımlanırken, fabrika içindeki teknik işbölümünde durum bu değildir.[5] Bununla beraber, yaptığı keskin ayrım Marx'ı ikisi arasında dinamik bir ilişkinin varlığını kabul etmekten alıkoymaz: "Üretim ve metaların dolaşımı kapitalist üretim tarzının genel önkoşulları olduğundan, manüfaktürdeki işbölümü toplum içindeki işbölümünün belli bir gelişme derecesine zaten varmış olmasını gerektirir. Buna karşılık, manüfaktürdeki işbölümü de gelişip çoğaltarak toplumdaki işbölümünü etkiler".[6]

Marx aslında bu açılımın da ötesine gidip, atelye içindeki işbölümünü "kapitalist üretim tarzının bütünüyle özgül bir yaratısı" olarak karakterize eder.[7] Demek ki, pazarın karşısında duran ve büyük piyasa anarşisi okyanusunda bir "ada" olmayıp emeğin "doğrudan" örgütlenme ve dağıtım yeri olan fabrika, kapita-

---

4) F. Engels, **Socialism: Utopian and Scientific**, Moskova 1958, s.84-7.
5) K. Marx, **Capital Volume One**, NLB/Pelican, Harmondsworth 1976, s.474-5.
6) **A.g.y.**, s.473.
7) **A.g.y.**, s.480.

lizmdeki toplumsal işbölümün tam göbeğinde yer alır.[8] Marx'ın fabrika-içi doğrudan dağıtımla fabrika-dışında piyasanın dağıtımını birleştiren bir görüşü savunduğu söylenebilir. Ancak bizim amacımız Marx'ın şöyle ya da böyle hep haklı olduğunu, Engels'in de onu çarpıtmaktan başka bir şey yapmadığını öne sürmek değil. Örneğin, Marx'ın yukarıda aktarılan görüşlerinin 1860'ların başında şekillendiğini ve aynı on yıl içinde daha sonra yayımlandığını söylemek olanaklıdır. Engels **Anti-Dühring**'i (ekleyelim, Marx'ın tam onayıyla) yazdığı zaman, İkinci Sanayi Devrimi dolu dizgin yol almaktaydı. Fabrika adaları büyümüş, eskiden piyasa güçleri denizinin tuttuğundan daha geniş bir yer işgal etmekteydi. O nedenle, Marx'la Engels'i uzlaştıracak biri çıksaydı, biz yine ikisinin de yanıldığını öne sürerdik.

Engels'in **Anti-Dühring**'de tarihsel gelişmeye ilişkin diyalektik değil mekanik bir görüş benimsediği, üretici güçleri üretim ilişkilerinden kalın çizgilerle ayırıp üretici güçlerin gelişimini teknik, toplumsal açıdan yansız bir olay diye gördüğü sıkça -en son Carchedi tarafından- öne sürülmüştür. Sınıf savaşımı, üretim ilişkilerinin gelişmesinde canalıcı bir rol oynuyordu. Ne var ki kapitalistlerin denetimini aşabilecek ve embriyon halinde sosyalizm doğurabilecek üretici güçlerde aynı şey sözkonusu değildi. Bu durumda, ekonominin sınıf doğası ilişkilere ayak bağı oluyor denebilir. Çelişkiyi, kapitalizmin sosyalizmle aşılması çözecektir. Yine de üretim güçleri ve ilişkileri etkileşime girseler bile, kapitalizmde piyasa-dışı dağıtımın artması sorunsuz yol almayacaktır. Sarkaç, piyasayla plânlama arasında ileri geri salınabilir. Bizim aşağıda tartışacağımız konu da tam olarak budur.[9]

İkinci Enternasyonal yıllarından bu yana, en azından Marksizan ekonomi bilimin daha popüler açımlamalarında benimsenmiş olan basitçi meta fetişizmi yorumu, Engel'in doğrusal kapitalist gelişme görüşüne koşuttur. Engels'in görüşünün temelini oluşturan dayanak, kapitalist tarz ile, hem pre-kapitalist hem de kapitalizm-sonrası üretim tarzları arasında katı bir kavramsal karşıtlık kurmaktı. Kapitalist tarzda baştan aşağı piyasa "anarşi"si egemenken (öyle ki insan iradesi, plânı ya da arzusu doğ-

8) A. Shamsavari, "Marx's Concepts in **Capital** in the Light of Hegel's **Logic**", teksir, Kingston Polytechnic, 1983, böl.8.

9) G. Carchedi, **Class Analysis and Social Research**, Oxford 1987.

rudan rol oynamaz); kapitalist-olmayan tarzlar, insan iradesi ve amacının (bireysel ya da toplu olarak) daha doğrudan rol oynadığı bir tür merkezi doğrultuyla yönetilirler. (Mandel, sömürgeöncesi Bantu köyünü örnek verirken bu geleneği anımsar.) Bu eğilime sahip ekonomistler açısından, kapitalist ve kapitalist-olmayan ekonomiler arasındaki temel karşıtlık, genellikle birbiriyle yakından bağıntılı iki fikir ya da "imge"de dile getirilmiştir:(a) kapitalist -olmayan ekonomilerin "saydamlığı"na kıyasla kapitalist ekonominin "saydam olmayışı"; (b) ekonomi politik "bilimi"nin pre-kapitalist ekonomiler açısından gereksiz olup, sosyalizmde ise ortadan kalkacağı.

Kapitalist ve Kapitalist-Olmayan Ekonomi

Rosa Luxemburg da **İktisat Nedir?** adlı kitapçığında kapitalist ekonomiyi ilkin kendine yeterli köylü ekonomisiyle, sonra da Charlemagne'ın malikânesiyle karşılaştırır. İlk örnekte üretim, bilinçle düzenlenmiş ve mevcut kaynaklara dayalı çalışmayla, doğrudan doğruya topluluğun gereksinimlerine yöneliktir: "Doğrusu, böylesi köy ekonomisindeki tüm ilişkiler o denli **açık ve saydamdır** ki, Ekonomi Bilimi'nin neşteriyle didik didik edilmesi gerçekten boşa çabadır".[10] Üretimle insani gereksinimlerin karşılanmasının amaçlanışı, Charlemagne'ın malikânesinde de geçerlidir; işbölümü vardır ama meta üretilmez: "Böylece her olasılıkta, neden ve sonuç, emek ve alet gibi bütün ilişkiler **kristal berraklığında** olduğundan, Ekonomi Bilimi'nin analiz edip çözeceği türden **gizemli** problemlerin varlığını düşünemeyiz orada... İki örnekte de çarpıcı olan, çalışmayı doğrudan yönlendirip belirleyenin insanın varoluşuna ilişkin gereksinimler olması, sonuçların niyet ve gereksinimlerle tamı tamına çakışması ve, üretimin ölçeği ne olursa olsun, ekonomik ilişkilerin hayret verici bir **yalınlık ve saydamlığı** dışa vurmasıdır".[11]

Bu saydamlık ve yalınlık, pre-kapitalist ekonomileri, "bilim"e gerek kalmadan bilinen bir konu düzeyine çıkarır. Bilim ancak, ekonominin doğası, insanın irade, amaç ve etkinliğinin sonuçlarını çözülmesi gereken bilmece ve gizemlere dönüştür-

10) R. Luxemburg, **What is Economics?**, New York, tarihsiz, s.63. Altını biz çizdik. / Türkçe çevirisi için bkz. **İktisat Nedir?** , çev: Ahmet Çakmak-İzak Atiyas, Belge Yayınları, İstanbul 1987. -ç.n./

11) **A.g.y.**, s.66, 67-8. Altını biz çizdik.

düğü zaman, zorunlu olur.[12] Luxemburg daha ileride, kapitalizmin ölmesiyle birlikte Ekonomi Bilimi'nin de yok olacağı öngörüsünde bulunur: "Ekonomi Bilimi kapitalist üretim tarzının özel yasalarıyla uğraşan bir bilimse, var oluş nedeni ve işlevi de kapitalizmin yaşam süresine bağlıdır ve o üretim tarzının varlığı ortadan kalkar kalkmaz dayanağını yitirir".[13]

Kapitalist ve kapitalist-olmayan ekonomiler arasındaki karşıtlık katı biçimde piyasa "anarşi"siyle plânlı/örgütlü üretim arasındaki bir kutuplaşma ekseninde savunulursa; o zaman, on dokuzuncu yüzyıl sonuyla yiminci yüzyıl başlarında görüldüğü biçimiyle (kapitalist kabuk içinde de olsa ve hangi anlama gelirse gelsin) plânlı yani merkezi doğrultuda bir artış, ya da piyasaların rolünde görünür bir azalış, sosyalist eğilimlerin gelişmesi diye yorumlanacaktır. Aslında gerek Eduard Bernstein'ın erken "revizyonizm"i, gerekse onun ateşli karşıtı Kart Kautsky'nin sonraki kuramları bu kapitalist sistem kavrayışına bağlanabilir.

Tekelci Kapitalizmden Devlet Kapitalizmine

Hilferding **Finans Kapital**'iyle revizyonizm tartışmasına kesin bir katkı yapmıştı.[14] Bir yandan Marksist kapitalist gelişme modelini yapıcı biçimde gözden geçirirken, ortodoks sol'un (Kautsky) görüşünü savunmayı da başardı. Bu dönem boyunca ve bir ölçüde Almanya'nın dünya kapitalizminde oynadığı rolün yanı sıra SDP'nin büyüklüğü ve ünü nedeniyle, İngiltere Marx için ne işlev görmüşse, Alman deneyimi de kapitalizmin yönüyle ilgili tartışmalara model işlevi gördü. Büyük üretim birimlerinin artışı, tröst ve kartellerin çoğalması ve bankalarla sanayiler arasındaki (Almanya'ya özgü) yakın bağ, Engels'in bakışını doğrular görünüyordu.

Hilferding'in modelini tekelci kapitalizm/emperyalizm modeli şeklinde geliştirdiği zaman, sonraki büyük değişimden Lenin sorumluydu. Ama Lenin'in onu izleyen devlet kapitalizmi kuramı daha can alıcıydı. Bu kuram, Lenin'in, Larin'in 1915-1916 yıllarında **Vestnik Evropy**"de çıkan makalelerinde bildi-

---

12) A.g.y., s.80.
13) A.g.y., s.90.
14). R. Hilferding, **Finance Capital**, Londra 1981.

rildiği gibi, Alman ekonomisinin Birinci Dünya Savaşı sırasındaki merkezileşmesine beslediği hayranlıktan doğmuştu.[15] Larin'in yazılarının Sovyetler'deki plânlama tartışmaları ve özellikle Lenin üstündeki kesin etkisi Carr tarafından belgelenmiş, yalnız sonraki çalışmalarda tam değer biçilememiştir.[16] Larin'den yapılan aşağıdaki bir dizi alıntı, Alman savaş ekonomisinin Bolşevikler arasında kapitalizmle ilgili sonraki kavramlaştırmalarda ne denli belirleyici olduğunu, Larin'in formülasyonunun konuyla ilgil Marksist yazımın bilinçatına ne denli yerleştiğini doğru değerlendirmemizi sağlar.

> Merkezin çalışmaları, her dalda o sanayinin göze çarpan işletmelerini birleştirmekten oluşmuştur. Çok sayıda işletme, hammaddeleri saklayarak yasayı çiğnemişti. Sonra, belirli bir sanayiye gerekli tüm hammaddeler, merkezi dağıtıma bağlı tek bir satış yerinde bulunur oldu. Hammaddeler oradan, her işletmenin üretken potansiyeli gözetilerek, eşit biçimde dağıtılıyordu. **Gerekli malzemelerin temin edilişinin merkezi biçimde düzenlenmesinin, söz konusu sanayi dalında siparişlerin de merkezi biçimde dağıtılmasıyla tamamlandığını görüyoruz...** dahası, satışlar da plânlı biçimde düzenlenmektedir... Birbirlerine düşman binlerce sayıda küçük ve orta büyüklükteki rakip işletmeler, tek bir ağ içerisinde birleştirilmişti. Bir örnek eski anarşi durumundan verilebilir(s.19-20).
>
> Almanya'daki olaylar hiç bir açıdan, ender rastlanan bir tuhaflık durumu dışında, olağan gelişme eğiliminden rastlantısal ya da eşi olmayan bir sapmayı temsil etmez. Tersine, öteki kapitalist ülkelerde de benzer önlemler alınmaktadır. Öyle ki, **savaşın doğuşuna olmasa da hızlanmasına yol açarak, uluslararası bir kapitalist fenomen haline gelmektedir.** O günlerdeki önlemlerin her birinde, olayların şimdiki gelişiminin özü ve önkoşulları görülebilir.. Almanya şimdi, ötekilerden daha çok kendi kaynaklarıyla başbaşa kalmış, öteki kapitalist ve kapitalist-olmayan bölgelerden daha çok kopmuş, en dışlanmış durumdaki kapitalist bölgedir. Bu yüzden üre-

15) Y. Larin, **Gosudarstvenii kapitalizm voennogo vremenii ve Germanii** adıyla, Moskova 1928, derlenip yayımlanmıştır. Lenin'in "devlet kapitalizmi" kavramı kuşkusuz aynı terimi Tony Cliff'in kullanışıyla karıştırılmamalıdır.

16) E.H. Carr, **The Bolshevik Revolution,** Londra 1952, bölüm 20.

tim, kredi, satış ve dağıtım alanlarındaki değişiklikler orada öteki ülkelerdekine göre daha çok ilerlemiştir (s.28-9).

Açıkçası, bugün gözlemlediğimiz ekonomik reorganizasyon, asla "devlet sosyalizmi" değildir... Tam tersine, özel mük edinme örgütlenmesinin en yüksek evresi, en gelişkin biçimi -"kapitalist kolektivizm"dir. Savaş bu süreçleri yalnızca şiddetlendirmiş, duru biçimde açığa çıkarıp gözler önüne sermiş, onsuz gerçekleşen bulanık gelişmeye kıyasla (belki de istikrar pahasına) kendilerini dışa vurmalarını hızlandırmıştır... Sanayi kartelleri, ticaret sendikaları, bütün sanayi dallarındaki tröstler, banka konsoriyumları -bunların hepsi, büyüklük ve önem bakımından her zamankinden hızlı gelişmekte olan yeni yönelişi doğurup ilân etmektedir(s.29-30).

Kapitalizm...hâlâ kapitalizm olarak kalırken, özel rekabetin prangalarını şimdiden kırmıştır -ama "yoğun" bir iç reorganizasyon yönünde. Burada belirtilen gözlemlerde, Almanya'nın bütün bu özellikler için önceden belirlenmiş bir yolun prototipi olmasına apayrı bir ilgi duyulur. Savaş kapitalizmin gelişmesindeki yeni evreyi özellikle hızlandırdığına göre, savaşın durması bu değişiklikleri belki de zayıflatacaktır. Ancak, kapitalizm varolmayı sürdürdükçe, başka gelişmelerin onu bu doğrultuya itteceği kesindir(s.32).

Larin'in Alman savaş ekonomisinin kendi tezine uygun gözüken yanlarını abarttığı kuşkusuzdur. Larin, hammaddelerin merkezi dağıtımı konusunda haklıydı: O sırada AEG'nin başkanı olan Walter Rathenau, Alman ekonomisinin ithal hammaddelere bağımlığı nedeniyle, o maddelerdeki darlığın Müttefik ablukasının gerçekten de doğruladığı gibi, ciddi bir darboğaz oluşturabileceğini önceden görmüştü. Ne var ki hammaddeler ve daha sonra eklenen besin maddeleri dışında, denetlenen ya da plânlanmış bir ekonomi değildi Alman ekonomisi. Larin'in kapitalist kolektivizm ve özel rekabetin kalkışı konusundaki açıklamaları, Alman ve Rus sosyalist partilerindeki egemen görüşlerle uyum içindeyse de, fantezi ürünüydü. Alman ekonomisi çeşitli açılardan parçalı olarak kaldı. Ağır sanayiler hafif sanayilerle zıtlık içindeydi ve ayrı federasyonları vardı. Ağır sanayideki büyük firmalar küçük firmalar zararına kazanç sağlıyor, firmalar öteki federal bölgeler zararına Prusya'da kuruluyordu. Savaş malzemelerinin sağlanması ve üretiminde merkezi plânlama yoktu. Nitelikli emeğin seferber edilip dağıtılması sürekli

sorun çıkarıyordu. Ordu sivil bürokrasiye karşıydı, Savaş Bakanlığı sanayiciler tarafından sendikaların yanını tutmakla suçlanıyordu. Savaş malzemeleri üretmek için sözleşme yapılan büyük firmalar devlete aşırı fiyatlar dayatıp aşırı kâr ediyorlardı. Devlet sanayiden mal alıyordu ama plânlı bir şekilde değil.

Larin'in Alman ekonomisinde niçin rekabetin sonunu ve kapitalist kolektivizmin yükselişini gördüğünü tahmin etmek zordur. Bu, bir ölçüde hamhayalden, bir ölçüde de İkinci Enternasyonal Marksistlerinin Alman ekonomisine yükledikleri aşırı önemi yansıtmasından kaynaklanıyordu. Almanya, savaş söz konusu olduğunda, diyelim Britanya ya da Fransa'dan hiç bir açıdan daha merkezi, daha iyi denetlenmiş değildi. 1916 Ortasında kimi Almanlar, Britanya'da çıkarılan ve sanayi ürünlerini Almanya'dakinden çok daha fazla denetleme olanağı veren Silah Gereçleri Yasası'nı kıskanmaya başlamışlardı. Avrupa'nın savaşan ülkelerinin her biri, özel sanayi, sendikalı emek, bürokrasi, ordu ve sivil politika arasında, işbirliğiyle denetimden oluşan bir karışımı sınamışlardı. Plânlama ögelerinin çoğunun kökeni savaş zamanına uzanıyordu, ama o plânlama, özel nitelikli bir ekonominin merkezi biçimde yönetilmesiydi. Bu özel ekonomi büyük firma ve kartellere sahipse de, Larin'in yazdığı gibi tek bir birleşik yapı olmaktan uzaktı.[17]

Larin'in Toplumsal Gelişme Kuramının Sonuçları

Larin'in çözümlemesinde doğrulara dayanmanın payı ne olursa olsun, Lenin'i derinden etkilediğinde kuşku yoktur. Lenin'in 'devrim-sonrası ekonomi bir kaç muhasebeciyle yönetilebilir' yolunda Ekim öncesinde yaptığı olağan dışı açıklamaları anlamak için bu perspektiften bakmalıyız.[18] En yüksek biçimindeki kapitalizm piyasaya dayalı ilişkilere duyulan gereksinimi aşmış durumdaysa, devrim-sonrası toplumun piyasa değişimi koşullarını yeniden üretmesine gerek kalmaz. Ekonominin işleyişi, "teknik" (aynı zamanda politik) bir yönetim sorunu halini alır. Yönetsel koordinasyonun gücüne duyulan bu inanışın dolayımsız etkisi, yeni Sovyet hükümetinin iç savaş sırasındaki

17) Almanya için bkz. G. Feldman, **Army, Industry and Labor in Germany 1914-1918**, Princeton 1966. Fransa ise J. Godfrey, **Capitalism at War: Industrial and Bureaucracy in France**, Leamington Spa 1987'de tartışılır; bu çalışma Britanya ekonomisi üstüne yazılardan geniş alıntılara da yer verir.

18) V.I. Lenin, **The State and Revolution**, Moskova 1970, bölüm 3.

eylemlerinde görülür. Devrim-sonrası toplumun, korkunç güçlüklerle başa başa kaldığı kuşkusuzdu. Yalnız, yeni hükümeti bir ekonomiyi örgütlemenin çıkardığı sorunlarla baş etmeye hazırlamamış bir ideoloji de güçlükleri ağırlaştıran bir etkendi. İç savaşın yürütülmesinin doğasında içerili keyfilikler genellikle erdem katına çıkarılmıştı. Üstelik, **sıradan değer ilişkilerinin "en yüksek evre"sindeki kapitalizmde bile gereksizleştiği nosyonundan kolayca çıkarılan** ütopyacı "komünizm" denemeleri, durumu daha da kötüleştirdi.

Lenin'se bu deneyler karşısında umursamaz bir tutum takınırken, Buharin'le Preobrajenski'nin savaş komünizmine duydukları yabanıl çoşkuyu asla onaylamadı.[19] Yalnız, Larin'in Alman savaş ekonomisini betimleyişi üstüne kurulmuş devlet kapitalizmi nosyonunu desteklemeyi sürdürdü. Bu nedenle 1918'de aşırı sol'la girdiği tartışmalarda, Sovyet ekonomisini, bir arada yaşayan beş üretim tarzından bileşen bir toplumsal oluşum olarak karakterize etti. Beş üretim tarzı içinde yer alan devlet kapitalizmi, bir tek sosyalizmden geri, pre-kapitalist ve küçük meta üretiminden üstündü. Devlet kapitalizmi, kapitalist bir ekonominin proletaryanın devletince merkezi biçimde yönetilmesiydi.[20] Lenin'in sol'la girdiği polemiklerde, işletme düzeyinde hiyerarşik yönetim ve denetimi yeğ tutuşunun, geçişçi nitelikli devlet-kapitalizmi biçiminde bile ekonomik gelişmeyi hızlandırma amacıyla bir ilintisi vardı. Gerçekten de, Lenin'in her zaman Rus kapitalizminin azgelişmişliğini devrim-sonrası hükümetin karşılaştığı temel problem saymış olduğunu öne sürmek olanaklıdır.[21] Buna karşın, otarşiye ve piyasasızlığa özel bir erdem yüklememiştir Lenin. NEP döneminin başında yazdığı **Ayni Vergi**'de, "bürokrasinin panzehiri" olarak ticaretin erdemlerini övmüştü. Anılan kitapçıkta kent-kır arasında değişim soruna değinirken, 1921-23 yıllarındaki yazılarında da sosyalistlerin zorunlu olarak ticaret yapmayı öğrenme -tüccar olma- gereksinimini sık sık yinelemişti.[22]

---

19) L. Szamuely, **First Models of the Socialist Economic System**, Budapeşte 1974.

20) V.I. Lenin, "Left-Wing Childishness and the Petty-Bourgeois Mentality" (ilk kez 1918'de yayımlanmıştır), Moskova 1970.

21) Der: M. Desai, **Lenin's Economic Writings**, Londra 1989.

22) Lenin, "The Tax in Kind" (1921), **Selected Works**, c.3, Moskova 1970'de.

Yeni Ekonomik Politika, egemen Marksist ortodoks yaklaşımın kapitalizme bakışından temel bir ayrılış olduğu gibi, NEP'in doğru yoldan geçici bir geri çekiliş olup olmadığı kuşkuları ortasında piyasaların rolü hakkında süregiden can sıkıcı bir tartışmaydı. NEP'ten ayrılıp yeniden Stalinist plânlı yönetim modeline dönme yine de kaçınılmaz değildi. Reiman'ın yakınlarda gösterdiği gibi, 1925-26 yıllarındaki tartışmalar sırasında, Sovyetler'in gelişmesini hızlandırmanın bir yolu olarak uluslararası sermaye ve ticaret kredileri aramaya destek veren çoktu. Sol Muhalefet, Stalin-Buharin ittifakının otarşik ama tarımyönelimli (bundan ötürü de yavaş) gelişme alternatifi karşısında, böylesi bir uluslararası stratejiyi savunmuştu.1926 sonunda, uluslararası kredi arama konusunda fiili bir görüş birliğine varıldı. Ancak Sovyetlerin Çin politikası ve GPU terörünün yeniden gündem gelmesi, SSCB'nin 1927 'nin başında en büyük ticarete ortağı olan Britanya'yla Ticaret Anlaşması'nın askıya alınmasına yol açtı. Britanya'nın soğuk tutumu Fransa'ya da sıçrayınca, ticaret atılımı sağlama yönündeki Bolşevik umutlar 1927'nin sonlarında suya düştü. Bunun için NEP'te otarşiye doğru çekilme, Stalin'in Buharin ve diğerlerine karşı harekete geçerken erdemleştirdiği bir zorunluluktu. Stalin, kendi alternatifinin, Larin'in betimleyip Lenin'in onayladığı biçimiyle, "en yüksek evre" sindeki kapitalizmin yönetsel mekaniznasına benzeyen savaş komünizmi modeliyle daha uyumlu olduğunu iddia edebiliyordu.[23]

Bu kapitalizm görüşünü birinci beş yıllık plâna ve eşzamanlı olarak gerçekleşen kolektifleştirme sürecine bağlayan iki kilit düşünce vardı. Onlardan ilki, büyük üretim birimlerinin kuruluşunun gerek sanayiye, gerekse tarıma büyük avantajlar getireceğine duyulan -E.H. Carr gibi dışardan yorumcuların da paylaştığı- sınırsız inançtı. Stalinist sistemdeki ikinci bir ilkeyse, "plânlama"ya neredeyse gizemsel biçimde duyulan inanıştı. Isaac Deutscher'e göre, Sovyetler **Kapital**'in ikinci cildinde bulunan genişlemiş yeniden üretim denklemlerindeki "gizli silah"a sahipti. Deutscher'in merkezi plânlamanın temelde yararlılığı ve uygulanabilirliğine inanışı, Sovyet ekonomisi ve toplumunun geleceğine beslediği kesintisiz iyimserliğini bir ölçüde açıklamaktadır. 1930'lar ve sonrasının Batı dünyasında,

23) M. Reiman, **The Birth of Stalinism: The USSR on the Eve of the "Second Revolution"**, Bloomington, Indiana 1987.

"geleceğin dalgası" olarak Plânlamanın kaçınılmaz oluşunun yararlılığına ilişkin ateşli övgülere bolca rastlanabilir.[24]

Yönetsel koordinasyonun gücüne tam inanç, tek ülkede sosyalizmin kuruluşunun zorunlu ön koşullarındandı. Troçki 1920'lerde, Buharin'in tek ülkede sosyalizm politikasını destekleyişiyle NEP'in devamını savunması arasında mantıksal bir bağ kurarken yanılıyordu.[25] Tersine, geri bir ülkenin sosyalizme (toplumsal ve maddi gelişmenin en yüksek düzeyi) giden tüm yol boyunca tamamen kendine yeterli bir tarzda ilerleyebileceği inancının, dolaysız yollarla yönetilen bir sistemin (kesintisiz "savaş komünizmi" devleti) dayatılmasını içermesi daha olasıdır. Bu mirasın uzantısı bugün bile merkezi biçimde plânlanmış ekonomilerin otarşik doğasında görülebilir. Bu ekonomilerin kendi aralarındaki ticaret düzeyleri bile dikkate değer ölçüde düşüktür.

Dolayısıyla Sovyetlerin, yeni beliren bir yönetsel sistem olarak bu kapitalizm görüşünü kabul etmeleri, Sovyet ekonomisinin, birinci beş yıllık plândan ve tarımın kolektifleşmesinden beri geçen dönem içindeki gelişmesiyle tutarlı olup, birbirini tamamlıyordu (ayrıca övüyordu). Bundan başka, 1930'lardan beri savunulan "halk cephesi" stratejisiyle de iyi uyuşur.O stratejiyle yan yana anılan " devlet tekelci kapitalizmi"[26] kuramını Sovyetlerde işçilerle küçük burjuvazi (ekonominin "rekabetçi" sektöründen gelen küçük işadamları dahil) arasında "büyük tekelcilere" karşı politik ittifak kurma gereksinimiyle uzlaştırmak kolay olmuştur. Böylesi bir öğreti, Ralp Nader'den kaynaklanan ve tekelcilerin tüketicileri "sömürme"leriyle küçük işyerlerini yutmalarını hedef alan liberal saldırıyla Marksist söylemi bir noktada buluşturur.[27]

Liberal müdahalecilerle çoğu sosyal-demokratlar bu öğretiye benzer versiyonlar kullanırlar. "Büyük işyerleri" ve çokuluslu şirketlerin kapitalist denetiminin yerini, demokratik politik ey-

---

24) Örneğin bkz. G.D.H. Cole, **Socialism in Evolution**, Londra 1938.

25) Troçki'nin 1920'lerdeki ekonomik görüşleri karmaşık, belki de çelişkiliydi. Bkz. Nove, **Political Economy and Soviet Socialism**, Londra 1979. 1930'lara gelindiğinde Troçki'nin fikirleri Sovyet rejiminin "Buharinci" bir eleştirisi dorultusunda net bir evrim geçirmişti.

26) Örneğin bkz. V.A. Feodorovich, **Amerikanskii kapitalizm i gosudarstvennoe khozyaistvovanie**, Moskova 1979.

27) Ralph Nader, küçük işyerinden yana çıkan ABD radikalizmindeki eski bir geleneğin altmışlı yıllarda vücut bulmuş kişisidir yalnızca.

lemle, ekonomide "sosyalist" yönün alabileceğini savunurlar. Bu yönelişin başında belirli bir ulusu-devlet hükümeti bulunacaktır.[28] Gerek klasik Stalinist, gerekse modern sosyal-demokrat yaklaşımlarda, iki düzeyde de, kapitalist bir ekonomi içinde ve uluslararası düzeyde varolan karmaşık değer ilişkileri ağına meydan okunabilir ve o ilişkilerin yerine kolaylıkla ulusal bir hükümette toplanmış idari mekanizmalar geçirilebilir. Böylesi bir politik strateji, en azından bir ölçüde, 'kapitalizmin evriminin bu amaca ulaşmada şimdiden uzunca bir mesafe kaydettiği' şeklindeki yanlış görüşe temellenir. Bu durumda, sürecin "sosyalist" dönemde tamamlanışı sonuncu ve "mantıksal" bir adım olmaktan öteye gitmeyecektir.

Demek ki, Engels'ten Mandel'e kadar uzanan tutarlı bir düşünce yapısı vardır. Bu yaklaşıma göre, sosyalizme geçiş, **en yüksek evresindeki kapitalizmde bile** piyasanın yerini doğrudan koordinasyon biçimlerinin alışına temellenebilir, daha doğrusu bu olgu tarafından kolaylaştırılır. Akıldışı ve sömürgen özelliklerinden arındırılmış bu biçimler, sözde, kapitalizm-sonrası toplumdaki plânlama biçimlerinin temelini oluştururlar.

Bu sosyalist düşünüş geleneği, yüz yılı aşkındır hem John Kenneth Galbraith gibi müdahaleci liberaller, hem de çeşitli radikal ve sosyal-demokratlarca paylaşılmış bir takım fikirlerle bağlantılıdır. Bu fikirler şöyle özetlenebilir:[29] (a) Modern teknoloji, sanayi yapısını durmaksızın merkezileştirmiştir. Dev firmaların egemenliğinde süregelen bu artış, modern teknolojinin zorunluluklarıyla açıklanabilir; ortaya çıkan yeni üretim teknikleri, kaçınılmaz olarak, gittikçe genişleyen birimlerin kurulmasından yanadır. "Bilimsel-teknik devrim"in yarattığı araştırma ve geliştirme talepleriyle yalnız bu dev firmalar başa çıkabilir. En riskli projelerin giderini hükümet üstlenir. Hükümet, sanayi yapısının farklı unsurları arasında koordine etme çalışmalarına da yardımcı olur. (b) Büyük firmalar metalarının üretiminde bütünsel bir denetim kurdukları gibi, reklâm ve piyasa gücü aracılığıyla ürünlerine talep üzerinde de kayda değer bir denetim sağlarlar. Öğretinin kimi versiyonlarında, şirketlerin yatırımı finans piyasalarının dıştan denetimine bağlı değildir,

28) Örneğin Britanya üstüne bkz. S. Holland, **The Socialist Challenge**, Londra 1976.

29) Daha fazla ayrıntı için bkz. P. Auerbach, "On the Theory of Social Democracy", **British Review of Economic Issues**, 6/14, ilkbahar 1984.

çünkü fonlar firmanın kendi nakit akışından doğar; başka yorumlarda da, pazarın bu biçimde safdışı bırakılması, şirketlerin bankalar ve öteki finans kurumlarıyla bağları sayesinde kolaylaşır. (c) En yüksek biçimindeki kapitalizm, bu yüzden, büyük sanayi birimleri tarafından (ve onlar arasında) düzgün yönetsel koordinasyona yönelerek, karmaşık değer ilişkileri ağını aşmıştır. ABD'de "Taylorist" ve "Fordist" idari denetim sistemlerinin gelişmesi, yirminci yüzyıl başı analistlerinin özel ilgisini çekmişti. Bu sistemler, kapitalist işverenin çalışma sürecini bilinçli bir şekilde denetlemesinde yeni bir evreye işaret eder görünümündeydi. Bu evrede plânlama, eskiden işyerini düzenlemekte yararlanılmış kendiliğinden güçlerle geleneksel uygulamaların yerini almaktaydı.

Sanayi Yapısının Gelişmesindeki Trendler

Sanayi yapısının yirminci yüzyıldaki gelişmesinin merkezi karakteristiklerinden birisinin dev firmaların ortaya çıkışı olduğu tartışma götürmezdir. Ne var ki bu olgunun nasıl yorumlanacağı hâlâ bir çözüme kavuşmamıştır. Dev firmaların belirişi gerçekten de teknolojinin önü alınamaz güçlerinin bir yansıması ise, geleceğin sosyalist toplumunda bu doğrultuda başka gelişmelerin gündeme geleceği kolaylıkla düşünülebilir. Aslında Mandel, yeni toplumun şimdikinden daha az sayıda üreticilerle karakterize edileceğine işaret eder görünmektedir.[30] Oysa eldeki kanıtlar, dev firmaların yükselişinin hacimli üretim ekonomileriyle realize edilecek kazançlarla da, yeni teknolojilerin üretilişinden sağlanacak avantajlarla da tam olarak açıklanamayacağını düşündürür. Dev firmalar yüksek düzeyde toplulaşmış bir biçime kavuştuğunda, ortaya çıkışlarının bir ölçüde kapitalist ekonomide varolan finans yapıları ve kurumalarının ürünü olduğu kuşkusu artar. Son yıllarda, "küçük güzeldir"in savunucuları (Dr. Schumacher'in kendi değilse bile) büyük varlıklara bir üstünlük tanımayı neredeyse tümüyle reddetmişlerdir -oysa bu da aynı ölçüde hamhayale dayanan bir önermedir.

Bu tartışma açısından daha önemli bir nokta, dev firmaların büyümesinin büründüğü biçimdir. Mandel'e göre: "Tekelci kapitalizmin ortaya çıkışıyla birlikte, plânlama fabrikadan firmaya

30) Mandel, s.34.

-yani, model örneklerde, çok fabrikalı kuruluşlara- uzanır.../ Kapitalist bir piyasa ekonomisinin işlemesi/ artık, yalnız üretim alanında değil, dolaşım alanında da gittikçe daha çok piyasadışı mekanizmalara baş vurmaktadır... Ara malların büyük çoğunluğu... piyasayla dağıtılmaz, /ama/ sipariş edilir".[31] Dolayısıyla Mandel, tekelci kapitalizmin, piyasanın kullanılmasının yerini iç dağıtımın (bir çeşit plânlama) aldığı bir formda göründüğünü iddia eder. Bu önermeyi destekleyen hangi kanıtlar vardır elde?

Sorunun yanıtı karmaşıktır. Gerçekten de firmaların iç örgütlenmesinin muazzam derecelerde giriftleştiği su götürmezdir. Her büyüklükteki firmaların, kendi çalışmalarını koordine etme ve uyumlu bir biçimde düzene koyma plânlama- yetenekleri korkunç gelişmeler kaydetmiştir. Bunu, maliyet muhasebesi ve firma-içi haberleşme açısından gerekli ayrıntılı (kimi zaman da hayalci) şemaların çıkarılmasına kadar bir sürü yolla yaparlar.

Ne var ki, **bu gelişmelerin piyasaya-dayalı faaliyetler zararına gerçekleştiğini gösteren tek bir kanıt da yoktur.** Plânlama ve piyasa **rejimlerinde** göreli kuvvetleri saptamanın en hazır göstergesi, ulusal ekonomiler içinde bulunur. Üretimin yönetsel temelde gerçekleşmesi eğilimi gerçekten görülmüşse, bunun kendini en güçlü biçimde ABD ekonomisinde dışa vurması gerekirdi. Firmaların bir ekonomide hangi derecede "plânlı" olma eğilimi taşıdıklarının en iyi göstergesi, satışlara eklenen değer oranıdır (firmaların satışları, eksi, öteki firmalardan alımlar). Tamamen "plânlı" varlıklardan (üretim girdilerinin tümünü yapan firmalar) oluşan bir ekonomide, bir oranda birlik gözlenecektir. Bu ölçüyü kullanırken önemli pratik ve kavramsal zorluklar çıkar,[32] ama ekonomi düzeyinde o sayede uzun vadeli trendlerin sinyallerinin alınacağı kesin gibidir. 1880'den 1920'ye dek geçen dönem (**Görünen El**'de[33] belgelenmiş olan, dev firmalardan oluşan yeni sanayi düzeninin ortaya çıkış dönemi) plânlama endeksinde bir artış kaydederken, oran **1920'lerden beri geçen yarım yüzyılda hiç yükselmemiş gibidir.** Bir başka deyişle, imalâta dönük üretimin dev firmaların ellerindeki payında kayda değer yükselişe ve bu firmaların kendi işlerini denetleyebilmelerindeki tartışmasız artışa karşın, fir-

31) A.g.y., s.6-7, 11.
32) Bir tartışma için bkz. Auerbach, **Competition,** Oxford 1988.
33) A. Chandler, **The Visible Hand**, Cambridge, Mass 1977.

maların genelde ara malların üretim ve satışına yönelik olarak ötcki firmalarla girdikleri aktif ticaretin boyutu bu dönem boyunca azalmamıştır. **"Piyasa"nın, ileri kapitalizmde metaların üretim ve dağıtımının bir aracı olarak plânlamaya yol açtığının herhangi bir göstergesine rastlanmaz.**

Plânlama ve Piyasa: Etkileşen ve Diyalektik Karakteristikler

Bu dikey bütünleşme endeksinin sürekli yukarı çıkan bir trend göstermemesinin nedeni, yüksek düzeyli bir felsefi soyutlamada aranmalıdır. Mandel'e bakılırsa, "plânlama... piyasa dağıtımının zıttıdır... Kaynakları dağıtmanın iki yolu olup, ikisi birbirinden temelde farklıdır.../bütün plânlama biçimleri/ kaynakların (emek dahil) toplumsal bir organın bilinçli seçimi yoluyla doğrudan **a priori** dağıtımını içerir. Karşı kutupta, özel organların birbirlerinden ayrı ayrı ya da özerk biçimde aldıkları parça parça kararları **a posteriori** etkisizleştiren ya da düzelten, **nesnel piyasa yasalarıyla** kaynak dağıtımı vardır"[34] Gelgelelim gerçek dünyada gözlemlediğimiz şey, nesnel, isimsiz ekonomik "piyasa yasaları" değil, bir yanda firmalarla, öte yanda "piyasalar" ismiyle somutladığımız **davranış ilişkileri** arasındaki karmaşık, diyalektik ve ortak yaşayış (symbiotic) bağıdır. Mandel'in gönderme yaptığı "nesnel piyasa yasaları"nın en mekanik ve Ricardocu anlamında Marksist gelenekte (ayrıca kuşkusuz neo-klasik ekonomik ortodokslukta) bir yeri olabilirse de, modern dünyanın bağımsız ekonomik tarihiyle ilintisi azdır. Piyasalar, ötcki ekonomik biçimler gibi, plânlanma ve karar verme alanının uzağında kaldığı varsayılabilecek varlıklar **değil**, insan eylemi ve insan bilincinin plânlama edimlerinde dışa vurulmuş bir **ürünüdür.**

Onaltıncı ve onyedinci yüzyılların zengin "piyasaları"ı kendiliğinden doğal fenomenler değildi yalnızca. Aynı zamanda, mülkiyet haklarının korunması üzerine bir dizi yönetsel ve hukuksal kararın peşinden ortaya çıkmıştı. Olayların bu tarzda sergilenişini tarihçiler iyi bilirler. Marksistler de bunun öneminin altını genelde çizmişlerdir. Ancak, bu hukuksal değişiklikler tamamlanınca, merkezi otoritenin piyasaların artması ve gelişme-

34) Mandel, s. 7. Altını biz çizdik.

si görevini tam olarak yerine getirmiş olduğu doğru değildir. Tam tersine, merkezi yetkililerin piyasa değişiminin zenginleşip desteklenmesini sağlamak üzere düzenli aralıklarla harekete geçtiğini görüyoruz. Açıklayalım.

Piyasa değişiminin önündeki engellerden biri, standartlaşamayan, sipariş üzerine yapılması zorunlu olan -Mandel'in hayali örneği hidro-elektrik baraj türbinini düşünün- özel ürünlerin varlığıdır. Firmaların ara girdilerinin standartlaşmamış ve ismarlama yapılan niteliğinde bir gelişmenin varlığı doğru olsaydı, aslında piyasalaşmanın büyümesi durur, aynı zamanda da merkezi ekonomik plânlamanın önünde engel olarak kalırdı. Tek tek metalardaki özgüllükler desantralize ve parçalı karar sürecini zorunlu kılar, hatta işletme **içi** plânlamayı bile zorlaştırır. Standartlaşma, gerek uzmanlaşmayı, gerekse üretimdeki kazançları arttırma olanağını yüksek tutarak, plânlamanın ve piyasalaşmanın alanını genişletir. Ne var ki, Mandel'in "kapitalist bir piyasa ekonomisi... artık, yalnız üretim alanında değil, dolaşım alanında da, giderek daha çok piyasa-dışı mekanizmalara başvurur"[35] biçimindeki görüşünün tersine, **kapitalizmde başat eğilim kalan öğe, metalaşma sürecinin sürekli gelişmesidir.** Özellikle dolaşım alanında, son yıllarda görülen dünya çapındaki finans devriminin büyük bölümü, firmalarla bankaları arasındaki geleneksel kişiselleşmiş ilişkilerin silinip, yerini, firmaların ulusal ve uluslararası piyasalarda finansal belgeleri araya bir mesafe bırakarak sunmalarının ("güvenceye alma" süreciyle şirket maliyesinin metalaşması) almasını kapsamıştır.

Yeni teknolojilerin belirişiyle birlikte, belirli aralıklarla, kapitalizme içkin bu eğilimin üretimi metalaştırmasını engelleyen güçlüklerle karşılaşılır. ABD'de 1890'larda "piyasa, makine ürünü malların ve bizzat malların fazlalığına ek olarak, yeni şirketlerin geze geze sattıkları rakip elektrikli aletler ve kimyasal ürün çeşitleriyle dolup taşmıştı. Her şirket en başta kendi ürünlerinin promosyonuyla, kendi ürünlerinin kalite ve performansını değerlendirmenin apayrı araçlarını geliştirmekle ilgilendiğinden, **rakip ürünler arasında kıyaslamaya gitmek güçtü.** Üstelik her imalâtçı kendi özel makine parçalarını kullandığı için, **parçaların bir başkasıyla değiştirilmesi fiilen olanaksızdı.**[36]

---

35) **A.g.y.**, s. 6-7.

36) D. Noble, **America By Design**, Oxford 1979, s.69-70. Altını biz çizdik.

Ticaret derneklerinin (ve 1920'lerde Herbert Hoover dönemindeki Ticaret Bakanlığı'nın) bir kararı, makine aletleri ve elektrik donatımında tekbiçim standart ve özellikler getiriyordu. Tek biçim özelliklere uygun metalar üreten firmalar arasındaki **pazar rekabetinin** önkoşullarını yaratan işte bu **plânlı ve koordineli faaliyetti.** Bu çalışma kimi zaman ticaret dernekleri aracılığıyla, başka zamanlarda ise hükümet dolayımıyla çalışan firmalarca yürütülüyordu. Dolayısıyla merkezi yetkililerin yönetsel, plânlı eylemi piyasaların gelişmesini ve tekbiçim ürünlerin metalaşmasını olanklı kılıyordu. **Tek tek** firmalar açısından, uygulamadaki ayrıntıların türdeş olmayı genişleme ve gelişme plânlarına, sonuçta kârlılığa engel çıkarıyordu. Sadece merkezi bir yönetsel organ işletmelerin çelişen çıkarlarını plânlayıp koordine edebilirdi. Bu anlayışla piyasalar bir "plânlama" unsuruna gerek duyar, çünkü daha kolay gelişmeleri açısından "plânlama"nın yeri doldurulmazdır.

Şirket Plânlamasının Ufukları

Yine de, piyasaların zenginliği ve kapsamının gelişmesi, amansız bir ekonomi "yasa"sıyla özdeşleşmekle kalmayıp, aynı zamanda **firmaların** payına bilinçli plânlamanın da ürünü olduğu daha doğrudan ve aslına uygun bir anlayış vardır. Son onyıllarda görülen dramatik bir örnek, kömür ve demir cevherinde dünya çapında piyasaların ortaya çıkışı (büyük ve birleşik çelik üreticilerinin dikey bütünleşme amacını güden geleneksel stratejisini boşa çıkartan bir gelişme) olmuştur. Yüzyılın başlarında US Steel gibi büyük firmalar, sosyalistlerin yeni kapitalizme bakışlarını onun üstünde kurdukları plânlama ve piyasa denetimi stratejisinin örneğiydi. Şimdiyse, yine aynı firmalar kendilerini çelik üreticileri olarak (Us Steel, artık USX'dir) varolma kavgası verir durumda bulmaktadırlar. Çünkü eskiden hammaddeler üzerinde en azından bir parça varolan denetimleri, dünya çapında rahat rahat ulaşılabilir piyasalar karşısında işe yaramaz hale gelmiştir. Peki, çelik üretiminde kullanılan hammaddelerin "piyasalaşma"sındaki artış nasıl gerçekleşmiştir? Bu durum, en azından bir ölçüde, Japon çelik sanayiinin, bu hammaddelerin dünya çapında araştırılması ve taşınması tekniklerini geliştirme doğrultusundaki **bilinçli, plânlı kararlarının** sonucudur. Dünya çelik sanayiinin bir kesimindeki yoğun ve yaratıcı plânlama, paradoksal olarak, Engels geleneğinin öne süreceği gibi, genelde daha plânlı, yönetselleşmiş bir dünya çelik sanayiine yol aç-

madığı gibi, ondokuzuncu yüzyılın yerel çelik piyasaları günlerinde olduğundan çok daha "piyasalaşmış" bir sanayi ortaya çıkardı. Demek ki, kapitalist ekonomi içinde tek bir varlığın yüksek derecede girift leşmiş ve bilinçli olarak plânlanmış doğrultuda gelişmesi, şimdiye dek gözlenenden **daha çok** piyasalaşmış, **daha az** "plânlı" bir ortamın doğuşuyla sonuçlanabilir.

Kapitalizmde söz konusu plânlama ve piyasalaşma eğilimleri arasında sürekli bir çekişme vardır. Bir yandan, işletmelerin girift leşmesinin artışı plânlama ufuklarının durmadan yeni alanlara doğru genişlemekte olduğunu ortaya koyarken; öte yandan, piyasada genelde bir genişleme doğurur. Çelik hammaddeleri örneğinde, bu sonuç işletme plânlamasının yan ürünüydü. Oysa Amerikan metal işleme sanayii örneğinde, piyasanın alanının genişlemesi, ticaret dernekleri ve hükümet aracılığıyla çalışan tek tek firmalarda görülen, kendi ürünlerini daha kolay satılabilir (değiştirilebilir) metalara çevirme arzusunu yansıtıyordu.

Bu eğilimlerin ikisi de (bir yandan plânlama ve bütünleşme, öte yandan piyasalaşma yönünde hareket) yarı-iletken sanayii örneğinde gözlemlenebilir. Transistörün bulunuşunda besbelli önemli ölçüde şans unsuru vardı, ama genelde, büyük tekellere Schumpeterci bakışın çarpıcı bir örneğidir -bu örnekte, uzun vadeli plânlama ve yeniliğin anahtar kaynağı olarak AT and T'nin Bell Labs araştırma şubesi. Bununla beraber, bir kaç yıl içinde, yarı-iletkenlerin teknolojik açıdan ilerletilip kitlesel üretimine geçmenin itici gücü, General Electric ve RCA gibi dev, dikey bütünleşme sağlamış "taşıyıcı tüp imalâtçıları"ndan değil, Fairchild ve Texas Instruments gibi yeni girişimci "tüccar" imalâtçılardan geldi. Kuşkusuz, bu gelişmelerin harcamalarının çoğunu ABD ordusunun "uzun vadeli plânlama" kuruluşları üstlenmişse de, (başlangıç halindeki) küçük firmaların kendiliğinden ve yenilikçi çalışmaları yadsınamaz. ABD yarı-iletken sanayii, ABD ordusuyla AT and T ve IBM gibi büyük firmaların "plânlama" yönelimlerinin paradigmatik olarak birarada yaşaması (symbiosis) şeklinde ortaya çıkmışa benziyordu. Bu durum, **yarı-iletkeni** kayda değer ölçüde kısa bir zamanda **yüksek derecede piyasalaşmış bir metaya dönüştürebilen** tüccar imalâtçıların girişimci ruh taşıyan, kısa vadeli ufuklarıyla birleşmişti. Bununla birlikte, dikey olarak bütünleşmiş Japon imalâtçılar son zamanlarda bu sanayide başlıca güçler olarak belirdiği için, "piyasa"nın buradaki zaferinin geçici olduğu görülebilir. O durum-

da, başta plânlı bir ortamdan çıkan zengin piyasanın yerini, artık plânlı varlıkların ağırlıklı olduğu bir rejimin (hem piyasalaşmış ortamdan çıkan, hem de o ortamın şekillendirdiği bir rejim) alabilmesi olanaklıdır. Her olasılıkta, bu bağlamdaki "piyasa"yla plânlamayı basitçe zıt şeyler ya da alternatifler diye değerlendirmek yanlış olur -biri olmadan ötekinin varlığını tasarımlamak olanaksızdır.

Plânlamayla piyasanın diyalektik bağı bir başka düzeyde de işler. Gösterdiğimiz gibi, piyasaların zenginliği ve genişlemesi, merkezi yönetsel kuruluşların ve tek tek firmaların aldığı plânlama kararlarının türlerine bağlıdır. Bunun yanı sıra, **kapitalist firmanın yaptığı başarılı bir plânlamanın, piyasa alternatifleri bağlamında ve onların varlığının farkında olunarak gerçekleştiği** de doğrudur. **Engels ve Mandel'in fikirlerine aykırı olarak, firmanın örgütlenmesi ve yönetimi salt "teknik" bir yönetim sorunu haline gelmemiştir.** Dolayısıyla, yirminci yüzyılın akışı içinde, çok sayıda dev kuruluş, şirket yapısı **içinde** piyasa disiplinini taklit etmek amacıyla çok-bölümlü yapıdan (bölümlerin kendine yeterli ve kâr eden varlıklar olarak işlediği bir yapı) yararlanmışlardır. Dahası, dikey bütünleşmiş firmalardaki en iyi uygulama, iç alımları olanaklıyken serbest piyasa alternatiflerine göre değerlendirme doğrultusunda gerçekleşmiş, bunun sonucunda firma mühendislerinin "kendi işini kendin gör" önyargılarının başarı şansı azalmıştır. Japonların envanterlerin (stoklar ile yürütülmekte olan iş) denetimine yönelik ünlü **kanban** sistemi gibi, işletmeler içinde ve arasındaki kapitalist plânlama ve koordinasyonun en son zaferleri bile, bir yandan talep değişikliklerine denk düşen azami esnekliği korurken, holding maliyetlerini de en alt düzeyde tutmayı amaçlayan piyasa baskılarından kaynaklanır.[37]

Demek ki, piyasalaşma genellikle plânlama edimlerinden kaynaklanmakla kalmaz, aynı zamanda plânlamanın modern kapitalist firmalarda büründüğü biçimler de yalnızca "dışta" varolan piyasa bağlamında anlaşılabilir: Bu piyasa ortamı, firmanın iç yapısının oluşumu ve karar verme işleyişlerinde kesin bir etki

37) Motor sanayiindeki envanter sistemlerinin gelişimi, A. Altshuler vd., **The Future of the Automobile**, Londra 1984'te tartışılır. Ayrıca bkz. Sovyet Politbüro üyelerinden Lev Zaykov'un 16 Mart 1987 tarihli **Financial Times**'da çıkan kapitalist envanter idaresi yöntemlerine ilişkin övgüsü. Orada, kapitalist işletmelerin (sosyalist işletmelere kıyasla) kullandığı sıkı envanter denetimlerinin pazar disiplininin bir ürünü olduğu açıkça kabul edilmektedir.

yapar . Engels'in, piyasanın alanından bağımsız, fabrika içinde işlerlik kazanan bir plânlama rejimi görüşü, yirminci yüzyılın gerçekçi ekonomik tarihiyle kesin bir zıtlık içindedir

Sonuçlar

Çıkarılacak sonuçlara bir anlamda olumsuzdur: Yirminci yüzyılda sosyalist düşüncenin ana gövdesi, plânlı sosyalist ekonomiye pürüzsüz geçişin olanaklı olduğunu, çünkü gelişmesinin en yüksek evrelerindeki kapitalizmin piyasa ilişkilerinden yararlanmayı şimdiden bıraktığını iddia etmişlerdir. Göstermeyi denediğimiz gibi, bu argüman yanlış bir öncüle dayanır. Bizim vardığımız sonuç, kendi başına, piyasa sosyalizminden ya da onunla karşılaştırılabilir bir öğretiden yana çıkan bir savı desteklemez: Ekonominin açık plânlanışı ve koordinasyonundan yana olan tarihsel argümanın temelde yanlış kavrandığını iddia etmekle yetinir.

Akılcı biçimde örgütlenmiş bir ekonomide plânlamanın çok yaygınlaştığı yönünde bir sav ("fiilen varolan kapitalizm" ve aslında "fiilen varolan sosyalizm" deneylerinde, geleneksel argümandan bir hayli daha sağlam dayanakları olan bir sav) yürütmek olanaklıdır. Yukarıda ana hatlarıyla çizilen sosyalist düşünce geleneğinde, piyasalar, neo-klasik ortodoks yaklaşımın doğal, içkin bir varoluşa sahip diye betimlediğiyle aynı biçimde, mekanik "değer yasası"ndan gelen şeyler olarak görülürler. Ama reel dünyada, akılcı kararların sinyal ve parametrelerinin sunulmasında zengin bir piyasalar düzenini her yanıyla zorunlu saysak bile, toplumun içi örgütlenme yapıları bu piyasaları yaratmak amacıyla düzenlenmelidir.

Dolayısıyla, kimi gözlemciler Sovyetler Birliği'ndeki son ekonomik reformları "salt yönetsel" kalmakla (yani, piyasalaşma yanlısı reformlarla değil, asıl olarak firmaların iç örgütlenmesiyle ilgilenmekle) eleştirmişlerdir. Ancak iki düzeydeki reformlar birbiriyle bağlıdır: Arzı kısan bir ekonominin problemleriyle baş etmek düşüncesiyle geleneksel bakımdan yönlendirilmiş ve örgütlenmiş firmalar, malları için piyasalar **oluşturmaya** hazırlayan, araştırma ve geliştirme çalışmalarını daha ürün yönelimli şekilde yeniden organize eden iç değişikliklere gitmezlerse, bir anda "piyasalaşmış" olamazlar. Tekelci statülerinin gerilemesi düzensizleşmeden ya da yeni rekabet rüzgârlarından kaynaklandığı için, kapitalizmin dev firmalarının

nicesi son yıllarından kaynaklandığı için, kapitalizmin dev firmalarının nicesi son yıllarda çarpıcı oranda birbirine benzeyen yeniden yöneliş sorunlarıyla yüz yüze geldiler. Merkezi plânlanmış ekonomilerdeki işletmeler de, çevrelerindeki rekabetçi baskıyı en az hisseden kapitalist firmalarınkinden farklı olmayan değişikliklerle karşı karşıyadırlar: Bu, merkezi plânlanmış geleneksel sistemdeki plânlamanın gerçek anlamı konusunda sağlıklı bir yorumdur.

Ancak, ekonominin merkezinde ve işletme düzeyindeki ekonomik plânlama, yalnız piyasaların gelişimi kolaylaşsın diye varolmaz. Plânlamanın herhangi bir ekonomide, öncelikle sosyalist ekonomide oynayacak içsel ve kaçınılmaz bir rolü vardır. Ekonomik ortodoks yaklaşımın gizemsel "doğal faiz oranı"nın yokluğunda (karar sürecinde, geleceğin kâr ve maliyetleri karşısında, şimdiki zamana ağırlık vermenin bütün problemlerin otomatik olarak çözer), bütün ekonomiler kaynak dağıtım sorununu zamanla çözmelidirler. Kapitalizmde bu tür sorunlara son derece dolaylı, kapalı bir tarzda ve bütün ekonomi düzeyinde eğilinir: Toplumun kaynakları "tüketim"le "yatırım" arasında bölüştürmesini nihai olarak belirleyen etken sınıf çatışmasıdır. Çatışmanın sonucu, finans sektöründe dolayımlanarak realize edilir. Ekonomik faaliyetteki -genellikle feci boyutlara ulaşan- dalgalanmalar, bu sürecin yaygın dışavurumlarıdır.[38] Sosyalist toplumda, yatırıma ayrılmış kaynaklar üzerinde asgari oranda, kayda değer bir doğrudan denetim kurulması olasıdır. Toplum, böylesi denetimi açıkça dayatarak, kendi geleceğini o sayede kurduğu karar sürecini aydınlığa kavuşturur.

Sosyalist bir toplumda, sadece ekonomideki yatırım kaynaklarının toplam miktarının değil, ayrıca özgül sektörlerde kayda değer derecede doğrudan yatırım plânlamasının da yeri vardır. Plânlama sektör ve işletme düzeyinde, olumlu bir rol oynayacaktır. Üstelik bu rol, piyasa sosyalizmi savunucularının zaman zaman öne sürdükleri gibi, "piyasanın başarısızlığı" (kirlilik gibi, "doğal tekeller" olan sanayilerin varlığı gibi) problemlerine çözüm bulmakla sınırlı da değildir. Akılcı ekonomik sistemler, nesnel bakımdan doğan piyasa talebine tepki vermenin yanı sıra, gelecek adına plânlama ve yeniliklere de girişirler. Salt piyasanın sürüklediği işletmelerin ve onlara eşlik eden sermaye-piyasa kurumlarının, geleceğe bakarken miyoplaştıklarına inanmak için

(38) P. Skott, **Class Struggle and Effective Demand**, Cambridge 1988.

geçerli nedenler vardır. Gördüğümüz gibi, kapitalizmde bile, ciddi boyutlu yenilenmeye giderken belli başlı sektör ve ekonomilerdeki geniş "plânlama" adaları varlıklarını korurlar. Bu adalar, en iyi işleyen kapitalist sektörlerde, çevrelerini saran piyasaya-dayalı ilişkiler denizinde gördüklerinden başka şey yapamazlar. Piyasalar bir çerçeve sunar. O çerçevede, geleceğin plânlanması yalnız toplumun neye "gereksindiği" ve"uygun" verimlilik düzeyinin hangisi olduğu konusundaki soyut, varsayıma dayalı nosyonlardan değil, "fiilen varolan" talep ve maliyet parametrelerinden de yola çıkabilir. (Mandel'in insanların gereksinimini "yalnızca ne istediklerini onlara sorarak"[39] öğrenmenin sıradan bir görev olduğu düşüncesi, gerek Doğu Avrupa plâncılarından, gerekse kapitalist ekonomilerdeki piyasacı deneyimden çıkan ve on yıllardır birikmiş kanıtlarla çelişir. Buna örnek olarak, yakınlarda yeni tip bir Coca-Cola'nın ABD'de çıkarılmasında karşılaşılan fiyasko anılabilir.

Sosyalist toplumda, işletmelerin yatırım ve araştırma plânlamasında önemli rolleri olduğu gibi, merkezin de işletmelerin çalışmalarını koordine etmeye yardım etmede rolü vardır. Herhalde en yenilikçi ekonomik plânlama biçimleri, işletme düzeyindeki çalışmanın halkın gereksinim ve arzularına göre yeniden modellendirilmesini içerecektir -şimdilerdeki "insangücü plânlaması" (işletmelerin "gereksinimlerini" sağlamayı amaçlayan eğitim ve yetiştirme) denen şey, geri vitese alınacaktır. İş sürecini yeniden modellendirmeye yönelik uzun vadeli plânlama, insancıl hedeflere hizmet etmekle kalmayacak, ikramiye olarak uzun vadeli verimliliği de herhalde yükseltecektir. Çünkü kapitalist işletmenin (ve kapitalist toplumun) kısa görüşlülüğü, hiç bir yerde, emek-gücünü sömürüşünde ve insan kaynaklarını har vurup harman savuruşunda görülenden daha belirgin değildir. Plânlama ve koordinasyonun yeni toplumda farklı farklı biçimler alması yalnız kaçınılmaz değil, aynı zamanda çok da arzu edilir bir şeydir.

İnsanın potansiyelinin realize edilmesi, kuşkusuz sosyalist cephanedeki en büyük ve en değerli silahtır. Özel ayrıcalıkların kaldırılması -ve dar bir gruptan insanların değil bütün bireylerin yeteneklerinin gelişmesi- üretken olanakları dönüştürmenin yanı sıra, yeni toplum üyelerinin olası taleplerine de yeni bir şekil verecektir. Değişen gereksinim ve koşullara karşı en geniş

(39) Mandel, a.g.y., s.17.

duyarlılığı muhafaza etmek zorunlu olacaktır. Üstelik yeni toplumun enerjilerinin, kapitalist gelişme yolunun ondokuzuncu yüzyıla ait bir yanlış algılanışına dayanan bir "plânlı" sistemle boşa harcanması, yazık olur.

Demokrasi Yerine Piyasa mı?*

Boris Kagarlitskiy

Bir zamanlar nasıl disiplin çağrıları moda olmuşsa, şimdi de serbest piyasa tartışması modadır. Yeni fikirler o denli büyülüdür ki, daha dün aynı heyecanla tamamen zıt ilkeleri destekleyenlerin pek çoğunca bile sevinçle desteklenmektedir. İyi bir örneğin bu kerteye ulaşan gücüne kim şaşırabilir ki? Serbest piyasa savunucuları yüksek kalite mallarda bolluk, üretim verimliliğinde yükseliş ve iyi çalışanlara refah vaat ediyorlar. Göz kamaştırıcı bir açılım değil mi bu (özellikle idilik** olmaktan uzak bugünkü ekonomik durumda)?

Kuşkusuz yaşamda her şeyin bedeli ödenmelidir. Serbest piyasa cennetine girmek aşkına bir şeylerden vazgeçmenin zorunlu olduğu yolunda bol bol uyarılar alıyoruz. Besin maddeleri fiyatlarının artışı, işsizliğin başgösterişi ve sosyal güvencelerin kısmi oranda kaldırılması (yani, konut ve hizmet fiyatlarının artması, toplumsal ücretlerde azalma) kabullenilmek zorunda kalınacaktır. Bir tür verimlilik bedeli olmalıdır bu. Dahası, ucuz fiyatlar ve sosyal güvencelerle birlikte asalaklık ve toplumsal sorumsuzluk da giderek maziye gömülecek, "feodalizmin kalıntıları" yok olacaktır.

Bir takım aydınlanmamış ve görünüşe bakılırsa, nereden bakılırsa bakılsın, toplumsal bakımdan sorumsuz bireyler her nedense cepleri adına korku duysalar da, tüm bunlar kulakta çok inandırıcı bir tınlama bırakmaktadır. Kaygıların artması ölçüsünde iyimser bir gelecek vaat etmektedir piyasa savunucuları. Bunun için, önerilen önlemlerin olası toplumsal, ekonomik ve

---

* Bu yazı, **International Socialism** dergisinin Kış 1990, 45. sayısından çevrilmiştir. (ç.n.)

**) mutlu bir kır yaşamı, cennet yaşamı tarzında. (ç.n.)

politik sonuçlarını somut olarak gözden geçirmek temel önemdedir.

En yakıcı sorunla, yiyecek fiyatıyla başlayalım. Yakınlarda, V.M. Rutgaizer'le Ye. E. Şevyahov'un Novosibirsk'te çıkan **EKO** dergisinin 1987, I, 3. sayısındaki bir makalelerini okurken, ağır bir suçluluk duygusuna kapıldım. Başka okurlar da aynı duyguyu hissetmiş olabilirler. Çünkü, yazıya bakılırsa, hep birlikte devleti yağmaladığımız anlaşılmaktadır. Bir miktar et aldığımız, otobüse bindiğimiz, elektriği açtığımız ya da (dehşetlerin dehşeti!) yeni bir daireye taşındığımız her durumda, hırsızlık yapmaktayızdır. Her şey bir yana, bu hizmetlerin tümü şu ya da bu biçimde sübvansiyone edilmektedir. Demek ki alın teriyle kazanılmamıştır. Hepimiz devlete yapışmış asalaklarız, onun servetine el koyuyoruz ve güvenilirliği sayesinde yaşıyoruz. Genelde kemerlerimizi sıkma ve lüksten uzak durma zamanı gelmiştir. Piyasa dengesi ve aynı zamanda adalet, sadece fiyat artışı yoluyla güvenceye alınabilir.

Adalet konusunda özel bir tartışma var. Bugünkü durumun adaletsizliği, yüksek ve düşük gelirli insanlar besin maddelerine aynı parayı ödedikleri halde, cebinde hâlâ çok parası kalanın yalnızca ilk grup olmasındadır. Tabii fiyat yükselişlerinden sonra bir şey değişecek mi? Bu soruya yanıt olarak, ücret düzeylerinin bu artışları karşılayacak oranlarda hesaplanacağı bilgisini ediniyoruz. Böyle bir durumda, çok çeşitli etmenlerin (çocuk sayısı, aile giderlerinin yapısı, ek ücret fırsatları, yiyecek payı vb.) hesaba katılması gerekeceği açıktır. Çünkü bunlar hesaba katılmadan "adil tazminat" göz boyama olur.

Bu arada fiyat artışından yana olan yazarlar böyle sorunları ciddiye almaz, adalet hakkında genel sözlerle yetinirler. Sözgelim N. Şmelev, **Novy Mir**, No:6, 1987'deki "Borçlar ve Krediler" başlıklı makalesinde, her şeyi hayret edilecek derecede yalın ve matematiksel olarak güzel bir sonuca bağlar. Devlet yiyecek sübvansiyonlarına yılda 50 milyar ruble mi harcıyor? Öyleyse sübvansiyonlar kaldırılmalı, o miktar halka paylaştırılmalıdır. Ama nasıl ve hangi ilkeye dayanarak? Herkese eşit olarak mı?

Sürdürelim ve bu saygın ekonomistlerin sözlerini ciddiye alıp, tazminatın ödendiğini, kimsenin kendini haksızlığa uğramış hissetmediğini ve kimsenin başkasının sırtından geçinmediğini düşünelim. Alınan önlemlerin ekonomik ve toplumsal sonuçları ne olacak? Dolaşımdaki para miktarının büyük oranda

artmasının ekonomideki enflasyoncu eğilimleri hızla tırmandıracağı, kooperatif sektörünün yanı sıra kollektif çiftlik piyasalarıyla özel iş alanındaki fiyatların da artmaya başlayacağı bellidir. Son olarak, devlet işletmeleri para talebinin çoğalmasından fiyatları yükseltmek üzere (nasılsa yapıldığına göre, işletmelerin eski üretim mallarını yenilemesi daha pahalıya gelse bile) yararlanmayı deneyeceklerdir. Sonunda "adil biçimde" tazminat alanlar bile ceplerindeki delikleri hissedeceklerdir. Yeri gelmişken, tuhaf bir ayrıntıyı daha not edebiliriz: Enflasyon fiyat dengesinin kurulmasını önleyecek (oysa sübvansiyonların kaldırılması bu denge uğruna önerilmektedir), para talebi eskisi gibi arzı geride bırakacaktır.

Bir soru daha sormakta yarar var. Sübvansiyonlar niçin ödenir? Genelde herkes, uzun boylu düşünmeden, sübvansiyonların yiyecek fiyatları düşük kalsın diye zorunlu olduğu karşılığını verir. Pek doğru değildir bu. Fiyat zammı isteyen yazarlar, dünya piyasasındaki fiyatların dikkate alınması gerektiğini aktarıp durmayı severler. Oysa öğütlerini tutsak, bizdeki yiyecek ürünlerinin (ekmek dışında) kayda değer bir oranının Avrupa ülkelerinin çoğunluğuna göre ucuz olmadığını, yer yer daha pahalıya geldiğini görürüz. Besin maddeleri üreticisi bir ülke olduğumuzu dikkate alırsak, bizdeki tarım malları fiyatlarının bütün kalemlerde çok yüksek olduğunu kabullenmekten kaçamayız. Sübvansiyonları mallar ucuz diye değil, tarımımız verimsiz olduğundan ödediğimiz anlaşılır. Burada sorun, yalnız işin kötü kalitesinde, emek üretkenliğinin yetersizliği ve kötü organizasyonda değil, aynı zamanda tarım teknolojimizin aşırı pahalılığındadır. Makine üreticileri kollektife ve devlet çiftliklerine kendi tekel fiyatlarını dayatıyorlar. Onlar da giderlerini devlete yansıtıyorlar. Bu durumda alıcı da satıcı da sorumluktan kaçıyor. Satıcı istenmeyen ve kötü kalite donatımı aşırı yüksek fiyatla sunarken, alıcının ödediği para da kendi cebinden çıkmamaktadır.

Şimdi de aşırı masrafların/giderlerin yükünü doğrudan doğruya bireysel tüketicinin sırtına yükleyerek, toplumsal sorumsuzluğun sonraki evresine atlamamızı öneriyorlar. Verimsizlik eskiden, deyiş yerindeyse, merkezi düzeyde sübvansiyone edilirdi, şimdi doğrudan kendi cebimizden ödeyeceğiz. Bu durum kimi yetkililerin işine gelebilir ve tarımsal teknoloji üreten fabrikalar nasılsa bir şey yitirmezler. Ama adalet bunun neresinde? Çok sayıda işletme pratik olarak kendi alanlarında tekel kaldık-

ça, serbet piyasadan söz etmenin, ılımlı bir deyişle, inandırıcı gözükmediği bütünüyle açıktır. E.G. Yasin'in hesaplarına göre, makine yapımında uzmanlaşma derecesi yüzde 90'a varmaktadır. Bu tür koşullarda serbest piyasa stratejistleri üreticinin tüketici üzerindeki diktatörlüğünü kaldıramadıkları gibi, tam tersine daha da sağlıksızlaştırırlar.

Nice yazar ümitlerini iç pazarların dış rekabete açılmasına bağlıyor. Güvenilmez, pahalı Sovyet biçer döverleriyle daha ucuz ithal çeşitleri arasında özgürce seçim yapma fırsatı bulan bir kollektif çiftlik getirelim gözümüzün önüne. Hiç kuşkusuz, bizdeki işletmeler yeniden yapılanmaya zorlanacak; ne var ki, büyük sayıda fabrika yeni, rekabete dönük üretim biçimlerine dönmeyi başaramadan iflas nedeniyle kapanmak durumunda kalacaktır. Öte yandan, ithal mallardaki hızlı artışın bedelini ödeme olanağı yaratmak için ülkede yeterli miktarda nakit para da yoktur. Şmelev bu sorunu en basit araçla -rubleyi "dolar gibi konvertibl" yaparak- çözmeyi önerir. A.G. Lisiçkin daha da ileri gider ve yakın gelecekte, elbette piyasaya yönelik zafer kazanırsa, rublenin otoritesinin "dolarınkini aşacağı" savını ortaya atar. Konvertibl ruble fikrinin önümüze açtığı parıltılı olanakları değerlendirmek için, Yugoslav dinarının, Meksika pesosunun, Peru solünün yazgısını anımsamak yeter. Durum hiç de konvertibl bir paraya sahip ülkelerin dolardan bağımsızlaştıklarını göstermediği gibi, bağımlılığın kuvvetlenmesi daha olasıdır. İthal mallarda dolu dizgin bir çoğalma, dış borcun ve ondan çıkan bütün sonuçların büyümesine de yol açar.

Yine aynı Şmelev'in önerdiği bir başka yol, Comecon ülkeleri ortak pazarının kurulmasıdır. Şmelev, "görece sınırsız bir piyasada istikrarlı çalışma olanaklarının, Sovyetler Birliği açısından zorlukla küçümsenebilecek bir nimet olacağı"ndan emindir. Yazık ki, en ciddi hata budur. Comecon'un Avrupa'daki üyeleri açısından en önemli ekonomik öncelik, Batı pazarı için çalışmadadır. Böylelikle Batı'ya olan önemli miktardaki borç ödemelerine nakit para sağlanacaktır. Bu yüzden Comecon ülkelerinden SSCB'ye yapılan ihracat son derece yavaş bir artış kaydetmektedir. Dahası, Comecon ülkelerindeki üretimin yapısı ve uzmanlaşması, aynı piyasada her zaman birbirleriyle boy ölçüşebilecekleri gibi değildir.

Yiyecek sübvansiyonları sorununa dönersek, şimdilerde önerilen "piyasa çözümü"nün geçim standartlarında düşüşten ve hızlı enflasyondan başka yere varmayacağı anlaşılır hale gelir.

Tek gerçek çıkış yolu, tarım işletmelerini, güvenilmez ve pahalı teknolojiyi almaktan vazgeçirmeye, alternatif teknolojik modeller (şimdi Batı Avrupa ülkelerinde görüldüğü gibi belli durumlarda traktörlerin yerini atların alması gibi, bu ülkede tartışmaya bile değmez olanlar dahil) arayışına zorlamaktır. Masraflar sorumsuzca devlete ya da tüketiciye yüklenebildiği sürece, hiç bir fiyat reformundan sonuç alınamaz. Ne zaman ki yiyecek sübvansiyonların zamanla azaltılması besin maddeleri fiyatlarının sabit tutulmasıyla ve tarımsal donatım fiyatlarında bugün var olan anti-tekel denetimlerin sağlamlaşmasıyla birleşir, o zaman durum değişebilir.

Belirli ölçüde "piyasaya dönüş" olmadan, nihai ölçü sayılan verimli plânlamanın güvence altına alınması olanaksızdır. Ancak bundan, piyasanın tüm hastalıklara deva olduğu sonucu çıkmaz. İyi bilinen örneklerde piyasa yöntemleri mevcut sorunlara çözüm getirememekle kalmaz, felaket tehdidi de doğurabilir. Yeni "piyasa okulu"nun istihdam ve sosyal güvenceler sorunlarına yaklaşımı bu anlamda çok aydınlatıcıdır. Şmelev'in bu ülkede, iş arayan ya da değiştiren insanlar içinde işe uyum gösterememekten kaynaklanan bir işsizlik bulunduğunu açık açık tartışmaya ilk karar veren kişi olmadaki payı teslim edilmelidir. O işsizlik verili bir anda yüzde 2'den daha az değildir. Serserilerle boşta gezenler de hesaba eklendiğinde rakam yüzde 3 olur (yani, Japonya'yla İsveç'tekinin yaklaşık aynısı, İsviçre'dekinden daha çok). Batı standartlarıyla buna gerçek işsizlik demek olanaksızdır. Uluslararası düzeyde kabul gören normlara göre, "tam istihdam" işsiz sayısında yüzde 4'e kadar çıkan bir artışı kabul eder. Ancak bundan kesinlikle, birtakım yazarların öne sürdüğü gibi, iş sayısında ciddi bir azalma durumunda bile işsizlik görülemeyeceği sonucu çıkmaz.

Şmelev, eski ekonomik mekanizmalarda korkunç boyutlarda iş açığı bulunduğunu aktarır. Ne var ki, bu duruma yol açan "gizli rezervler"i yaratmak işletmelerin çıkarınaydı. Yalnızca eski mekanizmalar kaldırıldıkça o tür çıkarlar ve onların yanı sıra "fazla işler" yok olacaktır. Yeni koşullarda, müdürlerin atıl makineleri çalıştırmak için fazladan bir işçi alması yerine donatımı satmaları, hatta zarar hanesine geçmelerinin daha avantajlı olduğu anlaşılabilir. Bunun yanında, "serbest kalmış" işçilerin her işi yapması pek kolay değildir; en başta, diyelim metalurjistlerin iş hacminde azalma, ama bilgisayar programcıları talebinde artış görülebilir.

Gelişkin bir eğitim ve yeniden meslek seçme sistemi olmadan, erken emeklilik hakkı olmadan, iş hacminde azalma çok ciddi toplumsal sonuçlar doğuracaktır. Çin dahil bir dizi ülkede yaşanan deneyimler, işsizliğin belirli sektörlerde son derece uzun bir zaman diliminde emek darlığıyla birleşebileceğine tanıklık eder. Bu yüzden, "Şçekino yöntemleri"yle* istihdam hacmini azaltmanın mutlaka verimlilik artışına işaret etmeyeceği açıkça ortadadır. Bir ürünün maliyet-fiyatı ve emek-yoğunluğunda düşüşe kalitede düşüş eşlik edebilir (özellikle üretici tekel konumdaysa); kronik darlıklarda kârlar yükselebilir. Bu özellikler, piyasanın ilân edilişinin ertesigünü mucizevi biçimde yok olmayacaktır.

Piyasa fikrinin en önemli paradoksu, piyasa savunucularının önerdiği önlemlerin, bugünkü Sovyetler Birliği koşullarında büyük olasılıkla, beklenenlere kesinlikle zıt sonuçlar doğuracağı ("geçici işsizler"in sayısının artmasıyla birlikte enflasyonun kontroldan çıkması) olgusunda yatar. Modernleşmenin maliyetleri gözardı edilmez. Nüfusun önemli bir parçasının geçim standartları ve satınılma gücünde kaçınılmaz bir düşüş, doğrudan piyasanın durumuna yansıyacaktır. Görece yüksek kalite mallara talepte birlikte genelde talepte bir düşüş, üretimin kısılıp istihdamda yeni bir almaya, sonuçta ekonomik durumun kötüleşmesine neden olacaktır. Aynı zamanda belirli alanlardaki tekel fiyatları önceki gibi artmaya devam edecektir. Özetlersek, serbest piyasa ilkelerini uygulamaya koymakla ilgili önlemler öyle bir çalkantıya ve karışıklığa yol açabilir ki, varılacak en olanaklı sonuç, bir piyasa ekonomisi değil, kurtulmanın düşünü gördüğümüz en katı ve arkaik idari yöntemlere dayalı "temel düzenin restorasyonu" olur. "Piyasa reformu" piyasayı çözer, bürokratik merkeziyetçiliğe duyulan nesnel toplumsal gereksinimi tekrar gündeme getirir.

Serbest piyasa savunucularının başlıca argümanı, önerdikleri çözümlerin bürokratikleşme ve idari merkeziyetçiliğin karşısındaki tek alternatif olduğu biçimindeki, durmaksızın yinelenen iddiadır. Dikkatle yapılacak bir çözümleme, ortaya atılan reçetelerin yıkımdan kurtuluşu sağlayamadığını gösterir. Nasıl sosyal güvenceler sistemi kaldırıldığında otomatik olarak verimlilik artışı doğacağını ummanın nedenleri yoksa, çok daha çetin

* Bir işletmeye ücret politikası vb. alanlarda alışılagelenden daha fazla bağımsızlık verilmesi çerçevesinde yapılan bir deneme.(ç.n.)

koşullarla yüz yüze gelen insanların ansızın çalışma tutkunu olacaklarını ummak için de bir neden yoktur. Hangi koşulda olursa olsun, işler çok kötüleştiğinde nicc insanın uğradığı şoka gösterdiği doğal tepkinin üretkenliğin artması şeklinde değil de, uyuşukluk ve katılık biçiminde gerçekleştiğini psikologlar iyi bilirler.

Lisiçkin, Şmelev ve başka yazarlar sosyal güvencelerin asalaklık ve sorumsuzluğa eş olduğunu öne sürdüklerinde, çağdaş kapitalist dünyada işçilere en gelişkin sosyal güvenceleri sağlayan sistemleri muhafaza etmiş Japonya ve İsveç gibi ülkeleri anımsatmakta yarar vardır. En büyük ekonomik başarılara bu ülkelerin ulaşmış olması herhalde rastlantı değildir. İsveçli bir işçi, devletten parasız hizmetler alıyor diye, ücretini değerlendirmekten vazgeçmez. Bir Japon, yaşam boyu çalışma hakkını garanti ediyor ve işsizlikten koruyor diye firmasındaki işine ilgisini yitirmez. Olay şudur: Genel konuşursak, korku kuvvetli bir güdülendirici değildir. Korku yöntemleri ancak ilkel niteliksiz emeğin başat olduğu çağda etkiliydi. Modern sanayi toplumunda işlemez: Kıt bulunan "beceriler"e sahip insanların bir bölümü korkudan etkilenmezken, başkaları da işlerin düzeleceği konusunda kendilerine inançlarını ve çalışma motivasyonunu yitirirler. "Hassas kategoriler"de yer alanlar arasında, saldırganlık ya da toplumsal asalaklık tutumunu geliştirecek (hiç değilse açlıktan ölmeyecek) kişiler egemen olacaktır. Disiplinli ve yetişmiş bir emek-gücünün istikrarlı biçimde yeniden üretilmesi, insanların yarına inanmalarını sağlayan gelişkin bir sosyal güvenceler sistemini gerekli kılar. En kuvvetli çalışma motivasyonunu sağlayan etken işsizlik korkusu değil, tersine, çalışmaya duyulan ilgi ve toplumsal gelişme umududur.

Sosyal güvenceler sistemi, verimlilik artışını frenlemez. Dahası, piyasadaki rekabetin maliyetleri ve durumun istikrarlığını telafi edebilmesi için bu sistemin pekişip genişlemesi sorununu ortaya çıkaran, işte bu, ekonominin yönetiminde piyasa aktörlerini kullanma doğrultusundaki nesnel gereksinimdir. Bir başka konu, toplumsal plânlamanın bürokratik biçimde örgütlenişinin, gerçekte, daha verimli bir ekonominin kurulmasına büyük bir engel çıkardığıdır. Sosyal güvenceler sistemi, köklü biçimde reformdan geçirilmedikçe bugünün gereksinimlerine yanıt veremez. Reformdan geçirilmiş ama kaldırılmamış ya da sınırlanmamış bir güvenceler sistemi gerekir. Piyasanın gelişmesiyle birlikte bu sistem de genişletilip kuvvetlendirilmeli, aynı anda

da bürokratik özelliklerinden kurtarılıp demokratikleştirilmelidir. Bu noktada çok sayıda sorunla- sosyal yardımın farklı yönlerinin, yeniden eğitimin, evlerin yapımının, kamu refahı fonlarının kullanımının nasıl organize edileceği, tıp ve eğitim hizmetlerinin düzeyinin nasıl yükseltileceği gibi- karşılaşırız. Tartışma artık yalnız yeni örgütsel-yönetsel çözümler hakkında değil, aynı zamanda bu sorunların çözümünde günlük ve doğrudan denetimimizi sağlama, bu sistemlerin yönetimine demokratik katılımımız, son olarak da toplumsal önceliklerin ekonomik özendiriciler diline nasıl çevrileceği hakkındadır.

Yazık ki, "piyasa okulu" savunucularının çoğu bu sorunları ortaya bile atmazlar. Onlardaki "piyasa bütün sorunları çözer" inancı, bir zamanlar varolan "teknoloji her şeyi çözer" ve daha sonraki "kadrolar her şeyi çözer" formüllerine duyulan inanç kadar sarsılmazdı. Eski ekonomik mekanizmalara yönelttikleri sert eleştirilere karşın, ekonomik durumun derinliği ve karmaşıklığını tanımazlar. Son derece elverişsiz koşullarda piyasaya oynama, ancak kriz eğilimlerinin gelişip derinleşmesi noktasına varabilir Gerek Batı, gerekse Doğu Avrupa ülkelerinin deneyimi bunu gösterir. "İşler iyileşmeden önce kötüleşmelidir" şeklindeki belirsiz vaatler çerçevesinde yeniden güvenceler verme yerine, her yanıyla olgun bir kriz-karşıtı program gerekir. Kendimize bu gibi sonuçlar çıkarma olanağı verdiğine göre, işler oldukça kötüdür. Geçim standartlarında düşüş, istihdamda çeşitli sorunların boy vermesi, enflasyon -bu etkenlerin demoraktikleşme getirecek elverişli koşullar olduğunu söylemek zordur.

G.Lisiçkin, oldukça içtenlikle, piyasa stratejisinin çoğunluk zararına azınlığın koşullarını iyileştireceğini yazar. Lisiçkin'in yaklaşımının, eleştirdiği piyasa-karşıtı V. Rogovin'in yaklaşımından pek farklı olmayışı karakteristik bir yandır. İkisi de yeniden bölüştürücü önlemleri savunur, işçi kesimlerini birbirlerinin karşısına çıkarır, ama ikisi de böylesi yeniden bölüşmelerin toplumun sıkıntı çeken kesiminin elindeki çalışma özendircilerini nasıl temelinden sarstığını düşünemez. Ancak, ikisinin de önerilerini politik uzantılarıyla birlikte düşünememesi en az onun kadar önemlidir. Lisiçkin, tarihin farklı dönemlerinde ilerici azınlığın geri çoğunluk karşısındaki üstünlüğünden söz ettiği zaman, bütünüyle haklıdır. Yine de herhangi bir tür demokrasi, ancak çoğunluğun iradesi (azınlığın, yönetici çoğunluğunkinden farklı bir bakış açısını savunma hakkı olmakla birlikte) şöyle ya da böyle zafer kazandığı zaman olanak-

lıdır. Azınlığın iradesini toplumun öteki kesimlerine ve onların iradesine karşı zorla dayatma çabaları, kaçınılmaz olarak antidemokratik, otoriter ve yönetsel hükümet etme yöntemlerine yol açar.

"İstikrar" sözcüğü artık moda değildir. "İstikrar" sözcüğü uzun süredir "durgunluk" anlamında kullanılmaktaydı. Bununla beraber, özellikle insanlar özgürlük koşullarında bir tarihsel deneyim yaşamamışlarsa ve hukuka saygı gelenekleri varsa, demokrasinin gelişmesinin belli bir toplumsal istikrar istediği sır değildir. Demokrasi çatışmasız gerçekleşemezse de, uzlaşmazlığın düzeyi ve onu çözme yeteneği elbette seçilen ekonomik modele bağlıdır. "Demokratik bir azınlık" çoğunluk haklarını kapsamadığı gibi, azınlığın kendisini aynı ölçüde aşağılamasını da içerir. Bizim "piyasacılar" bunu düşünüyorlar mı?

Çıkışında piyasa kavramıyla demokratikleşen fikri birbiriyle yakından bağlantılı ve eski muhafazakâr ilkelere karşıt olsalardı, belirli bir noktada, ikisi birarada alternatif olabilirlerdi. Son çözümlemede, kendi sesleri duyulabilsin diye **glasnost'u** hedefleyenlerle herkesin kendi düşüncesini dile getirme hakkını savunanlar arasında, kendileri (yani, "ilerici azınlık") daha fazla güce kavuşmak isteyenlerle herkesin aynı oranda ulaşabileceği bir özgürlük yaratmak (sonuç olarak da çoğunluğun haklarını güvenceye almak) isteyenler arasında bir ayrım ortaya çıkar.

Teknokratik düşünce birey özgürlüğünü sınırlı olarak, teknokratların kendilerinin gündeme getirdikleri etkili çözümü sağlaması ölçüsünde kabul eder. Sosyalist gelenekse, tersine, özgürlükte bağımsız ve daha yüksek bir değer görüyordu. Stalin döneminde, sanayileşmeye teknokratik yaklaşımı izledik. Dehşet uyandırıcı biçimde milyonlarca kurban aldı. Bugün bize önerilen teknokratik bir piyasa yaklaşımına bakarak, tarihten net şeyler öğrendiğimiz sonucuna varabilir miyiz?

Adım adım, alıştığımız plân fetişizminden daha az tehlikeli olmayan bir piyasa fetişizminin temellerini örmekteyiz. Üstelik bu, insanları kedere boğacak manzaralar üretebilir. Önümüze bütün hastalıklara deva diye çıkarılan yeni yöntemlerle eski bürokratik yaklaşım arasında büyük bir farklılık var mı? Her koşulda, bir dizi parametreye bakarsak, yeni ve eski yönetim anlaşıyışları arasında ürkütücü bir benzeşmeye kolaylıkla dikkat çekebiliriz. Bu parametreler şunlardır: Neyin iyi, neyin kötü olduğunu bilen, kararlarını ötekileri zorla uygulatma hakkına sahip ilerici azınlığın karşısına geri çoğunluğun çıkarılması; bu-

nun sonucunda demokrasiye, özellikle üretime ilgi duyulmayışı; gelecek için öngörülmüş amaçlar uğruna halkın bugünkü yaşam standartlarının feda edilmesine hazır olma; bu fedakârlıklara büyük beklentiler vaatleriyle, sorumsuz vaatlerle (dolardan yükseğe çıkan ruble...) özür bulma girişimi; tüm insanların çıkarlarının anlatımı olarak belirli kesim ya da grupların toplumsal egoizmini yükseltme isteği; başka düşüncelere karşı hoşgörüsüzlük.

Herkes böyle katı bir değerlendirmeye katılmayabilir. Ancak herkes, Stalinist düşünce geleneklerinin pek çok kafada hangi boyutta ve net çizgilerle yer ettiğini düşünmelidir. On yıllar boyunca yerleşen metodolojik sistemlerin bir günde yok olabileceğini düşünmek saflık olur. O metodolojik sistemler yeni koşullarda varolmayı sürdürür. Bunu beklenmedik ve ilk bakışta paradoksal bir bileşimle moda fikirlerle birleşerek, ama genellikle moda fikirlerin asıl özünü dışa vurarak yaparlar.

Şu ya da bu Stalinist dogmanın "serbest piyasa" kuramlarıyla ne denli kolayca uyuşabileceğini anlamak için, A. Popkova'nın **Novy Mir**, No: 5, 1987'de yayımlanmış "En İyi Pastalar Nerede" başlıklı makalesini anımsamak yeter. Sosyalist piyasa kuramına eleştiri yönelten yazarların ayrılık noktası özellikle orijinal değilse de, tartışmanın belirli yönleri çok sayıda okurun dikkatini çekecek kadar beklenmedikti.

Popkova, başta, plânlamanın ancak sosyalizmle, piyasanın ise kapitalizmle gerçekleşebileceğini, ikisini uzlaştırma girişimlerinin revizyonizm, saçmalık, "yarı gebelik" olduğunu ileri sürerek, Stalinist ekonomi politikçilerin temel tezlerini neredeyse sözcüğü sözcüğüne yineler. Sonra, Batı sosyal-demokrasisinin eleştirisine geçer. Burada, neo-liberallerin (F.Hayek ve M. Friedman gibi kuramcılarla, geç dönem Britanya Muhafazakâr Partisi'nin tanıtımcıları ve Batı Alman Hıristiyan Demokratları) sosyalistler karşısında kullandıkları istisnasız bütün argümanları yineler. Yazarların polemiği ansızın yeni bir yöne kayıp, bu sefer yepyeni bir esin kaynağı işlevini Stalinist **Kısa Yön**'ün değil, öğretmen Mao'nun **Küçük Kızıl Kitap**'ının gördüğü, sosyalizme geçişin "barışçı yol"unun olanaksızlığını ileri sürmeye başlar. Sonunda "revizyonizm"le "reformizm"i bir kenara bırakan Popkova, daha az kategorik olmayan ama beklenmedik bir nihai sonuca götürür bizi. Hayek'i neredeyse sözcüğü sözcüğüne yinleyerek, serbest piyasanın ve onun sonucunda, onun mantığına göre, özel kapitalist işletmenin parlak bir geleceği ol-

duğunu, yolunun henüz başında durduğunu açıklar.

Stalinist çağın dogmalarıyla Batılı neo-liberallerin argümanlarının bir metinde birleşmesi, kendi başına dikkate değer ve öğreticidir. **Novy Mir**, no:7, 1987 sayısında Popkova'yı yanıtlayan O. Latsis, yerinde bir biçimde, böylesi bir yaklaşımın **perestroika** girişimlerinin başarısızlığı uğramasının kaçınılmazlığını belirtmeye eş oluşuna dikkat çeker. Yine de sorun şudur: Bu tür fikirler yalnız değişim karşıtlarında değil, en ateşli değişim savunucularında da bir yansıma bulur. Öyle ki, asıl sorun muhafazakâr bir manifesto çevresinde değil, **perestroika** hareketinde varolan eğilimlerden birinin aşırı bir dille anlatımı çevresinde döner. Popkova ve Şmelev'in makalelerinin bellekte bir bütün gibi görünmesi, belleğe birlikte akması rastlantı değildir ("En İyi Pastalar" hakkında bir şey okudunuz mu? Peki "Borçlar ve Krediler"i okudunuz mu?") Bütün bunlar, Popkova'nın bakış açısını daha ayrıntılı olarak çözümlemeyi zorunlu kılar.

Marx'la başlayayım. Popkova, bir takım "kötü" insanların "barışçı yol" fikrini Marx'ın "gençlik egzersiz kitapları"nın "satır arasında" bulduğunu bildirir. Oysa durum bambaşkadır. Olgun Marx, geleceğe uzanan bir gelişme biçimi olarak "barışçı yol" olasılığına tekrar tekrar değindi. **Kapital**'in ikinci cildine Önsöz'ü ya da 8 Eylül 1872'deki Amsterdam toplantısını anımsamak yeter. Marx, yüksek derecede gelişmiş demokrasili ülkelerde "işçilerin amaçlarına barışçıl araçlarla ulaşabileceği"ni vurguluyordu. Marx'ın zamanında demokratik kurumlar az çok başarıyla sadece ABD, İngiltere ve onun Dominyonlar'ı ile Hollanda'da işliyor, bu da Marx'ı öteki ülkelerde barışçıl dönem olasılığının görece düşüklüğünden söz etmeye zorluyordu. Bununla beraber, sonraki dönem boyunca Batı'nın çalışan kitleleri önemli demokratik özgürlükler kazandılar. Demokratikleşme yönetici sınıfların hediyesi değildi, uğruna döğüşülerek çetin savaşımlar verilmiş ve tamamen gerçek olarak ortaya çıkmıştı. 1960'larda pratik olarak Batı'daki bütün Komünist Partiler barışçı yol fikrini, demokratik, sanayileşmiş bir toplum koşullarında tek olası ve arzu edilir prespektif olarak kabul ediyorlardı. 1980'lerde aşırı sol bile, Troçkistler dahil, onlarla aynı görüşü paylaşmaya zorlandılar. Öyle geliyor ki, A. Popkova kendi konumuna sempatiyi ancak İtalyan "Kızıl Tugaylar" ve o tür terörist örgütler arasında bulur. Ne var ki öyle bir ortaklıkta yer almak çok hoş olmasa gerek...

Sosyal-demokrasi konusunda ise Popkova, piyasayı sınırla-

yıp, toplumsal adaleti ve tam istihdamı -sorumsuzca "para basımı"- koruma amaçları güden sol hükümetlerin, büyüme oranında düşüşe neden olarak, enflasyonu şaha kaldırarak ve vergileri yükselterek teknolojik ilerlemeyi frenlediklerini bildirir. Oysa sosyal-demokrasi adına en uzun süreyle iktidarda kalma rekoru kırmış İsveç örneğini alalım. Para istikrarlıdır, enflasyon oranları düşüktür ve işsizlik düzeyi de çok aşağılardadır -yaklaşık yüzde 3. Teknolojik gelişme düzeyinde Avrupa'da başta gelmektedir İsveç. Robot teknolojisi alanında Amerikalıları geride bırakıyorlar. Bunların hepsi istikrarlı koşullarda, yüksek yaşam standartları ve politik denge içinde oluyor. Bundan hiç da İsveç'in ciddi problemler yaşamadığı sonucu çıkmazsa da, onlar Popkova'nın hayal ettiği problemlerden tamamen farklıdır.

Kuşkusuz pek çok Avrupa ülkesinde iktidara gelen sosyal-demokrasinin elde ettiği sonuçlar pek parlak değildi. Ama kesinlikle merkez sol eğilimlerin en büyük etki kazandığı yıllardaydı (1960'ların ikinci yarısından 1970'lerin ortalarına dek) ki Batı Avrupa, 1940'lar ve 1950'lerde her açıdan karakteristik hal almış ABD karşısındaki göreli ekonomik geriliği aşarak, önemli bir tarihsel ileri atılım yapmıştı. Önceki dönemin zaferleri gibi, sosyal-demorasinin 1970'lerin sonundaki yenilgileri de şans değildi elbette. "Merkez sol" için ne kadar kaçınılmaz olursa olsun problem, Popkova'nın öne sürdüğü gibi, plânla piyasayı birleştirme girişimi değil, sosyalist bölüşüm politikalarıyla kapitalist üretim yapıları arasındaki çelişki ve sosyal-demokrasinin mülkiyet ilişkilerinde radikal değişiklikler sağlama gücünde olmayışıydı.

Ne yazık ki nice sosyal-demokrat liderlik, birleştirmek yerine plânla piyasayı ayırmayı denedi. Britanya İşçi Partisi ideoloğu Alec Nove, 1945-1951 yılları arasında başta olan Clement Atlee hükümetinin piyasayla plânın bağdaşmazlığı fikrinden yola çıktığını, özel sektörü piyasa yasalarına göre gelişmek üzere "karma ekonomi"nin saflarına koyduğunu ve eşzamanlı olarak devlet sektörünü etkisiz, merkezi-bürokratik plânlamaya bağımlı kıldığını kabul eder. Plânla piyasayı azçok organik biçimde dikkate alma çabası o zaman ciddiye alınmadığı gibi, daha sonraki İşçi Partisi yöneticilerince de düşünülmedi. İskandinav sosyal-demokrasisinin başarılarıyla Britanya sosyal-demokrasisinin başarısızlıkları arasındaki zıtlığı bir ölçüde açıklar bu.

Popkova'nın kanısının tersine, sosyal-demokrasinin etkisini

çoğaltan etken, serbest özel girişim piyasasının perspektifinin tükenişiydi. Buna bağlı olarak, "klasik" merkez sol plânlama modeli tarihsel sınırlarına vardığı, dünya ekonomisindeki teknolojik perspektifler ve güç ilişkileri değiştiği zaman, burjuvazi neo-liberalizm bayrağı altında bir karşı saldırıya geçmeyi başardı. Bu hareketin ideologları Friedman ve Hayek, plânlamayı "kölelik yolu" diye nitcleyip , plânlamanın temelde etkisiz kalışını ve piyasayla bağdaşmazlığını (aynı zamanda, kendi görüşlerince, sosyalizmle özgürlüğün bağdaşmazlığını) vurguladılar. Popkova açıkça onların ekonomik argümanlarını yinelerse de, Milton Friedman'ın ve Chicago Okulu'ndaki izleyicilerinin canalıcı noktada sustuğunu öğrenmemiştir. Milton'la izleyicileri pratikte plânlamayı kaldırmakla hiç uğraşmaz, sadece özel ellere devrederler. Plânlama işlevleri, "serbest" piyasa savaşımı giysisi içinde, parlamentoya hesap verebilen ve kamu denetimine açık devlet organlarından ayrılıp uluslararası şirketlere devredilir (19. yüzyıldaki özel işletmelerin tersine, uluslararası şirketler piyasa ölçütünü asla tek ölçüt saymazlar).

Bir başka deyişle, ekonomik model sorunu sınıf savaşımından ayrılamaz. Bütün çağdaş ekonomiler şöyle ya da plânlıdır. Bütün çağdaş toplumlarda para-ticaret ilişkileri vardır. Buna bağlı olarak şu ya da bu biçimde piyasa da vardır. Sorun plânlamayı kimin ve nasıl yaptığı, piyasayı ne tür amaç ve yöntemlerin etkilediğidir. A. Popkova, toplumsal pastanın toplumun çeşitli grupları arasında bölünebileceğini unutarak, "En İyi Pastalar Nerededir" sorunuyla ilgilenmektedir (örneğin niçin petrol zengini Nijerya'nın konumu, hem ekonomik, hem politik açıdan, yoksul ama reformistlerce yönetilen Senegal'den daha sağlam değildir?) Yeri gelmişken, söz Üçüncü Dünya'ya geldiyse, umutlarını ekonomide "piyasanın tam özgürlüğü"ne ve "mutlak liberalizm"e bağlayan o ülkelerin zalim diktatörlerce yönetilen ülkeler oluşu rastlantı mıdır? (Şili'yi ve Latin Amerika'nın "güney koni"sindeki öteki ülkeleri anımsamak yeter.) Neresinden bakılırsa bakılsın, askeri rejimler çöktüğü zaman, sosyal güvencelerin geri verilmesi ve hükümetlerin, piyasa unsurunu sınırlayarak, toplum baskısı karşısında ekonomiyi düzeltmeye başlamaları da rastlantı değildir.

Sosyalizmin ekonomik ilkelerinin plânlama temelinde realize edilmesi gerektiğini söylersek, bu, büyük bir açıklama olmaz. Problem, kendi başına plânlamayı demokratik ve verimli duruma getirmektir. O zaman sosyalist değerlere karşılık

düşebilir. Plânlama, demokratik karaktere, bir yandan üretimdeki işçilerin özyönetim sisteminin gelişmesi (yalnız işletme düzeyinde değil, "birlik", "firma", hatta sanayi düzeyinde de), öte yandan devletin demokratik yapılanışıyla kavuşabilir.

Plânlamanın verimli işlemesi pek çok etkene bağlıdır. Örneğin, kamu mülkiyeti olmadan, sermaye yatırımı ve kaynakların başarıyla bölüştürülmesinin düşünülemeyeceği bellidir. Piyasayı mekanik olarak bastıran, ya da o görünümü veren bir plânlamanın, işçilere değil bürokrasiye yakışacağı da en az onun kadar açıktır. **Marx ve Robertus** adlı çalışmasında Engels, sosyalist plânlama savunucuları para-ticaret ilişkileri hâlâ geçerliyken piyasayı gözardı etme çabasına girerlerse, "şeker pancarı yığınları altında ezilir ve patates votkasıyla sarhoş olurken; ekmek ve et sıkıntısı çekeceğimiz" bir durumun ortaya çıkacağını belirtiyordu. Tıpkı öteki nesnel yasalar gibi piyasa yasalarını tanımak da zorunluluktur, ama aciz biçimde önlerinde boyun eğmek için değil. Yalnızca evrensel yerçekimi yasalarını tanıyarak gökyüzüne yükselecek bir uçak inşa etmek olanaklıdır. Nesnel yasalardan -kendi yasalarınca da anlaşılır ve ona uyan- bir başka araçla "kurtulma" girişimlerinin sonu, teknolojide gülünç fiyaskolara, toplumda kan nehirlerine varır. Bütün ütopyaların tarihsel yazgısı budur. Ne piyasa, ne de piyasa-karşıtı ütopyalar bunun dışında kalabilir. 20. Yüzyılın trajik deneyleri yetmedi mi?

BELGE YAYINLARI

15. YIL

KURAMSAL DİZİ (Marxist Theory)

Tarihin İronileri / *Isaac Deutscher*
Sosyalizm ve Özgürlük / *Galvano della Volpe*
Uygulanabilir Bir Sosyalizmin İktisadı / *Alec Nove*
Piyasa Sosyalizmi Tartışması / *Nove, Brus, Mandel, Harris* vd.
Marksizm ve Parti / *John Molyneux*
Marksist Yöntem / *Ferit Barut*
Rusya'da İşçi Muhalefeti / *Alexandra Kollontay*
Komintern'den Kominform'a / Cilt I: Komünist Enternasyonalin Bunalımı / *Fernando Claudin*
Komintern'den Kominform'a / Cilt II: Stalinizmin Doruğu / *Fernando Claudin*
İşçi Denetimi ve Sosyalist Demokrasi / Sovyet Deneyimi / *Carmen Siriani*
Proletarya Diktatörlüğü Tartışması / *Hal Draper*
Bitmemiş Devrim: Rusya (1917-1967) / *I. Deutscher*
Bakû Komünü: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf / *Ronald Gregor Suny*
Lenin Döneminde Leninizm / Cilt I: Muhalefet Yılları / *Marcel Liebman*
Lenin Döneminde Leninizm / Cilt II: İktidar Yılları / *M. Liebman* (Çıkıyor)
K. Marx ve F. Engels: Giriş / *David Riazanov*
Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi / *Dimitır Şişmanov*

SİYASAL DÜŞÜNCE DİZİSİ (Political Thought)

Komünizmin Abecesi / *Buharin - Preobrajenskiy*
Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar / *Poulantzas*
İdeoloji ve Politika / *Laclau*
Eski Sol / *Mete Tunçay*
Hürriyet Bildirgeleri / *Derleme*

Spartakistler Ne İstiyor? / *Rosa Luxemburg*
Lenin'in Düşünce Sistematiği / *György Lukacs*
Ulusal Sorun / *James Connoly*
İnsan Hakları / *T. Paine*
Latin Amerika'da Askeri Diktatörlük ve Kadın / *Derleme*
Tarihsel Materyalizmin İzinde / *Perry Anderson*
Hapishane Defterleri / *Antonio Gramsci*
21. Yüzyıl Eşiğinde Sosyalizm / *Derleme*
Devrim Yazıları / *Robespierre, Danton, Marat, St. Just, Babeuf*
İtalya'da İşçi Konseyleri / *A. Gramsci*
Kapitalist Devlet / *R. Miliband*
III. Enternasyonal Belgeleri / *Derleme*

DÜŞÜNCE DİZİSİ (Philosophy and Essays)

Fildişi Kulenin Dışından *Pier Paolo Pasolini*
Marksizm ve Felsefe / *Karl Korsch*
Bilimlerde ve Sanatta Diyalektik / *Yılmaz Öner*
Eleştiri - Toplum Üstüne Yazılar / *Adorno*
Canlıların Diyalektiği / *Yılmaz Öner*
Parıltılar / *Benjamin*
Özeleştiri Ögeleri / *Althusser*
Kapital'i Okumak / *Althusser*

BİLİM DİZİSİ (Social Sciences)

Tunceli Kanunu ve Dersim Jenosidi / *İsmail Beşikçi*
Geçiş Sürecinde Türkiye / *Der. Schick* ve *Tonak*
Orgeneral Muğlalı Olayı - Otuzüç Kurşun *İsmail Beşikçi*
Kapitalizmin Gelişmesi Üstüne İncelemeler / *M. Dobb*
Cumhuriyet Halk Fırkası Programı (1931) / *İsmail Beşikçi*
Varlık Vergisi Olayı / *Rıdvan Akar*

İNSAN HAKLARI DİZİSİ (Human Rights)

Askeri Yargıda Çifte Standart
Düşünce Suçu / *Veli Yılmaz*
Eylül Hukuku ve Basın Özgürlüğü / *Veli Yılmaz*
Kamber Ateş Nasılsın / *Cezaevlerinden Öyküler*
İşkence Olayı / *D. Med. Bülent Tarakçıoğlu*
Kürt Raporu / *Helsinki Gözlem Komitesi*

Türkiye'de İşkence: Hukuki Bir Yaklaşım / *New York Barosu*
Devlet Öldürürse: Ölüm Cezası / *Af Örgütü*

TÜRKİYE İNCELEMELERİ VE EKONOMİ DİZİSİ (Economy and Researchs on Turkey)

Türkiye'de Sınıflar / *Y.N. Rozaliyev*
Az Gelişmenin İktisadı / *Pierre Salama*
Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi *L. Rathman R. Luxemburg*
Yeni Osmanlılardan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği / C. O. Tütengil
Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye (3 cilt) / *Stefanos Yerasimos*
Genel Bunalımın Dinamikleri / *Frank, Arrighi, Wallerstein, Amin*
İktisat Nedir? / *Rosa Luxemburg* (2. baskı çıkıyor)
Kapitalizm Nasıl İşler? / *P. Jalee* (2. baskı çıkıyor)

ÜLKELER - DENEYİMLER (Countries, Regions and Political Praxis)

Nikaragua Sandinist Devrim / Ek: 1990'da Ne oldu? / *Henri Weber*
Peru. Aydınlık Yol Deneyimi / *Alain Lambrousse*
Brezilyalı İşçi Partisi Deneyimi / *Ergun Aydınoğlu*
Gerilla Bilanço Çıkarıyor / *Gaby Weber*
Ayaklanma Üstüne / *H. Ortega Saavedra*
İran Kürdistanı / *Dr. Abdurrahman Qasımlo*
İsrail'in Kutsal Terörü / *Livia Rokach*
Güney Kore Model Olabilir mi? / *Ulrich Luther*
Friedman Modeli Kıskacında Şili / *A.G. Frank*
Lübnan'da İç Savaş / *B.J. Odeh*
Uzun Savaş - Salvador / *James Dunkerley*
Özgür Bir Güney Afrika / *Nelson Mandela*
Çağdaş Hellen Tarihine Giriş / *Nikos Svoronos*
Yeni Soğuk Savaş / *Fried Halliday*
Palestine / *Abu Firas* (İngilizce)
Kapetanions: Yunan İç Savaşı / *D. Eudes* (çıkıyor)
Latin Amerika'nın Atar Damarları / *Osman Balcıgil*

YAŞAM VE ANILAR (Memories and Biographies)

Dışardakiler / *Helmut Oberdiek*
Silâhlı Mücadele İçinde Kadınlar / *Ingrid Strobl*
DENİZ Bir İsyancının İzleri / *Turan Feyizoğlu*
Özgürleşmiş Bir Kadın Komünistin Otobiyografisi / *Alexandra Kollontay*
Mavi Gözlü Dev (Nazım Hikmet'in Hayatı ve Eserleri) / *M. Zekeriya Sertel*
Uzak-Yakın Anılar (Fotoğraflı) / *Vedat Günyol*
OLGA Yürekli Bir Kadının Yaşamı / *F. Morais*
Bolivya Günlüğü / *Ernesto Che Guevara*
Konuşmak İstiyorum *Domitila* (çıkıyor)
Roman Gibi / *Sabiha Sertel*
Nizamiye Kapısında / *Sacide Çekmeci*
Dağdan Kopan Ateş *Omar Cabezas*
İRAN Soluyor Çiçekler *Bahman Nirumand*
Filistin Kazanacak / *Ceylan Göllücü*
1968 İsyancı Bir Öğrenci Kuşağı / *Ronald Fraser*
Ben Bir İnsanım / *Memduh Mahmut Uyan*
Kırmızı Gül ve Kasket *Zihni Anadol*
Çocukluğumdan Öyküler / *İzak Babel*
Mektuplar ve Kişiler *Che Guevara*
Ateşi Tutmak Bir Tupamaro Geçmişe Bakıyor / *Ernesto Gonzales Bermejo*
Çocuklarıma Mektuplar / *A. Gramsci* (çıkıyor)

YENİ SESLER (Resistance Literature From Turkey)

Orkestra Yeni Ezgiler Çalacak *Sedat Yurtdaş*
Dağlar Tanıktır / *Hüseyin Erdem*
Dersimli Memik Ağa *Haydar Işık* (Roman)
Hapiste Doğanlar / *Hüseyin Şimşek* (Röportaj)
Yurduna Dönen Gılgamış / *Halil Güçlü* (Şiir)
Yürü Direncim / *Nur Bulum* (Şiir)
Lavrion Öyküleri / *Ahmet Sefa* (Öykü)
Kurt Ağzında Kuzu / *Sait Efe* (Öykü)
Albatroslar / *Birol Keskin* (Öykü)
Suyu Uyandırın Sesim Olsun / *Fadıl Öztürk* (Şiir)
Biri Yitik İki Ülke / *Soysal Ekinci* (Şiir)

Zamanı Durdurabilmek / *Mecit Ünal* (Röportaj)
Firari Düşler / *Mustafa Doğan* (Şiir)
Talan Bir Ömrün Ortasında / *Namık Kuyumcu*
Martı Kanadı / *A. Kadir Konuk* (Şiir)
İnce Yazılar / *Ender Öndeş* (Şiir)
Koyabilmek Adını / *Halil Genç* (Roman)
Sizinle Kaldı Sevdam / *Kenan Özcan* (Şiir)
Döğüşenler Konuşacak / *Ayşe Hülya* (Şiir)
Ayrımı Bol Bir Yol / *Hüseyin Şimşek* (Roman)
Gün Dirildi / *A. Kadir Konuk* (Roman)
Bir Avuç Şiir / *Ersin Ergün* (Şiir)
Çözülme / *A. Kadir Konuk* (3. baskı çıkıyor)
Eylül Şifresi / *Hüseyin Şimşek* (Roman)
Çağrı / *Soysal Ekinci* (Şiir)
Dağın Öte Yüzü / *A. Kadir Konuk* (Öykü)
Gözlerini Değiştirsinler Çocukların / *A. Coşkun*
Kanrevanmaraş / *Nuh Ömer Çetinay* (Şiir)
Requiem Zamandışı Sessizlik Saati / *Mecit Ünal*
Seni Bir Güle Armağan Ettim / *Safa Fersal*
Sıcak Bir Günün Şafağında / *A. Kadir Konuk*
Ardından / *İbrahim Karaca* (Şiir)
Mavi Bir Leke / *Hüseyin Şahin*
Kendini Anlatırsa Bir Kız / *İnönü Alpat*

MARENOSTRUM DİZİSİ (Mediterranean Literature)

Loksandra / *Maria Yordanidu* (2. baskı çıkıyor)
Günlerin Kitabı / *Taha Hüseyin* (çıkıyor)
Acı Limonlar (Kıbrıs) / *Lawrence Durrell*
Yitik Kentin Kırk Yılı (İzmir) / *Kosmas Politis*
Baykuşun Günü / *Sciascia*
Bir Savcının Günlüğünden / *Tevfik El-Hâkim*
Kaktüs Çiçeği Günlüğünden / *Sahar Khalifa*

ONBİRİNCİ TEZ DİZİSİ (Thesis Eleven - Marxist Theoritical Review)

1. Bunalım, Azgelişmişlik, Devlet
4. Türkiye'de, Dünyada Sosyal Demokrasi
5. İşçi Mücadeleleri ve Sendikacılık

6. Demokrasi, Devlet ve Sınıflar
7. Türkiye'de Tarım Sorunu
8. Sosyalizm, Piyasa, Demokrasi
9. Marksizm ve Feminizm
10. Sosyalizm Nereye
11. Marksizmde Tartışmalar

DİĞER YAYINLAR (Other Publications)

Enver Gökçe / Yaşamı ve Şiirleri
Siyabend ile Xecé (Bir Kürt Halk Öyküsü) / *Hüseyin Erdem*
Dostlarım / *Bülent Aydın* (Şiir)
Gorbaçov ve Sosyalizmde Yeni Yollar / *A.B. Kafaoğlu*
Savunmalar / *İ. Beşikçi*

1992 YILI YENİ YAYIN PROGRAMI (New Publication Program For 1992)

Osmanlı İmparatorluğu ve Ondokuzuncu Yüzyılda Dünya Sistemi / *Reşat Kasaba*
Akdeniz Tarihsel Mekan / *Braudel*
Osmanlı 1. Meşrutiyet Dönemi / *Deveraux*
Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform / *R. Davidson*
Finans Kapital / *Hilferding*
Ekonomi Politiğin İlkeleri / *Ricardo*
Modern Dünya Sistemi / *Immanuel Wallerstein*
Rusya'da Fabrika Komiteleri / *Anna Pankratova*
Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi / *Abendroth*
İşçi Komiteleri, İşçi Konseyleri ve Özyönetim / *Ernest Mandel*
Devrimci Savunmalar / *H. Magnus Enzensberger*
Birikim Bunalımı / *Frank O'Connor*
Tarih ve Sınıf Bilinci / *György Lukacs*
Sosyalizm ve Demokratikleşme / *György Lukacs*
Niçin Yoksullar? *Rudolf H. Strahm*
Asya'da Marksizm ve Ulusal Sorun / *Derleme*
Rantiye Sınıfın Ekonomi Politiği / *Bukharin*
Fransız Devrimi Üstüne / *Karl Marx*
Dış Borç Krizi / *Derleme*
Edebiyat ve Devrim / *Mario Benedetti*

1905 Devrimi Üstüne Yazılar / *Lenin*
Sosyal Demokrasinin Bunalımı / *R. Luxemburg*
Bir Yoldaşa Mektup / *Lenin*
Diktatörlerin Bunalımı / *N. Poulantzas*
Almanya'da Devrim, Karşı Devrim/ *K. Marx - F. Engels*
Fizik ve Felsefe / *Heisenberg - Yılmaz Öner*
Sosyalizmi Kuracağız / *Fidel Castro*
Lumpen Burjuvazi, Lumpen Gelişme / *Andre Gunder Frank*
Fransız Direnişi / *Frida Knight*
İdeoloji ve Toplum / *Colletti*
Tarihsel Materyalizm / *Mehring*
Marx'ın Yöntemi / *Derek Sayer*
Azgelişmişlik İçinde Sanayileşme *P. Salama*
Abu Cihad'ın Anıları
Yaşanmış Anılar *György Lukacs*
Rigoberta Menchu - Guatemalalı Bir Kadın / *Elizabeth Burgos*
Kavga Sürüyor / *Domitila*
Mayakovski ve Çevresi / *Şklovski*
İspanya'nın Kanı / *Ronald Fraser*
Büyük Temizlik / *Isaac Deutscher*

Piyasa Sosyalizmi Tartışması

T.ARIN

A.NOVE

W.BRUS

E.MANDEL

R.LEW

M.HAYNES

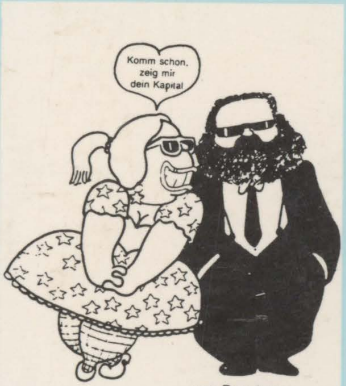

C.HARMAN

B.KAGARLİTSKİY

D.ELSON

P.AUERBACH

M.DESAI

A.SHAMSAVARİ

"Günümüzde solun önündeki en acil ve zorlu işlerden biri kapitalizm sonrası toplumlarda plânlama ile piyasa ilişkisinin yeniden kavramsallaştırılması ve kurumsallaştırılması ile ilgili. Bu konuda son birkaç yılda esas olarak batılı düşünürler arasında yapılan tartışmaların en önemli ürünlerinden bazıları elinizdeki derlemede yeralıyor."

Tülây ARIN

ISBN 975-344-016-2

belge yayınları